بسم الله الرحمن الرحيم

rağbet
yayınları

Prof. Dr. İshak Emin AKTEPE

1975'te Erzincan'da doğdu. Erzincan İmam Hatib Lisesi'nden (1992) ve Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden (1997) mezun oldu. Fakülte yıllarınca temel İslâm bilimleri üzerine özel dersler aldı. Marmara Üniversitesi'nde İmam Şâfiî ve erken dönem İslâm hukukçularının sünnet anlayışları üzerine yüksek lisans (1999) ve doktora (2005) çalışmaları yaptı. Bu dönemde çeşitli vakıf ve derneklerde yöneticilik ve eğitimcilik yaptı. 2004 yılında katılım bankacılığı üzerine çalışmalar yapmaya başladı. Bazı katılım ve yatırım bankalarının danışmanlığında ve danışma kurullarında bulundu. 2011 yılında doçent oldu ve 2012 yılında Erzincan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyeliğine atandı. 2018 yılında profesör oldu. Aktepe'nin yayınlanmış *Erken Dönem İslâm Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, *İslâm Hukuku Çerçevesinde Finansman ve Bankacılık*, *Sorularla Katılım Bankacılığı* ve *Hadis Kaynaklarında Faiz ve Finansman* adlı telifleri bulunmaktadır. Ayrıca makale, tebliğ ve çeviri türünden pek çok çalışması bulunan Aktepe, evli ve üç çocuk babasıdır.

HADİS İLMİNE GİRİŞ

Prof. Dr.
İSHAK EMİN AKTEPE

rağbet
yayınları

RAĞBET YAYINLARI

HADİS İLMİNE GİRİŞ

Prof. Dr. İshak Emin Aktepe

1. Baskı: İstanbul, 2018

ISBN: 978-605-9475-80-8

Kültür ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 35859

Sayfa Düzeni
Bilal Şenel

Kapak Tasarımı
Adem Şenel

Baskı - Cilt
Step Ajans
Göztepe Mah. Bosna Cad. No: 11
Bağcılar - İstanbul
Tel: 0212 446 88 46

RAĞBET YAYINLARI
Sümer Mh. 30. Sk. No: 24/A Zeytinburnu / İstanbul
Tel.: 0212 528 85 19 • Faks: 0212 528 85 20
bilgi@ragbetyayinlari.com
www.ragbetkitap.com
facebook.com\ragbetyayinlari / instagram.com\ragbetyayinlari / twitter.com\ragbetyayinlari

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BÖLÜM
HADİS LİTERATÜRÜ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HADİS USÛLÜ

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
HADİS MESELELERİ

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerîm ile birlikte İslâm dininin iki asıl kaynağından biri Sünnet-i Nebeviyye'dir. Sünnetin en önemli tespit araçlarından biri ise hadislerdir. Hz. Peygamber (aleyhisselâm) müslümanların örnek ve önderi olduğundan sünnetine tâbi olmak İslâm ümmetinin temel ödevidir. Bu sebeple sünnet ve hadis, temel İslâmî ilimlerin en önemli kaynakları arasındadır. Hiçbir temel İslâmî ilim, sünnet ve hadisten bağımsız düşünülemez. Tefsir, İslâm hukuku ve kelâm hadisle içli dışlıdır. Hadis eserlerinde bütün bu ilimlere ait bilgiler vardır. Bu yüzden hadis tarihi, usûlü, literatürü ve meseleleri aynı zamanda diğer temel İslâmî ilimlerle de alakalıdır. Buradan hareketle açıkça ifade edebiliriz ki ilâhiyat eğitimi alanların sünnet ve hadisle ilgili konuları bütün yönleriyle doğru bir şekilde öğrenmeleri oldukça önemlidir. Sünnet ve hadis hakkında yanlış bilgilere ve telakkilere sahip olmak İslâm dininin doğru anlaşılmasını zorlaştırdığı gibi İslâm ümmetinin birlik ve beraberliğini de tehdit etmektedir. Maalesef İslâm tarihi bunun acı tecrübeleriyle doludur.

> "İslâm'ın anlaşılabilmesi için Hz. Peygamber'in sünneti önemlidir. Sünnetin tespiti için de hadisler gereklidir. Bu bakımdan sünnet ve hadisler, bütün İslâmî ilimler için vazgeçilmezdir. İslâm âlimlerine düşen vazife, sünnetin doğru anlaşılmasını sağlamak ve güvenilebilir hadisleri tespit etmektir."

Günümüze kadar hadis tarihi, usûlü, literatürü ve meseleleri üzerine hem Türkçe hem de yabancı dillerde pek çok eserler vücûda getirilmiştir. Bu çalışmalar birbirinden farklı özelliklere sahip olmakla birlikte ilâhiyat fakültesi öğrencilerine bütün bu konuları özet olarak bir arada sunan bir çalışmaya ihtiyaç duyulmaktaydı. Zira hadis ile ilgili bütün bu konuları birbirinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. *Hadis usûlü hadis tarihinden, hadis tarihi hadis meselelerinden ve hadis meseleleri de hadis literatüründen ayrı düşünülemez. Bu konulara parçacı bir yaklaşımla bakmak hadis ve sünnete bütüncül bakamamak anlamına gelir*.

Yapılan çalışmaların sadece Türkçe ya da Arapça olması da bir eksiklik olarak görülmekteydi. Çünkü yalnızca Arapça metinlerin okunması öğrencilerin konuyu anlamasından daha çok Arapça metnin çözümüne odaklanmalarına sebep olmaktaydı. Tamamen Türkçe eserler ise öğrencilerin konuyla alakalı hiçbir Arapça metin okumamaları sonucunu vermekteydi. Bu sebeple elinizdeki bu çalışmada öğrencilerin hadis usûlü, tarihi, literatürü ve meseleleri hakkında temel bazı Arapça eserlerden okuma parçaları bulabilmeleri sağlanarak söz konusu eksikliğin giderilmesine gayret edilmiştir. Ayrıca pek çok bilginin Türkçesi yanında Arapçası da verilmiş, böylece dil eğitimi desteklenmeye çalışılmıştır.

Mevcut çalışmaların önemli bir kısmında hadis konusunda ağırlıklı olarak ehl-i hadîsin yaklaşımıyla yetinilmekte ve onların usûl ve bakış açısı tek doğru gibi yansıtılmaktadır. Elbette bunun istisnası olan ve ilgili konularda ehl-i hadîs dışındaki grupların da görüşlerini içeren hatta bazen onları tercih eden eserler de bulunmaktadır. Bizce de doğru yaklaşım bu olduğundan çalışmamızda ikinci usûlü takip etmeyi seçtik. Böylece sünnet ve hadisler hakkında farklı değerlendirmelerin hepsinden ilâhiyat öğrencilerini haberdar etmeyi amaçladık. Günümüz dünyasında her türlü bilginin çabuk ulaşılabilir olduğu gerçeğinden hareketle öğrencilerin fakülte hayatları boyunca ilâhiyat alanıyla alakalı bütün tartışmalar hakkında doğru bilgilendirilmesinin lüzûmuna inanmaktayız. Öğrencilerin tartışmalardan habersiz bırakılması, farklı kanaatlerin yok farzedilmesi ve tek bir hakikat varmış gibi davranılması onların eksik yetişmesine ve hayata tam olarak hazırlanamamalarına sebep olmaktadır.

Uzun yıllardır sünnet ve hadis üzerine yaptığımız okumaların bir hülasası olan eserimizin telifine katkı sunmuş bütün dostlarıma en içten teşekkürlerimi arzederim. Bu düşüncelerle ilâhiyat fakültesi öğrencilerine fayda sağlaması ve öğretim üyelerinin işini kolaylaştırması dileğiyle eserimi ilim dünyasına arz ederim.

Prof. Dr. İshak Emin Aktepe
Erzincan

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİS TARİHİ

I. Giriş

Kur'ân-ı Kerîm, nâzil olduğu dönemde hem Hz. Peygamber (aleyhisselâm) hem de bazı sahâbîler (radıyellâhuanhüm) tarafından ezberlenmiş; basit de olsa çeşitli malzemeler (hurma dalı, düz taş, yaprak, deri, kürek kemiği, kaburga kemiği) üzerine yazılmış ve yazılı malzeme hem Hz. Peygamber'in hem de vahiy kâtiplerinin yanında bulundurularak muhafaza edilmiştir[1]. Rivayete göre Resûl-i Ekrem Efendimiz'e vahiy geldiğinde kâtiplerden birini çağırıp bu sûreyi filanca yere koyunuz buyururdu[2]. Bu dönemde Kur'ân hâfızlarının yetiştiği ve Hz. Peygamber'in yılda bir kez Cebrâil (aleyhisselâm) ile Kur'ân'ı karşılıklı birbirlerine arz ettikleri de nakledilmektedir[3]. Allah Resûlü'nün hayatında kitap halinde toplanmamış olan Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Ebû Bekir (ö. 12) döneminde iki kapak arasına alınmıştır. Zeyd b. Sâbit el-Ensârî'den (ö. 45) nakledildiğine göre Hz. Ömer (ö. 23) Yemâme Savaşı'nda pek çok Kur'ân hâfızının şehit düşmesinden hareketle Hz. Ebû Bekir'e Kur'ân'ı cemetmesini tavsiye etmiştir. Hz. Ebû Bekir ise ona "Allah Resûlü'nün yapmadığı bir şeyi nasıl yaparım" cevabını vermiştir. Ancak Hz. Ömer'in ısrarları üzerine Hz. Ebû Bekir de aynı düşünceye varmış ve neticede vahiy kâtipleri arasında yer alan genç Zeyd b. Sâbit'i Kur'ân'ı toplamakla görevlendirmiştir[4]. Kur'ân, Hz. Osman (ö. 35) döneminde istinsah edilerek çoğaltılmıştır. Enes b. Mâlik'ten (ö. 93) aktarıldığına göre Ermenistan ve Azerbaycan fetihlerine katılmış olan Huzeyfe b. el-Yemân (ö. 36) halifeye gelerek insanların Kur'ân'ı farklı farklı okumalarından endişe duyduğunu dile getirmiş ve "Ümmet yahudi ve hıristiyanlar gibi bölünüp parçalanmadan onların imdadına yetiş" demiştir. Halife de Hafsa Validemiz'den (ö. 28) elindeki Kur'ân nüshasını talep etmiş ve Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. ez-Zübeyr (ö. 72), Saîd b. el-Âs (ö.

> "Kur'ân-ı Kerîm nâzil olduğu andan itibaren yazılmış ve ezberlenmiştir. Kur'ân-ı Kerîm mütevâtiren nakledilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in hak olduğuna iman ediyoruz, indiği gibi korunduğunu biliyoruz."

1 Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân,* I, 246-247.
2 Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, s. 280.
3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* V, 473; Buhârî, *Sahîh*, I, 8; Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, *Müsned*, IV, 426.
4 Tayâlisî, *Müsned*, I, 5; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 238; Buhârî, *Sahîh*, VI, 71, 183, IX, 74; Tirmizî, *Sünen*, V, 283.

53) ve Abdurrahmân b. el-Hâris b. Hişâm'dan (ö. 43) müteşekkil bir komisyona Kur'ân'ın istinsah edilmesi işini tevdi etmiştir. Bu istinsah sırasında Kureyş lehçesi esas alınmıştır[5]. Kur'ân'ın ezberlenmesi, yazımı ve kitaplaştırılması konusundaki bu çalışmalar onun her türlü kuşkudan azâde olarak günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Kur'ân'ın yedi harf üzerine nüzûlü[6], farklı tertipteki sahâbî mushafları[7] ve Kur'ân kıraatleri[8] gibi meseleleri tefsir bilimi uzmanlarına havâle ederek dinin ikinci temel kaynağı olan nebevî sünnetin tespit araçlarından biri olan hadislerin ilk asırlarda yaşadığı serüvene geçebiliriz.

İslâm'ın temel kaynağını her türlü şüpheden muhâfaza etmek amacıyla yapılan bu çalışmalar, Kur'ân'ın beyanı olarak algılanan hadislerin korunması için Hz. Peygamber, sahâbe ve daha sonraki dönemlerde ne gibi çalışmalar yapıldığı sorusunu gündeme taşımaktadır. Zira özellikle ehl-i hadîsin çalışmaları ve hicrî üçüncü asırda tasnif edilen hadis eserleriyle birlikte hadisler neredeyse İslâm düşüncesinin merkezine oturmuştur. *Şu bir hakikattir ki tarih boyunca müslümanların İslâm algısı büyük oranda hadisler tarafından şekillendirilmiştir. Hatta Kur'ân'ın bizzat kendisi dahi hadislere tâbi kılınmıştır. Zira Kur'ân'daki herhangi bir âyetin hadislerdeki tefsiri âyetin anlamını, bağlayıcılığını ve hükmünü belirleyen temel belge olmuştur. Öyle ki Kur'ân'daki bir âyetin hadisle neshedilip edilemeyeceği dahi tartışılmıştır.* Bu bakımdan yaygın kanaate göre nebevî sünnetin yegâne taşıyıcısı konumundaki hadislerin tasnif dönemine (hicrî 130-300) kadar hangi aşamaları katettiği oldukça önem arz etmektedir.

Hadislerin hangi merhalelerden geçerek tasnif edildiği konusunda farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Nurettin el-Itr, *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs* adlı eserinde "Hadis İlimlerinin Geçirdiği Devirler" başlığı altında şöyle bir taksim yapar:

---

5 Buhârî, *Sahîh*, VI, 183; Tirmizî, *Sünen*, V, 284; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 246; Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, *Müsned*, I, 92.

6 Ayrıntılı bilgi için bk. M. Zâhid el-Kevserî, "Yedi Harf Nedir?", (çev. Yunus Ekin), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, sy. 6, s. 105-112; Mehmet Çalışkan, "Kur'ân'ın Nuzûlü ve Yedi Harf (el-Ahrufu's-Seb'a) Meselesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, V, sy. 1, s. 215-242; Osman Kaya, "Kur'ân'ın Yedi Harf Üzerine İndirilmesi ve Ahrufu's-Seb'a (Yedi Harf Meselesi)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII, 2, 2004, s. 219-244; Hayrettin Öztürk, "Kur'ân-ı Kerimde Yedi Harf Meselesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* [www.dinbilimleri.com], 2002, II, sy. 3, s. 97-111.

7 Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Öztürk, "Hz. Ali ve Hz. Fâtıma'ya Nisbet Edilen Mushafların Mahiyeti", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, 6, sy. 2, s. 15-38.

8 Ayrıntılı bilgi için bk. Tahir b. Âşur, "Kıraatlar Hakkında Bir Değerlendirme", (çev. Necdet Çağıl), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sy. 16, s. 259-299; Yûsuf Alemdar, "Kıraatlerin Oluşumu Bağlamında Kur'ân'ın Cem'i Konusuna Yeni(den) Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, VII, sy. 2, s. 219-248; Yûsuf Alemdar, "Kıraatlerin Ortaya Çıkışı Meselelerine Yeni(den) Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, VIII, sy. 2, s. 143-170.

1. Doğuş Dönemi[9]
2. Gelişim Dönemi[10]
3. Hadis İlimlerinin Ayrı Ayrı Tedvîni[11]
4. Büyük Eserlerin Telifi ve Istılahların Tedvini[12]
5. Olgunlaşma ve Kemâl Dönemi[13]
6. Fetret ve Taklid Dönemi[14]
7. Yeniden Uyanış Dönemi[15]

Nurettin el-Itr'ın yaptığı taksim hadisin doğuşuyla bugüne intikali arasında yaşadığı serüveni genel hatlarıyla aktarması bakımından önemli olmakla birlikte biz, hadisin ilk üç yüz sene içindeki tarihini inceleyeceğiz. Zira bu dönem içinde hadisler ortaya çıkmış, yazılmış, toplanmış ve tasnif edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde yapılan çalışmalar ise daha çok bu ilk üç yüz sene içerisinde ortaya konan teliflere bağlıdır.

II. Hicrî Birinci Asır

Hicrî birinci asır genelde İslâm tarihi, özelde ise hadis rivayeti açısından oldukça önem arz eder. Siyâsal açıdan Hz. Peygamber, dört halife ve Ümeyye ailesinin hâkimiyeti altında geçen bu yüz yıllık süre zarfında oldukça mühim hadiseler vukû bulmuştur. Hz. Peygamber'e ait bilgilerin sözlü ya da yazılı olarak rivayeti de bu devirde başlamıştır. Zira sahâbîlerin Allah Resûlü'ne ait bilgileri hiç aktarmadıklarını ve İslâm ümmetinin peygamberlerinin hayatını, sözlerini ve fiillerini hiç merak etmediklerini düşünmek yersizdir. Hadislerin hicrî birinci asrın sonlarına doğru tedvin edilmelerine kadar geçen süre zarfında yaşadığı serüveni doğru belirleyebilmek için söz konusu dönemin siyâsal, toplumsal ve kültürel yönlerini iyi okumak gerekir. Bu bakımdan aşağıda hadis tarihinin ilk yüz yılından bahsederken bu üç alanla ilgili değerlendirmeler de yapılacaktır.

1. Hadislerin Algılanması, Ezberlenmesi ve Yazılması

Hz. Peygamber'in kendi söz ve fiillerini resmî bir faaliyetle yazdırmadığı ve tedvin ettirmediği mâlumdur. Yani Hz. Peygamber hayattayken sahâbîler Resûlullah'ın

9 Sahâbe döneminden başlayıp hicrî 100 yılına kadar geçen dönem (s. 37).
10 Hicrî 100 - 200 arası (s. 58).
11 Hicrî 200 - 350 arası (s. 61).
12 Hicrî 350 - 600 arası (s. 63).
13 Hicrî 600 - 900 arası (s. 65).
14 Hicrî 900 - 1300 arası (s. 69).
15 Hicrî 1300 sonrası (s. 70).

gözetiminde derlenmiş bir hadis kitabına sahip değillerdi. Bu noktada hiçbir kuşku bulunmamaktadır. Yani Hz. Peygamber, sözlerinin yazılmasını, bunların müzâkere edilerek ezberlenmesini ve toplanmasını resmî bir emirle istememiştir. Zaten böylesi bir isteğin gerçekleştirilmesi de imkânsızdır. Zira Hz. Peygamber konuşurken, hutbe îrâd ederken, ailesiyle ya da sahâbîleriyle sohbet ederken vs. sözlerinin bir kısmını diğerlerinden ayırarak "şu sözümü yazın" şeklinde bir tutum sergilememiştir. Sahâbîlerin de gerek okuma yazma bilme oranı ve gerekse yazı malzemesi bulundurma bakımından bunu yapabilmeleri olanaklı görünmemektedir. Ayrıca o günkü Arap yazısının durumu da bunu pek mümkün kılmamaktaydı. Bununla birlikte sahâbe, farklı vesilelerle Hz. Peygamber'in sözlerinden akıllarında kalanları, ilgilerini çekenleri, hoşlarına gidenleri ve önemli addettiklerini ezberlemeye gayret etmişlerdir. Onların hepsinin, hadisleri hıfzetme noktasında aynı düzeyde ve idrakte oldukları düşünülemez. Bu noktada da farklı imkân ve telakkilere sahiptirler. Örneğin Hz. Peygamber'in bütün risâlet hayatı boyunca yanında bulunan Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber'in yaşantısına son derece vâkıf olmasına rağmen hicrî 12 yılında vefat etmesi ya da hilâfet işleriyle meşgul olması sebebiyle çok az rivayette bulunmuştur[16]. Ebû Hüreyre (ö. 59) ise Hz. Peygamber'le yalnızca üç yıl geçirmiş biri olarak onun söz ve fiillerini öğrenmeye, ezberlemeye fazlaca iştiyak göstermiş; hicrî 59 yılına kadar yaşaması da ona ezberlediği bu malumatı başkalarına aktarma olanağı sağlamıştır. *Hülâsa gerçekten Hz. Peygamber'in yaşantısına ait sayılabilecek bilgiler, daha çok sahâbîlerin Hz. Peygamber'in sözleri ya da fiillerinden akıllarında tutabildikleri kadarıyla aktarılmıştır.*

> "Hadisler Hz. Peygamber tarafından ne yazdırılmış ne de sistematik olarak ezberletilmiştir. Resûlullah'ın bazı sözleri ya da davranışları sahâbîlerce akılda tutulup aktarılmıştır. Fakat bu işlem profesyonelce ve sistematik bir şekilde değil kişisel tercihlerle yapılmıştır. Resûlullah'ın aktarılmamış söz ve davranışları, elimizdekilerden çok çok fazladır."

Yukarıda arz edilen temel gerçek göz önünde tutularak Hz. Peygamber döneminde *söz ve fiillerinin ezberlenmesi* meselesine geçilebilir. Rivayetlere göre Hz. Peygamber, hac yaptığı sırada Mina'da îrâd ettiği bir hutbede sözlerinin ezberlenmesini teşvik etmiş görünmektedir. Nakledildiğine göre şöyle buyurmuştur:

16 Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde sadece 81 rivayeti bulunmaktadır (I, 2-14).

نَضَّرَ اللَّهُ امْرَأً سَمِعَ مِنَّا حَدِيثًا، فَحَفِظَهُ حَتَّى يُبَلِّغَهُ، فَرُبَّ حَامِلِ فِقْهٍ إِلَى مَنْ هُوَ أَفْقَهُ مِنْهُ، وَرُبَّ حَامِلِ فِقْهٍ لَيْسَ بِفَقِيهٍ

"*Bizden bir söz duyup başkasına aktarana kadar ezberinde tutanın Rabbim yüzünü ağartsın! Nice bilgi taşıyıcıları kendilerinden daha anlayışlılara bunları aktarmıştır. Belki de bilgiyi taşıyanlar onları anlayabilecek donanıma sahip değildir*"[17].

Bu rivayet çoğunlukla, Hz. Peygamber'in genel bir emri gibi sunulmakta ve bağlamından ayrı değerlendirilmektedir. Halbuki bu sözü Hz. Peygamber, Vedâ hutbesinde söylemiştir. *Yani bu ifadeden hareketle Hz. Peygamber'in risâleti boyunca sahâbîlerinden sözlerini ezberlemelerini istediğini düşünmek hata olacaktır. Çünkü sahâbîlerin hayatında ya da hadislerin rivayet tarihinde böyle bir olguyla karşılaşılmamaktadır.* Bununla birlikte sahâbîlerin, güçleri yettiğince ve imkânları oldukça Hz. Peygamber'in söz ve fiillerini önemseyip öğrenmeye çalıştıkları da bir vakıadır.

Hz. Peygamber'in ilk muhatapları atalarından tevârüs ettikleri inançlarını terk ederek Allah Resûlü'ne inanmış ve onun öğrettikleriyle yepyeni bir dinin ilk mümessilleri olmuşlardır. Dini, Hz. Peygamber'den öğrendikleri için onun bu konudaki açıklamalarını önemsememiş olmaları düşünülemez. Zira Hz. Peygamber, bu yeni dinin kendisinden sonra da başkalarına tebliğ edilmesi arzusundaydı. Bunu yapabilecek yegâne topluluk ise savaşta ve barışta kendisini terk etmemiş olan sahâbîlerdir. Bununla birlikte sahâbîlerin ve ilk müslüman nesillerin, şifâhî kültürün esas olduğu bir toplumda yaşadıkları için duydukları her şeyi olduğu gibi ezberleyebildikleri yönündeki açıklamalara[18] katılmamaktayız. Çünkü hadis kaynaklarındaki rivayetlerin arzettiği durum hiç de râvilerin her duyduklarını ezberledikleri izlenimi vermemektedir. Hatta bu sebeple ileride daha ayrıntılı ele alınacağı üzere hadislerin manen rivayeti olgusu gündeme getirilmiştir. Yani aktarılan "ezberlenmiş lafızlar" değil "manadır".

Daha önce işaret ettiğimiz üzere Hz. Peygamber, sözlerinin yazımını resmî bir emirle istememiştir. Hatta nakledilen bazı haberlere göre sözlerinin yazımını talep etmek bir yana bunu genel anlamda yasaklamıştır:

لَا تَكْتُبُوا عَنِّي، وَمَنْ كَتَبَ عَنِّي غَيْرَ الْقُرْآنِ فَلْيَمْحُهُ

---

17 Tayâlisî, *Müsned*, I, 505; Humeydî, *Müsned*, I, 200; Ebû Dâvûd, *Sünen*, III, 322; Tirmizî, *Sünen*, V, 33; İbn Mâce, *Sünen*, I, 84.

18 Örneğin Şa'bî'nin (ö. 104) "Hiç yazı yazmadım ve kimseden okuduğu hadisi tekrarlamasını istemedim" dediği nakledilmiştir. Yine Arapların hâfıza gücüyle donatıldıkları ve bazılarının bir duymada şiirleri ezberleyebildiği ifade edilmiştir. Bk. İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-'ilm*, I, 288, 294.

"*Benim sözlerimi yazmayın! Kur'ân dışında bana ait bir şey yazdıysanız onları yok edin!*" hadisi bu konudaki en meşhur rivayettir[19].

Sahâbîlerin Resûlullah'a ait söz ve davranışları önemsemiş olmaları gerekir.

Ancak sahâbîlerin her duyduklarını hemen ezberleyebildikleri söylenemez.

Sahâbîlerden beklenen Resûlullah'tan duyduklarının anlamını aktarabilmiş olmalarıdır.

Bununla birlikte başka bazı hadislerde ise Allah Resûlü'nün sözlerinin yazımına izin verdiği hatta bizzat kendisinin bazı sözlerini yazdırdığı görülmektedir. Muhtemelen bu tür haberlerin etkisiyle olsa gerek İslâm bilginleri hadislerin yazımı meselesinde farklı kanaatler serdetmişlerdir.

Bu noktada târihen sabit olan bir hakikati tespit etmek gerekmektedir: *İslâm'ın nâzil olduğu dönemde Arap toplumu genel anlamda ümmî bir millet idi*. Bu husus Kur'ân-ı Kerîm tarafından da açıkça belirtilmiştir: "*Çünkü ümmîlere içlerinden âyetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara Kitâb'ı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderen odur*"[20] âyeti buna delâlet etmektedir. Hz. Peygamber de açık bir dille إِنَّا أُمَّةٌ أُمِّيَّةٌ، لاَ نَكْتُبُ وَلاَ نَحْسُبُ "*Biz okuma – yazma ve hesap bilmeyen ümmî bir toplumuz*" buyurmuştur[21]. İslâm öncesi Arap toplumunun önemli bir kısmı bedevî bir hayat sürmekteydi ve tabiatıyla okuma – yazma oranı da oldukça düşüktü[22]. Bu sebeple şiirlerini, hitabelerini, kıssalarını ve soy şecerelerini korumak için hâfızalarına güvenmekteydiler. Mekke gibi Arap yarımadasının ticaret merkezlerinden birinde dahi okuma-yazma bilenlerin sayısının yirmiyi geçmediği ifade edilmiştir[23]. Her ne kadar bu rivayet Muhammed el-A'zamî[24] tarafından eleştirilmişse de okuma-yazma bilme oranının yüksek olduğunu söyleyebilme imkânımız olmadığı açıktır. Zaten ünlü tarihçi İbn Sa'd

Hz. Peygamber döneminde okuma yazma oranı çok düşüktür.

O dönemde Araplar ümmî idiler. Belki dünyanın çoğu öyle idi.

19 Müslim, *Sahîh*, IV, 2298; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVII, 149, 152, 443; Dârimî, *Müsned*, I, 412. Hadisin sıhhat değerlendirmesi için bk. Ahmet Yücel, "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi", s. 96-98.

20 el-Cumu'a 62/2. Ayrıca bk. Âl-i 'İmrân 3/20, 75.

21 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 332; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IX, 59; Buhârî, *Sahîh*, III, 27; Müslim, *Sahîh*, II, 761; Ebû Dâvud, *Sünen*, II, 296; Nesâî, *Sünen*, IV, 139-140.

22 Abdulkerim Özaydın, "Arap", *DİA*, III, 322. Hadarî Arapların büyük bölümü de okuma – yazma bilmiyordu.

23 Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 457.

24 A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 3.

> Hz. Peygamber döneminde Arap yazısı da gelişmiş değildi.
>
> Ayrıca yazı malzemesi de sınırlı idi.
>
> Yani hadislerin yazılması imkânsızdı.

(ö. 230) da açıkça وَكَانَتِ الْكِتَابَةُ فِي الْعَرَبِ قَلِيلًا "Araplar içinde yazı bilenler azdı" demiştir[25].

İslâm sonrası dönemde, Hz. Peygamber'in özel gayretleriyle müslüman olan Arapların okuma-yazma oranında bir artış olduğu söylenebilir[26]. Örneğin savaş esirlerinin on çocuğa okuma-yazma öğretmeleri karşılığında serbest bırakılması, muhtemelen dünya tarihinde eşi benzeri olmayan bir durumdur[27]. Fakat her ne kadar İbn Kuteybe'nin (ö. 276) ifade ettiği kadar az olmasa[28] da sahâbîler arasında okuma-yazma oranının oldukça düşük olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. *Bu da doğal olarak söz konusu dönemde hadis yazımının oldukça sınırlı olduğu sonucunu ortaya koymaktadır*.

Ayrıca Arap yazısı da henüz tekâmülünü tamamlamış değildi. Bunu gösteren en açık örnekler Nihad M. Çetin tarafından sunulmuştur[29]. Ancak yine de yazı İslâmiyet'le birlikte yeni bir aşamaya girmiş bulunuyordu: "İslâmiyet'le yazı birden bire yepyeni ve aydınlık bir safhaya girdi. İslâmiyet, hattı ve kitâbeti zarûri kılan, kullanma sahasını genişleten amilleri beraberinde getirmişti. Yazı, İslâm'ın tesis ettiği, bütün maddî mânevî cepheleriyle yeni içtimâi nizamın en ehemmiyetli tespit, tescil, telkin ve neşir vasıtası olarak işlendi, geliştirildi ve hicreti takip eden yarım asır içerisinde, daha önce geçen üç asırlık hayatındakinden büyük bir tekâmüle mazhar oldu"[30].

İşte Hz. Peygamber'in hadislerin yazımına izin verdiği ya da yasakladığı atmosfer böyle idi. Dolayısıyla aşağıda hadis yazımıyla ilgili göreceğimiz rivayetler değerlendirilirken yukarıda arz etmeye çalıştığımız bilgiler göz önünde tutulmalıdır. *Çünkü kanaatimizce hadisleri doğru anlamanın ve anlamlandırmanın ilk şartı onları bağlamından koparmaksızın ele almaktır.*

> Hadislerin başına gelen en büyük afetlerden biri de onların bağlamlarından koparılmalarıdır.

25 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, III, 613.

26 Ayrıntılı bilgi için bk. M. Hanefî Palabıyık, "Cahiliye Dönemi ve İslâm'ın İlk Yıllarında Okuma-Yazma Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, sy. 27, s. 31-68. Yazar, câhiliye Araplarının zannedildiğinden daha fazla okuma yazma bildiklerini söylemektedir.

27 Mustafa Fayda, "Bedir Gazvesi", *DİA*, V, 326-327.

28 İbn Kuteybe, sahâbîler içinde okuma yazma bilenlerin 2-3 kişiyi geçmediğini söylemiştir. Bk. İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, s. 180.

29 Nihad M. Çetin, "Arap", *DİA*, III, 277, 281.

30 Nihad M. Çetin, "Arap", *DİA*, III, 276.

Hadis yazımını yasaklayan rivayetler üç grupta mütalaa edilebilir:

1. Hz. Peygamber'in hadis kitâbetini yasakladığını gösteren en meşhur rivayet yukarıda da alıntıladığımız ve Ebû Saîd el-Hudrî'den (ö. 74) nakledilen "*Benim sözlerimi yazmayın! Kur'ân dışında bana ait bir şey yazdıysanız onları yok edin!*" hadisidir. Bu hadis her ne kadar birçok kaynakta merfû olarak yer alsa da Buhârî (ö. 256) tarafından mevkûf olarak nitelenmiştir[31]. Yine Ebû Saîd el-Hudrî'nin naklettiği أَنَّهُمْ اسْتَأْذَنُوا النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي أَنْ يَكْتُبُوا عنْهُ، فَلَمْ يَأْذَنْ لَهُمْ "*Allah Resûlü'nden hadisleri yazmak için izin istediklerinde onlara izin vermedi*"[32] ve اسْتَأْذَنْتُ النَّبِيَّ , صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ , أَنْ أَكْتُبَ الْحَدِيثَ , فَأَبَى أَنْ يَأْذَنَ لِي "*Hadis yazmak için Allah Resûlü'nden izin istedim bana izin vermedi*"[33] rivayetleri de aynı anlamı ifade etmektedir. Bunlar dışında Zeyd b. Sâbit[34] (ö. 45), Ebû Hüreyre[35] (ö. 59), Abdullah b. Abbâs (ö. 68) ve Abdullah b. Ömer'den[36] (ö. 73) gelen hadisler de vardır. Fakat bu hadislerin senedleri rivayet tekniği açısından zayıftır[37]. Erken dönem hadis edebiyatını incelediği çalışmasında Muhammed el-A'zamî şu sonuca varmıştır: "Hiçbir âlim, Ebû Saîd el-Hudrî hadisinden başka, hadislerin yazılmasını yasaklayan tek bir sahîh hadis bulamaz. Hatta Ebû Saîd el-Hudrî'nin rivayet ettiği hadis bile Buhârî gibi muhaddisler tarafından tenkid edilmiştir"[38]. Hadislerin yazımıyla ilgili rivayetlerin sıhhat değeri üzerine inceleme yapan Ahmet Yücel de benzer bir sonuca varmıştır: "Hadislerin yazılmasını yasaklayan rivayetlerden Ebû Saîd el-Hudrî'nin naklettikleri hariç diğerleri delil olacak seviyede değildir"[39].

2. Rivayetlere göre sahâbenin bir kısmı hadis yazımına karşıdır ve bunu net bir şekilde ifade etmişlerdir. Örneğin nakledildiğine göre Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32) إِنَّ نَاسًا يَسْمَعُونَ كَلَامِي، ثُمَّ يَنْطَلِقُونَ فَيَكْتُبُونَهُ، وَإِنِّي لَا أُحِلُّ لِأَحَدٍ أَنْ يَكْتُبَ إِلَّا كِتَابَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ "İnsanlar beni dinliyor ve sonra gidip yazıyorlar. Ben Kitâbullah'tan başka bir şeyin yazılmasını helâl görmem" demiştir[40]. Ebû Mûsa el-Eş'arî (ö. 44) ise أَنَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَتَبُوا كِتَابًا، فَتَبِعُوهُ، وَتَرَكُوا التَّوْرَاةَ "İsrailoğulları yazdıkları kitaplar sebebiyle Tevrat'ı terk ettiler" diyerek hadislerin yazımının müslümanları

31 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 251.
32 Dârimî, *Sünen*, I, 413.
33 Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-'ilm*, s. 32.
34 Ebû Dâvûd, *Sünen*, III, 318; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-'ilm*, s. 35.
35 Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-'ilm*, s. 33.
36 Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, I, 150.
37 Bk. Ahmet Yücel, "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi", s. 93-95.
38 A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 25.
39 Ahmet Yücel, "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi", s. 100.
40 Dârimî, *Sünen*, I, 427.

Kur'ân'dan uzaklaştıracağı endişesini dile getirmiştir[41]. Hz. Ebû Bekir'in yazdığı hadisleri yaktığı[42] ve Hz. Ömer'in hadislerin yazımı konusundaki istişarelerinin ardından yine Kur'ân'ın ihmal edileceği endişesiyle bundan vazgeçtiği[43] bilgileri de kaynaklarda zikredilmektedir.

Görüldüğü üzere sahâbenin hadis yazımını sevmediğine dair nakledilen haberlerde dahi onların hadis yazdığını gösteren işaretler söz konusudur. Bu sahâbîlerin hadis yazımını hoş görmemelerinin temel sebebi kendilerinin de ifade ettiği üzere İsrailoğulları gibi Kitâbullah'ı terk ederek başka kitaplara ehemmiyet vermekten endişe etmeleri olabileceği gibi yazı bilenlerin azlığı ile yazı ve yazı malzemelerinin kifâyetsizliği de hadis yazımının sahâbe arasında sınırlı kalmasına sebep olmuştur diyebiliriz. *Zira bu üç noktada Kur'ân ile hadislerin karışması endişesini yok edecek gerekli düzey yakalanmış olsaydı muhtemelen Hz. Peygamber'in sözlerini kaydetmekten imtina edilmezdi*.

3. Tâbiîn ve sonraki dönemlerden birçok âlimin de hadis yazımını sevmediğine dair rivayetler gelmektedir. İbrahim en-Nehaî (ö. 95), İbn Sîrîn (ö. 110), Katâde (ö. 118), Hişâm b. Urve (ö. 145), Evzâî (ö. 157) ve başka bazı âlimlerin hadis yazımından hoşlanmadığı nakledilmektedir[44]. Bir görüşe göre bunun sebebi hadislerin yanına bu âlimlerin görüşlerinin de yazılmasıdır[45]. Diğer bir görüşe göre ise yazıya güvenip ezberi terk etme endişesi hadislerin yazımına menfî bakmaya sebep olmuştur[46]. İlk hadis musanniflerinden olan İmam Mâlik'e (ö. 179) isnâd edilen bir değerlendirmeye göre o, kendisinden önceki ulemânın hadisleri yazmadıklarını; yazanların da ezberlemeye yardımcı olsun diye hadis yazdıklarını ifade etmiştir[47]. İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124) gibi ilk hadis müdevvini[48] sayılan bir âlimin öğrencisi olan İmam Mâlik'in bizzat kendisi de kitap yazdığı halde hadis yazımı konusunda menfî bir tutum sergilediğini düşünme imkanı yoktur. Dolayısıyla biz hadis yazımını yasaklayan âlimlerin küçük bir grubu teşkil ettiği inancındayız. Fuad Sezgin de zaten onları "ehemmiyetsiz bir azınlık" olarak nitelemiştir[49].

Bu haber ve görüşler karşısında hadislerin yazımının mubah olduğunu gösteren rivayetler de vardır. Nitekim Hz. Peygamber döneminde bazı resmî vesikaların

41 Dârimî, *Sünen*, I, 427.
42 Taberî, *er-Riyâdü'n-nadire*, I, 200; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 11.
43 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, III, 287; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-'ilm*, I, 274.
44 Dârimî, *Sünen*, I, 412-427.
45 Acâc, *Usûl*, s. 167-168.
46 Ekrem Ziya el-Umerî, *Hadis Tarihi*, s. 18.
47 İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-'ilm*, I, 274.
48 Bu bilgi de bizzat İmam Mâlik'ten nakledilmektedir (bk. İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 250).
49 Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 55.

yazıldığı müşâhede edilmektedir. Medîne anayasası[50], emannâmeler[51], dine davet mektupları[52], Hudeybiye anlaşması[53], nüfus sayımı[54], vergi tarifeleri, idarecilere mektuplar ve Kur'ân'ın Farsça'ya tercümesi[55] gibi bazı yazılı belgelerin varlığı bilinmektedir.

Bunlar dışında Hz. Peygamber'in, zaman zaman hadislerinin yazımına izin verdiğini gösteren haberler de söz konusudur. Örneğin Abdullah b. Amr'dan (ö. 65) nakledildiğine göre bazı sahâbîler Hz. Peygamber'in yanında hadislerini yazmışlardır[56]. Ayrıca aktarıldığına göre Hz. Peygamber ona اكْتُبْ فَوَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، مَا خَرَجَ مِنْهُ إِلَّا حَقٌّ "*Yaz! Allah'a yemin ederim ki benim ağzımdan haktan başkası çıkmaz!*" buyurmuştur[57]. Abdullah b. Amr'ın yazdığı hadislerin bulunduğu nüshaya *es-Sahîfetü's-sâdıka* adı verilmiştir. Rivayete göre bizzat kendisi الصَّادِقَةُ صَحِيفَةٌ كَتَبْتُهَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ , صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ "es-Sâdıka, Allah Resûlü'nden yazdığım bir sahîfedir" demiştir[58]. Bir başka rivayete göre ise Ebû Hüreyre, Abdullah b. Amr'ın kendisinden daha fazla hadis bilmesini onun hadisleri yazmasına bağlamıştır[59]. Bundan başka Hz. Peygamber, Mekke'de yaptığı bir konuşmanın Ebû Şâh adlı sahâbî için yazılmasını istemiştir[60]. Yine hâfızasından şikayet eden bir sahâbîye "*Sağ elinden yararlan!*" buyurduğu nakledilmiştir[61].

Hz. Peygamber'den sonra sahâbîlerin de genel olarak hadis yazımını onayladıkları hatta teşvik ettikleri görülmektedir. Nitekim Sa'd b. Ubâde'nin (ö. 15), Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32), Ali b. Ebî Tâlib'in (ö. 40), Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin (ö. 50), Ebû Hüreyre'nin (ö. 59), Semüre b. Cündeb'in (ö. 60) ve daha pek çok sahâbînin hadis sahîfeleri olduğuna dair bilgiler tespit edilmiştir[62]. Bunlar içerisinde Ebû Hüreyre'nin öğrencisi Hemmâm b. Münebbih'e (ö. 101) yazdırdığı

50 Mehmet Akif Aydın, "Anayasa", *DİA*, III, 153.
51 Bekir Kuzudişli, *Aile İsnâdları*, s. 70-78. Hz. Peygamber'in bazı âilelere özel olarak yazdırdığı diğer belgeler için bk. *a.g.e.*, s. 30-101.
52 Bk. İbnü'l-Cevzî, *Resâil ve rusûlü Resûlillah ile'l-mülûki'l-eşrâf*, nşr. Muhammed Abdurrahîm, Dımeşk: Dâr Sa'diddîn, 2004; Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, İstanbul: Beyan, 1998.
53 Muhammed Hamidullah, "Hudeybiye Antlaşması", *DİA*, 297-299.
54 Buhârî, *Sahîh*, IV, 72.
55 Serahsî, *Mebsût*, I, 37.
56 Dârimî, *Sünen*, I, 430.
57 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XI, 406; Dârimî, *Sünen*, I, 429; Hâkim, *Müstedrek*, I, 187.
58 Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 84.
59 Buhârî, *Sahîh*, I, 34; Dârimî, *Sünen*, I, 428; Tahâvî, *Şerhu maâni'l-âsâr*, IV, 320.
60 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 406; Buhârî, *Sahîh*, III, 125; IX, 5; Müslim, *Sahîh*, II, 988; Ebû Dâvud, *Sünen*, II, 212; Tirmizî, *Sünen*, V, 39.
61 Tirmizî, *Sünen*, V, 39. Hadisin zayıf olduğu bizzat Tirmizî tarafından ifade edilmiştir.
62 A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 34-58.

138 hadisi içeren sahîfe (*es-Sahîfetü's-sahîha*) bugün matbûdur ve hadislerin az da olsa çok erken dönemlerden itibaren yazıldığını ortaya koyan önemli bir vesîkadır.

Hadis yazımını yasaklayan ve onaylayan hadisler arasındaki çelişkiyi izaha çalışan hadis âlimleri çeşitli görüşler ileri sürmüştür. Çoğunluk bu iki hadis grubu arasında nesh ilişkisi olduğu kanaatindedir[63]. Buna göre ilk dönemde Hz. Peygamber hadislerinin yazılmasını yasaklamış; ancak daha sonra hadislerin ezberlenmesinin imkânsızlaşması üzerine yazıma onay vererek yasağı neshetmiştir[64]. Ancak bu görüş her iki hadis grubuyla da amel edilebildiği iddiasıyla tenkid edilmiştir. Örneğin Abdulğanî Abdulhâlık, Nevevî (ö. 676) ve Suyûtî'ye (ö. 911) dayanarak bu hadisler arasında nesh ilişkisi olmadığını; yerine göre nehiy, yerine göre izin hadisleriyle amel edilebileceğini söylemiştir[65]. Babanzâde Ahmed Nâim (ö. 1934) de bu görüştedir[66]. Buna göre yazısı kötü olup hâfızası güçlü olanlara nehiy hadisine dayanılarak, yazısı iyi olup hâfızası kötü olanlara da izin hadisiyle amel edilerek görüş açıklanmalıdır. İbn Kuteybe'ye (ö. 276) göre Hz. Peygamber'in yasak ve izni de böylesi bir düşünceye dayanmaktadır. Buna göre nehiy hadisleri hâfızası iyi olup yazısı kötü olanlara, izin hadisleri ise hâfızası kötü olup yazısı iyi olanlara yöneliktir[67].

Hattâbî'ye (ö. 388) göre yazma yasağının sebebi hadislerin Kur'ân'la karışması tehlikesidir. Zira ona göre vahiy sürecinde aynı malzeme üzerine Kur'ân âyetleri ile hadislerin birlikte yazılma olasılığı yüksektir[68]. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463) de Kur'ân ve hadislerin aynı malzeme üzerine yazılması durumunda o dönemde bunları birbirinden ayırabilecek kişi sayısının fazla olmadığını belirtmiştir[69].

OKUMA PARÇASI
HADİSLERİN YAZILMASI

فَقَدْ ثَبَتَ أَنَّ كَرَاهَةَ مَنْ كَرِهَ الْكِتَابَ مِنَ الصَّدْرِ الْأَوَّلِ إِنَّمَا هِيَ لِئَلَّا يُضَاهَى بِكِتَابِ اللَّهِ تَعَالَى غَيْرُهُ , أَوْ يُشْتَغَلَ عَنِ الْقُرْآنِ بِسِوَاهُ وَنُهِيَ عَنِ الْكُتُبِ الْقَدِيمَةِ أَنْ تُتَّخَذَ لِأَنَّهُ لَا يُعْرَفُ حَقُّهَا مِنْ بَاطِلِهَا وَصَحِيحُهَا مِنْ فَاسِدِهَا , مَعَ أَنَّ الْقُرْآنَ كَفَى مِنْهَا

63 Abdulğanî Abdulhâlık, *Hücciyyetü's-sünne*, s. 446.
64 İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, s. 411.
65 Abdulğanî Abdulhâlık, *Hücciyyetü's-sünne*, s. 446.
66 Ahmed Nâim, *Tecrid Mukaddimesi*, s. 45.
67 İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, s. 411.
68 Hattâbî, *Me'âlimu's-sünen*, IV, 184. Sahâbenin hadis yazımı hakkındaki incelemesinde İsmail Cerrâhoğlu da yazım yasağını dönemin kültürel seviyesi ile izah etmiştir. O da ilk dönemlerde Kur'ân'a idhal edilebilecek kelimeleri ayırabilecek sahâbî sayısının fazla olmadığını ifade eder (İsmail Cerrâhoğlu, "Tefsir ve Hadis Kitabetine Karşı Peygamber ve Sahâbenin Durumu", s. 43).
69 Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-'ilm*, s. 57.

وَصَارَ مُهَيمِنًا عَلَيْهَا , وَنُهِيَ عَنْ كَتْبِ الْعِلْمِ فِي صَدْرِ الْإِسْلَامِ وَجَدْتُهُ لِقِلَّةِ الْفُقَهَاءِ فِي ذَلِكَ الْوَقْتِ , وَالْمُمَيِّزِينَ بَيْنَ الْوَحْيِ وَغَيْرِهِ , لِأَنَّ أَكْثَرَ الْأَعْرَابِ لَمْ يَكُونُوا فَقِهُوَا فِي الدِّينِ وَلَا جَالَسُوا الْعُلَمَاءَ الْعَارِفِينَ , فَلَمْ يُؤْمَنْ أَنْ يُلْحِقُوا مَا يَجِدُونَ مِنَ الصُّحُفِ بِالْقُرْآنِ , وَيَعْتَقِدُوا أَنَّ مَا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ كَلَامُ الرَّحْمَنِ ، وَأُمِرَ النَّاسُ بِحِفْظِ السُّنَنِ إِذِ الْإِسْنَادُ قَرِيبٌ , وَالْعَهْدُ غَيْرُ بَعِيدٍ , وَنُهِيَ عَنِ الِاتِّكَالِ عَلَى الْكِتَابِ , لِأَنَّ ذَلِكَ يُؤَدِّي إِلَى اضْطِرَابِ الْحِفْظِ حَتَّى يَكَادُ يَبْطُلُ وَإِذَا عُدِمَ الْكِتَابُ قَوِيَ لِذَلِكَ الْحِفْظُ الَّذِي يَصْحَبُ الْإِنْسَانَ فِي كُلِّ مَكَانٍ وَلِهَذَا قَالَ سُفْيَانُ الثَّوْرِيّ(...) : بِئْسَ الْمُسْتَودِعُ الْعِلْمَ الْقَرَاطِيسَ , قَالَ: وَكَانَ سُفْيَانُ يَكْتُبُ , أَفَلَا تَرَى أَنَّ سُفْيَانَ ذَمَّ الِاتِّكَالِ عَلَى الْكِتَابِ وَأَمَرَ بِالْحِفْظِ , وَكَانَ مَعَ ذَلِكَ يَكْتُبُ احْتِيَاطًا وَاسْتِيثَاقًا وَكَانَ غَيْرُ وَاحِدٍ مِنَ السَّلَفِ يَسْتَعِينُ عَلَى حِفْظِ الْحَدِيثِ بِأَنْ يَكْتُبَهُ وَيَدْرُسَهُ مِنْ كِتَابِهِ , فَإِذَا أَتْقَنَهُ مَحَا الْكِتَابَ خَوْفًا مِنْ أَنْ يَتَّكِلَ الْقَلْبُ عَلَيْهِ فَيُؤَدِّي ذَلِكَ إِلَى نُقْصَانِ الْحِفْظِ وَتَرْكِ الْعِنَايَةِ بِالْمَحْفُوظِ

"İlk nesilde hadis yazımını mekruh görenlerin gerekçesinin Kitâbullah'a başka şeylerin benzememesi veya başka şeylerle meşgul olup Kur'ân'ın terk edilmemesi olduğu artık sâbittir. Ayrıca kadim kitapların edinilmesi de yasaklanmıştır. Çünkü bunların hakkı ile batılı, doğrusu ile yanlışı bilinmemektedir. Yine Kur'an onlardan müstağni kılacak şekilde yeterlidir ve onlara hakimdir. İslâm'ın ilk dönemlerinde ilmin yazılması yasaklanmıştır. Benim tespitlerime göre bunun sebebi söz konusu dönemde fakihlerin ve vahiyle başka şeyleri ayırabilecek olanların azlığıdır. Çünkü bedevîlerin çoğunluğu dini konularda fakih değillerdi ve bilgin alimlerin meclislerinde bulunmamışlardı. Onların sahifelerde gördükleri şeyleri Kur'an'a katmalarından ve bunların Allah kelamı olduğuna inanmalarından emin olunamamıştır. İnsanlara sünnetleri ezberlemeleri emredilmiştir. Çünkü henüz isnadlar kısadır ve zaman uzak değildir. Bu dönemde yazıya güvenilmesi yasaklanmıştır. Çünkü bu durumda hafıza gerilemekte ve hatta neredeyse işlevsiz kalmaktadır. Yazı olmayınca her yerde insanın yanında bulunan hafızası güçlenmektedir. Bu sebeple Süfyân es-Sevrî (...) şöyle demiştir: İlmi kağıtlara emanet eden ne kötüdür! Halbuki bizzat Süfyân da ilmi yazardı. Görülmez mi ki Süfyân, yazıya güvenmeyi hoş karşılamamakta ve ilmin ezberlenmesini emretmektedir. Bununla birlikte yine de ihtiyaten ve güvende olmak arzusuyla ilmi yazmıştır. Selef âlimlerinden pek çoğu hadisleri ezberlerken yardımcı olsun diye onları yazmış ve

yazdıklarından müzâkere etmiştir. Kalbi yazdıklarına güvenmesin ve böylece hafızası gerileyip ezberlediklerini tekrarlamaktan geri durmasın diye iyice ezberleyince yazdıklarını yok etmiştir”[70].

Hattâbî ve Hatîb’in ileri sürdüğü bu gerekçe Kur’ân’ın i‘cazı gündeme getirilerek Ebû Reyye (ö. 1970) tarafından reddedilmiştir[71]. Ancak Muhammed Hamidullah’ın (ö. 2002) aktardığı şu bilgi, zaten zorlama bir eleştiri hissi veren Ebû Reyye’nin görüşünü isabetsiz kılmaktadır: “628 senesinde veya biraz daha sonraları bir gün Peygamber çok mühim ve şayan-ı dikkat bir konuşma yapmıştır. İşte tam bu sıralarda Yemen’den bir gemi dolusu yolcu gelmiş, İslâmiyet’i kabul etmiş ve memleketlerindeki emniyetsizlikten, İslâmiyet’e karşı duyulan düşmanlık hissinden şikâyette bulunmuşlardı. Bunun üzerine Peygamber Yemenlilerin gayretlerini övmüş ve Yemen’le birçok ülkelerin yakın bir gelecekte İslâm hâkimiyetini tanıyacaklarını mucize kabilinden haber vermiştir. Bu Yemenlilerden bazıları okuma – yazma biliyorlardı. Okumak ve ezberlemek maksadıyla Kur’ân surelerinin bir nüshasını da çıkarmışlardı. Peygamber’in konuşmasını işitince samimiyetle onu da yazmak istediler ve bazıları Kur’ân nüshalarının boş kalan kenarına Peygamber’in hutbesini yazdılar. İşte belki de bu sebepten Hz. Peygamber “Kitabullah’ın saf tutulmasını ve kirletilmemesini emretti”. Şüphesiz yeni müslüman olan kimseler aynı dilde olan metinleri karıştırırlar, Kur’ân ve hadisi birbirinden ayırt edemezler”[72].

Muhammed Hamidullah, yazım yasağını nakleden sahâbîlerin o yıllarda henüz çocuk sayıldıkları için Hz. Peygamber’in onlara yönelik bir yasaklaması olabileceğini söyler[73]. Ancak Ahmet Yücel, Ebû Saîd el-Hudrî’nin daha sonraki yıllarda da hadis yazımına karşı çıktığını belirterek Muhammed Hamidullah’a itiraz eder[74]. Mustafa es-Sıbâî ise yasak hadisinin resmî tedvine yönelik olduğu kanısındadır. Buna göre Kur’ân resmen tedvin edilirken onunla aynı paralelde hadislerin tedvin edilmesi istenmemiştir[75]. Abdulğanî Abdulhâlık yasağın vahiy kâtipleriyle ilgili olduğu düşüncesindedir[76]. Talat Koçyiğit ise yazı malzemesinin kıtlığını sebep gösterir[77].

Hadislerin yazımı konusu oryantalistlerin de dikkatini çekmiştir. Goldziher (ö. 1921), yasak hadisinin ellerinde bir delil olması amacıyla ehl-i rey tarafından,

70 Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü’l-‘ilm,* s. 57-58.
71 Ebû Reyye, *Muhammedî Sünnet*, s. 30.
72 Muhammed Hamidullah, *Hemmâm b. Münebbih Sahîfesi*, s. 69.
73 Muhammed Hamidullah, “Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvini”, s. 4.
74 Ahmet Yücel, “Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi”, s. 115.
75 Mustafa es-Sıbâî, *es-Sünne ve mekânetuhâ*, s. 51.
76 Abdulğanî Abdulhâlık, *Hücceyyetü’s-sünne*, s. 444.
77 Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 26.

izin hadisinin de yine aynı maksatla ehl-i hadîs tarafından uydurulduğunu iddia etmiştir[78]. A'zamî ise o dönemde muhaddis olunmadan fakih olunmadığını; bir anlamda fakihlerin kıyası iyi bilen muhaddisler olduğunu söyleyerek Goldziher'e karşı çıkmıştır[79].

Reşid Rıza (ö. 1935) ise yasak hadisinin kronolojik olarak sonraya ait olduğu ve dolayısıyla izin hadisini neshettiği düşüncesindedir. Ona göre hadis yazma yasağı genel, Ebû Şah gibi sahâbîlere verilen izinler ise istisnâdır[80]. Ancak Reşid Rıza'nın bu değerlendirmesi hadis yazımına izin veren rivayetlerin tarihen daha sonraki dönemlere ait olduğunu gösteren işaretler ileri sürülerek "ilmî olmaktan uzak delilsiz bir iddia" olarak nitelenmiştir[81]. Hadislerin yazımının istenmeme sebebi ise R. Rıza'nın şu cümlesinde gizlidir: "*Ebû Şâh için yazın!*" hadisi ve benzerleri sıhhat itibariyle Ebû Saîd hadisine muâraza edemez. Bunlar, "*Resûlullah, hadislerinin Kur'ân gibi genel ve daimi bir dini nas olmasını arzu etmediği için hadislerinin yazılmasını yasakladı*" diyen kimselere karşı bir delil olamaz"[82].

Kanaatimizce burada hareket noktamız tarihî gerçekler olmalıdır. Tarihsel bir perspektifle baktığımızda inkârı mümkün olmayan bir takım gerçeklerle karşılaşmaktayız:

1. *Hadisler Hz. Peygamber döneminde bir bütün halinde ne yazılmıştır, ne toplanmıştır*. Eğer Hz. Peygamber'in yirmi üç yıllık risâleti boyunca bütün konuşmaları toplanmaya kalkışılsaydı muhtemelen binlerce ciltlik bir eser oluşurdu. Bizim düşüncemize göre Resûlullah hayatta iken sözlerinin yazılmamasının birkaç sebebi vardır:

a. *Hz. Peygamber hiçbir şeyin Kur'ân'dan daha önemli olmadığını vurgulamak arzusundadır*. Eğer hadislerinin (sözlerinin) toplanmasına izin verseydi; bu durumda Kur'ân'la ilgilenmeye ne vakit ne mecal ne de arzu kalırdı. İnsanlar Kur'ân'ı bir tarafa bırakıp bunlarla uğraşmaya başlardı.

b. Yazı malzemeleri yetersiz olduğu için var olan materyaller Kur'ân için kullanılmıştır. Ayrıca Arap yazısı da tam anlamıyla tekâmül etmediğinden birçok sıkıntılar ortaya çıkabilirdi. Bu arada belirtmeliyiz ki zaten İslâm toplumunda hadisleri yazabilecek çok sayıda okuryazar sahâbî de bulunmamaktaydı.

c. Hadislerin yazımına izin verilmesi durumunda bunların Kur'ân ile aynı malzemeye kaydedilmesi tehlikesi söz konusuydu. Kur'ân yeni indiği ve Hz. Peygamber

78 Goldziher, *Muslim studies*, II, 184.
79 A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 27.
80 Reşid Rıza, "et-Tedvîn fi'l-İslâm", X, 766-777.
81 Ahmet Yücel, "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi", s. 113.
82 Reşîd Rızâ, "et-Tedvîn fi'l-İslâm", X, 766.

de fasih bir Arapça'ya sahip olduğu için bu metinlerin karışması ihtimali oldukça yüksek idi. Bunları birbirinden tefrik edecek fazla kimse de yoktu.

d. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in çok önemsediği sözlerini, temel görüşlerini, vahy-i gayr-i metluv olarak aldığı düşünülen ifadeleri sahâbîlerden belirleyeceği birkaç kişiye yazdırması mümkün iken neden böyle bir şeye tevessül etmediği sorusu akla gelmektedir. Zira gelecekte birçok fitnelerin zuhur edeceğini hatta kendisi adına yalan uydurulacağını haber veren Hz. Peygamber'in bir öngörü de bulunarak önemsediği sözlerini yazdırmalı değil miydi? Kanaatimizce bu sorunun cevabı Reşid Rıza'nın yaptığı değerlendirme de gizlidir. Yani Hz. Peygamber bir takım sözlerinin Kur'ân âyetleri gibi nas kabul edilmesini arzu etmemiştir. Muhtemelen Hz. Peygamber'in zihninde kendisine itaat ve ittiba, ehl-i hadîsin anladığından farklı bir manaya gelmekteydi.

2. *Hadisler sahâbe döneminde de büyük oranda yazılmamış ve tedvin edilmemiştir*. Bununla birlikte bu dönemde sistematik olmayan bir hadis yazımından ve rivayetinden bahsedebiliriz. Sahâbîlerin hadis rivayetine fazla iştiyaklı olmadıkları da bir diğer tarihi gerçektir. Sahâbe sonrası tâbiîn ve tebe-i tâbiîn nesillerinde hadis yazımı daha da artmakta ve hatta ilk tedvin faaliyetlerine de başlanmaktadır.

OKUMA PARÇASI
HADİSLERİN YAZILMASI

قَالُوا: أَحَادِيث متناقضة- كِتَابَة الحَدِيث:

قَالُوا: رُوِّيتُمْ عَنْ هَمَّامٍ، عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَا تَكْتُبُوا عَنِّي شَيْئًا سِوَى الْقُرْآنِ، فَمَنْ كَتَبَ عَنِّي شَيْئًا فَلْيَمْحُهُ».

ثمَّ رويتم عَن بن جريج، عَن عَطاء عَن بن عَمْرٍو، قَالَ: قَلْتُ: «يَا رَسُولَ اللَّهِ، أُقَيِّدُ الْعِلْمَ؟ قَالَ: «نَعَمْ»، قِيلَ وَمَا تَقْيِيدُهُ؟ قَالَ: «كِتَابَتُهُ».

وَرُوِّيتُمْ عَنْ حَمَّادِ بْنِ سَلَمَةَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْحَاقَ، عَنْ عَمْرِو بْنِ شُعَيْبٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّهِ قَالَ: قَلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَكْتُبُ كُلَّ مَا أَسْمَعُ مِنْكَ؟ قَالَ: «نَعَمْ «.

قُلْتُ: فِي الرِّضَا وَالْغَضَبِ؟ قَالَ: «نَعَمْ، فَإِنِّي لَا أَقُولُ فِي ذَلِكَ كُلِّهِ إِلَّا الْحَقَّ».

قَالُوا: وَهَذَا تَنَاقُضٌ وَاخْتِلَافٌ.

قَالَ أَبُو مُحَمَّدٍ:

وَنَحْنُ نَقُولُ: إِنَّ فِي هَذَا مَعْنيين:

أحداهما:

أَنْ يَكُونَ مِنْ مَنْسُوخِ السُّنَّةِ بِالسُّنَّةِ، كَأَنَّهُ نَهَى فِي أَوَّلِ الْأَمْرِ عَنْ أَنْ يُكْتَبَ قَوْلُهُ، ثُمَّ رَأَى بَعْدُ -لَمَّا عَلِمَ أَنَّ السُّنَنَ تَكْثُرُ وَتَفُوتُ الْحِفْظَ- أَنْ تُكْتَبَ وَتُقَيَّدَ.

وَالْمَعْنَى الْآخَرُ:

أَنْ يَكُونَ خَصَّ بِهَذَا عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَمْرٍو، لِأَنَّهُ كَانَ قَارِئًا لِلْكُتُبِ الْمُتَقَدِّمَةِ، وَيَكْتُبُ بِالسُّرْيَانِيَّةِ وَالْعَرَبِيَّةِ وَكَانَ غَيْرُهُ مِنَ الصَّحَابَةِ أُمِّيِّينَ، لَا يَكْتُبُ مِنْهُمْ إِلَّا الْوَاحِدُ وَالِاثْنَانِ، وَإِذَا كَتَبَ لَمْ يُتْقِنْ، وَلَمْ يُصِبِ التَّهَجِّيَ. فَلَمَّا خَشِيَ عَلَيْهِمُ الْغَلَطَ فِيمَا يَكْتُبُونَ نَهَاهُمْ، وَلَمَّا أَمِنَ عَلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو ذَلِكَ، أَذِنَ لَهُ.

"Hadislerin yazılmasıyla alakalı şu hadislerin de çelişkili olduğunu ifade ettiler. Bu hadislerin bir arada nakledildiğini söylediler.

- Hemmâm – Zeyd b. Eslem – Atâ b. Yesâr - Ebû Saîd el-Hudrî isnadıyla Hz. Peygamber'den "*Benden Kur'ân dışında bir şey yazmayın! Kim benden bir şeyler yazmışsa onları yok etsin!*" ifadesi nakledilmiştir.
- İbn Cüreyc – Atâ – İbn Amr isnadıyla İbn Amr'ın "Yâ Resûlallah! İlmi kaydediyorum?" dediği, onun da "*Olabilir*" buyurduğu, "İlmin kaydı nasıldır?" sorusuna da Hz. Peygamber'in "Yazılmasıdır" dediği aktarılmıştır.
- Hammâd b. Seleme – Muhammed b. İshâk – Amr b. Şuayb – Babası – Dedesi isnadıyla "Resûlullah'a ondan her duyduğumu yazdığımı söyledim" dediği, onun da "*Olabilir*" buyurduğu, "Sakinken ve sinirliyken yazabilir miyim?" diye sorduğu, Hz. Peygamber'in de "*Evet. Çünkü ben ancak hakikati konuşurum*" dediği rivayet edilmiştir.

Bu hadisler arasında tenâkuz ve ihtilaf olduğunu iddia ettiler.

Ebû Muhammed buna şöyle cevap vermiştir:

Bu hadislerin iki anlama gelmesi muhtemeldir:

1- Burada sünnetin sünnetle neshedilmesi söz konusudur. Resûlullah, önce sözlerinin yazılmasını yasaklamış; daha sonra sünnetlerin çoğalıp ezberlenmesinin mümkün olmayacağını anlayınca yazılıp kaydedilmesine izin vermiştir.

2- Hadis yazım izninin Abdullah b. Amr'a özel olması da mümkündür. Çünkü Abdullah b. Amr kadim kitapارı okuyabilmekteydi. Süryânice ve Arapça yazabilmekteydi. Diğer sahâbîler ise ümmî idiler. İçlerinde sadece bir ya da iki tanesi yazı yazabiliyordu. Yazdıklarında da iyi yazamamakta ve hatalar yapmaktaydılar. Hz. Peygamber onların yanlış yazmalarından endişe edince bunu yasakladı. Abdullah b. Amr'in yanlış yapmayacağından emin olduğu için ona izin verdi"[83].

2. Hadislerin İlk Râvileri: Sahâbîler

Sahâbî, kelime anlamı itibariyle "arkadaş ve dost" demektir. Bu itibarla henüz risâletinin ilk günlerinden itibaren Hz. Peygamber'e inanmış, bu uğurda müşriklerin işkence ve hakaretlerine maruz kalmış, Allah Resûlü'nün talebiyle yerini, yurdunu ve ailesini terk edip hayatını tehlikeye atarak İslâm için önce Habeşistan'a sonra Medîne'ye hicret etmiş, Medîne'de kendilerine misafir olarak gelen Mekkelilerle kardeş olarak onları bağırlarına basmış, inandıkları değerler için gerektiğinde öz babalarıyla karşı karşıya gelerek Bedir, Uhud, Hendek, Huneyn, Hayber, Benî Kaynuka, Benî Nadîr, Benî Kureyza, Tebük gibi savaş ve gazvelere katılmış ve Hz. Peygamber'in yanında cihat etmiş kimselerin "Hz. Peygamber'in dostu ve arkadaşı" sayılacağı muhakkaktır. İslâm âlimleri yukarıda zikri geçen kişilerin, şayet sonradan irtidat etmemişlerse, sahâbî oldukları konusunda görüş birliği içerisindedirler. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in yanında fazla bulunmamış kimselerin sahâbî sayılıp sayılamayacağı meselesi ise tartışmalıdır. Usûlcüler menfî kanaatte[84] iken ehl-i hadîs bunların da sahâbî olduğunu ileri sürmüştür. Yani ehl-i hadîse göre أَنَّهُ كُلُّ مُسْلِمٍ رَأَى رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "Hz. Peygamber'i gören her müslüman sahâbîdir"[85]. Hadisçilerin bu yaklaşımı sayı itibariyle sahâbe kavramına katkı sunsa da nitelik itibariyle bu kavramın değerine olumsuz etki etmektedir. Zira Hz. Peygamber'in eğitimini tam olarak özümseyemeyenlerle Allah Resûlü'nün yanında samimiyet testinden başarıyla geçmiş büyük sahâbîleri aynı tabakada saymak en azından haksızlıktır. Ayrıca aşağıda göreceğimiz üzere bir kişinin sahâbî sayılması hadis rivayeti bakımından onu bazı ayrıcalıklara da sahip

83 İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, s. 411-412.
84 Bk. Mehmet Efendioğlu, "Sahâbe", *DİA*, XXXV, 491.
85 Nevevî, *Takrîb*, s. 478. İbn Hacer (ö. 852), İbn Ümmî Mektûm gibi âmâ sahâbîler de tanıma dahil olsunlar diye *görmek* ifadesi yerine *beraber bulunmak (likâ)* kelimesini tercih etmiştir (İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar* s. 140). Müslüman olduktan sonra irtidat edenlerin sahâbî sayılıp sayılmayacağı meselesi de tartışılmıştır. İbn Hacer, mürted olarak ölenlerin sahâbî sayılamayacağını ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra da olsa tekrar İslâm'a dönenlerin sahâbî olduklarını söyler (İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 140). Irâkî ise Hz. Peygamber'in hayatında yeniden müslüman olanların sahâbî sayılabileceğini ama onun vefatından sonra İslâm'a dönenlerin ise sahâbî olmadıklarını söylemiştir (Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, II, 667).

kılıyordu. Nitekim sahâbî tabakasında addedilenlerin meçhûliyeti bile önemsiz sayılmaktadır. Dolayısıyla sahâbîlerin sayısını artırmaya çalışmak yerine kanaatimizce "sahâbî" kelimesinin lugat anlamıyla da uyumlu olarak Hz. Peygamber'in yanında gerçekten uzun bir süre kalmış olanları sahâbî saymak yani usûl âlimlerine tâbi olmak daha isabetli olacaktır.

Ehl-i sünnet kaynaklarında ashâbın faziletini ispat etmek üzere bazı âyet ve hadislere atıfta bulunulur. *Zira Ehl-i sünnet mantığında bir şeyi ispat etmenin en kestirme ve sağlam yolu konuyla alakalı dinsel bir metin bulmaktır. Söz konusu metin bulunduktan sonra metnin karşısına konulacak hiçbir aklî argüman muteber değildir. Hatta böylesi bir faaliyet zikri geçen metnin sahibine muhalefet olarak algılanır ve bunu yapan bid'at, fisk, nifâk ve küfr gibi kavramlara muhatap kılınır.* Sahâbenin değerine delil olmak üzere ileri sürülen âyetlere şunları örnek verebiliriz: كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ "*Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz*"[86], لَقَدْ رَضِيَ اللّٰهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا "*Şüphesiz Allah, ağaç altında sana bîat ederlerken inananlardan hoşnut olmuştur. Gönüllerinde olanı bilmiş, onlara huzur, güven duygusu vermiş ve onlara yakın bir fetih ve elde edecekleri birçok ganimetler nasip etmiştir. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir*"[87], وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ "*İslâm'ı ilk önce kabul eden muhâcirler ve ensar ile, iyilikle onlara uyanlar var ya, Allah onlardan razı olmuş; onlar da O'ndan razı olmuşlardır*"[88].

Kanaatimizce sahâbenin değerini ortaya koymak için âyet ve hadislerden istifade etmeye gerek yoktur. Zira bu konuda dayanılan âyetlerin bir kısmında gerçekten ve hâsseten sahâbeden bahsedilip bahsedilmediği kuşkuludur. Ayrıca sahâbe lehine âyet bularak bunları delil getirmek doğal olarak karşı âyetlerin[89] gündeme taşınmasına sebep olmaktadır. Bu da karşıt gruplar arasında diyalogdan çok aynı kaynağa ait metinlerin karşı karşıya getirilmesine yol açmaktadır. Doğrudan sahâbeyi yücelten hadis metinlerinin bir kısmı ise hem isnâd hem de metin açısından özenli bir tetkike muhtaçtır. Ayrıca sahîh olması muhtemel bazı hadislerin de doğru yorumlanması gerekir. Bu noktada birkaç örnek sunabiliriz:

86 Âl-i İmrân 3/110.

87 Feth 48/18-19.

88 Tevbe 9/100.

89 Örneğin "*Çevrenizdeki bedevî Araplardan ve Medîne halkından birtakım münafıklar vardır ki, münafıklıkta maharet kazanmışlardır. Sen onları bilmezsin, biz biliriz onları. Onlara iki kez azap edeceğiz, sonra da onlar büyük bir azaba itileceklerdir*" (Tevbe 9/101).

1- Çok meşhur bir rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ بِأَيِّهِمُ اقْتَدَيْتُمُ اهْتَدَيْتُمْ "*Ashabım yıldızlar gibidir. Hangisine uyarsanız uyun hidayet bulursunuz*". Bu hadis hakkında değerlendirmede bulunan İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852) *Telhîsu'l-habîr* adlı eserinde rivayetin kaynaklarını ve isnâdlarını ele almakta ve bütün isnâdlarının oldukça zayıf olduğunu göstermektedir. İbn Hazm'ın (ö. 456) bu hadis hakkında "Bu yalan, uydurma ve batıl bir haberdir" dediğini nakletmektedir[90].

OKUMA PARÇASI
"ASHÂBIM YILDIZLAR GİBİDİR" HADİSİ

"Elbânî, "*Ashabım gökteki yıldızlar gibidir. Hangisine uyarsanız hidayete erersiniz*" diye nakledilen hadisin de Kur'ân-ı Kerîm'e muhalif düşen mevzû bir rivayet olduğunu ifade eder. Görebildiğimiz kadarıyla senedi itibariyle zayıf olduğu anlaşılan bu rivayet, Ahmed b. Hanbel tarafından ihticaca elverişli görülerek kullanılır. Abdülhayy el-Leknevî (v. 1304/1886), hadis metninde geçen ashaba dair şu bilgiyi veıir: "Burada ashab ile kasdedilen, Muhacir, Ensar ve diğerlerinden sabah akşam Rasûlullah'ın (s.a) yanından ayrılmayan, ikamet ve yolculuk esnasında ona eşlik eden, vahyi ondan alıp öğrenen, şeriatı, ahkamı ve adabı ondan alan ve nasih mensuhu tanıyan raşid halifeler gibileridir. Yoksa onu bir veya daha çok gören kimse değil!"[91]

2- Bir başka rivayet de şudur: لاَ تَسُبُّوا أَصْحَابِي، فَلَوْ أَنَّ أَحَدَكُمْ أَنْفَقَ مِثْلَ أُحُدٍ، ذَهَبًا مَا بَلَغَ مُدَّ أَحَدِهِمْ، وَلاَ نَصِيفَه "*Ashâbıma sövmeyiniz. Yemin ederim ki herhangi biriniz Uhud dağı kadar altın infak etse onlardan birinin bir müdd hatta yarım müdd sadakasına yetişemez*"[92]. Bu rivayet de hadis kaynaklarında yaygın olarak yer alsa da isnâd bakımından kritik bir râvide ferd kalmaktadır. Bu hadis hicrî 148'de vefat eden Süleymân b. Mihrân el-A'meş'ten sonra yaygınlık kazanmış görünmektedir. Yani A'meş, isnâdda medâr konumundadır. Şöyle ki A'meş hadisi Ebû Sâlih'ten o da Ebû Saîd el-Hudrî'den almış görünmektedir. İsnâd'ın A'meş'ten Ebû Saîd'e kadar olan kısmı ferd kalmıştır. İsnâdlar incelendiğinde görülmektedir ki Şu'be b. el-Haccâc, İbn Cerîr, Abdullah b. Dâvud ve Ebû Muâviye ise A'meş'in öğrencileridir[93]. Dolayısıyla sahâbe konusunda ilk iki asırda yaşanan tartışmalar göz önüne alınınca hadisin değerlendirilmesi bakımından A'meş hakkındaki

90 İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr,* IV, 463.
91 Zekeriya Güler, "Selefîlik ve Hadisleri Yorumlama Biçimi", s. 184.
92 Buhârî, *Sahîh*, V, 8; Müslim, *Sahîh*, IV, 1967; Ebû Dâvud, *Sünen*, IV, 214; Tirmizî, *Sünen*, V, 695.
93 Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf*, III, 342.

bilgiler oldukça önem kazanmaktadır: A'meş, hicrî birinci asrın sonları ile ikinci asrın ilk yarısında yaşamış önemli bir muhaddis kabul edilmekle birlikte tedlîs yaptığı kaynaklarda açıkça belirtilmiştir[94]. Başka kritik rivayetlerde de kilit noktalarda durduğunu bildiğimiz A'meş sebebiyle hadis hakkında ihtiyatlı olmak daha doğru olacaktır.

3- Yine meşhur bir rivayete göre Resûlullah şöyle buyurmuştur: خَيْرُكُمْ قَرْنِي، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ "*Sizlerin en hayırlısı benim asrımda yaşayanlardır. Sonra onları takip edenler sonra da onları takip edenlerdir*"[95]. Kaynak bakımından yaygın olan bu rivayetin isnâdı da şâz bir iki farklı isnâd olmakla birlikte aslında iki kritik râvide toplanmaktadır. Bunlardan biri Şu'be b. el-Haccâc[96] (ö. 160) diğeri ise yukarıda bahsettiğimiz Süleymân b. Mihrân el-A'meş'tir[97]. Yani sonradan çok meşhur olan bu rivayet erken dönemlerde pek de biliniyor görünmemektedir. Ayrıca yine Hz. Peygamber'e izafeten مَثَلُ أُمَّتِي مَثَلُ المَطَرِ لَا يُدْرَى أَوَّلُهُ خَيْرٌ أَمْ آخِرُهُ "*Ümmetim yağmura benzer. Başı mı hayırlıdır sonu mu bilinmez*"[98] ifadesi nakledilmiştir. Hatta bir de şöyle bir rivayet vardır: خِيَارُ أُمَّتِي أَوَّلُهَا وَآخِرُهَا "*Ümmetimin hem başı hem sonu hayırlıdır*"[99]. Dolayısıyla rivayetler arasında bir çelişki söz konusudur ve yapılan zorlama teviller çelişkiyi gidermekten uzaktır.

Ashâbın hadis rivayetindeki adâleti ehl-i hadîs tarafından tartışma dışı tutulmuştur. Onlara göre bu noktada tereddüt olamaz. Yani sahâbîlerin bilinçli olarak Allah Resûlü'ne yalan isnâd ettikleri düşünülemez. Ehl-i hadîse göre onlar Allah ve Resûlü tarafından ta'dîl edilmişlerdir[100] ve onların ta'dîlinden daha üstün bir tezkiye yoktur. Bu itibarla sahâbîler cerh ve ta'dîl kitaplarında adâlet (hakikatte zabtları da sorgulanmamıştır) açısından değerlendirme dışı tutulmuşlardır.

Gerçek sahâbenin Hz. Peygamber'e iftira etmeyecekleri konusunda elbette gâlib zan[101] taşıyabiliriz. Ancak yukarıda da ifade ettiğimiz üzere ehl-i hadîs sahâbe tanımını aşırı esnek tuttuğu için bu kavrama Hz. Peygamber'i bir kez

94 İbn Hacer, *Ta'rîfu ehli't-takdîs*, s. 33.

95 Ma'mer b. Râşid, *Câmi'*, XI, 341; Tayâlisî, *Müsned*, II, 186; Buhârî, *Sahîh*, III, 171; V, 2; Müslim, *Sahîh*, IV, 1962; İbn Mâce, *Sünen*, II, 791; Ebû Dâvud, *Sünen*, IV, 214; Tirmizî, *Sünen*, IV, 500, 548; Nesâî, *Sünen*, VII, 17.

96 Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf*, VIII, 181. Buradaki bilgiye göre Âdem b. Ebî İyâs, Nadr b. Şümeyl, Ğunder, Yahya b. Saîd, Behz b. Esed, Şebâbe, Hâlid b. Hâris bu hadisi Şube'den alarak nakletmişlerdir.

97 Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf*, VIII, 194.

98 Tayâlisî, *Müsned*, II, 38; III, 511; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIX, 334, 445; Tirmizî, *Sünen*, V, 152; Bezzâr, *el-Bahru'z-zehhâr*, IV, 244.

99 İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, s. 180. Bu rivayetin zayıf olduğu muhakkikçe belirtilmektedir.

100 Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, s. 46.

101 Bu ifadeyi kimsenin yalan söylemeyeceğinden kesin emin olamayacağımız için ilmî gerekliliğe bakarak kullandık.

olsun müslüman olarak gören herkes girmektedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'e gerçekten arkadaşlık etmemiş pek çok kimse sahâbe kategorisine sokulmakta ve âdil sayılmaktadır. Buna dayanılarak da onlar cerh ve ta'dîl konusu yapılmamaktadırlar. Bir başka nokta da ehl-i hadîs dışındaki bazı kimselerin sahâbe konusundaki farklı yaklaşımlarıdır. Yani İslâm dünyasında sahâbenin adâleti konusunda bir tür konsensüsten bahsedemeyiz. Örneğin Şîa, sahâbîlerin de insan olduklarını ve içlerinde âdil olanlar kadar fâsık olanların da bulunduğunu ileri sürmektedir. Onlara göre sahâbe hakkında verilecek karar amellerine göredir. Kur'ân ile sabittir ki sahâbe arasında hem fâsıklar hem de münâfıklar bulunmaktaydı. Resûlullah vefat edince ashâbın birçoğu irtidat etmiş idi. Dolayısıyla hepsini birden âdil saymak doğru değildir[102]. Suyûtî (ö. 911) bu konuda şu görüşleri serdetmektedir: Sahâbîlerin âdil olup olmadıkları araştırmaya açıktır diyenler, fitneler vuku bulduktan sonra adâletleri araştırılır diyenler, Hz. Ali'ye karşı savaşanlar dışındakiler âdildir diyenler, ferd kalırlarsa adâletleri araştırılır diyenler ve savaşlara katılanlar dışındakiler âdildir diyenler[103].

Bu arada bazı rivayetlere göre sahâbîlerin birbirlerini yalancılıkla itham ettikleri (tekzîb) de görülmektedir. Bu konudaki hadisleri inceleyen Bünyamin Erul, sahâbe arasında birbirlerini yalanlama hadiselerinin olduğunu ancak bunların bir bölümünün kişisel kanaatlere dayandığını diğer bir bölümünün ise istisnai olay kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir[104].

Hz. Peygamber'den az ya da çok rivayette bulunan sahabîlerin zabtları ise değerlendirilmeye muhtaçtır. Rivayetlerdeki lafız ve mana farklılığı, hatalı nakiller, unutmalar, vehimler vs. bize bunu göstermektedir. Bununla birlikte İslâm âlimlerinin sahâbeyi zabt açısından da tenkit dışı tutma eğilimi taşıdıkları görülmektedir. Zira hadis râvileri hakkında değerlendirmelerin yer aldığı ricâl eserlerinde sahâbeye ne adâlet ne de zabtları açısından tenkitler yöneltilmektedir. Hatta isnadlarda sahâbenin adının anılmaması bile önemsiz görülmektedir.

Sahâbî olmak kusursuz olmak anlamına gelmemektedir. Zaten kusursuz insan var mıdır? Doğal olarak sahâbîler de hayatları boyunca zaman zaman yanlış davranışlarda bulunmuşlardır. Hz. Peygamber'in yanında uzun süre kalmış kimseler de dahil olmak üzere hicrî ilk yüzyıl boyunca pek çok kimse kardeş kılıçlarıyla ölüp gitmişlerdir. Fiten diye isimlendirilen bu hadiselerde sahâbenin sahâbeyle ya da sahâbenin tâbiîn ile savaştığı malumdur. Bu inkârı gayr-i kâbil bir hakikattir. Bir başka gerçek de şudur: İnsanların Hz. Peygamber'in vefatından henüz kısa

102 M. Cemal Sofuoğlu, "Şîa'nın Sahâbîler Hakkındaki Bazı Görüşleri", s. 533-538.

103 Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, II, 674.

104 Bünyamin Erul, "Sahabe Döneminde "Tekzib" Olgusu ve Tekzibin Mahiyeti : Rivayetlerdeki Tekzîb İfadelerinin Anlamı Üzerine Bir İnceleme", s. 455-489.

bir zaman dilimi geçmiş olmasına rağmen çok elim sonuçları olan muhârebelere girişmesi, bu çatışmaların sonucunda hilâfeti ele geçiren Emevî iktidarının, içlerinde Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyin'in de bulunduğu bir yığın insanı çok acı yöntemlerle öldürmesi, saltanat uğruna Mekke ve Medîne dahil birçok İslâm beldesinin tahrip edilmesi müslümanları bir daha hiç birleşemeyecek kadar derin ayrılıklara sevketmiştir. Bu noktada ilk yüzyıl boyunca müslümanlar arasında vuku bulan siyâsî çatışmalara kısaca işaret etmeyi her ne kadar ulemâ bunları aktarmaktan imtina etseler[105] de hadis tarihi bakımından önemli addediyoruz. Bunları ve bu çatışmalarda yer alanların en azından bir kısmını "hüsn-i zan" ile değerlendirerek "içtihadında me'cûr"[106] saymak bizce uygun değildir. *Hz. Peygamber'in torununun cesedine dahi saygı göstermeyenlerin onun hadislerine hürmet beslediğini düşünmek aklın ihatasının dışında olsa gerektir.* Bunu varsaymak saflıktan başka bir anlama gelmez. Kanaatimizce ulemâmızın bu hadiseleri görmezden gelmesinin sebebi de bu olguyu aklen izah edememeleridir.

3. Hicrî Birinci Asrın Siyâsî Olayları

Medîne'deki Müslüman toplumu içinde münâfıklar bulunduğu ve az da olsa dinden dönme olayları yaşandığı bilinmektedir. Hz. Peygamber'in vefatının ardından henüz kendisi defnedilmeden iktidar tartışmalarının başladığı da mâlumdur. Evs ve Hazrec kabilelerinden bazı kimseler Sakîfetü Benî Sâide'de toplanarak içlerinden birini devlet başkanı olarak seçmeye çalışmıştır. Ancak bu siyâsî kriz, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in müdahelesiyle bastırılmış ve böylece Hz. Ebû Bekir'in hilâfet süreci başlamıştır. Hz. Ebû Bekir'in hilâfetinin başlarında daha önce müslüman olmuş bir kısım kabilelerin irtidat ederek Müseylemetü'l-kezzâb'a intisap ettikleri görülmüştür. Hatta mürtedler o kadar çoğalmıştır ki Hz. Peygamber'in Suriye üzerine göndermek için hazırladığı ancak vefatı sebebiyle Medîne'de bekleyen ordunun sefere çıkmasını, mürtedlerin Medîne'ye saldırabilecekleri düşüncesiyle engellemek isteyenler olmuştur. Mürtedlerle mücadele Hz. Ebû Bekir'in kısa hilâfetinin ana gündemlerinden biri olmuş ve başarıyla tamamlanmıştır. İlk dört halife devrinde gerçekleştirilen fetihlerle Irak, İran, Horasan, Azerbaycan, Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika'nın İslâm topraklarına katıldığını belirtmek gerekir. Hz. Osman'ın özellikle hilâfetinin ikinci yarısında yaptığı tercihler ve tasarruflar, Basra, Kûfe ve Mısır'dan gelen âsilerce halifenin hilâfet merkezinde ve evinde şehid edilmesine sebep olmuştur. Bunun üzerine hilâfet makamını deruhte eden Hz. Ali tamamen kardeş kavgalarıyla uğraşmak durumunda kalmıştır.

105 "Muhaddis sahâbe arasında cereyan eden olayları rivayet etmemelidir. Onlar arasında geçenleri zikretmemelidir. Hepsine dua etmeli ve istiğfarda bulunmalıdır" (bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Câmi'*, II, 119).

106 Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî*, II, 675.

Hz. Ali'den Basra valiliğini isteyen Talha b. Ubeydullah ile Kûfe valiliğini isteyen Zübeyr b. Avvâm istediklerini alamayınca Mekke'de Hz. Âişe'yle buluşmuş; kendilerine Ümeyye ailesinin diğer fertleri de katılmıştır. Hz. Âişe önderliğindeki bu grup Hz. Osman'ın kanını dökenlerin cezalandırılması talepleriyle Basra'ya doğru yola çıktığında Hz. Ali de onlarla buluşmak üzere Kûfe'ye doğru hareket etmiş ve neticede Hz. Peygamber'in vefatından sadece yirmi altı sene geçmişken eşinin komutasındaki birlik ile damadının önderliğindeki İslâm ordusu savaşa tutuşmuştur. Cemel Vak'ası[107] denilen bu olay halifenin zaferiyle nihayete ermiştir. Bunun ardından Ebû Süfyân'ın oğlu Muâviye, Hz. Ali'yi Hz. Osman'ın öldürülmesinden sorumlu tutup (kanaatimizce bu bir bahanedir) kendi adına biat almaya başlayınca iki taraf Sıffîn'de karşı karşıya gelmiş ve savaşa tutuşmuştur. Savaş halifenin zaferiyle sona erecekken Kur'ân sayfalarının istismarıyla muhârebe durdurulmuş ve çözüm hakemlere havale edilmiştir[108]. Burada da Muâviye tarafının hakemi Amr b. Âs'ın fırsatçılığıyla Muâviye halife ilan edilmiş; böylece bitirilme aşamasına gelmiş bir fitne, daha büyük fitnelere gebe olarak yeniden zuhur etmiştir. Hakemlerin bu kararını, savaş meydanında kazandıkları bir harbin masa başında kaybedilmesi olarak algılayan bir grup Hz. Ali ordusundan ayrılarak Kûfe yakınlarındaki Harûra'ya çekilmiştir. Bunlar ilk Hâricîlerdir ve sayıları on iki bin civarındadır. Daha sonra Nehrevan kasabasına yönelen bu grup Hz. Ali ile yaptıkları görüşmelerde halifeye itaat etmeyip şiddet eylemlerine başlayınca halife ordusu tarafından kılıçtan geçirilmiştir. Bu olaydan iki yıl sonra Hz. Ali, İbn Mülcem adlı bir Haricî tarafından hançerlenerek şehid edilmiştir[109].

Bu tarihten itibaren müslümanlar üzerinde hakimiyet sağlayan Muâviye, Mekke'nin zengin ve aristokratlarını bünyesinde barındıran Benî Ümeyye kabilesine mensuptur ve babası Ebû Süfyân da dahil olmak üzere kabilenin diğer üyeleriyle birlikte Mekke'nin fethedildiği gün müslüman olmuştur. Bir şekilde hilâfeti ele geçirmiş bulunan Muâviye, iktidarı süresince fetihleri yeniden başlatmış ve hatta İstanbul'u dahi kuşatmıştır. Bu müspet faaliyetlerinin yanında Kûfe ve Basra valisi Ziyâd b. Ebîh gibi bazı valilerinin halka karşı sertliğine de göz yummuş, hatta teşvik etmiştir. Onun en önemli icraatı oğlu Yezîd'i veliaht ilan etmesidir. Bu konuda kendisini teşvik eden kişi ise Muğîre b. Şu'be'dir. Yezîd kendisine biat etmeyen Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr'den zorla biat alınmasını isteyince bu iki sahâbî Mekke'ye gitmiştir. Bunun üzerine Kûfe'deki muhâlifler (Hz. Ali taraftarları) Hz. Hüseyin'i kendisine biat etmek üzere Kûfe'ye davet etmişlerdir. Bu davete icabet eden Hz. Hüseyin ve yanındakiler, olaydan daha önce haberdar olarak

107 Ayrıntılı bilgi için bk. Ethem Ruhi Fığlalı, "Cemel Vak'ası", *DİA*, VII, 320-321.
108 Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, XVIII, 324-331.
109 Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 169-170.

Kûfe valiliğine getirilen ve Kûfe'deki muhalifleri öldüren Ubeydullah b. Ziyad'ın ordusuyla Kerbela'da karşılaşmıştır. Yapılan muharebede Hz. Hüseyin ve yanındakiler hunharca katledilmişlerdir. Bunun ardından Mekke'de gizlice biat alan Abdullah b. Zübeyr ile Yezîd'e biattan ayrılan Medînelileri cezalandırmak üzere on iki bin kişilik bir ordu, Harre Savaşı'nda Medînelileri yenmiş, şehri yağmalamış hatta müslüman hanımlara tecavüze dahi cüret etmiştir. Buranın ardından Mekke'yi muhasara eden Emevî ordusu, Kâbe'yi dahi mancınıkla taşlamaktan çekinmemiş ancak Yezîd'in ölüm haberiyle Dımeşk'e dönmek durumunda kalmıştır.

Kısa bir dönem sarsıntı geçiren Emevî saltanatı[110], Hz. Peygamber'e şiddetli düşmanlığıyla tanınan ve ancak Mekke'nin fethinde müslüman olan Hakem b. Ebi'l-Âs'ın oğlu Mervân b. Hakem'in iktidarıyla Benî Ümeyye'nin Mervânî koluna geçmiştir. Mervân daha çok iç karışıklarla ve isyanlarla uğraşmış, onun yerine geçen Abdülmelik de aynı meselelerle karşı karşıya kalmıştır. Abdülmelik döneminde Kûfe'ye hâkimiyet sağlayan ve Hz. Hüseyin'in intikamını alacağını iddia eden Muhtâr es-Sekafî, Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi ve Basra valisi Mus'ab tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Daha sonra Emevî halifesi Abdülmelik, önce Mus'ab'ı mağlup etmiş sonra da meşhur komutanı Haccâc b. Yûsuf'u Abdullah b. Zübeyr üzerine göndermiştir. Haccâc'ın galibiyeti kendisine Hicaz valiliğini getirmiştir. Bunun ardından Ezrakî Haricîlerinin isyanını bastırmakla uğraşan Abdülmelik, bu olayı da bertaraf etmek için Haccâc b. Yûsuf'a ihtiyaç duymuş ve onu Irak genel valiliğine atamıştır. Ancak Haccâc'ın muvaffakiyet adına Iraklılara karşı sert tavrı Sicistan valiliğine tayin edilmiş Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın isyanına yol açmıştır. Bu isyan mevalî ve Iraklılar tarafından da desteklenmiştir. Bununla birlikte Haccâc Deyrülcemâcim Savaşı'nda İbnü'l-Eş'as'ı mağlup etmiştir. Abdülmelik'in ardından iktidara gelen oğlu I. Velîd döneminde dindarların üzerindeki baskı kaldırılmış ve Medîne âlimlerine zalimce davranan vali Hişâm b. İsmâil görevden el çektirilmiştir. Ayrıca memleketin imarına gayret sarfedilmiştir. Ancak Velîd'in, yerine oğlunu getirmek için aynı zamanda veliaht olan kardeşi Süleyman'ı veliahtlıktan uzaklaştırmak amacıyla çalışmalar yaparken ölmesi, Süleyman'ın ilk iş olarak kendisine karşı oynanan siyasi oyunda yer alanları cezalandırmasına sebep olmuştur. Süleyman'ın ardından iktidara amcazâdesi Ömer b. Abdilazîz gelmiştir. O, önceki Emevî halifelerinden farklı bir yönetim sergilemiş ancak iktidarı yalnızca iki yıl sürmüştür[111].

110 Yezîd'in yerine oğlu II. Muâviye geçmiş ama iktidarı çok kısa sürmüştür. Bu sırada Abdullah b. Zübeyr de Mekke, Irak, Mısır ve hatta Dımeşk'te gücünü hissettirmeye başlamıştır.

111 Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Yiğit, "Emevîler", *DİA*, 87-95.

4. Hicrî Birinci Asrın Fırkaları

Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemde dahi İslâm dünyasında bir birlik beraberlikten bahsedemeyiz. Kur'ân-ı Kerîm'de müslümanların kardeşliğine yapılan vurguyu bu açıdan da değerlendirmek icâb eder. Hz. Peygamber'in vefatını takip eden yıllarda ise İslâm dünyasında birçok fırkanın teşekkül ettiği görülmektedir. Yukarıda özellikle siyâsî atmosferi çizmeye çalıştığımız ilk hicrî asırda ortaya çıkan fırkalar ve temel görüşleri şöyledir:

a. Haricîlik

Hâricîlik İslâm tarihinde ortaya çıkan ilk mezheptir. Kendilerine Havâric, Harûriyye, Muhakkime ve Mârika adları verilir. Yapılan değerlendirmelere göre Hâricîler, Hz. Ali'nin Sıffîn Savaşı'nda tahkimi kabul etmesine karşı çıkan gruptur. Bunlar yaklaşık on iki bin kişi olarak Sıffîn sonrasında önce Hz. Ali'yi tahkime yönlendirmiş ve daha sonra Hz. Ali'nin tahkimi reddetmesini isteyerek Harûra'ya çekilmişlerdir. Hz. Ali'nin hakkı olan hilafeti tahkim yoluyla birilerinin hevasına sunması onları rahatsız etmiş görünmektedir. Ayrıca hakem olarak tayin edilen Ebû Mûsa el-Eş'arî ve Amr b. el-Âs'a da itirazları söz konusudur. Hz. Ali, bu grubu ikna edebilmek adına aracılar koymuş ve hatta bizzat kendisi onların liderleriyle görüşmüştür. Bu çalışmalar neticesinde altı bin kişi yeniden Hz. Ali'nin ordusuna katılmıştır. Fakat bunlar da daha sonra yeniden ayrılmış ve Hz. Ali'nin tarafına geçen Hâricîler yalnızca iki binle sınırlı kalmıştır. Hâricîler bunun ardından Nehrevan'da toplanmışlardır. Hakemlerin kararını Kur'ân'a aykırı bulan Hz. Ali, Hâricîlere mektup yazarak Şamlılarla savaş için yardımlarını istediğinde Hâricîler artık kendi liderlerine beyat ettiklerini ve Hz. Ali'nin kendilerine iltihak etmesi gerektiğini bildirmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ali önce Hâricî problemini halledip sonra Şamlılarla savaşma kararı aldı ve Nehrevan'da Hâricîleri ikna için yoğun bir şekilde uğraşmasına rağmen başarılı olamayınca yapılan savaşta hemen tamamını kılıçtan geçirdi. Fakat Hâricîlerden biri sabah namazında Hz. Ali'ye suikast düzenleyerek hicrî 40 yılında onu şehit etti. Hâricîlerin daha sonraki kıyamları ise Muâviye tarafından sert bir şekilde bastırılmış ve pek çok Hâricî öldürülmüştür[112].

Hâricîler, "Hüküm yalnız Allah'ındır" diyerek Kur'ân'a aykırı davrananlarla savaşmayı yeğlemişlerdir. Bedevî Araplardan müteşekkil bir grup idiler. Hâricîlik, toplumun alt katmanlarında yayılmış bir düşünce olup çoğunlukla derinliği olmayan sığ bir fikrî yapı idi. Bununla birlikte bu grubun ilk fikrî, siyâsî ve itikâdî tartışmaları ateşlediği söylenebilir. Örneğin hilâfetin Kureyşlilerce adâletsiz bir

112 Ayrıntılı bilgi için bk. Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", s. 245-275.

tarzda kullanıldığı düşüncesiyle Kureyş dışında âdil ve hür her müslümanın halife olmaya hakkı bulunduğunu ve ümmetin seçimiyle halifenin belirleneceğini ileri sürmüşlerdir. Ayrıca tahkim olayını kabul edenleri tekfir etmeleri küfür - iman konularının tartışılmasını sağlamıştır. Hâricîler, Hz. Osman'ı hilâfetinin ikinci altı yılında yaptığı haksız uygulamaları yüzünden, Hz. Ali'yi ise tahkimi kabul etmesi sebebiyle tekfir ederler. Ayrıca Cemel Savaşı'na katılanları, iki hakemi ve onların kararına uyanları dinden çıkmış sayarlar. Adil olmayan imamlara başkaldırmayı görev kabul ederler. Büyük günah işleyenleri kafir ilan ederler[113]. Tevhid, Kur'ân'ın yaratılmışlığı, kader ve büyük günah işleyenler konusunda Mu'tezile ile yakın görüşe sahiplerdir. Kabir azabını reddederler[114].

b. Şiîlik

Hz. Ali'nin tarafında olup Hz. Peygamber'in ardından onun ve çocuklarının halife (imam) olması gerektiğini savunan fırkaya Şîa (الشيعة) denilmektedir[115]. Onların diğer bir temel vasfı ise Hz. Ali'yi diğer sahâbîlere takdim etmeleri; üstün tutmalarıdır[116]. Aşırı gruplar bir tarafa bırakılacak olursa Şiî inanç esaslarını beş noktada toplayabiliriz:

Tevhid: Allah vardır ve birdir. Allah, semî', basîr, alîm, hakîm, kâdir, azîz, hayy, kayyûm, vâhid ve kadîmdir. Şiîler, Allah'ın sıfatlarını hayat, ilim, kudret vs. diye saymak yerine onları doğrudan Allah'a nispet etmeyi tercih etmişlerdir. Şîa teşbih ve tecsimden uzak bir Allah inancına sahiptir ve bu konuda onlara yönelik ithamları reddederler. Allah'tan başkasına ibadet edilemeyeceğini özellikle vurgularlar. Allah'ın görülmesi ve Kur'ân'ın mahlûk olması konularında Mu'tezile ile aynı kanaattedirler. Yani Allah görülemez ve Kur'ân yaratılmıştır derler.

Adl: Allah'a çirkin fiiller nispet edilemez. Bir şeyin güzellik ve çirkinliği kendi zatından olup akılla bilinir. Kullar fiillerini kendi istek ve arzularıyla yaparlar. Kulların buna imkân ve kudretleri vardır. Allah kulları için uygun ortamı yaratır ancak kullar kendi fiillerinden sorumludurlar. Fillerini özgürce yapamazlarsa sorumlu tutulmaları zulüm olur.

> "Hicrî ilk asırda Harîcîler, sahâbîler de dahil kendileri gibi düşünmeyenleri tekfir etmişlerdir."

113 Ayrıntılı bilgi için bk. Harun Yıldız, "Hâricî Düşüncesinin Gelişimi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, sy. 11, s. 257-270.

114 Bk. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, "Hâricîlerin Temel Görüşleri", çeviren: Harun Yıldız, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, sy. 9, s. 351-356.

115 Cürcânî, *Kitâbü't-ta'rîfât*, s. 123.

116 Eşarî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 25.

> Şîa deyince akla imâmet anlayışları gelmelidir.
>
> Onlara göre on iki imam neredeyse peygamber gibidir. Hatta peygamberlerden daha fazla bilgiye sahiplerdir.
>
> Şîa'nın imamet anlayışı tasavvuf yoluyla sünnîliğe etki etmiştir.

Nübüvvet: İnsanlar bir arada yaşarlar. Ancak birarada yaşamak çeşitli sorunlara yol açar. Örneğin insanların bir kısmı kendi menfaatlerini önceler ve haksızlıklara meylederler. Bunu engellemek için adâlet şarttır ve bu ancak şeriatle mümkündür. Şeriatı da peygamberler getirir. Peygamberlik mucize ile ispat olunur. Hz. Peygamber'in en büyük mucizesi Kur'ân'dır. Şiîler, Kur'ân'ın eksik olduğuna inandıkları şeklindeki ithamları reddederler. Peygamberler doğumlarından ölümlerine kadar masumdurlar.

İmamet: İmamet, din ve dünya işlerinde bir kişinin Hz. Peygamber'e vekil olmasıdır. Kur'ân ve sünnetin bâtınî anlamını ancak imamlar bilebilir. İmametin varlığı Allah'ın lütfudur ve mutlaka varolmalıdır. İmamlar doğrudan vahiy almak dışında peygamberlerin halifeleridir. Hz. Peygamber sonrasındaki imamlar bizzat Allah tarafından belirlenmiş ve Resûlullah tarafından ümmete bildirilmiştir. Ancak ümmet buna uymamıştır. Peygamberler gibi imamlar da masumdurlar. Çünkü onlar, şeriatın koruyucusudur; dolayısıyla masum olmalılar ki şeriata zarar gelmesin. İmâmet, Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Ali Zeynelâbidîn, Muhammed el-Bâkır, Câfer es-Sâdık, Musa Kâzım, Ali er-Rıza, Muhammed et-Takî, Ali en-Nakî, Hasan el-Askerî ve oğlu Muhammed'e aittir. On ikinci imam Muhammed b. Hasan el-Askerî hurûcu beklenen mehdîdir.

Meâd: Ölümden sonra tekrar diriliş haktır. Meâd olmaz ise teklif abes olurdu. Bu hak sahiplerinin haklarını alabilmeleri için de gereklidir. Büyük günah işleyenler mümin olmakla birlikte Allah'ın affı ya da peygamberin şefaatı olmazsa ceza görecektir. İmamların da şefaat hakkı vardır. Mehdînin çıkışı sırasında Allah Teâlâ bazı insanları da eski hal ve suretlerinde diriltecektir. Bunların bir kısmına ikramda bulunacak diğer kısmını rezil rüsva edecektir. Buna rec'at denilir[117].

Sünnet/hadis anlayışı: Yukarıda izah edildiği üzere Hz. Peygamber sonrasında imam tayini Allah'a vacip olduğundan ve imamlar da masum olup doğrudan vahiy dışında Hz. Peygamber'in halifeleri kabul edildiklerinden onun ilminin vârisleridirler. *Dolayısıyla yalnızca Hz. Peygamber'in sözleri ve fiilleri değil imamların söz ve fiilleri de hadis sayılmaktadır*. Bir hadisin imamdan sonraki isnâdı önemlidir;

117 Bu kısım İSAV tarafından 1993 yılında düzenlenen Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu'nda Avni İlhan'ın sunduğu "Şîa'da Usûlü'd-Din" başlıklı tebliğden özetlenmiştir.

imamdan Hz. Peygamber'e kadar geçen bölümün munkatı olup olmaması ehemmiyetsizdir. Çünkü zaten imamın kendisi de masumdur. Hz. Ali'yi ve onun hilâfetini desteklemeyen sahâbe tenkide layıktır.

c. Mürciîlik

Mürciîlik değişik şekillerde tanımlanmakla birlikte konu hakkında ayrıntılı incelemeleri bulunan Sönmez Kutlu tarafından şöyle tarif edilmiştir: "Mürcie, Hz. Osman ve Hz. Ali başta olmak üzere bütün büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a bırakarak, onların cennetlik veya cehennemlik oldukları konusunda hiç bir fikir ortaya koymayan kimseler ve topluluklara verilen müşterek bir isimdir"[118]. Hâricîler, kendileri gibi düşünmeyen hemen herkesi tekfir edip kanlarını helâl sayınca bunlara karşı uzlaşmacı ve ılımlı bir hareket olarak Mürcie hicrî 60-75 arasında zuhur etmiştir. Bu grup aynı zamanda yıllarca süren Emevî Hâşimî mücadelesinde tarafsız kalmış ve ilimle meşgul olmuştur. Yine bunlar Hz. Osman ve Hz. Ali'nin cennetlik mi yoksa cehennemlik mi olduğunun Âhiret'te belli olacağını ileri sürmüşlerdir. Hz. Osman dönemi ve sonrasında meydana gelen fitnelerde hep tarafsız kalmaya özen gösterenler daha sonra teşekkül eden Mürcie'nin ilk nüveleri sayılabilirler.

Mürcienin görüşleri şöyle özetlenebilir:

(a) Büyük günah işleyenler mümin olup kâfir değillerdir. Onlar fâsık sayılırlar ve Âhiret'teki durumları Allah'a havale edilir.

(b) Yoruma elverişli âyetleri yorumlamak kişiyi küfre götürmez. Başkasının yorumunu kabul etmemek âyeti kabul etmemek sayılmaz.

(c) Amel ile iman ayrı şeylerdir. Ameller imandan bir cüz değildir. Farz bir ameli inkâr küfür; farz bir ameli yapmamak günahtır.

(d) İman istisna kabul etmez. "Ben gerçekten müminim" diyerek iman etmek gerekir. "İnşallah müminim" demek uygun olmaz.

(e) İman artmaz eksilmez. Bütün müminler imanda eşittirler. Günahkârlar ile sâlihler imanda aynıdırlar.

(f) Müslümanlar birlik ve beraberlik içinde olmalıdırlar. Sahabe arasında meydana gelen olayların hükmünü Allah verecektir.

> "Hicri ilk asırda ehl-i bid'at sayılan Mürciîlik'in bazı düşünceleri bugün ehl-i sünnet içinde kabul edilmektedir."

118 Sönmez Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", s. 172.

(g) Fıkhî konularda akla, tevile, nazar ve istidlale önem vermişlerdir. Rey ehlidirler[119].

OKUMA PARÇASI
İMAM EBÛ HANÎFE'NİN İTİKADI

وَلَا نذْكر أحدا من أَصْحَاب رَسُول الله إِلَّا بِخَير وَلَا نكفر مُسلما بذنب من الذُّنُوب وَإِن كَانَت كَبِيرَة إِذا لم يستحلها وَلَا نزيل عَنهُ اسْم الْإِيمَان ونسميه مُؤمنا حَقِيقَة وَيجوز ان يكون مُؤمنا فَاسِقًا غير كَافِر

وَالْإِيمَان هُوَ الْإِقْرَار والتصديق وإيمان أهل السَّمَاء وَالْأَرْض لَا يزِيد وَلَا ينقص من جِهَة الْمُؤمن بهَا وَيزِيد وَينْقص من جِهَة الْيَقِين والتصديق والمؤمنون مستوون فِي الْإِيمَان والتوحيد متفاضلون فِي الْأَعْمَال

وَأفضل النَّاس بعد النَّبِيين عَلَيْهِم الصَّلَاة وَالسَّلَام أَبُو بكر الصّديق ثمَّ عمر بن الْخطاب الْفَارُوق ثمَّ عُثْمَان بن عَفَّان ذُو النورين ثمَّ عَليّ بن أبي طَالب المرتضى رضوَان الله عَلَيْهِم أَجْمَعِينَ

وَالْمسح على الْخُفَّيْنِ سنة والتراويح فِي ليَالِي شهر رَمَضَان سنة وَالصَّلَاة خلف كل بر وَفَاجِر جَائِزَة وَلَا نقُول إِن الْمُؤمن لَا تضره الذُّنُوب وَلَا نقُول إِنَّه لَا يدْخل النَّار وَلَا نقُول إِنَّه يخلد فِيهَا وَإِن كَانَ فَاسِقًا بعد ان يخرج من الدُّنْيَا مُؤمنا وَلَا نقُول إِن حَسَنَاتنَا مَقْبُولَة وسيئاتنا مغفورة كَقَوْل المرجئة وَلَكِن نقُول من عمل حَسَنَة بِجَمِيعِ شرائطها خَالِيَة عَن الْعُيُوب الْمفْسدَة وَلم يُبْطِلهَا بالْكفْر وَالرِّدَّة والأخلاق السَّيئَة حَتَّى خرج من الدُّنْيَا مُؤمنا فَإِن الله تَعَالَى لَا يضيعها بل يقبلهَا مِنْهُ ويثيبه عَلَيْهَا وَمَا كَانَ من السَّيِّئَات دون الشّرك وَالْكفْر وَلم يتب عَنْهَا صَاحبهَا حَتَّى مَاتَ مُؤمنا فَإِنَّهُ مُؤمن فِي مَشِيئَة الله تَعَالَى إِن شَاءَ عذبه بالنَّار وَإِن شَاءَ عَفا عَنهُ وَلم يعذب بالنَّار أصلا والرياء إِذا وَقع فِي عمل من الْأَعْمَال فَإِنَّهُ يبطل أجره وَكَذَلِكَ الْعجب

119 Ayrıntılı bilgi için bk. Sönmez Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1, I, sy. 1, s. 168-210.

"Resûlullah'ın ashâbından herhangi birini ancak hayırla yâd ederiz. Helal kabul etmedikçe büyük günah da olsa hiçbir müslümanı işlediği günah sebebiyle tekfir etmeyiz. Ondan iman vasfını kaldırmayız. Onu gerçekten mü'min sayarız. Kâfir olmadıkça bir kimsenin hem müslüman hem de fâsık olması mümkündür.

İman dil ile ikrar ve kalp ile tasdiktir. Göktekilerin ve yerdekilerin imanı iman edilecek hususlar açısından artmaz eksilmez. Bununla birlikte yakîn ve tasdik açılarından iman artar eksilir. Mü'minler iman ve tevhit konusunda eşittirler. Fakat amel bakımından derece derecedirler.

Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlisi Hz. Ebû Bekir, sonra Hz. Ömer, sonra Hz. Osman ve sonra Hz. Ali'dir.

Mestler üzerine meshetmek sünnettir. Ramazan gecelerinde terâvih namazı kılmak sünnettir. Sâlih olsun fâcir olsun herkesin arkasında namaz câizdir. Mü'mine günahlar zarar vermez demeyiz. Mü'min cehenneme girmeyecek de demeyiz. Dünyadan mü'min olarak ayrılan kimselerin fâsık da olsalar cehennemde ebedi kalacaklarını da söylemeyiz. Mürcie gibi iyiliklerimizin kabul edildiğinden günahlarımızın bağışlandığından emin olamayız. Bilakis bütün şartlarına riayet ederek ayıpsız bir şekilde iyilik yapan bir kimse irtidat edip küfre girerek ya da kötü ahlak örnekleri göstererek iyiliğini boşa çıkarmazsa ve dünyadan mü'min olarak ayrılırsa Allah onun yaptığı iyiliği zayi etmeyecek ve sevabını verecektir deriz. Şirk ve küfür dışındaki günahları yapanlar ölünceye kadar yaptıklarına tevbe etmezse yine de mü'mindir ve Allah'ın iradesi altındadır. Dilerse ona cehennemle azap eder, dilerse onu affeder ve cehennemle azap etmez. Herhangi bir amelde bulunan riya o amelin sevabını yok eder. Kendi beğenme hali de aynı sonucu verir"[120].

d. Cehmîlik[121]

Hâlis cebrîlik diye de anılmıştır[122]. Hicrî ilk asırda ortaya çıkan ama kurucusu sayılan Cehm b. Safvân'dan (ö. 128) başka önemli bir müntesibinden bahsedilemeyen bir mezheptir. Her ne kadar Cehmîlik adıyla yaygın bir mezhep oluşmamışsa da Cehm b. Safvân'ın düşünceleri diğer mezheplerde etkili olmuştur. Bu mezhebe atfedilen temel görüşler şöyledir:

(a) Allah, yaratıklara da nispet edilen sıfatlarla (gören, işiten) tavsif edilemez. Yalnızca kendisinde olabilecek sıfatlarla (yaratan, öldüren) nitelenebilir[123].

(b) Allah, her yerdedir. Arş gibi belli bir mekâna nispet edilemez.

---

120 Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber*, s. 41 vd. (Tasarruflarla alıntılanmıştır)

121 Ayrıntılı bilgi için bk. Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, VII, 234-236.

122 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 86.

123 Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 199.

(c) Haberi sıfatlar (yed, vech, nüzûl, istivâ) te'vil edilerek anlaşılmalıdır.

(d) Allah'ın ilmi hâdistir[124]. Allah, bir şeyi yarattıktan sonra onun hakkında bilgi sahibi olmaktadır. Zira ma'dûmu (mevcut olmayanı) bilmek imkânsızdır.

(e) Kur'ân yaratılmıştır.

(f) Allah dünyada ya da âhirette görülemez.

(g) Yegâne yaratan ve dileyen Allah'tır. Ondan başkasının fiili ve ameli yoktur. Ondan başka kimsenin gücü yoktur ve herkes fiillerine mecburdur[125]. Dolayısıyla insanın gerçek anlamda irade hürriyeti yoktur.

(h) Kabir azabı ve şefaat yoktur.

(i) Cennet ve cehennem henüz yaratılmamıştır ve ebedî değillerdir. Dolayısıyla cennet ve cehennemlikler de ebedî değillerdir[126]. Böylece Allah'tan gayrısı yok olmuş; O, Âhir olmuş olur. Tıpkı O'ndan başkası yokken O, Evvel olduğu gibi!

e. Gaylânîlik

Kıptî olduğu ifade edilen Gaylân ed-Dımeşkî'nin (ö. 105) görüşlerini takip edenlerin oluşturduğu mezheptir. Gaylân ed-Dımeşkî'ye göre insan hürdür ve mutlak anlamda seçim hürriyetine sahiptir. Fiillerini kendi iradesiyle yapmaktadır. Bu anlamda Gaylân, ilk Kaderîler arasındadır. Yani ona göre insanlar Allah tarafından bir fiile zorlanmamaktadır. Gaylân bu düşüncesini Haccâc tarafından daha evvel bu tür düşünceleri sebebiyle katledilen Ma'bed el-Cühenî'den (ö. 80) almıştır. Gaylân da Hişâm b. Abdilmelik tarafından Dımeşk'te asılmıştır[127]. Gaylân ed-Dımeşkî'nin ayrıca hilâfetin Kureyşîliğine de karşı çıktığı, Kitap ve Sünnet'i iyi bilen ve ümmetçe seçilen herkesin halîfe olabileceğini söylediği nakledilmiştir[128].

OKUMA PARÇASI
HİLÂFETİN KUREYŞLİLİĞİ

هَذِهِ الْأَحَادِيثُ وَأَشْبَاهُهَا دَلِيلٌ ظَاهِرٌ أَنَّ الْخِلَافَةَ مُخْتَصَّةٌ بِقُرَيْشٍ لَا يَجُوزُ عَقْدُهَا لِأَحَدٍ مِنْ غَيْرِهِمْ وَعَلَى هَذَا انْعَقَدَ الْإِجْمَاعُ فِي زَمَنِ الصَّحَابَةِ فَكَذَلِكَ بَعْدَهُمْ

124 Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 199.
125 Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 199; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel*, III, 14.
126 Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 125.
127 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 484.
128 Cihat Tunç, "Gaylân ed-Dımaşkî", DİA, XIII, 414.

وَمَنْ خَالَفَ فِيهِ مِنْ أَهْلِ الْبِدَعِ أَوْ عَرَّضَ بِخِلَافٍ مِنْ غَيْرِهِمْ فَهُوَ مَحْجُوجٌ بِإِجْمَاعِ الصَّحَابَةِ وَالتَّابِعِينَ فَمَنْ بَعْدَهُمْ بِالْأَحَادِيثِ الصَّحِيحَةِ قَالَ الْقَاضِي اشْتِرَاطُ كَوْنِهِ قُرَشِيًّا هُوَ مَذْهَبُ الْعُلَمَاءِ كَافَّةً قَالَ وَقَدِ احْتَجَّ بِهِ أَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ عَلَى الْأَنْصَارِ يَوْمَ السَّقِيفَةِ فَلَمْ يُنْكِرْهُ أَحَدٌ قَالَ الْقَاضِي وَقَدْ عَدَّهَا الْعُلَمَاءُ فِي مَسَائِلِ الْإِجْمَاعِ وَلَمْ يُنْقَلْ عَنْ أَحَدٍ مِنَ السَّلَفِ فِيهَا قَوْلٌ وَلَا فِعْلٌ يُخَالِفُ مَا ذَكَرْنَا وَكَذَلِكَ مَنْ بَعْدَهُمْ فِي جَمِيعِ الْأَعْصَارِ قَالَ وَلَا اعْتِدَادَ بِقَوْلِ النَّظَّامِ وَمَنْ وَافَقَهُ مِنَ الْخَوَارِجِ وَأَهْلِ الْبِدَعِ أَنَّهُ يَجُوزُ كَوْنُهُ مِنْ غَيْرِ قُرَيْشٍ

"Bu hadisler ve benzerleri hilâfetin Kureyş'e hâs olduğu konusunda açık delildir. Hilâfeti onlardan başkasına vermek câiz değildir. Sahâbe asrında icmâ bu şekilde oluşmuştur. Onlardan sonra da durum değişmemiştir. Bid'at ehlinden onlara muhâlif olanlar ya da onların dışındakilerden aykırı görüş serdedenler sahâbe, tâbiîn ve sonrakilerin icmâsı ile sahih hadislere aykırı hükmediyorlar demektir. Kâdı İyâz halîfenin Kureyşli olması şartının bütün mezhep âlimlerince savunulduğunu ifade etmiştir. Kâdı şöyle demiştir: Ebû Bekir ve Ömer, Sakîfe günü ensara karşı bu hadisi delil olarak kullanmışlardır ve onlara hiç kimse itiraz etmemiştir. Âlimler bunu icmâ konuları arasında saymışlardır. Seleften hiç kimseden bu zikrettiğimize aykırı söz ya da fiil nakledilmemiştir. Hatta onlardan sonraki bütün asırlarda da muhâlif görüş yoktur. Hilâfetin Kureyşliler dışındakilere de verilebileceğini söyleyen Nazzâm'ın ve ona tabi olan Hâricîlerin ve bid'at ehlinin görüşüne değer verilmez"[129].

"Beşeriyeti selamete ulaştıracak İslam fikriyatının olanca sâfiyetiyle anlaşılabilmesinin, ancak kültürel malzememizin tahlilden geçirilmesiyle mümkün olacağı muhakkaktır"

M. Said Hatiboğlu, "Hz. Peygamber'i Yanlış Anlama Tezahürleri", s. 6.

5. Hicrî Birinci Asrın Tartışma Konuları

Hz. Peygamber'in vefâtını takip eden ilk doksan-yüzyıllık süre içerisinde İslâm dünyasında itikâdî, fıkhî, siyâsî ve ictimâî pek çok meselenin oldukça hararetle tartışıldığı anlaşılmaktadır. Bu tartışmalar neticesinde İslâm dünyasında hala sonuca bağlanamamış pek çok sorun gündeme gelmiştir. Hatta şunu söyleyebiliriz ki İslâm dünyası Resûlullah vefat ettiğinden beridir aynı şeyleri tekrar tekrar

129 Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, XII, 200.

tartışmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla bu tartışmalar hiçbir sonuç alınamadan kıyamete kadar da devam edecektir.

a. Kader

İnsanoğlu kendi hür iradesiyle verdiği kararları mı yerine getirmektedir yoksa Allah'ın ezelde yazdığı alınyazısının gereğini mi yapmaktadır? Anne babasını, memleketini, kardeşlerini, bedenini, zekâsını ve benzeri özelliklerini kendisi seçmemektedir. Bunlar Allah'ın onun için takdiri sayılabilir. Ama ibâdetlerini yapıp yapmamayı, günah işleyip işlememeyi ve başkalarına zulmedip etmemeyi de Allah mı takdir etmiştir? Yoksa insan bunları kendi hür iradesiyle mi yapmaktadır?

İslâm öncesinde de tartışılan bu konu müslümanlar arasında da farklı mülâhazaların yapıldığı bir mesele olmuştur. Kur'ân'da insanın hem fiillerinde hür olduğuna hem de alın yazısını yaşadığına delâlet eden âyetler bulunmaktadır. Yani bu noktada yalnızca bir kısım âyetlere dayanılarak doğru neticeye varılması mümkün değildir. Mesela bir âyette açıkça şöyle buyrulmaktadır:

لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى لَا انْفِصَامَ لَهَا وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

"*Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır. O halde kim tâğutu reddedip Allah'a inanırsa, kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır. Allah işitir ve bilir*"[130] Buna göre dinde zorlama yoktur ve inanıp inanmamaya karar veren insandır. Ama bir başka ayette مَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ وَيَذَرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ "*Allah kimi şaşırtırsa, artık onun için yol gösteren yoktur. Ve onları azgınlıkları içinde şaşkın olarak bırakır*"[131]. Buna göre de Allah dilediğini hidâyete erdirmekte dilediğini saptırmaktadır. Yine başka bir âyette her şey Allah'ın dilemesine bırakılmaktadır:

قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

"*(Resûlüm!) De ki: Mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin ve mülkü dilediğinden geri alırsın. Dilediğini yüceltir, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Gerçekten sen her şeye kadirsin*"[132].

---

130 Bakara 2/256.
131 A'raf 7/186.
132 Âl-i İmrân 3/26.

İnsanoğlunun kaderinin o henüz anne rahmindeyken yazıldığını bildiren ve onun kendisine takdir edilen hayatı yaşadığını ifade eden rivayetler sebebiyle İslâm dünyasında kaderci bir yaklaşım ağırlık kazanmıştır. Bu kaderci yaklaşım, Allah'ın kudret, irade ve yaratma sıfatlarını ön plana çıkarmayı yeğlemiştir. Bu rivayetlere şunları örnek verebiliriz:

إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ وَكَّلَ بِالرَّحِمِ مَلَكًا، يَقُولُ: يَا رَبِّ نُطْفَةٌ، يَا رَبِّ عَلَقَةٌ، يَا رَبِّ مُضْغَةٌ، فَإِذَا أَرَادَ أَنْ يَقْضِيَ خَلْقَهُ قَالَ: أَذَكَرٌ أَمْ أُنْثَى، شَقِيٌّ أَمْ سَعِيدٌ، فَمَا الرِّزْقُ وَالأَجَلُ، فَيُكْتَبُ فِي بَطْنِ أُمِّهِ »

"Allah anne rahmi için bir melek görevlendirmiştir. O melek ceninin gelişimini Ya rabbi! Nutfe (bir damla su gibi) oldu", "Ya rabbi! Alaka (kan pıhtısı gibi) oldu" ve "Ya rabbi! Mudğa (et parçası gibi) oldu" diye haber verir. Allah onu yaratmaya karar verirse melek, erkek ya da kız mı olacağını, cehennemlik mi cennetlik mi olacağını, rızkını ve ecelini sorar. Bunların hepsi anne rahminde yazılır"[133].

Bu hadisin bazı versiyonlarının sonunda şöyle bir ifade vardır:

فَإِنَّ الرَّجُلَ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ، حَتَّى مَا يَكُونُ بَيْنَهُ وَبَيْنَهَا إِلَّا ذِرَاعٌ، فَيَسْبِقُ عَلَيْهِ الكِتَابُ فَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ الجَنَّةِ فَيَدْخُلُ الجَنَّةَ، وَإِنَّ الرَّجُلَ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ الجَنَّةِ، حَتَّى مَا يَكُونُ بَيْنَهُ وَبَيْنَهَا إِلَّا ذِرَاعٌ، فَيَسْبِقُ عَلَيْهِ الكِتَابُ، فَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ، فَيَدْخُلُ النَّارَ

"Birisi cehennemliklerin amelini yapar ve cehennemle arasında bir kol mesafesi kalır. Ama alınyazısı öne geçer ve cennetliklerin amelini yapıp cennete gider. Birisi de cennetliklerin amelini yapar ve cennetle arasında bir kol mesafesi kalır. Ama alınyazısı öne geçer ve cehennemliklerin amelini işleyip cehenneme gider"[134].

Benzer bir rivayet de şöyledir:

«مَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ، مَا مِنْ نَفْسٍ مَنْفُوسَةٍ إِلَّا كُتِبَ مَكَانُهَا مِنَ الجَنَّةِ وَالنَّارِ، وَإِلَّا قَدْ كُتِبَ شَقِيَّةً أَوْ سَعِيدَةً» فَقَالَ رَجُلٌ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَفَلاَ نَتَّكِلُ عَلَى كِتَابِنَا وَنَدَعُ العَمَلَ؟ فَمَنْ كَانَ مِنَّا مِنْ أَهْلِ السَّعَادَةِ فَسَيَصِيرُ إِلَى عَمَلِ أَهْلِ السَّعَادَةِ، وَأَمَّا مَنْ كَانَ مِنَّا مِنْ أَهْلِ الشَّقَاوَةِ فَسَيَصِيرُ إِلَى عَمَلِ أَهْلِ الشَّقَاوَةِ، قَالَ: «أَمَّا أَهْلُ السَّعَادَةِ فَيُيَسَّرُونَ لِعَمَلِ السَّعَادَةِ، وَأَمَّا أَهْلُ الشَّقَاوَةِ فَيُيَسَّرُونَ لِعَمَلِ الشَّقَاوَةِ»

133 Buhârî, *Sahîh*, I, 70.
134 Buhârî, *Sahîh*, IV, 133.

"*Sizlerin de yaratılmış diğerlerinin de cennetlik mi cehennemlik mi olduğu cennet ve cehennemde nerede olacakları yazılmıştır. Oradakilerden biri "Ya Resûlallah! O zaman kaderimize dayanıp amelleri bırakabilir miyiz? diye sordu. Cennetlik olanlarımız cennetliklerin amelini cehennemlik olanlarımız da cehennemliklerin amelini yapacaktır diye ekledi. Bunun üzerine Hz. Peygamber "Cennetliklere cennetliklerin ameli cehennemliklere de cehennemliklerin ameli kolaylaştırılır" buyurdu*"[135].

الشَّقِيُّ مَنْ شَقِيَ فِي بَطْنِ أُمِّهِ، وَالسَّعِيدُ مَنْ سَعِدَ فِي بطن أمه

"*Cehennemlik annesinin rahminde cehennemlik olmuştur. Cennetlik de annesinin rahminde cennetlik olmuştur*"[136] hadisi de kaderci anlayışı dikte etmektedir.

Halbuki insanoğlunun fıtrat üzere doğduğu ve anne babası tarafından yahudî ve hıristiyan yapıldığını bildiren hadisler[137] (كُلُّ مَوْلُودٍ يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ، حَتَّى يَكُونَ أَبَوَاهُ، يُهَوِّدَانِهِ، وَيُنَصِّرَانِهِ) cebrî kader inancını reddeder gibidir. Çünkü bu durumda insanların müntesibi oldukları dinler onlar henüz ana rahmindeyken Allah tarafından belirlenmiş olmamakta; bilakis yetişme süreçlerinde çevresel şartlarla şekillenmektedir.

> "Ehl-i sünnet'in kader anlayışı evrim geçirmiştir.
>
> İlk önce cebrîlik hakimdi.
>
> Cebrîliğe itirazlar oldu.
>
> Kesp anlayışı benimsenip cebrîlik yumuşatıldı.
>
> Kader inancı takdir edip yaratmaktan bilip yazmaya indirgendi."

Hicrî birinci asırda İslâm toplumunda yaygın olarak cebrî bir kader inancı bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira kaderi insana nispet ederek onun irade hürriyeti bulunduğunu söyleyen Ma'bed el-Cühenî ve Gaylân ed-Dımeşkî gibi âlimler bid'at çıkarmakla itham edilmiş ve cezalandırılmıştır. Fakat zamanla cebrî kader inancının Allah'ın adalet sıfatıyla uyuşmadığı fikri yayılınca kesp nazariyesi ve insanın cüz'î iradesi kabul edilir olmuştur. Yani insanlar fiillerine kendileri karar vermekte ve Allah Teâlâ da onların talepleri istikametinde fiillerini yaratmaktadır. Ayrıca Allah Teâlâ ezelde insanların ne yapmaya karar vereceklerini bilmektedir. Allah'ın bilgisi insanların söz konusu fiile zorlandıkları anlamına gelmemektedir. Halbuki bu durumda erken dönemde İslâm toplumuna hâkim olan ve Kur'ân ve hadislerde genel olarak öne çıkarılan cebrî kader inancından vazgeçilmiş olunmaktadır. Ayrıca kader artık Allah'ın her şeyi takdir etmesi olmaktan çıkmakta; sadece Allah'ın ezelde olacakları bilmesi olarak sunulmaktadır.

---

135 Buhârî, *Sahîh*, II, 96.
136 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, III, 107.
137 Buhârî, *Sahîh*, II, 94.

b. Büyük Günah-İman İlişkisi

Allah'a ve diğer iman esaslarına inanan bir müslümanın dinen büyük günah sayılan bir fiili işlemesi halinde imanını yitirip yitirmediği İslâm mezhepleri arasında tartışılmıştır. Günahların küçük ve büyük diye ayırımı bizatihi Kur'ân'da yapılmıştır:

إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلْكُمْ مُدْخَلًا كَرِيمًا

"*Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere sokarız*"[138].

Büyük günahların neler olduğu konusunda on iki görüş olduğu ifade edilmiştir. "*Yedi helak edici günahtan sakının*…"[139] hadisine dayanarak Allah'a şirk koşmak, sihir, haksızca başkasının canına kıymak, faiz yemek, yetim malını gasbetmek, savaştan kaçmak ve iffetli kadınlara iftira atmak büyük günahlardır denmiştir. Başka rivayetlerde anne babaya isyan, Mescid-i Haram'ı helâl saymak, yalan yemin, yalan şahitlik, rızık endişesiyle çocuk katli ve zina da büyük günahlar arasında sayılmıştır. Allah'ın azap ya da lanetle tehdit ettiği her günah büyük günahtır diyenler de vardır[140].

Hicrî birinci asrın en önemli tartışma konuları arasında günah-iman, amel-iman ilişkisi ilk sıralarda yer alır. Yani büyük günah işlemenin kişiyi dinden çıkarıp çıkarmayacağı, imanın artıp eksilmeyeceği, amelin imandan bir cüz olup olmadığı, imanın istisna kabul edip etmeyeceği (yani "inşallah mü'minim" denilip denilemeyeceği) ve herkesin imanının aynı olup olmadığı gibi meseleler İslâm'ın ilk asrında mütefekkirler arasında tartışılmıştır.

Kimi âlimlere göre iman kalp ile tasdik ve dil ile ikrardan ibarettir (والإيمان هو الإقرار باللسان والتصديق بالجنان). Hatta bazılarına göre dil ile ikrar da ilave bir şarttır yoksa esasen imana dahil değildir (إِنَّ الْإِقْرَارَ بِاللِّسَانِ رُكْنٌ زَائِدٌ لَيْسَ بِأَصْلِيٍّ). Yani iman sadece kalbin tasdikidir. Bazı kimseler imanın sadece dilin ikrarı olduğunu, bazıları ise kalbin ma'rifeti olduğunu söylemişlerdir. Kimilerine göre ise kalbin tasdiki ve dilin ikrarı yanında organlarla amel etmek de imandan bir parçadır (العمل بالأركان). Bunlara göre amelsizlik ya da günahlar, imanın kemâlini etkiler ve onun eksilmesine neden olur. Zaten bir hadiste de imanın yetmiş küsur şube olduğu ifade edilmiştir (الإيمان بضع وسبعون شعبة). Bunların en üstünü "lâilâheillallah" sözü, en altı da yoldan eza edici bir şeyi kaldırmaktır[141].

138 Nisâ 4/31.
139 Buhârî, *Sahîh*, IV, 10.
140 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, I, 398.
141 Nesâî, *Sünen*, VIII, 110.

Âlimlerin bir kısmına göre iman artıp eksilebilir (يزيد بِالطَّاعَةِ وَينْقص بالمعصية). Çünkü Kur'ân'da imanın artacağı açıkça belirtilmiştir: "…*iman edenlerin imanını arttırsın*…(ويزداد الَّذين آمنُوا إِيمَانًا)"[142], "*Herhangi bir sûre indirildiği zaman onlardan bir kısmı der ki: 'Bu sizin hanginizin imanını artırdı?' İman edenlere gelince (bu sûre) onların imanlarını artırır ve onlar sevinirler* (وَإِذَا مَا أُنْزِلَتْ سُورَةٌ فَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيمَانًا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَزَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَهُمْ يَسْتَبْشِرُونَ)"[143]. Artması mümkün olanın azalması da mümkündür. İmanın artıp eksilmesi amellerle gerçekleşir. Allah'ın emirlerine uyup yasakladıklarından kaçınanların imanı artmakta, bunun tam tersini yapanların imanı eksilmektedir. Buna göre herkesin imanı aynıdır denemez. Başka bir grup ise amellerin imana dahil olmadığını ve onların yapılıp yapılmamasıyla imanın artıp eksilmeyeceğini söylemişlerdir.

Âlimlerin bir grubuna göre iman istisna kabul eder. Yani "inşallah müminim" denilebilir. Çünkü geçmişte pek çok âlimin böyle dediği nakledilmiştir. Bu durumda imandan şüphe edilmiş de olmaz. Çünkü bu sözle kastedilen şey insanlarca bilinmeyen son haldir. Yani kişinin son halinin ne olacağı bilinmediğinden inşallah kaydıyla iman üzere olduğu ifade edilmektedir. Yine kişinin Allah indindeki durumu da bilinmediğinden inşallah kaydı düşmek uygun görülmüştür. Halbuki başka âlimlere göre imanda istisna şüphedir ve bu da küfürdür.

Âlimlerin bir kısmına göre her ne kadar organlarla amel imanın bir parçası olsa da amelsizlik ya da günahlar iman dairesinin dışına itmez. Ama imana zarar verir ve onu eksiltir. Sadece hakkında özel âyet ya da hadis olan günahlar hariçtir. Ayrıca günah işleyenin günahı helâl saymaması da bir başka şarttır. Buna göre açıkça büyük bir günahı helâl addeden kâfir olur. Hâricîler ise büyük günah işleyenin dinden çıkacağını söylemişlerdir. Onların delillerinden birisi "*Kişi mümin iken içki içmez*"[144] gibi hadislerdir. Onlar haram olduğunu bilerek kasten işlenen büyük günahların kişiyi dinden çıkaracağını ve kâfir yapacağını iddia etmişlerdir. Halbuki Ehl-i sünnet, bu gibi hadislerde geçen iman kelimesini "kâmil iman" şeklinde tevil etmişlerdir[145]. Çünkü günah işleyen günah işlemeyene göre daha noksan haldedir (لِأَنَّ الْعَاصِيَ يَصِيرُ أَنْقَصَ حَالًا فِي الْإِيمَانِ مِمَّنْ لَا يَعْصِي). Büyük günah işleyen kişi Allah'ın iradesi altındadır. Allah dilerse ona azap edecektir dilerse affedecektir:

142 Müddessir 74/31.
143 Tevbe 9/124.
144 Buhârî, *Sahîh*, III, 136.
145 Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, IV, 276.

إِنَّ اللَّهَ لا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ

"*Allah, kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışındaki günahları dilediği için bağışlar*"[146].

c. Sıfâtullah

İlk asırlarda tartışılan konulardan biri de Allah Teâlâ'nın hangi sıfatlarla tavsif edileceğidir. Âlimlerin bir kısmı Allah'ın Kur'ân'da ya da Resûl'ünün sahîh hadislerinde kendisine nispet ettiği vasıflara yok sayma ya da benzetme olmaksızın iman ettiklerini söylemişlerdir (وهو الإيمان بما وصف الله تعالى به نفسه، أو وصفه به رسوله من غير تعطيل ولا تمثيل). Yine onlar, Allah'ın kendisinden nefyettiği sıfatları da nefyetmişlerdir. Allah nefyedilen bu sıfatların zıddının kemâliyle mevsûftur. Allah noksanlık bildiren sıfatlardan (uyku, acizlik, cehalet) kesin olarak münezzehtir. Mahlûkâttan hiçbiri Allah'a sıfatları konusunda benzemez. Allah'ın kendisini vasfettiği sıfatlar hakikattir; mecaz değildir. Müşkil gelen sıfatlar reddedilmemeli, lafzan Allah'ın sıfatı olduğu kabul edilmeli, manasını açıklamaya girişilmemeli ve bunların ne anlama geldiğini yalnızca Allah'ın ve Resûl'ünün bileceği söylenmelidir. Çünkü "*Sana Kitab'ı indiren O'dur. Onun (Kur'an'ın) bazı âyetleri muhkemdir ki, bunlar Kitab'ın esasıdır. Diğerleri de müteşâbihtir. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onu tevil etmek için ondaki müteşâbih âyetlerin peşine düşerler. Halbuki Onun te'vilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek pâyeye erişenler ise: Ona inandık; hepsi Rabbimiz tarafındandır, derler. (Bu inceliği) ancak aklıselim sahipleri düşünüp anlar*"[147]. Allah'ın dünya semasına indiğinden ya da Allah'ın kıyamet gününde görüleceğinden bahseden hadislere inanmak gerekir ve keyfiyetini açıklamaksızın tasdik etmek lazımdır. Allah Resûlü'nden gelen her şeyin hak olduğu bilinmelidir. Allah'ı da kendisinin vasfettiğinden daha fazlası ile nitelememek icap eder. Kimileri ise sıfatları nefyetmişlerdir. Bunların bir grubu sıfatları tamamen nefyedip, Allah'ı selbî sıfatlarla vasfetmişler ve Allah'ı hakikati olmayan mutlak bir varlık gibi düşünmüşlerdir. Bazıları ise ne sıfatları nefyetmiş ne de kabul etmişlerdir. Allah'ın ne hay ne de meyyit, ne âlim ne de câhil diye nitelenemeyeceğini söylemişlerdir:

فالقرامطة الذين قالوا لا يوصف بأنه حي ولا ميت، ولا عالم ولا جاهل، ولا قادر ولا عاجز، بل قالوا لا يوصف بالإيجاب ولا بالسلب، فلا يقال حي عالم ولا

146 Nisa, 4/48.
147 Âl-i İmrân 3/7.

ليس بحي عالم، ولا يقال هو عليم قدير ولا يقال ليس بقدير عليم، ولا يقال هو متكلم مريد، ولا يقال ليس بمتكلم مريد، قالوا لأن في الإثبات تشبيهاً بما تثبت له هذه الصفات، وفي النفي تشبيه له بما ينفي عنه هذه الصفات.

"Karmatîler, Allah'ın hay ya da meyyit, âlim ya da câhil, kâdir ya da âciz diye vasfedilemeyeceğini ifade etmişlerdir. Onlara göre Allah, ne bir vasfı ona isnad edecek şekilde ne de bir vasfı ondan kaldıracak şekilde nitelenebilir. "Allah hay ve âlimdir" de denemez, "Allah hay ve âlim değildir" de denemez. "Allah alîm ve kadîrdir" de denemez, "Allah alîm ve kadîr değildir" de denemez. "Allah mütekellimdir mürîddir" de denemez, "Allah mütekellim ve mürîd değildir" de denemez. Çünkü bir vasfı Allah'a isnad etmek onu o sıfata sahip olanlara benzetmek demektir. Yine bir vasfı Allah'a isnad etmemek de onu o vasfa sahip olmayanlara benzetmek anlamına gelir"[148].

Bazıları ise bu konuda suskun kalanlardır. Yani Allah'ın mevcut olduğunu da ma'dum olduğunu da söyleyemeyenlerdir. Her ikisi için de hüküm veremeyenlerdir. Kimileri ise vahdet-i vücut inancındadırlar. Yani yaratıcının vücudu mahlûkâtın da vücududur. Her konuşanın lisanında aslen konuşan Allah'tır. Konuşan sadece odur. İşiten yalnızca odur. Müseylemetü'l-Kezzâb'ın, Firavun'un ve Deccâl'in sözlerini de aslında o söylemektedir. İslâm dünyasında bazı kimseler ise Allah'a nispet edilen sıfatları kullardaki sıfatlara benzetmişlerdir.

Sıfâtullah konusunda tartışılan bir başka mesele ise sıfatların te'vilidir. Sıfatları reddetmek de te'viliyle meşgul olmak da câiz değildir diyen İslâm âlimleri vardır. Onlara göre Allah'a nispet edilen yed, vech, nüzul, semada olmak, gülme, gazap, rıza, göz ve istivâ gibi sıfatları reddetmeden, mahlûkâtın sıfatlarına benzetmeden zâhirî anlamları üzere kabul etmek gerekir. Sahâbe, tâbiîn ve sonrasında onlara tabi olan selef ulemâsı hep böyle yapmışlardır. Eğer sıfatların te'vili câiz olsaydı onlar bunu yapmaya daha layıktılar. Bunların hakiki anlamını ise yalnızca Allah Teâlâ bilir (وذهب أئمة السلف إلى الانكفاف عن التأويل، وإجراء الظواهر على مواردها، وتفويض معانيها إلى الرب عز وجل)[149]. Bu âlimlerimize göre bu sıfatların zâhirî anlamı bilinmektedir. Ama Allah'ın bu sıfatının nasıllığı (keyfiyeti) bilinmemektedir. Burada bir neticeye ulaşmak da mümkün değildir. Çünkü mesele gaybîdir. Sorup soruşturmak da bid'attır (الاستواء معلوم، والكيف مجهول، والإيمان به واجب، والسؤال عنه بدعة)[150].

148 İbn Teymiye, *Şerhu'l-Akîdeti'l-İsfehâniyye*, s. 125.
149 Zehebî, *Arş*, II, 464.
150 İbnü'l-Kayyım, *İ'lâmül-muvakkıîn*, VI, 182.

Halbuki başka bazı âlimler ise yed sıfatını nimet, istivâ sıfatını isti‘lâ (hâkim olmak), nüzul sıfatını ilmiyle gelme diye te’vil etmişlerdir. Onlar bu sıfatları Allah’a nispet etmek yerine Allah’ı bunlardan tenzih etmeyi tercih etmişlerdir. Zira el ve göz gibi organ bildiren sıfatlar ile gelmek, inmek, oturmak gibi fiili sıfatlar teşbih ifade etmektedir. Allah da varlığı itibariyle böylesi sıfatlardan münezzehtir. Bu âlimlere göre Allah’a bu sıfatların izâfesi mecaz yoluyladır.

6. Hicrî Birinci Asır Hadis Eserleri

Hz. Peygamber’in sözlerini resmî bir emirle sistematik olarak yazdırmadığı yukarıda arz edilmişti. Bununla birlikte münferiden ve yine sistematik olmayan tarzda bazı sahâbîlerin hadis yazdıkları da rivayet edilmektedir. Bu sahâbîler arasında Sa‘d b. Ubâde, Abdullah b. Ebî Evfâ, Semüre b. Cündeb, Ebû Râfi‘, Ebû Musa el-Eş‘arî ve Câbir b. Abdillah sayılmaktadır[151].

Sahâbîlere nispet edilen bu eserlere *sahîfe* adı verilmektedir. Sahîfeler içinde en meşhur olanları Abdullah b. Amr’a nispet edilen *es-Sahîfetü’s-sâdıka* ile Ebû Hüreyre’ye nispet edilen *es-Sahîfetü’s-sahîha*’dır. Abdullah b. Amr, hadis yazımı için izin alan sahâbîler arasında zikredilir. Resûlullah’tan duyduklarını yazmak üzere ondan izin istediği ve kendisine bu iznin verildiği aktarılmıştır[152]. Rivayete göre yazdığı hadisleri şöyle nitelemiştir: هَذِه الصادقة فِيهَا مَا سمعته مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسلم وَلَيْسَ بيني وَبَينه أحد “Bu Sâdıka’dır. İçinde Allah Resûlü’nden aracısız duyduklarım vardır”[153]. *Sâdıka*’nın içerdiği hadisler büyük oranda Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’ine girmiştir[154]. Ancak *Sahîfe*’nin Amr b. Şuayb < Babası < Dedesi isnâdıyla nakledilmiş olması ittisali konusunda tartışmalara yol açmıştır. Zira bu aile isnâdı bazı âlimlere göre muttasıl iken başkalarına göre munkatıdır.

En meşhur sahîfelerden biri de Ebû Hüreyre’ye ya da öğrencisi Hemmâm b. Münebbih’e nispet edilen *es-Sahîfetü’s-sahîha*’dır. *Hemmâm b. Münebbih Sahîfe*’si diye tanınan ve basılan bu eserde 138 hadis bulunmaktadır. Bu sahîfe de Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde yer almıştır.

İbn Sa‘d’ın naklettiği bir habere göre ise Bedir Savaşı’na katılmış yetmiş sahâbî ile görüşmüş Kesîr b. Mürre el-Hadramî’ye Abdülazîz b. Mervân tarafından yazılan mektupta kendisinden hadisleri yazması talep edilmiştir. Ebû Hüreyre’nin hadisleri zaten yazılı olduğundan bunları yazmasının istenmediği belirtilmiştir[155].

151 Ekrem Ziya Ömeri, *Buhûs*, s. 228.
152 İbn Sa‘d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, II, 285.
153 İbn Sa‘d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, IV, 198.
154 M. Yaşar Kandemir, “Abdullah b. Amr b. Âs”, *DİA*, I, 85.
155 İbn Sa‘d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, VII, 448.

Yine pek çok sahâbî ile görüştüğü nakledilen Hâlid b. Ma'dan el-Hımsî'nin de kitabı olduğu nakledilmiştir[156].

OKUMA PARÇASI
HADİS YAZIMI

أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ جَعَلَ لِلْعُلُومِ مَحِلَّيْنِ: أَحَدُهُمَا الْقُلُوبُ، وَالْآخَرُ الْكُتُبُ الْمُدَوَّنَةُ، فَمَنْ أُوتِي سَمْعًا وَاعِيًا، وَقَلْبًا حَافِظًا، فَذَاكَ الَّذِي عَلَتْ دَرَجَتُهُ، وَعَظُمَتْ فِي الْعِلْمِ مَنْزِلَتُهُ، وَعَلَى حِفْظِهِ مُعَوَّلُهُ؛ وَمَنْ عَجزَ عَنِ الْحِفْظِ قَلْبُهُ، فَخَطَّ عِلْمَهُ وَكَتَبَهُ، كَانَ ذَلِكَ تَقْيِيدًا مِنْهُ لَهُ، إِذْ كِتَابُهُ عِنْدَهُ آمِنٌ مِنْ قَلْبِهِ، لِمَا يَعْرِضُ لِلْقُلُوبِ مِنَ النِّسْيَانِ، وَيَنْقَسِمُ الْأَفْكَارُ مِنْ طَوَارِقِ الْحَدَثَانِ. وَقَدْ جَاءَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ: «لَا تَكْتُبُوا عَنِّي شَيْئًا سِوَى الْقُرْآنِ، وَمَنْ كَتَبَ عَنِّي غَيْرَ الْقُرْآنِ فَلْيَمْحُهُ» ، فَحَمَلَ جَمَاعَةٌ مِنَ السَّلَفِ حُكْمَ كِتَابِ الْعِلْمِ عَلَى ظَاهِرِ هَذَا الْخَبَرِ، وَكَرِهُوا أَنْ يُكْتَبَ شَيْءٌ مِنَ الْحَدِيثِ وَغَيْرِهِ فِي الصُّحُفِ، وَشَدَّدُوا فِي ذَلِكَ وَأَجَازَ آخَرُونَ مِنْهُمْ كِتَابَ الْعِلْمِ وَتَدْوِينَهُ، وَأَنَا أَذْكُرُ بِمَشِيئَةِ اللَّهِ مَا رُوِيَ فِي ذَلِكَ مِنَ الْكَرَاهَةِ وَأُبَيِّنُ وَجْهَهَا وَأَنَّ كَتْبَ الْعِلْمِ مُبَاحٌ غَيْرُ مَحْظُورٍ، وَمُسْتَحَبٌّ غَيْرُ مَكْرُوهٍ. وَبِاللَّهِ تَعَالَى أَسْتَعِينُ، وَهُوَ حَسْبِي، وَنِعْمَ الْوَكِيلُ

"Allah Teâlâ ilimler için iki makam yaratmıştır:

Kalpler

Te'lif edilmiş kitaplar

Kime kavrayıcı bir kulak ve ezberleme kabiliyeti olan bir kalp verilmişse onun derecesi yüce ve ilimde makamı yüksek olur. O ezberine önem verir. Kimin de kalbi ezberlemekten aciz kalır ve ilmini yazarsa o da ilmini kaydetmiş olur. Çünkü yazdıkları kalbine nazaran daha emniyettedir. Çünkü kalbi unutabilir ve başa gelen olaylarla fikirler değişebilir. Hz. Peygamber'den "Benden Kur'ân dışında hiçbir şey yazmayın! Kur'ân dışında yazdıklarınızı yok edin!" buyurduğu aktarılmıştır. Selef âlimlerinden bir grup ilmin yazılmasının hükmünü bu hadisin zâhiri anlamına dayanarak belirlemişlerdir. Onlar hadislerin ve başka şeylerin sahîfelere yazılmasını hoş karşılamamışlardır. Bu hususta şiddetli muhâlefet sergilemişlerdir. Bununla birlikte başka selef âlimleri ise ilmin yazılmasını ve tedvin edilmesini

156 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VIII, 170.

câiz görmüşlerdir. Allah'ın izniyle bu konuda yasak koyan bazı rivayetleri aktaracağım ve bunların yorumunu yapacağım. İlmin yazılmasının câiz olduğunu mahzur taşımadığını ifade edeceğim. Hatta müstehap olduğunu mekruh olmadığını söyleyeceğim. Allah'tan yardım diler; O'na dayanırım. O ne güzel vekildir"[157].

III. Hicrî İkinci Asır

1. Hadislerin Tedvini

Tedvin lugatte "toplamak, biraraya getirmek" demektir. Hadis ilmiyle alakalı olarak ise "ezberden ya da yazılı malzemeden alınan hadislerin tasnif edilmeden biraraya toplanması" anlamına gelmektedir. Hadis tarihi açısından tedvin, tâbiîn nesli içerisinden bir takım âlimlerin ilim yolculuklarıyla buluştukları sahâbeden ya da diğer tâbiîlerden öğrendikleri hadisleri herhangi bir tasnife tabi tutmaksızın biraraya getirmeleridir. Bu tür çalışmalardan haberdar olmakla birlikte bunların somut bir örneğine sahip değiliz. Dolayısıyla gerçekte tedvin faaliyetinin ne anlama geldiğini tespit etmek oldukça zordur.

Hicrî ikinci asırla birlikte hadis yazımında bir gelişme meydana geldiği ve ilk asırda hadislerin yazımı konusundaki tartışmanın bittiği anlaşılıyor. *Zira artık hadisçilik yavaş yavaş sistematikleşmeye ve profesyonelleşmeye başlamıştır*. Farklı yörelerdeki hadislerin toplanmasıyla ezberlenecek hadisler artmıştır. İsnâdlar uzamaya başlamıştır. Akılda tutulacak râviler çoğalmıştır. Bu sebeplerle muhaddisler hadislerin yazımı ve toplanması konusuna daha fazla ihtimam göstermişlerdir.

OKUMA PARÇASI
HADİSLERİN TEDVİNİ

إِنَّمَا اتَّسَعَ النَّاسُ فِي كَتْبِ الْعِلْمِ وَعَوَّلُوا عَلَى تَدْوِينِهِ فِي الصُّحُفِ بَعْدَ الْكَرَاهَةِ لِذَلِكَ , لِأَنَّ الرِّوَايَاتِ انْتَشَرَتْ وَالْأَسَانِيدَ طَالَتْ وَأَسْمَاءُ الرِّجَالِ وَكُنَاهُمْ وَأَنْسَابُهُمْ كَثُرَتْ , وَالْعِبَارَاتِ بِالْأَلْفَاظِ اخْتَلَفَتْ , فَعَجَزَتِ الْقُلُوبُ عَنْ حِفْظِ مَا ذَكَرْنَا , وَصَارَ عِلْمُ الْحَدِيثِ فِي هَذَا الزَّمَانِ أَثْبَتُ مِنْ عِلْمِ الْحَافِظِ , مَعَ رُخْصَةِ رَسُولِ اللَّهِ , صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ , لِمَنْ ضَعُفَ حِفْظُهُ فِي الْكِتَابِ , وَعَمِلَ السَّلَفُ مِنَ الصَّحَابَةِ وَالتَّابِعِينَ وَمَنْ بَعْدَهُمْ مِنَ الْخَالِفِينَ بِذَلِكَ , وَنَحْنُ نَسُوقُ الْآثَارَ الَّتِي أَدَّتْ إِلَيْنَا مَا وَصَفْنَاهُ بِمَشِيئَةِ اللهِ وَعَوْنِهِ

157 Hatîp el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-'ilm*, s. 28.

"İnsanlar önceleri mekruh gördükleri ilmin yazılması işinde oldukça ileriye gittiler ve ilmin sahifelerde tedvin edilmesine önem verdiler. Çünkü rivayetler yayıldı, isnadlar uzadı, râvi isimleri, künyeleri ve nesepleri çoğaldı ve ibareler farklılaştı. Artık kalpler bu zikrettiklerimizi ezberleyemez oldu. Bu dönemde hadis ilmi hafızların ilminden daha sağlam hale geldi. Çünkü Resûlullah hıfzı iyi olmayanlara yazma izni vermişti. Sahâbe ve tâbiîn gibi selef âlimleri ile sonrakilerin ameli de bu istikamette oldu. Allah'ın izniyle ve yardımıyla bu anlattıklarımıza bizi götüren haberleri aktaracağız"[158].

Hicrî 99 senesinde Emevî iktidarına geçen Ömer b. Abdilaziz (ö. 101) muhtemelen sahâbe neslinin yok olması ve büyük tâbiîlerin de azalmasını göz önüne alarak Medîne valisi Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm'a (ö. 120) mektup yazmış ve *sünnetlerin toplanmasını* emretmiştir. Rivayetlere göre bu mektupta "Hz. Peygamber'in hadislerini, sünnetlerini (Amre bint Abdirrahmân'ın rivayetlerini) araştır ve yaz! Zira ben ilmin kaybolmasından ve âlimlerin yok olup gitmesinden endişe duyuyorum" ifadeleri yer almıştır[159]. Kaynaklarımıza göre halifenin bu isteği İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124) tarafından yerine getirilmiştir[160]. İbn Şihâb'ın bu faaliyeti hadislerin resmî olarak ilk tedvinidir. Nitekim İmam Mâlik (ö. 179) şöyle demiştir: "أول ما دون العلم: ابن شهاب الزهري / Hadisleri ilk defa tedvin eden kişi İbn Şihâb'dır"[161].

Bununla birlikte Reşid Rıza (ö. 1935) hadislerin ilk defa Hâlid b. Ma'dân el-Hımsî (ö. 103) tarafından tedvin edildiğini iddia eder. Ona göre Zührî'nin şöhreti Emevî emirlerinin kendisiyle alakasından kaynaklanmıştır[162]. Acâc ise Mısır emiri Abdülazîz b. Mervân'ın (ö. 85) Kesîr b. Mürre el-Hadramî'ye (ö. 70-80) yazdığı bir mektubu delil olarak zikreder ve ilk resmî tedvini Kesîr b. Mürre'nin yaptığını iddia eder[163]. Rivayete göre Abdülazîz b. Mervân, yazdığı mektupla Kesîr b. Mürre'den Ebû Hüreyre[164] dışındaki sahâbîlerin hadislerini toplamasını istemiştir[165]. Anlaşıldığı kadarıyla Kesîr b. Mürre'nin yaptığı tedvin İbn Şihâb'ın tedvini kadar geniş çaplı olmamıştır. Zira erken dönemlerle ilgili aktarılan tüm rivayetlerde ilk müdevvin olarak İbn Şihâb'ın adı geçmektedir. Muhtemelen bunun temel nedenlerinden biri de yaptığı tedvinin genişliğidir. Zira nakledildiğine göre

158 Hatîp el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-'ilm*, s. 64.
159 Buhârî, *Sahîh*, I, 31.
160 Zehebî, *Siyer*, V, 334; Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, I, 33.
161 İbn Kesîr, *Bidâye*, X, 359.
162 Reşîd Rızâ, *Menâr*, X, 754.
163 Acâc, *Usûl*, s. 218.
164 Ebû Hüreyre'nin hadisleri mevcut olduğu için onların yazılması istenmemiştir.
165 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 389; Zehebî, *Siyer*, IV, 46.

> Hadisleri ilk defa resmî bir emirle tedvin eden kişinin İbn Şihâb ez-Zührî olduğu söylenir.

Velîd öldüğünde hazinesinden Zührî'nin defterleri hayvanlar üzerinde taşınmıştır[166].

Tâbiîn asrında başkalarının da hadis yazımıyla ilgilendikleri anlaşılmaktadır. Sâlih b. Keysân, İbn Şihâb ez-Zührî ile birlikte hadis yazdıklarını ifade etmiştir. Ona atfedilen ifade şöyledir: "Zührî ile birlikte ilim peşinde koşarken sünnetleri yazmayı düşündük. Allah Resûlü'nden nakledilenleri yazdık. Zührî sahâbeden gelenlerin de sünnet olduğunu ve yazmamız gerektiğini söyledi. Ben bunların sünnet olmadığını ve dolayısıyla yazmamız gerekmediğini belirttim. O yazdı biz yazmadık. O kazandı biz kaybettik"[167]. Recâ b. Hayve de Hişâm b. Abdilmelik'in sorduğu bir hadisi kitaplarında yazılı bulduğunu söylemiştir[168]. Muâviye b. Kurre de yazmayanların ilmini ilim saymazdık demiştir[169]. Saîd b. Cübeyr, Beşîr b. Nehik, Mücâhid b. Cebr ve Hişâm b. Urve de dönemin hadis eseri sahipleri arasındadır.

2. Hadislerin Tasnifi

Tâbiîn döneminin sonuna doğru[170] muhaddisler, hiçbir sınıflandırmaya tabi tutulmadan tedvin edilmiş hadisleri tasnif etmeye yani sınıflandırmaya başlamışlardır. Buna göre tedvin ile tasnif arasında çok uzun bir zaman yoktur.

Hadislerin tasnifi, tedvin faaliyetleriyle derlenip toplanmış hadislerin belli kriterlere göre sınıflandırılmasını ifade etmektedir. Hicrî ikinci asırdaki rivayet kaynaklarına bakılırsa hadisler daha çok konularına göre tasnif edilmişlerdir. İlk musannifler olarak şu isimler kayıtlıdır: Mekke'de İbn Cüreyc (ö. 150) ve İbn İshâk (ö. 151), Medîne'de Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156), Rebî b. Sabîh (ö. 160) ve Mâlik b. Enes (ö. 179), Basra'da Hammâd b. Seleme (ö. 176), Kûfe'de Süfyân es-Sevrî (ö. 161), Şam'da Ebû Amr el-Evzâî (ö. 157), Horasan'da Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181), Yemen'de Ma'mer b. Râşid (ö. 152), Rey'de Cerîr b. Abdilhamîd (ö. 188), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198), Leys b. Sa'd (ö. 175), Şu'be b. Haccâc (ö. 160) ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189)[171].

---

166 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, II, 389.
167 Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-'ilm*, s. 106-107.
168 Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-'ilm*, s. 108.
169 Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-'ilm*, s. 96.
170 Kettânî, *Hadis Literatürü*, Mukaddime.
171 İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 8; Mustafa es-Sıbâî, *es-Sünne ve mekânetuhâ*, s. 87.

Bu eserlerden birkaçı günümüze ulaşmıştır. Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta'ı*, Abdullah b. el-Mübârek'in *Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik*'i, Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi*'i, Şeybânî'nin *el-Âsâr*'ı ve Ebû Yûsuf'un *el-Âsâr*'ı neşredilmiştir. Bu dönemde te'lif edilen bazı eserler ise Abdurrezzak b. Hemmâm (ö. 211) ve İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235) *Musannef*'leri gibi daha sonraki büyük hadis külliyatı içinde yaşama şansı bulmuştur. Mesela İbn Cüreyc'in eseri Abdurrezzak b. Hemmâm'ın *Musannef*'i içine girmiş görünmektedir. Zira *Musannef* içinde Cüreyc kelimesi tarandığında 4941, Uyeyne kelimesi tarandığında 1010 ve Sevrî kelimesi tarandığında ise 4212 sonucu elde edilmektedir. Aynı durum İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i için de geçerlidir. Bu eserde Süfyân kelimesi tarandığında 3993, Vekî kelimesi tarandığında 7805 ve Cüreyc kelimesi tarandığında ise 1045 sonucuna ulaşılmaktadır. Bu da göstermektedir ki söz konusu ilk dönem eserleri üçüncü asrın büyük musannefleri içinde yaşamıştır.

İlk hadis musannefatı içinde İmam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150) iki güzide öğrencisi İmam Ebû Yûsuf (ö. 182) ve İmam Muhammed'in (ö. 189) *el-Âsâr* adlı eserleri de bulunmaktadır. Bu eserlerde ağırlıklı olarak maktû rivayetler bulunur. Çoğunlukla İbrahim en-Nehaî'nin (ö. 96) görüşlerini içerirler. Rivayetlerin geri kalan kısmı ise mevkûf ve merfûdur.

OKUMA PARÇASI
İLK TASNİFLER

- بَابُ الْمَسْحِ عَلَى الْخُفَّيْنِ

- يُوسُفُ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو حَنِيفَةَ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ جَرِيرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْبَجَلِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ: «رَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَمْسَحُ عَلَى الْخُفَّيْنِ» . قَالَ: وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ: إِنَّمَا قَالَ جَرِيرٌ: فِي السَّنَةِ الَّتِي تُوُفِّيَ فِيهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

- عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي حَنِيفَةَ، عَنْ عَبْدِ الْكَرِيمِ أَبِي أُمَيَّةَ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ النَّخَعِيِّ، عَنْ جَرِيرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ: «رَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَمْسَحُ عَلَى الْخُفَّيْنِ» . فَإِنَّمَا أَسْلَمَ جَرِيرٌ بَعْدَ نُزُولِ الْمَائِدَةِ

- عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي حَنِيفَةَ، عَنِ الْحَكَمِ بْنِ عُتَيْبَةَ ، عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُخَيْمِرَةَ، عَنْ شُرَيْحِ بْنِ هَانِئٍ، أَنَّهُ قَالَ: سَأَلْتُ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا عَنِ الْمَسْحِ، فَقَالَتْ: سَلْ

عَلِيًّا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، فَإِنَّهُ كَانَ يُسَافِرُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. فَسَأَلْتُ عَلِيًّا، فَقَالَ: «امْسَحْ»

• عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي حَنِيفَةَ، عَنِ الْهَيْثَمِ، عَنْ عَامِرٍ، عَنِ الْمُغِيرَةِ بْنِ شُعْبَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «أَنَّهُ مَسَحَ عَلَى الْخُفَّيْنِ، وَعَلَيْهِ جُبَّةٌ شَامِيَّةٌ ضَيِّقَةُ الْكُمَّيْنِ، فَأَخْرَجَ يَدَيْهِ مِنْ أَسْفَلِ الْجُبَّةِ»

• عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي حَنِيفَةَ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ حَنْظَلَةَ بْنِ نَبَاتَةَ الْجُعْفِيِّ ، عَنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ سَأَلَهُ عَنِ الْمَسْحِ عَلَى الْخُفَّيْنِ، فَقَالَ: «امْسَحْ»

• عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي حَنِيفَةَ، عَنْ أَبِي بَكْرِ بْنِ أَبِي الْجَهْمِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّهُ قَالَ: قَدِمْتُ عَلَى غَزْوِ الْعِرَاقِ، فَإِذَا سَعْدٌ يَمْسَحُ عَلَى الْخُفَّيْنِ، فَقُلْتُ: مَا هَذَا؟ فَقَالَ: إِذَا قَدِمْتَ عَلَى عُمَرَ فَسَلْهُ. قَالَ: فَقَدِمْتُ عَلَى عُمَرَ فَسَأَلْتُهُ، فَقَالَ عُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: «رَأَيْنَا النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَمْسَحُ فَمَسَحْنَا»

• عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي حَنِيفَةَ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَمْرِو بْنِ الْحَارِثِ، أَنَّهُ سَافَرَ مَعَ ابْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، فَكَانَ يَمْسَحُ عَلَى الْخُفَّيْنِ، وَأَنَّ ابْنَ مَسْعُودٍ قَالَ: «لِلْمُقِيمِ يَوْمٌ وَلَيْلَةٌ، وَلِلْمُسَافِرِ ثَلَاثَةُ أَيَّامٍ وَلَيَالِيهِنَّ»

“Mestler Üzerine Meshetmek

Yusuf – Babası – Ebû Hanîfe – Hammâd – İbrâhim isnadıyla Cerîr b. Abdillah el-Becelî ‘nin şöyle dediği nakledilmiştir: “Resûlullah’ı mestleri üzerine meshederken gördüm”. İbrâhim, Cerîr’in “Hz. Peygamber’in vefat ettiği sene idi” dediğini de aktarmıştır.

Babası – Ebû Hanîfe – Abdulkerîm Ebî Ümeyye – İbrâhim en-Nehaî isnadıyla Cerîr b. Abdillah’ın şöyle dediği nakledilmiştir: “Resûlullah’ı mestleri üzerine meshederken gördüm”. Cerîr, Mâide sûresi nâzil olduktan sonra müslüman olmuştu.

Babası – Ebû Hanîfe – Hakem b. Utbe – Kâsım b. Muhaymire isnadıyla Şureyh b. Hâni’nin şöyle dediği aktarılmıştır: “Hz. Âişe’ye mestlere meshetmeyi sordum. “Ali’ye sor. Çünkü o Resûlullah ile birlikte sefere çıkıyordu” dedi. Ali’ye sordum. “Meshedebilirsin” dedi”.

Babası – Ebû Hanîfe – Heysem – Âmir – Muğîre b. Şu‘be isnadıyla Resûlullah'ın mestleri üzerine meshettiği, üzerinde kolları dar Şam yüresine özgü bir cübbe bulunduğu ve ellerini cübbenin altından çıkardığı rivayet edilmiştir.

Babası – Ebû Hanîfe – Hammâd – İbrâhim isnadıyla Hanzala b. Nebâte el-Cu‘fî ‘nin Hz. Ömer'e mestler üzerine meshetmeyi sorduğu, onunda "Meshedebilirsin" dediği aktarılmıştır.

Babası – Ebû Hanîfe – Ebû Bekir b. Ebi'l-Cehm isnadıyla Abdullah b. Ömer'in şöyle dediği nakledilmiştir: "Irak gazvesine katıldım. Bir de baktım Sa‘d mestleri üzerine meshediyor. "Bu nedir?" diye sordum. "Ömer'e rastlarsan ona sor" cevabını verdi. Ömer'e gidip sordum. Şu cevabı verdi: "Resûlullah'ın meshettiğini gördük biz de meshediyoruz".

Babası – Ebû Hanîfe – Hammâd – İbrâhim isnadıyla Muhammed b. Amr b. Haris'in İbn Mes‘ud'la sefere çıktığı, İbn Mes‘ûd'un mestlerine meshettiği ve "Mukim bir gün bir gece yolcu üç gün üç gece meshedebilir" dediği rivayet edilmiştir"[172].

Goldziher'e göre bu dönemde yazılan kitaplar birer fıkıh kitabıdır. Ayrıca İbn Ebî Arûbe ve İbn Cüreyc'e ait kitaplara sahip olmadığımız için muhtevaları hakkında değerlendirme yapma imkânımız yoktur[173]. Ancak bugün elimizde bulunan eserler sebebiyle Goldziher'in kanaatinin doğruyu yansıtmadığını ifade etmeliyiz.

Bu dönemde yazılan eserlerin genel karekteri merfû haberlerle birlikte sahâbe ve tâbiîn söz ve uygulamalarının da kaydedilmiş olmasıdır. Zira Şâfiî öncesi dönemde gerek Kûfe ve Medîne fıkıh ekollerinde ve gerekse hadis ulemâsı arasında sünneti merfû haberlere hasretmek söz konusu değildi. Yani mevkûf ve maktû haberler de sünnete kaynaklık edebilmekteydi. Bu sebeple bütün haberleri toplamak gibi bir yaklaşım söz konusuydu. Hatta İmam Mâlik'in *el-Muvatta* adlı eserinde de olduğu gibi bir şehrin yaygın uygulaması (amel-i ehl-i Medîne) da hadislerle birlikte tasnif edilebiliyordu. Ayrıca bu dönem eserlerinde hadislerin isnâdları da birçok açıdan kusurlu idi. Çünkü isnâd sistemi tam olarak yerleşmiş değildi. Güvenilir hocalardan kaynaklanan kısmî noksanlıklar ise problem olarak görülmemekteydi. Mürsel ve munkatı rivayetler oldukça yaygındı. Hatta mürsel nakiller, delil olmaya elverişli görülüyordu. Ebû Dâvud es-Sicistânî (ö. 275) konuyu şöyle ortaya koymuştur:

172 Ebû Yûsuf, *Âsâr*, s. 14 vd.
173 Fuat Sezgin, "Hadis Musannefatının Mebde'i", XII, 118.

وَأما الْمَرَاسِيل فقد كَانَ يحْتَج بهَا الْعلمَاء فِيمَا مضى مثل سُفْيَان الثَّوْريّ وَمَالك بن أنس وَالْأَوْزَاعِيّ حَتَّى جَاءَ الشَّافِعِي فتكلم فِيهَا وَتَابعه على ذَلِك أَحْمد بن حَنْبَل وَغَيره رضوَان الله عَلَيْهِم فَإِذا لم يكن مُسْند غير الْمَرَاسِيل وَلم يُوجد الْمسند فالمرسل يحْتَج بِهِ وَلَيْسَ هُوَ مثل الْمُتَّصِل فِي الْقُوَّة

"Mürsellere gelince Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes ve Evzâî gibi eski dönem âlimleri onlarla ihticac ederdi. Daha sonra Şâfiî geldi ve bu tür hadisler hakkında menfi değerlendirmeler yaptı. Ahmed b. Hanbel ve başkaları da bu konuda ona tabi oldular. Eğer mürseller dışında müsned rivayetler yoksa mürsellerle de ihticac edilir. Ama kuvvet bakımından mürsel rivayetler muttasıllar seviyesinde değildir"[174].

3. Hicrî İkinci Asır Mezheplerinde Sünnet ve Hadis

Kûfe fıkıh okulunun en mühim temsilcisi İmam Ebû Hanîfe (ö. 150), Medîne fıkıh okulunun en önemli âlimi Mâlik b. Enes (ö. 179) ve Şâfiî mezhebinin imamı Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö. 204) hicrî ikinci asırda yaşamış ve eserlerini ortaya koymuşlardır. Ebû Hanîfe'nin iki öğrencisi Ebû Yûsuf (ö. 182) ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189) de bu dönemin ulemâsı arasındadır. Rebîatü'r-Rey (ö. 136), İbn Ebî Leylâ (ö. 148), Evzâî (ö. 157), Süfyân es-Sevrî (ö. 161), Leys b. Sa'd (ö. 175), Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181), Vekî b. el-Cerrâh (ö. 197), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198) gibi önemli âlimler de bu asrın mümessilleridir. Dolayısıyla bir açıdan bu asır İslâm hukuk tarihinin en dikkate değer yüzyılıdır diyebiliriz.

a. Ebû Hanîfe (ö. 150) ve Öğrencileri

İmam Ebû Hanîfe, sünnet ve hadisler hakkında hassas davranmadığı düşüncesiyle ehl-i hadîs ulemâsı tarafından pek sevilmez. Ayrıca ehl-i hadîs, Ebû Hanîfe'yi hadis rivayetinde zayıf sayar. Örneğin onun hakkında -rivayet doğruysa- İbnü'l-Mübârek, "miskîn fi'l-hadîs"[175], İbn Sa'd, "daîf fi'l-hadis"[176] ve Nesâî "leyse bi'l-kavî fi'l-hadîs"[177] demiştir. Hicrî üçüncü asrın mühim hadisçilerinden İbn Ebî Şeybe *el-Musannef* adlı eserinin son kısımlarında,

174 Ebû Dâvûd, *Risâle ilâ ehl-i Mekke*, s. 24.
175 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 449.
176 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 233.
177 Nesâî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, s. 100.

كِتَابُ الرَّدِّ عَلَى أَبِي حَنِيفَةَ هَذَا مَا خَالَفَ بِهِ أَبُو حَنِيفَةَ الْأَثَرَ الَّذِي جَاءَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

"Ebû Hanîfe'ye Reddiye: Ebû Hanîfe'nin Muhalefet Ettiği Allah Resûlü'nden Gelen Haberler"

başlığı altında 125 konuda 485 habere yer vererek Ebû Hanîfe'nin hadis/sünnete aykırı hükümler verdiğini iddia etmiştir. İbâdetlerden muâmelâta, ukubâttan helâl ve haramlara kadar pek çok farklı konuda hadisler aktaran İbn Ebî Şeybe, Ebû Hanîfe'nin bu haberlere muhalefet ettiğini kısaca belirtmekte; ancak onun delillerini zikretmemektedir. Konu hakkında müstakil çalışması bulunan Zâhid el-Kevserî (ö. 1952), İbn Ebî Şeybe'nin Ebû Hanîfe'ye yönelik ithamlarının gerekçelerini ve doğru olup olmadığını incelemiştir. Onun tespitlerini şöylece arz edebiliriz:

(1) İbn Ebî Şeybe'nin itiraz ettiği konuların yarısında Ebû Hanîfe aynı konudaki muhtelif haberlerden kendisine göre sahîh kabul ettiği bir kısmını tercih edip onlara göre fetvâ vermiştir.

(2) Diğer yarısı ise beşe ayrılır:

a. Kur'ân'a aykırı olan haberler

b. Meşhur rivayetlere aykırı haberler

c. Ebû Hanîfe'nin fıkhıyla yorumladığı haberler

d. Ebû Hanîfe'nin hatalı olduğu konular

e. Ebû Hanîfe'ye yanlış isnâdların yapıldığı konular[178]

Buhârî (ö. 256) *et-Târîhu'l-kebîr* adlı eserinde isnâdını tenkid etmediği bir haberle Hammâd b. Ebî Süleyman'ın (ö. 120) öğrencisi Ebû Hanîfe'yi halku'l-Kur'ân konusundaki görüşü sebebiyle "müşrik" diye nitelediğini rivayet etmiştir[179]. Ebû Hanîfe'yi mürcii olmakla itham etmiş ve hem kendisini hem de rivayetlerini değersiz (seketû anh) bulmuştur[180]. İslâm dünyasının ilk kâdılkudâtı Ebû Yûsuf'a ayırdığı yarım satırda ise yine Ebû Hanîfe'den bahsetmiş ve onu "metrûk" diye vasfetmiştir[181]. *Ed-Duafâu's-sağîr*'inde de Ebû Hanîfe'ye yer veren Buhârî, onun hakkında sadece Süfyân es-Sevrî'den "Ebû Hanîfe iki defa küfürden tevbe etmeye davet edildi", "Ebû Hanîfe İslâm'ın düğümlerini teker teker çözüyordu" ve "Müslüman dünyada ondan daha kötüsü doğmadı" sözlerini aktarmıştır. Ayrıca Muhammed b. Mesleme'ye Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin her tarafı sarmasına rağ-

178 Kevserî, *en-Nüketü't-tarîfe*, s. 5.
179 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 127.
180 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 81.
181 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 397.

men neden Medîne'ye giremediği sorulunca "Hz. Peygamber Medîne'ye deccâlin ve tâunun giremeyeceğini söyledi. O da deccâllerden biridir" dediğini rivayet etmiştir[182]. Bu değerlendirmelerin en hafif ifadeyle maksadını aştığı ve üslup sorunu taşıdığı açıktır. *Umdetü'l-kârî* müellifi el-Aynî (ö. 855), Buhârî'nin bu tavrını "…bırakın dinin temel rükünlerinden biri olan büyük bir imam hakkında söylenmeyi insanlardan hiç kimse hakkında kullanılmaması gereken ifadelerdir…"[183] şeklinde değerlendirmiştir. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* adlı eserinin bazı yerlerinde "badu'n-nâs" ifadesiyle meçhul bir âlime atıflar yapmaktadır. Buralarda Ebû Hanîfe'yi kastettiği iddia edilmekle birlikte İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852) başkalarının da olabileceğini söylemiştir[184].

İbn Kuteybe (ö. 276) *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs* adlı eserinde ehl-i reye reddiye başlığı altında öncelikle Ebû Hanîfe'nin ismine yer vermiş ve onun hakkında şu haberleri rivayet etmiştir: Ebû Hanîfe önceden verdiği görüşleri sonradan terk eden bir yapıya sahiptir. Çünkü sürekli reyiyle hükmetmektedir. Bugün verdiği fetvâdan yarın dönmeyeceği kesin değildir[185]. Bu sebeple bir tartışmada muhatabı doğrudan yüzüne karşı "Allah'ın laneti senin üzerinedir" demiştir. Evzâî, Ebû Hanîfe'den reyi sebebiyle değil, Hz. Peygamber'in hadislerine aykırı hükmettiği için nefret ettiklerini söylemiştir. Hz. Peygamber izar bulamayanlara pantolon giyme izni vermesine rağmen Ebû Hanîfe, İbrahim en-Nehaî'ye tabi olup böyle yapanlara fidye gerekir demiştir. İshak b. Râhûye ise ehl-i reyin Allah'ın Kitabı'nı ve nebevi sünneti terk edip kıyasa yapıştığını söylemiştir. Daha sonra İshâk b. Râhûye bazı örnekler zikretmiş ve ehl-i reyi verdiği fetvâlar sebebiyle kınamıştır. Bu örneklerin ilkine göre ehl-i rey, otururken uyuyanların abdesti bozulmaz derken bayılanın abdestinin bozulacağına hükmetmektedir. Halbuki İbn Râhûye'ye göre bu iki hal arasında fark bulunmamaktadır. Ayrıca bayılanın abdestinin bozulacağı konusunda hadis de bulunmamaktadır. Ebû Hanîfe namazda her eğilip doğrulmada ellerin kaldırılmasını "uçmak mı istiyorlar" diyerek istihza ile yorumlamıştır. İbnü'l-Mübârek de "O iftitah tekbiri alırken uçmak istiyorsa diğerleri de uçmak istiyordur" diye cevap vermiştir. Ebû

> İmam A'zam Ebû Hanîfe maalesef hadisçilerce ağır bir dille tenkit edilmiştir. Anlaşılıyor ki hadisçiler o dönemde henüz fıkıh nasıl yapılır bilmiyorlardı.

182 Buhârî, *ed-Duafâu's-sağîr*, s. 132.

183 Aynî, *Umdetü'l-kâri*, IX, 100.

184 İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, III, 364.

185 Hatta bizzat Ebû Hanîfe'ye nispetle böyle bir söz bile nakledilmiştir. Rivayete göre Ebû Yûsuf'a "Yakup yazıklar olsun size! Benden her duyduğunu yazma! Ben reyimle hükmediyorum. Bugün söylediğimi yarın, yarın söylediğimi ertesi gün terk edebilirim" demiştir (bk. Yahya b. Maîn, *Târîh (Dûrî Rivayeti)*, III, 504).

Hanîfe'nin Kur'ân'a aykırı hükümleri de vardır. İbn Şihâb ez-Zührî hadise muhalefet edenler hakkında "Hadis erkektir. Onu hakkıyla erkek olanlar sever, kancıklar sevmez" demiştir[186].

İbn Kuteybe'nin Ebû Hanîfe'ye yönelik bu eleştirilerinde üslup sorunu olduğu açıkça görülmektedir. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin muhalefet ettiği belirtilen hadis ve sünnetler yoruma açıktır. Mesela verilen örneklerden birisi Ebû Hanîfe'nin zorunlu durumlarda pantolon giyen ihramlıya fidye gerekir demesidir. Bu meseleyi işleyen Ebû Ca'fer et-Tahâvî fidyeye hükmedenlerin şu açıklamasına yer vermiştir: Bizler hadise muhalif değiliz. Zaruret halinde pantolon giyileceğine hükmediyor ancak fidye gerekir diyoruz. Çünkü hadis buna mani değildir. Bizler pantolon giyilmez desek o zaman hadise muhalif sayılabiliriz. Halbuki bizler de Allah Resûlü gibi pantolon giyilmesine müsaade ediyoruz; ancak başka delillere istinaden fidyeye de hükmediyoruz. Hadisin zâhirine uyanlarla bizim aramızdaki ihtilaf hadise uyup uymamakta değil hadisin yorumundadır. Biz hadisi muhtemel böyle bir yoruma tabi tutuyoruz.

فَاعْرِفُوا مَوْضِعَ خِلَافِ التَّأْوِيلِ مِنْ مَوْضِعِ خِلَافِ الْحَدِيثِ فَإِنَّهُمَا مُخْتَلِفَانِ وَلَا تُوجِبُوا عَلَى مَنْ خَالَفَ تَأْوِيلَكُمْ خِلَافًا لِذَلِكَ الْحَدِيثِ

"Hadise muhalefet ile yoruma muhalefeti birbirinden ayırınız. Zira bu ikisi farklı şeylerdir. Sizin yorumunuza uymamak hadise uymamak anlamına gelmez"[187].

Namazda iftitah tekbiri dışında ellerin kaldırılması meselesi ise hem bu konudaki farklı rivayetlerin varlığı ve hem de Ebû Hanîfe ve ashâbının ma'rûf haberlere itimad etme temayülüne dayanmaktadır. Şöyle ki namaz günde beş vakit kılınan bir ibâdettir. Dolayısıyla herkesin münferit haberlere ihtiyaç olmaksızın bilmesi gereken bir husustur. O halde pek çok sahâbînin ellerini kaldırmadığı ya da namazda ellerin kaldırılacağına dair bir bilgiye sahip olmadıkları nakledildiğine göre böylesi bir davranış sünnet addedilemez[188].

Tirmizî (ö. 279) *el-Câmiu's-sahîh* (*Sünen*) adlı kıymetli eserinde Ebû Hanîfe'nin adını açıkça bir yerde anmaktadır. Orada hedy kurbanlıklarının işaretlenmesi meselesini ele almaktadır. Önce haberi nakleden Tirmizî, ardından ehl-i hadîs âlimlerinin görüşlerini vermekte ve Vekî b. el-Cerrâh'ın "Bu konuda ehl-i reyin kanaatlerine itibar etmeyin. İş'ar sünnet, onların görüşleri bid'attır" sözünü nakletmektedir. Bunu takiben de Ebû Hanîfe'nin İbrahim en-Nehaî'den gelen

186 İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, s. 102-110.
187 Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âsâr*, II, 134.
188 Bk. Mâlik b. Enes, *Muvatta (Şeybânî Rivayeti)*, I, 384-385.

"İş'ar işkencedir" sözüne dayanarak onun da böyle hükmettiğini duyan Vekî'in "Allah Resûlü buyurdu diyorum, siz İbrahim diyorsunuz. Hapsedilip bu görüşünüzden dönene kadar salıverilmemeniz gerekir" rivayetini kaydetmektedir[189]. Bu konuda Cemalüddin el-Ensârî'nin (ö. 686) değerlendirmesini özetle aktarmak yetecektir: Develerin iş'ârı sünnet değildir. Hz. Peygamber'in işkenceyi ve hayvanlara eziyeti yasakladığı nakledilmiştir. İş'ar da bir nevi eziyettir. Hz. Peygamber'in iş'âr yaptığı ifade edilecek olursa şu söylenebilir: Eğer işkence yasağı iş'âr uygulamasından sonra ise onu neshetmiş kabul edilir. Yok iş'âr sonra ise Peygamber'e has bir fiil olabileceğinden yine işkence yasağını tahsis etmiş olmaz. Ayrıca Hz. Peygamber bunu sadece müşrikleri hayvanlardan uzak tutmak için yapmış olabilir. Zira onlar işaretlenmiş hayvanlara dokunmuyorlardı. Bir başka açıdan da Hz. Peygamber'in hayvanın neresini ne kadar kestiği tam olarak bilinmediği için Allah Resûlü'nün fiiline tam muvâfakat olamayabilir ve hayvanlara eziyet edilmiş olur. Hz. Peygamber'in yaptığına uyamayacağımız yerlerde onu terk etmek mahzurlu olmaz. Tirmizî'nin Vekî'den aktardığı söze gelince buna ne denilebilir ki "At gemine kızmış". Kendisine İbrahim en-Nehaî'nin sözü aktarılıyor ki İbrahim, tâbiînin ulularındandır[190].

Râviler ve hadisler hakkında mütesâhil değerlendirmeleriyle tanınan İbn Hibbân (ö. 354) *Kitâbü'l-Mecrûhîn* adlı eserinde konu Ebû Hanîfe'ye gelince onu özetle şu ifadelerle tanıtmayı yeğlemiştir: Hadiste uzman değildi ve rivayet ettiği 130 hadisin 120'sinde hata etmişti. Hataları çok olduğu için haber konusunda hüccet sayılmamıştır; hatta mürciiliğe davet ettiği için tümüyle ihticaca elverişli değildir. Müslümanların imamları ve her bölgedeki takva ehli, Ebû Hanîfe'yi cerhetmiş ve onu tenkid etmişlerdir. Sevrî, onun iki kere küfürden tevbeye davet edildiğini söylemiştir. Kûfe'de Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ilk o ifade etmiştir. Fakat İbn Ebî Leylâ kendisini tehdit edince takiyye yapıp görüşünden döndüğünü söylemiştir. "Peygamber beni görseydi pek çok görüşümü kabul ederdi; zaten din güzel reyden ibarettir" demiştir. Ca'fer b. Muhammed ona lanetler okumuştur. Ebû Hanîfe öldüğünde Sevrî, "Bu ümmetin fitnecisi öldü, İslâm dünyasında ondan daha kötüsü doğmadı, İslâm'ın düğümlerini teker teker çözdü ve müslümanları ondan kurtaran Allah'a hamdolsun" demiştir. Ebû Hanîfe, izar bulamayan ihramlının pantolon giymesi halinde kefârete hükmetmiş ve kendisine nakledilen haberi önemsememiştir. Bir mesele hakkında Ebû İshâk el-Fezârî hadis nakletmiş, Ebû Hanîfe onu hurafe kabul etmiştir. Yine "*Alıcı satıcı ayrılmadıkça muhayyerdir*" hadisini recez saymıştır. Humeydî, Kâbe'de *er-Red alâ Ebî Hanîfe* kitabını okumuş ve Ebû Hanîfe'yi "birisi" diyerek anmıştır. Niye ismini söylemiyorsun diye

189 Tirmizî, *Sünen*, III, 240.
190 Cemâlüddîn el-Ensârî, *Lübab*, I, 423-424.

sorulunca Kâbe'nin yanında onun ismini anmak istemedim demiştir. Sevrî, Ebû Hanîfe'yi (hadis rivayetinde ya da tümüyle) güvenilmez saymıştır. Ebû Hanîfe mürciî idi ve mürciîliğe davet ederdi. Şerîk, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini yaymaktansa şarap satmayı daha evla saymıştır. Mâlik b. Enes, Ebû Hanîfe'nin görüşleriyle amel edilen yerde durulmaması gerektiğini ifade etmiştir[191].

Görüldüğü üzere yine birkaç tartışmalı fetvâ ve yoruma dayalı değerlendirmelere istinaden Ebû Hanîfe mahkûm edilmiş ve hakkında hakaretlere varan ifadeler kullanılmıştır. Ebû Hanîfe'nin "*Alıcı satıcı ayrılmadıkça muhayyerdir*" hadisini recez diye nitelediği iddiasını şöyle değerlendirebiliriz: Alıcı ile satıcının muhayyerliğini yok edecek ayrılma, bazı âlimlere göre bedenen ayrılmak, bazı âlimlere göre konudan ayrılmaktır. Yani hadis yoruma açıktır ve âlimler böylesi yorumlar yapmışlardır. Örneğin İmam Muhammed, Hanefîlerin görüşünü şöylece ifade eder:

قَالَ مُحَمَّدٌ: وَبِهَذَا نَأْخُذُ، وَتَفْسِيرُهُ عِنْدَنَا عَلَى مَا بَلَغَنَا عَنْ إِبْرَاهِيمَ النَّخَعِيِّ أَنَّهُ قَالَ: الْمُتَبَايِعَانِ بِالْخِيَارِ مَا لَمْ يَتَفَرَّقَا، قَالَ: مَا لَمْ يَتَفَرَّقَا عَنْ مَنْطِقِ الْبَيْعِ إِذَا قَالَ الْبَائِعُ: قَدْ بِعْتُكَ فَلَهُ أَنْ يَرْجِعَ مَا لَمْ يَقُلِ الآخَرُ: قَدِ اشْتَرَيْتُ، فَإِذَا قَالَ الْمُشْتَرِي: قَدِ اشْتَرَيْتُ بِكَذَا وَكَذَا فَلَهُ أَنْ يَرْجِعَ مَا لَمْ يَقُلِ الْبَائِعُ قَدْ بِعْتُ وَهُوَ قَوْلُ أَبِي حَنِيفَةَ، وَالْعَامَّةِ مِنْ فُقَهَائِنَا.

"Biz de bu hadisle amel ediyoruz. Ancak bu hadisin yorumu İbrahim en-Nehaî'den gelen tarzdadır. Yani alıcı ile satıcı ayrılmadıkça muhayyerdir hadisinin anlamı alım satım görüşmesinden / konuşmasından ayrılmadıkça demektir. Satıcı "sana sattım" dedikten sonra karşı taraf kabul etmeden evvel icaptan dönebilir. Müşteri "şu fiyata satın aldım" dese satıcı "sattım" demeden evvel müşteri icaptan rücu edebilir. Ebû Hanîfe ve fakihlerimizin çoğunluğu bu görüştedir"[192].

Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463), *Târîhu Bağdâd* adlı eserinde öncelikle Ebû Hanîfe'nin ataları, ismi, yaşadığı yerler, ölümü, kadılık teklifini reddetmesi ve hakkındaki övgü dolu sözleri oldukça geniş bir tarzda aktarmıştır. Bu rivayetlerden ikisi şöyledir: Fudayl b. İyad, "Ebû Hanîfe fakih, fıkhıyla ma'rûf, takvasıyla meşhur, zengin, ziyaretçilerine müsafirperver, gece gündüz öğretmeye sabırlı, gecelerini güzel geçiren, çok susan, az konuşan, helâl haram konuları gelince en doğruyu gösteren ve sultanların malından sakınan birisiydi" demiştir. Ebû Yûsuf da "Ebû Hanîfe'ye muhalefet ettiğim yerleri sonradan düşününce onun görüşünün

191 İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, III, 60-73.
192 Mâlik b. Enes, *Muvatta (Şeybânî Rivayeti)*, I, 277.

âhirette kurtulmaya daha yakın olduğunu gördüm. Ben bazen hadise meylediyorum ama aslında o sahîh hadisler konusunda çok daha basiretlidir" demiştir.

Bunların ardından Ebû Hanîfe'nin itikâdi görüşlerine geçen Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Hanîfe'ye isnâdla oldukça garip itikâdi fikirler rivayet etmiştir. Mesela "Kâbe haktır ama Mekke'deki bina mıdır bilmiyorum, Muhammed haktır ama Medîne'de medfun olan mıdır bilmiyorum" diyen kişiyi Ebû Hanîfe müslüman saymıştır. Ebû Hanîfe "Allah'a yaklaşmak amacıyla şu ayakkabıya ibadet eden olsa ben bunda bir beis görmem" demiştir. Ebû Hanîfe "İman artmaz eksilmez" demiştir ve namazı dinden kabul etmemiştir. Ona göre İblis ile Hz. Âdem'in ve Hz. Ebû Bekir'in imanları aynıdır. Babasını öldürüp annesiyle ilişkiye giren ve babasının kafatasıyla şarap içeni mümin saymıştır. Bu yüzden Şerîk "Yetkim olsa seni öldürürdüm" demiştir. Ebû Hanîfe Mürcie'nin başıydı. İnsanları ircâ fikrine çağırırdı. Ebû Yûsuf onu, mürciî ve cehmî olmakla itham etmiş ve "Biz sadece güzel görüşlerini alırdık" demiştir. Hatîb el-Bağdâdî bu rivayetlerin ardından Ebû Hanîfe'nin Cehm b. Safvân ve Cehmiyye'yi zemmeden görüşlerini bizzat Ebû Yûsuf'a dayandırarak aktarmıştır. Hatta rivayete göre Cehm b. Safvân'ın "kâfir" olduğunu söylemiştir. Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyeni tekfir etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî bu rivayetlerin peşinden bizzat Ebû Hanîfe'nin Kur'ân mahlûktur dediğine dair rivayetleri serdetmiştir. Ebû Hanîfe'nin bu görüşü yüzünden tevbeye davet edildiğini; tevbe etmezse ölüm emrinin verildiğini nakletmiştir. Hocası Hammâd bu sebeple onu "müşrik" saymıştır[193].

Ebû Hanîfe, her ne kadar ehl-i hadîs ulemâsının yoğun tenkit ve maalesef hakaretlerine maruz kalmış olsa da kendi yazdıklarından ve öğrencilerinin kitaplarından anlayabildiğimiz kadarıyla bu eleştirileri hak etmemiştir. Çünkü Hz. Peygamber'in sünnetini ve hadislerini itikâdının ve fıkhının kaynağı yaptığı anlaşılmaktadır. Onun ve öğrencilerinin sünnet konusundaki görüşlerini şöylece özetleyebiliriz:

Sünnet aslında Hz. Peygamber'in tasarruflarından çıkan sonuçtur. Yani sünnet kavramı ilk etapta Hz. Peygamber'le ilgilidir. Bununla birlikte sahâbe uygulama ve görüşleri de sünnettir. Zira "*Güzel bir sünnet koyan hem bunun sevabını alacak hem de kıyamete kadar o sünnetle amel edenlerin sevabı kadar sevap alacaktır*"[194] ve "*Benim ve raşid halifelerimin sünnetine sarılın*"[195] rivayetleri ile geçmişte Ebû Bekir ve Ömer'in sünneti ifadelerinin kullanılması buna işarettir. Hz. Peygamber'e tabi olmak gerektiği gibi sahâbeye de uyulması icap eder[196]. Sahabe görüşlerine

193 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 325 vd.
194 Bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 350.
195 Bk. Tirmizî, *Sünen*, V, 44.
196 Serahsî, *Usûl*, I, 114.

sünnet denilmesinin gerekçesi, sahâbenin Hz. Peygamber hakkındaki bilgisidir[197]. Şayet öğrencilerinin ve Hanefî geleneğin bu düşüncesini Ebû Hanîfe'ye de nispet edebilirsek diyebiliriz ki ona göre sünnet yalnızca nebevî uygulamalar değil aynı zamanda sahâbe[198] tasarruflarıdır.

Hz. Peygamber'den nakledilen bilgiler bağlayıcılık açısından tarih boyunca İslâm âlimlerince farklı kategorilerde değerlendirilmiştir[199]. Bu meyanda en erken açıklamalardan birisi Mekhûl'e (ö. 112) aittir:

السنة سنتان سنة أخذها هدى وتركها ضلالة وسنة أخذها حسن وتركها لا بأس به

"Sünnet, amel edilmesi hidâyet, terki dalâlet olan sünnet ile amel edilmesi güzel olan ancak terk edilmesi sakıncasız bulunan sünnet şeklinde iki türlüdür"[200].

Ebû Hanîfe'den bu hususta doğrudan bir beyan kaydedilmemekle birlikte verdiği fetvâlardan bu ayrımı dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Özellikle devlet idaresini doğrudan ilgilendiren meselelerde Ebû Hanîfe'nin, nebevî tasarrufları, Hz. Peygamber'in yaşadığı dönem ve yerle sınırlı saydığı ve ilgili hükmü devlet başkanının yetkisine bıraktığı görülmektedir. Meseletü'z-zafer[201], öldürülen düşmanın soykasına sahip olmak ve sahipsiz arazinin ihyası konularında Ebû Hanîfe'nin böylesi bir tavır içinde olduğu ifade edilmiştir[202]. İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235) Ebû Hanîfe'yi sünnete muhalefetle suçladığı konuların birçoğunda da anlaşıldığı kadarıyla Ebû Hanîfe'nin böylesi değerlendirmeleri bulunmaktadır.

İslâm âlimlerinin ihtilâf ettikleri konulardan biri de sünnetin nasıl tespit edileceği meselesidir. Ebû Hanîfe ve Hanefî gelenekte sünnet, Hz. Peygamber'in ve (fakih) sahâbîlerin tasarrufları olarak algılanınca doğal olarak sünnetin tespiti için

197 Debûsî, *Te'sîsü'n-nazar*, s. 113.

198 Bu noktada Hanefîlerin kimlere sahâbî dediği önem kazanmaktadır. Serahsî (ö. 483) rivayet ehlini tanınır olanlar ve olmayanlar diye ikiye ayırmaktadır. Tanınır olanları da fıkhıyla bilinenler ve fıkhı az olanlar diye ayırmaktadır. Hulefâ-i râşidîn, abâdile, Zeyd b. Sâbit ve Âişe'yi ilk gruba, Ebû Hüreyre ve Enes b. Mâlik'i ikinci gruba örnek vermektedir. Tanınır olmayan sahâbîleri ise Hz. Peygamber'in yanında fazla kalmamış olanlar diye nitelemektedir ve bu gruba da Vâbısa b. Ma'bed, Seleme b. Muhabbik ve Ma'kıl b. Sinân'ı misal vermektedir. Serahsî'nin belirttiğine göre fıkhıyla ön plana çıkmış olanların rivayetleri kıyasa aykırı bile olsa kabul edilir; fıkhıyla tanınmayanların rivayetleri kabul edilir ancak kıyasa aykırı olurlarsa bunlara tâbi olunmaz. Tanınmayan sahâbîlerin rivayetleri ise ancak onları te'yid eden bir başka delil varsa alınır. Serahsî, *Usûl*, I, 338-345.

199 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Murat Şimşek, *İslâm Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından Hz. Peygamber'in İctihad ve Tasarrufları*, Ankara: TDV, 2010.

200 Serahsî, *Usûl*, I, 114. Bu söz Dârimî tarafından "Sünnet amel edilmesi farz, terk edilmesi küfür olan sünnet ve amel edilmesi fazilet ve terk edilmesi sakıncalı olan sünnet şeklinde ikiye ayrılır" diye kaydedilmiştir. Dârimî, *Sünen*, I, 153.

201 Alacaklının iflas eden borçlusundaki alacağını, mahkeme kararı olmaksızın sattığı malı alarak ya da borçlunun başka mallarından ele geçirdiklerini vermeyerek tahsil etmesi.

202 Bu üç konu hakkındaki tartışmalar için bk. Karâfî, *İhkâm*, s. 86-109.

kullanılacak deliller de merfû ve mevkûf haberler olmaktadır. Ebû Hanîfe'nin öğrencileri sünneti öncelikle amel-i ehl-i Medîne'ye dayanarak tespit eden İmam Mâlik'in yaklaşımını isabetli bulmaz ve eleştirirler. Onlara göre amel-i ehl-i Medîne düşüncesinin standartları belli değildir. Halbuki sünnet, "haber" gibi belli standartları olan araçlarla tespit edilmelidir. Amel hiçbir değer ifade etmez[203].

Ebû Hanîfe, Irak bölgesi âlimlerindendir ve Irak, haberler bakımından güvenilmez kabul edilmiştir[204]. Ayrıca haberlerin naklinde pek çok hataların vâki olduğu muhakkaktır. Henüz sahâbe asrında ashâbın birbirlerinin haberlerini düzelttikleri bilinen bir husustur. Bu sebeple Hanefîler râvileri fakih ve fakih olmayan diye ayırmışlardır[205].

Anlaşıldığı kadarıyla hem uydurma haberlerden sakınabilmek hem de yanlış aktarılan rivayetlere binaen hüküm vermemek adına Ebû Hanîfe ve öğrencileri hassaten kendi üstadlarından gelen haberlere karşı güven duyup bilinmeyen haberleri şâz saymış ve onlardan uzak durmaya çalışmışlardır. Bu âlimler için öncelikle kendi gelenekleri içinde marûf olan sünnet değerlidir. Örneğin Ebû Yûsuf eserlerinden birinde açıkça şöyle der: "Hadislerden herkesin bildiğini al, şâz hadisten sakın!"[206] Bu tavrı nispeten haberler üzerine te'lif ettikleri çalışmalarında da görmekteyiz. Ebû Yûsuf'un bir nevi Ebû Hanîfe müsnedi sayılan *Kitâbü'l-Âsâr* adlı eserinde zikrettiği 1068 hadisin 650'si Ebû Hanîfe – Hammâd – İbrahim isnâdına sahiptir. Bunların 436'sı doğrudan İbrahim en-Nehaî'nin fetvâsıdır[207]. Ebû Hanîfe ve öğrencileri haberin isnâdındaki zahiri kopukluktan ziyâde haberi nakleden kişiye önem vermiş görünmektedir. Nitekim onlar özellikle üstadlarının mürsel (munkatı) haberlerini kabul etmişlerdir[208].

Ebû Hanîfe ve ashâbı haberlerin yalnızca isnâd bakımından sağlamlığını söz konusu haberin kabul edilebilirliği için yeterli görmemişlerdir. *Onlara göre herhangi bir haber isnâd bakımından ne kadar güven telkin etse bile Kur'ân'a aykırılık taşıyor ise kesinlikle Hz. Peygamber'e nispet edilemez. Yani Kur'ân'a aykırı bir hadis sahîh sayılamaz.* Halbuki ehl-i hadîs sahîh bir hadisin Kur'ân'a aykırı sayılamayacağı kanaatindedir. Yani Ebû Hanîfe ve ashâbı Kur'ân'a aykırılık tespit ettiklerinde haberi kusurlu sayarken ehl-i hadîs aykırılık bulanı kusurlu saymaktadır. Ebû Hanîfe'nin görüşü bizzat kendi kitabında açıkça şöyle kaydedilmiştir:

203 Şeybânî, *Hücce*, II, 621-622.
204 Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, I, 89.
205 Serahsî, *Usûl*, I, 338-345.
206 Ebû Yûsuf, *Red*, s. 24.
207 Fatih Bayram, *Ebû Yûsuf'un Kitâbü'l-Âsâr'ı*, s. 18, 24.
208 Bu mesele hakkındaki tartışmalar için bk. Serahsî, *Usûl*, I, 360-363.

"Ben Hz. Peygamber'in sözünü yalanlıyorum" diyen kimsenin yalanlaması, ancak Allah Resûlü'nü tekzib etmek anlamına gelir. "Ben Hz. Peygamber'in söylediklerine inanırım. Fakat o, ne kötülük yapılmasını söyledi ne de Kur'ân'a muhâlefet etti" demek, Hz. Peygamber'i ve Kur'ân'ı tasdik edip; Allah Resûlü'nü Kur'ân'a muhâlefetten tenzîh etmektir. Hz. Peygamber, Kur'ân'a aykırı davransa ve doğru olmayan şeyleri kendiliğinden uydursaydı, Allah onun kuvvetini alır, can damarını koparırdı. Nitekim bu husus Kur'ân'da şöyle belirtilir: "*Eğer Peygamber söylemediklerimizi bize karşı kendiliğinden uydurmuş olsa idi; elbette onu kuvvetle yakalar sonra da can damarını koparıverirdik. Sizin hiçbiriniz de buna mâni olamazdı*"[209]. *Allah'ın peygamberi Allah'ın Kitâb'ına muhâlefet etmez. Allah'ın Kitâb'ına muhâlefet eden kimse de Allah'ın peygamberi olamaz*. Rivayet edilen bu haber Kur'ân'a aykırıdır. Çünkü Allah Kur'ân'da "*Zina eden kadın ve erkek*..."[210] âyetinde zina edenlerden îmân niteliğini kaldırmamıştır. Aynı şekilde "*Sizden fuhuş yapanların her ikisini de*..."[211] âyetinde, "sizden" kaydı ile yahûdi ve hıristiyanlar değil, müslümanlar kastedilmiştir. *O halde Kur'ân'a aykırı Hz. Peygamber'den hadis nakleden herhangi bir kimseyi reddetmek, Hz. Peygamberi reddetmek veya tekzîb etmek demek değildir. Bilakis Hz. Peygamber adına bâtıl birşey rivayet eden kimseyi reddetmek demektir. İtham Hz. Peygamber'e değil, sözü nakleden kimseye yöneliktir*"[212].

Bir fakih olarak Ebû Hanîfe, haberlerin taşıdığı sübut ve delâlet problemlerinin farkındadır. Bu sebeple onları, ehl-i hadîse nispetle daha az zâhiri yoruma tabi tutmuştur. Pek çok haberin zâhiri anlamını kabul edilemez gördüğünden söz konusu haberlerle amel etmemiş diğer bir kısmını ise yorumlamıştır. Halbuki ehl-i hadîs, haberleri, bir yönüyle Hz. Peygamber'in diğer yönüyle Allah'ın hükmü kabul ettiklerinden haberlerin zâhirine uyma konusunda hassas davranmışlardır. Kendi aralarında ise kıyası kabul etme ve etmemeye göre ihtilâf yaşamışlardır.

Tipik bir örnek olması açısından tenâsül uzvuna dokunanın abdestinin bozulup bozulmadığı meselesinde Ebû Hanîfe menfî kanaattedir. Zira dinin asıllarında bir organa dokunmanın abdesti bozacağına dair bir bilgi bulunmamaktadır[213]. Şâfiî ise إذَا أَفْضَى أَحَدُكُمْ بِيَدِهِ إِلَى ذَكَرِهِ فَلْيَتَوَضَّأْ "*Elinizin içiyle cinsel organınıza dokunursanız abdest alın!*" hadisinde[214] geçen "efdâ" kelimesine istinaden elin içiyle dokunulursa abdestin bozulacağını, dış kısmıyla dokunanın abdestinin ise bozulmayacağını ifade etmiştir. Ehl-i hadîsin aşırı zâhiri kanadına mensup İbn Hazm

209 Hâkka 69/45, 47.
210 Nûr 24/2.
211 Nisâ 4/16.
212 Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, s. 31-33.
213 Debûsî, *Te'sîsü'n-nazar*, s. 156.
214 Şâfiî, *Ümm*, I, 34.

(ö. 456) ise elin içiyle ya da dışıyla dokunma arasında fark olmadığını hepsiyle abdestin bozulduğunu söyler. Hatta Şâfiî kıyası kabul ettiği için kişinin makatına dokunmasını da abdesti bozan bir fiil saymasına rağmen kıyası reddeden İbn Hazm, bunu hata olarak nitelemiş ve "Makat, ferç değildir" demiştir[215].

Bir başka örnek ise deve ve koyun barınaklarında namaz kılmakla ilgilidir. Rivayete göre deve ahırlarında namaz kılmak yasaklanmış ancak koyun ağıllarında namaz kılmak serbest bırakılmıştır. Buna sebep olarak da develerin şeytanlardan yaratılması gösterilmiştir. Öncelikle deve ahırlarının pisliği gerekçe ise koyun ağılları da pis olduğundan hüküm aynı olmalı idi. Eğer gerekçe develerin namaz kılana zarar verebilir olması ise bu durumda yasak taabbudî değil ta'lîlî (sebebe bağlı) olmuş olur. Yani deve ahırının temiz bir köşesinde develerin zarar vermesine önlem alınarak namaz kılınabilir demektir. Ebû Hanîfe'nin her iki yerde de namaz kılınabileceğini kaydettiği ifade edilmektedir[216]. Halbuki Şâfiî, haberin sonunda develerin şeytan sayılmasını yasağın asıl gerekçesi kılmakta ve Hz. Peygamber'in şeytanlara yakın namaz kılmak istemediğini söylemektedir[217]. İbn Hazm da "Bu haktır. Biz de buna inanıyoruz" demekte[218] ve deve ahırında kılınan namazın iadesinin gerektiğini söylemektedir. Halbuki Hz. Peygamber'in bizzat devenin üzerinde namaz kıldığı meşhur rivayetlerle sabittir[219].

b. Mâlik b. Enes (ö. 179)

İlk hadis musannefatından *el-Muvatta*'nın müellifi olan Medîne imamı Mâlik b. Enes, sünneti amel-i ehl-i Medîne bağlamında ele alır. Eserinde sünnet, emr ve amel kelimelerini sıkça kullanarak amel-i ehl-i Medîne'ye işaret eder. Örneğin kitabında الامر عندنا "Bize göre uygulama şudur", السنة عندنا "Bize göre sünnet şudur", مضت السنة "Sünnet böyle olagelmiştir",… السنة "Sünnet şöyledir", العمل عندنا – ليس عليه العمل – العمل... "Bize göre amel şöyledir - Amel bu şekilde değildir – Amel şöyledir", الامر المجتمع عليه عندنا "Bize göre üzerinde icmâ olan uygulama şudur", السنة التي لا اختلاف فيها عندنا "Bize göre üzerinde ihtilâf olmayan sünnet şudur", الامر الذي لا اختلاف فيه عندنا "Bize göre üzerinde ihtilâf olmayan uygulama şudur" ve و ذلك الامر الذي لم يزل عليه اهل العلم ببلدنا "Bu, beldemiz âlimlerinin yapageldikleri bir uygulamadır" şeklindeki tâbirler çokça kullanılır. *Hadisleri amel-i ehl-i Medîne'ye göre değerlendirir*. Mesela *Muvatta*'da yer alan bir rivayete

215 Tartışmalar için bk. İbn Hazm, *Muhallâ*, I, 220 vd.
216 Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âsâr*, I, 385.
217 Şâfiî, *Ümm*, I, 92.
218 İbn Hazm, *Muhallâ*, I, 344.
219 Bk. Buhârî, *Sahih*, I, 89; Müslim, *Sahih*, I, 486.

göre Hz. Âişe şöyle demiştir: "*Bilinen on emzirme haram kılar şeklinde Kur'ân'da bir ayet vardı. Bu daha sonra bilinen beş emzirme şeklinde neshedildi. Resûlullah vefat ettiğinde bu, Kur'ân'ın bir ayeti olarak okunmaktaydı*"[220]. İmam Mâlik bu haberin ardından şöyle der: ليس على هذا العمل "Amel bu şekilde değildir".

Hz. Peygamber'in yaşayıp vefat ettiği Medîne şehri, hicrî birinci asır boyunca burada yaşamaya devam eden sahâbîler tarafından yürütülen ciddî ve hareketli bir ilmî çalışmaya sahne olmuştur. Elbette bu faaliyetlerin ana konularından biri de sünnet idi. Sünneti öğrenmek isteyenler, Hz. Peygamber'in vefâtından sonra, Medîne'ye oldukça rağbet göstermişlerdir. Medîne "*sünnet yurdu*" olarak adlandırılmıştır. Bünyesinde barındırdığı çok sayıda sahâbînin toplumu eğitmesi sayesinde, Medîne'de İslâmî bir gelenek teşekkül etmeye başlamıştır. Medîne'deki Müslümanların yaygın olarak bildiği ve uyguladığı bu gelenek, zamanla hukukun temel kaynaklarından biri olarak telakki edilmiştir. Hatta bu gelenek, sünnete de kaynaklık eder hâle gelmiştir. İmam Mâlik'in Leys b. Sa'd'a yazdığı mektup bu konudaki düşüncesini açıklıkla ortaya koymaktadır. Hicrî ikinci asırdan önemli bir belge olarak elimizde bulunan bu mektup şöyledir:

من مالك بن أنس إلى الليث بن سعد.

سلام عليكم، فإني أحمد الله إليك الذي لا إله إلا هو.

أما بعد عصمنا الله وإياك بطاعته في السر والعلانية وعافانا وإياك من كل مكروه.

اعلم رحمك الله أنه بلغني أنك تفتي الناس بأشياء مخالفة لما عليه جماعة الناس عندنا وببلدنا الذي نحن فيه وأنت في إمامتك وفضلك ومنزلتك من أهل بلدك وحاجة من قبلك إليك واعتمادهم على ما جاءهم منك، حقيق بأن تخاف على نفسك وتتبع ما ترجو النجاة باتباعه، فإن الله تعالى يقول في كتابه: والسابقون الأولون من المهاجرين والأنصار. الآية.

وقال تعالى: فبشر عبادي الذين يستمعون القول فيتبعون أحسنه.... الآية.

فإنما الناس تبع لأهل المدينة، إليها كانت الهجرة وبها نزل القرآن وأحل الحلال وحرم الحرام إذ رسول الله بين أظهرهم يحضرون الوحي والتنزيل ويأمرهم

220 Mâlik b. Enes, *Muvatta*, II, 608.

فيطيعونه ويسن لهم فيتبعونه، حتى توفاه الله واختار له ما عنده صلوات الله عليه ورحمته وبركاته.

ثم قام من بعده أتبع الناس له من أمته ممن ولي الأمر من بعده فما نزل بهم مما علموا أنفذوه، وما لم يكن عندهم فيه علم سألوا عنه، ثم أخذوا بأقوى ما وجدوا في ذلك في اجتهادهم وحداثة عهدهم، وإن خالفهم مخالف أو قال امرؤ غيره أقوى منه وأولى ترك قوله وعمل بغيره، ثم كان التابعون من بعدهم يسلكون تلك السبيل ويتبعون تلك السنن، فإذا كان الأمر بالمدينة ظاهراً معمولاً به لم أر لأحد خلافه للذي في أيديهم من تلك الوراثة التي لا يجوز لأحد انتحالها ولا ادعاؤها، ولو ذهب أهل الأمصار يقولون هذا العمل ببلدنا وهذا الذي مضى عليه من مضى منا، لم يكونوا من ذلك على ثقة، ولم يكن لهم من ذلك الذي جاز لهم.

فانظر رحمك الله فيما كتبت إليك فيه لنفسك واعلم أني أرجو أن لا يكون دعائي إلى ما كتبت به إليك إلا النصيحة لله تعالى وحده، والنظر لك والظن بك، فانزل كتابي منك منزلته، فإنك إن فعلت تعلم أني لم آلك نصحاً.

وفقنا الله وإياك لطاعته وطاعة رسوله في كل أمر وعلى كل حال.

والسلام عليك ورحمة الله، وكتب يوم الأحد لتسع مضين من صفر.

Mâlik b. Enes'den Leys b. Sa'd'a.

Selâmun aleyküm.

Ben de senin gibi kendisinden başka ilah bulunmayan Allah'a hamd ederim!

Allah, gizli ve âşikar her durumda kendisine itaat ile bizleri korusun! Bizleri her türlü kötülükten muhafaza buyursun!

Bana ulaştığına göre Medînelilerin görüş ve uygulamalarına aykırı fetvâlar veriyormuşsun. Sen bulunduğun yörenin imamısın. Oradaki halk seni faziletli ve üstün bir kimse olarak bilmektedir. Müntesiplerinin sana ihtiyacı var. Etrafındakiler verdiğin fetvâlara güvenerek amel ediyorlar. Bu yüzden sorumluluğunu bilmen ve seni kurtaracağını umduğun esaslara tabi olman gerekir.

Allah Teâlâ Kur'ân'da şöyle buyurmaktadır: "(İslâm'da) birinci dereceyi kazanan Muhacir ve Ensar ile onlara güzellikle tabi olanlar (yok mu?). Allah onlardan razı olmuştur. Onlar da Allah'tan razı olmuştur. (Allah) bunlar için – kendileri içinde ebedi

> İmam Mâlik'e göre Medînelilere tabi olmak gerekir.
>
> Onun sünnet anlayışında amel-i ehl-i Medîne kavramı önem taşımaktadır.

kalıcı olmak üzere – altlarından ırmaklar akan cennetler hazırladı. İşte bu, en büyük bahtiyarlıktır"[221]. *Yine Rabbimiz şöyle buyurmaktadır: "Sözü dinleyip en güzeline uyan kullarımı müjdele. Bunlar, Allah'ın kendilerine hidayet ettiği kimselerdir. Akıl sahipleri de bunlardır"*[222].

İnsanlar Medînelilere tabidir. Zira orası hicret yurdudur. Kur'ân orada nâzil olmuş ve helâl-haram orada açıklanmıştır. Ayrıca Resûlullah hayattayken Medîneliler vahyin ve Kur'ân'ın nuzûlüne şahit olmuşlardır. Resûlullah emretmiş onlar itaat etmişler, sünneti ortaya koymuş, onlar da Hz. Peygamber'e tâbi olmuşlardır. Bu, Hz. Peygamber'in vefatına kadar böylece devam etmiştir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra insanlar içerisinde ona en fazla bağlı olan kişiler sırayla ümmetin yönetimini üstlendi. Bunlar meydana gelen yeni olaylarla ilgili hükmü biliyor iseler onu uygulamışlar, ama bu konuda herhangi bir bilgileri yoksa en uygun hükmü araştırmışlardır. Bu araştırmaları sonucunda elde ettikleri en güçlü delili içtihadlarında esas almış ve içinde bulundukları dönemin gerçeklerini dikkate alarak bununla amel etmişlerdir. Bir başkası onlara muhalefet ederek daha kuvvetli delillere dayanan bir görüş ileri sürer ise hemen onun görüşüne tabi olup bu hükmü uygulamışlardır.

Sahâbeden sonra tâbiîler de aynı metodu benimsemişlerdir. Eğer bir amel Medîne'de zâhir ve uygulanıyor ise bana göre hiçbir kimse buna muhalefet edemez. Öncekilerden tevârüs eden bu gelenek Medînelilere hastır. Bu bakımdan diğer bölgelerin aynı mantığı esas alarak Medînelilerin ameli prensibini kendilerine uyarlama ve mal etme hakları yoktur. Dolayısıyla herhangi bir bölge halkı "Bu bizim yöremizdeki ameldir ve bu bizden öncekilerin öteden beri benimsedikleri uygulama budur" dese, onlara kesinlikle bu konuda güven duyulamaz. Bu tarz ifadeler söz konusu uygulamanın onlar hakkında caiz olduğunu göstermez.

Bu yazdıklarıma lütfen kendi iyiliğin için bak! Şunu iyi bil ki beni sana mektup yazmaya sevkeden tek düşünce sadece Allah rızası için nasihatta bulunma arzusudur. Ben senin iyiliğini düşünüyor ve hakkında hüsn-i zan besliyorum. Sen de bu mektubumu aynı duygularla değerlendir. Eğer bunu yaparsan görürsün ki senin hakkında iyilikler dilemekteyim. Allah, bizleri, her işte ve her durumda kendisine ve Resûl'üne itaatta muvaffak kılsın.

es-Selâmu aleyküm ve rahmetullah.

221 Tevbe 9/100.
222 Zümer 39/18.

Sefer ayının dokuzunda bir Pazar günü yazılmıştır[223].

Sahâbîlerin, Hz. Peygamber'in söz ve fiillerini iyice araştırdıktan sonra onlara tâbi oldukları düşüncesi, âlimlerin sahâbe görüşlerine değer vermelerine sebep olmuştur. İmam Mâlik'in sahâbîlerin kararlarını ve amellerini önemli bir hukuk kaynağı olarak kabul etmesinin sebebi de bu idi[224]. Yani Allah Resûlü'nden gelen herhangi bir haber ya da amel tarafından açıklanmayan bir konuda sahâbenin bir uygulaması, Allah Resûlü'nün sünnetiymiş gibi kabul edilir ve ona tâbi olunur. İmam Mâlik, *Muvatta*'da her konuya başlarken, önce merfû hadislere, sonra sırasıyla mevkûf ve maktû haberlere yer vermektedir. Bu durum onun sahâbe ve tâbiîn fetvâlarını da önemsediğini göstermektedir.

c. Leys b. Sa'd (ö. 175)

Leys b. Sa'd, Mısır'da yaşamıştır. Tebe-i tâbiînin büyüklerindendir. İmam, hâfız, şeyhulislam ve âlimü'd-diyari'l-Mısriyye gibi vasıflarla nitelenmiştir. Rivayetleri başta kütüb-i sitte olmak üzere en temel hadis kaynaklarında yer almıştır. Sünnet hakkındaki görüşlerini İmam Mâlik'e yazdığı mektup vasıtasıyla doğrudan aktarmak uygun olacaktır:

Selâmun aleyküm.

Kendisinden başka ilah bulunmayan Allah'a hamd ederim! Allah'tan hepimiz için âfiyetler niyâz ederim. Rabbim dünya ve âhirette sonumuzu hayırlı kılsın!

İyi olduğunuzu haber verdiğiniz mektubunuz bana ulaştı. İyi olmanıza çok sevindim. Rabbime bu halinizin devamı ve şükrünü îfaya yardım edip, ihsânını artırması için duacıyım. Size gönderdiğim mektuplar hakkındaki kanaatinizi açıklamışsınız. Düzeltmeler yapmış ve sonunu mühürleyerek bize tekrar göndermişsiniz. Bu mektup da bize ulaştı. Yapmış olduğunuz çalışma sebebiyle Allah'tan hakkınızda hayırlar niyâz ederim. Bunlar sizden gelen mektuplardır ki ben sizin görüşünüzle bunların gerçekliğini tetkik etmek istedim. Daha önceki yazışmalarımızda, benim bazı görüşlerinizi tasdik etmemin sizi sevindirdiğini; sizi bana nasihat etmeye sevk ettiğini zikretmiş ve bu nasihatlere benim kulak vermemi istemişsiniz. Burada müzâkeresi yapılan mevzular dışında hakkımızda olumlu kanaat sahibi olduğunuzu, bununla birlikte onları tıpkı bunlar gibi müzâkere etmediğimizi belirtmişsiniz.

Sizin yaşadığınız coğrafyada insanların icmâ ettiği bir takım konularda benim bunlara aykırı fetvâlar verdiğimi duymuşsunuz ve mektubunuzda bu aykırı fetvâlarıma

223 Kâdı İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, I, 41-43.

224 Sıddıkî, "İslâm Hukukunda Hadisin Yeri", s. 114. Mesela bir yerde İmam Mâlik, İbn Ömer'in bir sözünü nakletmekte ve ardından bunun Hz. Peygamber'e ait olma ihtimalinden söz etmektedir (Şâfiî, *Ümm*, III, 173).

itimad eden insanlar bulunduğu için onların sorumluluğunu da hissederek endişe duymam gerektiğini ifade etmişsiniz. Ayrıca bütün insanların Medînelilere tabi olması gerektiğini söylemişsiniz. Bu bağlamda Medîne'nin hem hicret yurdu olduğunu hem de Kur'ân'ın orada indiğini zikretmişsiniz. Bu konuda yazdıklarınızın doğru olduğunu düşünüyorum. Bunları arzu ettiğiniz gibi kabul ettiğimi bilmenizi isterim. Ayrıca kaydetmeliyim ki ilim ile meşgul olan kişiler içerisinde benim kadar şâzz fetvâları sevmeyen, daha önce yaşamış olan Medîne ulemâsını benim kadar üstün görüp onların ittifakla vermiş oldukları fetvâlara sıkı sıkıya bağlı kalan başka birisini zaten göremiyorum. Âlemlerin Rabbi olan ve hiçbir ortağı bulunmayan Allah'a hamd olsun!

Allah Resûlü'nün Medîne'de yaşamış olması, Kur'ân'ın orada Rasûlullah'a inmesi ve ashâbın da bunu müşâhede ederek Kur'ân'ı iyice bellemesi gibi nedenlerle bütün insanların onlara tabi olması gerektiğine dair zikretmiş olduklarını da aynen kabul ediyorum.

Ancak "(İslâm'da) birinci dereceyi kazanan muhacir ve ensar ile onlara güzellikle tabi olanlar (yok mu?). Allah onlardan razı olmuştur. Onlar da Allah'tan razı olmuştur. (Allah) bunlar için – kendileri içinde ebedî kalıcı olmak üzere – altlarından ırmaklar akan cennetler hazırladı. İşte bu, en büyük bahtiyarlıktır"[225] âyetinde zikredilen "İslâm'ı ilk olarak kabul eden ensar ve muhâcir"den pek çoğu Allah yolunda cihad edip O'nun rızasını kazanmak için Medîne'den çıkmış ve orduya katılmışlardır. Gittikleri yerlerde insanlar onlara değer vererek etraflarında toplanmış ve onlar da Kur'ân ve Allah Resûlü'nün sünneti hakkında bildikleri hiçbir şeyi gizlemeden anlatmışlardır. O dönemde cihad için dağılmış bulunan her orduda Kur'ân ve sünneti bilen ve bu iki kaynakta açıklaması yapılmayan konularda içtihat etme ehliyetine sahip kişiler vardı. Sahâbenin hilâfet için seçmiş olduğu Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman içtihat konusunda en önde gelen isimlerdi. İlk üç halife İslâm ordularını ihmal etmedikleri gibi onların durumundan habersiz de değildiler. Hatta basit görülebilecek bir konuda dahi dinin hükmünü ortaya koymak ve ihtilâfları önlemek maksadıyla Kur'ân ve sünnetteki hükmü onlara yazılı olarak bildirdikleri gibi; Kur'ân tarafından açıklanan veya Allah Resûlü'nün amel ettiği hususları ya da daha sonra sahâbeyle istişâre ederek varmış oldukları sonuçları onlara öğretiyorlardı. Ayrıca bu üç halife Mısır, Şam ve Irak'taki sahâbîlerin uygulamalarını da kabul ediyor ve bu uygulamaların aksine bir talimat göndermiyorlardı. Sahâbenin ve tâbiûnun uygulamadığı bir şeyi bugün İslâm ordularının ihdâs etmesini tasvip etmiyoruz. Bununla birlikte sahâbenin pek çok konuda farklı fetvâlar vererek görüş ayrılıklarına düştüklerini de kabul etmek gerekir. Bunları senin çok iyi bildiğini düşündüğüm için tekrar yazmaya lüzum görmüyorum.

225 Tevbe 9/100.

Sahâbeden sonra Saîd b. el-Müseyyeb gibi birçok tâbiûn âlimi arasında görülen ihtilâflar ise daha fazla olmuştur. Tâbiûn döneminden sonra gelen âlimler de birçok konuda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Ben onları Medîne ve başka yerlerde gördüm. O dönemlerde bu âlimlerin liderliğini İbn Şihâb ez-Zührî ve Rebîa b. Ebî Abdirrahmân yapmaktaydı.

Rebîa'nın daha önce geçen uygulamalara aykırı fetvâlarını sen biliyorsun. Ben senin Rebîa hakkında söylediklerini duydum. Ayrıca Yahyâ b. Saîd, Ubeydullah b. Ömer ve Kesîr b. Ferkad gibi Rebîa'dan daha yaşlı pek çok âlimin onun hakkındaki görüşlerini de biliyorum. Hatta sen Rebîa'nın bu metodundan hoşlanmadığın için onun meclisini terk etmişsin. Rebîa b. Ebî Abdirrahmân'ı kusurlu bulduğumuz bazı meseleler hakkında seninle ve Abdülazîz b. Abdillah ile görüş alışverişinde bulundum. Rebîa'yı hatalı bulduğumuz konularda ikinizin de bana katıldığını gördüm. Bununla birlikte Allah'a hamd olsun ki Rebîa, hayrı bol, zekâsı ve aklı güçlü, dili etkileyici birisidir. O faziletli, İslâmî gidişatı düzgün ve genel olarak müslümanlara özel olarak da bizlere muhabbeti bulunan bir kimsedir. Allah ona merhametiyle ve mağfiretiyle muamele buyursun, işlemiş olduğu amellerden daha güzeliyle karşılık versin!

İbn Şihâb ile karşılaştığımızda onun da pek çok konuda çelişkili hükümler verdiğini gördük. Bizden birisi ona herhangi bir konudaki görüşünü öğrenmek üzere bir mektup yazdığında belki de ilim ve içtihad ehli olmasına rağmen tek bir konuda birbiriyle çelişen üç farklı görüş arz etmekte ve hatta geçmişte aynı konuda vermiş olduğu hükmü hatırlamamaktadır. İşte senin hoşuna gitmese bile İbn Şihâb'ı terk etmeme yol açan sebep budur.

İbn Şihâb'ın "Yağmurlu gecelerde müslüman ordularının akşam ve yatsı namazlarını cem edebileceğine" dair görüşünü kabul etmememi bir hata olarak değerlendiriyorsun. Haddizâtında Şam bölgesine düşen yağmur oranı Allah bilir ya Medîne'ye göre daha fazla olmasına rağmen oradaki imamlardan hiçbirisi yağmurlu gecelerde namazları cem etmemiştir. Bu imamlar arasında Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Hâlid b. Velîd, Yezîd b. Ebî Süfyân, Amr b. el-Âs ve Muâz b. Cebel'i sayabiliriz. Allah Resûlü'nün Muâz b. Cebel hakkında "Helal ve haramı içinizde en iyi bilen Muâz'dır", "Muâz kıyâmet gününde bütün âlimlerden bir adım önde bulunacaktır" dediği bize ulaşmıştır. Yine bu imamlar arasında Şurahbîl b. Hasene, Ebü'd-Derdâ, Bilâl b. Rabâh da bulunmaktadır. Mısır'da Ebû Zer, Zübeyr b. Avvâm, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Hıms'da ise Bedir savaşına katılan sahâbîlerden yetmiş kişi bulunmaktaydı. Kurulan İslâm ordularında da pek çok sahâbî yer almıştır. Irak'ta ise İbn Mes'ûd, Huzeyfe b. Yemân ve Imrân b. Husayn gibi isimleri bu imamlar arasında sayabiliriz. Daha sonra Hz. Ali de yanında pek çok sahâbî ile Irak'a gelmiştir. İşte bu imamlardan hiçbirisi akşam ile yatsı namazlarını yağmurlu gecelerde kesinlikle cem etmemişlerdir.

Bir şahit ve davacının yemini ile hükmetme konusu da böyledir. Bildiğiniz gibi İbn Şihâb, Medîne'de böyle hükmederdi. Halbuki Şam, Hıms, Mısır ve Irak'taki sahâbe buna dayanarak hükmetmemişlerdir. Dört halife de onlara böyle hüküm vermelerini bildirmemiştir. Sünnetlerin ihyası, dinin muhâfazası konusunda ciddiyet, reyde isabet ve geçmiş amelin bilinmesi konularında hassas olan Ömer b. Abdilazîz halife olunca Zurayk b. Hakem ona "Sen Medîne'de bir şâhit ve davacının yeminiyle hükmetmekteydin" diye bir mektup yazdı. Ömer b. Abdilazîz de "Bizler Medîne'de böyle hükmederdik. Şamlıların bununla amel etmediklerini gördük. Artık iki erkek şâhit ya da bir erkek iki kadın şâhidin tanıklığıyla hükmediyoruz" yanıtını vermiştir. Ömer b. Abdilazîz de akşam ile yatsıyı yağmurlu havalarda asla cem etmemiştir. Halbuki yağmur Hanâsır'da oturduğu eve bardaktan boşanırcasına yağardı.

Benzer bir mesele ise şudur: Medîneliler, kadınların müeccel mehirlerinin, istediklerinde derhal ödenmesi gerektiğine hükmetmişlerdir. Bu konuda Iraklılar da aynı kanaattedir. Ancak Şam ve Mısır'daki sahâbe ve tâbiîn, ölüm ya da boşanma olmadıkça kadının mehr-i müecceli isteme hakkı olmadığına ve sadece bu iki durumda hakkını alabileceğine hükmetmişlerdir.

Îla konusu da böyledir. Medîneliler îla üzerinden dört ay geçse dahi koca boşama kararını açıklamazsa sadece îla ile boşama gerçekleşmez demişlerdir. Nâfi'nin naklettiğine göre Abdullah b. Ömer –ki dört ay geçtikten sonra kocanın kararının beklenmesi gerektiği kendisinden nakledilmektedir- Kur'ân'da zikri geçen îla meselesinde şöyle demiştir: "Îla yapan müddet dolduğunda ya Allah'ın emrine uyarak hanımına dönmeli ya da boşama kararı vermelidir". Halbuki sizler Allah'ın Kur'ân'da belirlediği dört ay geçince kocanın kararı öğrenilmedikçe boşama gerçekleşmez demektesiniz. Bununla birlikte Osmân b. Affân, Zeyd b. Sâbit, Kabîsa b. Züeyb ve Ebû Seleme b. Abdirrahmân b. Avf, îlanın üzerinden dört ay geçtiğinde bunun bâin talak haline geleceğine hükmetmişlerdir. Saîd b. el-Müseyyeb, Ebû Bekir b. Abdirrahmân b. Hâris b. Hişâm ve İbn Şihâb ise dört ay geçtiğinde bunun ric'î talâka dönüşeceğini ve kocanın iddet içinde eşine dönebileceğini söylemişlerdir.

Bir diğer konu ise şudur: Zeyd b. Sâbit, eşi tarafından boşama yetkisi kendisine verilen bir hanımın kocasıyla evli kalmayı tercih etmesi ya da kadının üç talakla boşandığını beyan etmesi durumlarında tek talakla boşanmış olacaklarına hükmetmiştir. Abdulmelik b. Mervân ve Rebîa b. Abdirrahmân da bu kanaattedirler. Halbuki kadının kocasıyla evliliği tercih etmesi durumunda boşama olmayacağı, bir ya da iki talakla boşamaya karar verdiğinde kocasının dönme hakkı bulunduğu ve üç talakla ayrılmak istediğinde ise bâin talak olacağı hususunda neredeyse icmâ vardır. Kadın bâin talakla boşandığında artık yeni bir evlilik yaparak eşiyle birlikte olmadıkça ve yeni kocası ölüm ya da boşama yoluyla kendisinden ayrılmadıkça eski eşine dönemez.

Bununla birlikte kadın üç talakla boşanma kararı verdiği zaman kocası ona karşı çıkarak sadece bir boşama hakkı verdiğini söylerse yemin etmesi istenir ve evliliklerinin devamına hükmedilir.

Bir diğer konu da şudur: Abdullah b. Mes'ûd şöyle derdi: "Bir câriye ile evlenen hür adam bilahare câriyeyi satın alırsa bu, üç talakla boşandıkları anlamına gelir". Rebîa da böyle hükmederdi. Eğer bir köle ile evlenen hür kadın kocasını satın alırsa yine aynı hüküm geçerlidir.

Sizlerden hiç de hoş olmayan fetvâlar duydum. Bunların bir kısmı hakkında görüşlerimi arz ettiğim bir mektup yazmıştım ancak sizden bir cevap alamadım. Bunların size ağır gelmiş olmasından korktum ve artık beğenmediğim fetvâlarınız hakkında değerlendirme yazmayı bıraktım.

Sizlerin reyinize karşı değerlendirme yaptığım meselelerden biri de şudur: Duyduğuma göre yağmur duasına çıkmak isteyen Züfer b. Âsım el-Hilâlî'ye namazı hutbeden önce kılmasını emretmişsiniz. Doğrusu buna çok üzüldüm. Zira yağmur duası ve hutbesi tıpkı Cuma namazı gibidir. Tek fark hutbenin sonunda imamın cübbesini ters çevirip dua etmesi; sonra da inip namazı kıldırmasıdır. Ömer b. Abdilazîz, Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm ve başkalarının yağmur duasına çıktığı ve hepsinin hutbe ve duayı namazdan önceye aldığını bilmekteyiz. Bu sebeple Züfer b. Âsım'ın yaptığını herkes garipsemiş ve hoş karşılamamıştır.

Ortaklar konusundaki fetvânız da böylesi meselelerden biridir. Duyduğuma göre ortaklardan her biri zekât nisabına mâlik değilse ortak oldukları mala zekât düşmeyeceği kanaatindeymişsiniz. Halbuki Hz. Ömer'in mektubunda ortakların mallarına da zekât düştüğü ve herkesin hissesi kadar zekâta ortak olacağı belirtilmiştir. Bildiğimiz kadarıyla sizlerden önce Ömer b. Abdilazîz ve başkaları da bununla amel etmişlerdir. Bu bilgiyi bize zamanının en üstün âlimlerinden olan Yahyâ b. Saîd aktarmıştır. Rabbim ona rahmetiyle muamele buyursun ve makamını cennet eylesin!

Yine işittiğime göre siz, bir mal satın aldıktan sonra borcunun bir kısmını ödemiş ya da malın bir bölümünü kullanmış bir kişinin iflas etmesi durumunda satıcının sattığı maldan ne kadar bulursa onu alabileceğine hükmetmişsiniz. Hâlbuki başkaları malın bedelinin bir kısmı ödenmiş ya da malın bir bölümü kullanılmış ise mevcut malın satılan malla aynı olmadığını söylemişlerdir.

Bir başka konu ise şudur: Duyduğuma göre siz Hz. Peygamber'in Zübeyr b. Avvâm'a yalnızca bir atı için ganimetten pay verdiğini söylemekteymişsiniz. Halbuki başkaları onun iki atı için ganimetten dört hisse aldığını ve üçüncü atı için bir şey verilmediğini haber vermişlerdir. Şam, Mısır, Irak ve Afrika'da ümmet, hiç ihtilâfsız bu hadisle amel etmektedir. O halde güvendiğiniz bir kimseden bile duymuş olsanız bütün ümmete muhalefet etmemeniz gerekir kanaatindeyim.

Bunlara benzer daha pek çok mesele var ama ben onları yazmadım. Rabbim sizi muvaffak kılsın! Varlığınız ümmetin menfaatine olduğu için uzun ömürler bahşetsin! Uzak memleketlerde bile bulunsak biliniz ki kalbim sizinle! Kesin olarak bilmenizi isterim ki hakkınızdaki kanaatim budur. Kendi durumunuz, çocuklarınız, aileniz, sizin ya da yakınlarınızdan birinin eğer varsa ihtiyaçları hakkında lütfen bizleri habersiz bırakmayın. Eğer mektubunuzu alırsam gerçekten mutlu olurum.

Hamdolsun Rabbime ki bu mektubu yazdığım sırada sağlık ve âfiyet içerisindeyiz. Rabbim bize ve sizlere verdiği nimetlerin şükrünü bahşetsin ve ihsanlarını tamamlasın!

es-Selâmu aleyke ve rahmetullâh[226]

d. Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö. 204)

Hicrî ikinci asrın en mühim şahsiyetlerinden biri İmam Şâfiî'dir. Belirlediği usul kâideleriyle, ehl-i hadîse usul kazandırarak verdiği güçlü destekle ve yazdığı eserlerle bütün İslâm ilim tarihine damgasını vurduğunu ifade edebiliriz. Artık Şâfiî sonrasında İslâmî ilimler daha fazla naklî bilgilere sadık kalmak zorunda olmuştur. Rey, akıl ve içtihad gibi kavramlar ise daha sevilmez olmuş ve baskı altında tutulmuştur.

İmam Şâfiî, genel olarak insan aklının yetersizliğini savunur. Ona göre insanlar Allah'ın verdiği ilim dışında hiçbir şey bilemezler. İnsanlar içerisinde Allah tarafından kendisine özel lütufta bulunulmuş Hz. Peygamber'in dahi vahye tâbi olması istendiğine göre, diğer insanların doğru yola ulaşmaları da ancak vahye uymalarıyla mümkündür. Bu bağlamda İmam Şâfiî, ilmi, *ittibâ* ve *istinbât* şeklinde ikiye ayırır ve ilme ulaşmanın her iki yolunda insan aklının rolünü son derece sınırlı tutar. Yüce Allah, Kur'ân ve Hz. Peygamber aracılığıyla dilediğini emreder, dilediğini yasaklar. Onun emir ve yasaklarının akılla sınırlandırılması, gerekçelendirilmesi ve sorgulanması mümkün değildir. İnsan aklı naslarda ifade edilen şeylere boyun eğmek zorundadır. Ayrıca Kur'ân, insanların karşılaşabileceği her mesele hakkında ya açık ya da mücmel bir hüküm mutlaka içermektedir.

İmam Şâfiî'ye göre doğru bilgi/hakikat yalnız Kur'ân ve sünnettedir. Kur'ân ve sünnet ilmin zirve noktasında yer alır. Kur'ân ve sünnet dışındaki her bilgi bunlara tâbidir. Hüküm ancak bu ikisine dayanılarak verilebilir. İcmâ ve kıyas da ancak Kitap ve sünnete dayanırsa doğrudur. İmam Şâfiî'ye göre ictihad etmek, şahsî rey ile hükmetmek değil, Kur'ân ve sünnete kıyastır. Bu itibarla İmam Şâfiî'nin sisteminde ictihad, kıyas ile eşanlamlıdır.

226 İbn Kayyım, *İ'lâmü'l-muvakkıîn*, IV, 477-487.

İmam Şâfiî'ye göre sünnet, Hz. Peygamber'e özeldir. Ne sahâbe görüşleri, ne de toplumsal kabul ve uygulamalar (amel-i ehl-i Medîne) sünnet olarak telakki edilemez. Hatta bunlara dayanılarak nebevî sünnetin tespit edilebilmesi mümkün değildir. *Sünnetin tespit edilmesinin yegâne yolu, merfû haberlerdir*. Hz. Peygamber'den gelen haberler, *haber-i âmme* ve *haber-i hâssa* şeklinde ikiye ayrılır. Haber-i âmmenin kabul edilmesi gerektiği konusunda âlimler arasında icmâ vardır. Allah, sünnete ittibâ etmemizi emrettiğine ve sünnet de yalnız haberler yoluyla tespit edilebildiğine göre haber-i hâssaları da kabul etmek gerekmektedir. Sahâbe ve tâbiîn âlimleri de haber-i hâssa ile amel etmiş ve sünneti bu yolla tespit etmişlerdir. *Allah, Kur'ân vahyi dışında sünneti teşkil edecek vahyi de Hz. Peygamber'e indirmiştir. Dolayısıyla sünnet de bir nevi vahiydir. Bu itibarla sünnetin bağlayıcılığı Kur'ân ile eşdeğerdedir*.

Haber-i hâssaların kabul edilmesi için sahîh olmaları şarttır. Dolayısıyla sahîh olduğu tespit edilmemiş hiçbir haber, delil olarak kullanılamaz. Haberin sahîh olduğu, genelde râvilerinin güvenilir olduklarının tespit edilmesiyle anlaşılabilmektedir. Hadis râvilerinin birçok kritere sahip olmaları gerekmektedir. Ayrıca hadisin sahîh sayılabilmesi için senedinin muttasıl olması gerekmektedir. Her ne kadar İmam Şâfiî, usûlünde mürsel (munkatı) hadisleri reddetmiş olsa da eserlerinde birçok munkatı habere dayanarak hüküm vermiştir. Haber-i hâssanın metin tenkidi yöntemlerine tâbi tutularak değerlendirilmesi ise Şâfiî'nin sisteminde oldukça sınırlı yer bulabilmiştir.

Sünnet, Kur'ân'ı teyid ve tebyîn edebilir. Kur'ân tarafından açıklanmamış konularda hüküm bildiren sünnete Allah'ın hükmü gibi ittibâ etmek gerekmektedir. Çünkü Allah, sünnete uymamızı istemiştir. Sünnetin, Kur'ân'ın mücmel âyetlerini açıklaması ve genel hükümlerini tahsîs etmesi, müstakil olarak sünnette yer bulan hükümlerin de kabul edilmesi gerektiğini gösterir. İmam Şâfiî'ye göre sünnet, Kur'ân'a tâbidir. Ancak sünnetin tahsîs ve tebyin ettiği âyetler ile sünnet arasındaki ilişki muhâlefet olarak algılanmamalıdır. Kur'ân ve sünnetteki hükümler bir arada değerlendirilmelidir. Çünkü her ikisi de neticede aynı kaynağa dayandığı için aralarında aykırılık olması mümkün değildir. Dolayısıyla sahîh hadislerin Kur'ân'a arz edilmesi şeklindeki metod, İmam Şâfiî'nin nazarında geçersizdir. Kur'ân, sünnet çerçevesinde anlaşılmalı, sünnet de Kur'ân göz önünde tutularak yorumlanmalıdır.

İmam Şâfiî'ye göre icmâ ancak zarûrât-ı diniyyede ve bütün ümmetin iştirakiyle olabilir. Fıkhın teferruata tealluk eden meselelerinde, ne bütün beldelerdeki İslâm âlimlerinin ne de yalnızca Medînelilerin icmâlarından bahsedilebilir. O halde sünnetin icmâya arz edilerek kabul edilmesi yöntemi de anlamsızdır.

Haber-i hâssanın kabul edilmesi için üzerinde icmâ oluşması gerektiği ya da en azından Medînelilerin toplumsal uygulamalarına muhâlif olmaması gibi şartlar ileri sürülemez. *Haber-i hâssa başlı başına bir delildir*. Onunla amel edilmiş olması, üzerinde icmâ oluşması ya da sahâbîlerce kabul edildiğine dair rivayet aranması gerekli değildir.

İmam Şâfiî'ye göre hüküm, nasların zâhirine göre verilmelidir. Nassın, zâhire göre anlaşılamayacağını gösteren başka bir delilin varlığı durumunda, onun özel bir durumla ilgili olduğu söylenebilir. Çünkü Allah ve Resûlü her zaman zâhire göre hükmetmişlerdir. Halbuki Allah her şeyin içyüzünü bilmektedir. Ayrıca naslar onları tahsîs eden bir delil olmadıkça umûmî mânalarına göre anlaşılmalıdır. Ancak tahsîs edilmiş âmm bir lafzın hala genel anlamı üzere kaldığını söylemek de hatadır. Bu esaslar bizi zorunlu olarak hadislerin lafızlarına dikkat edilmesi ve onların, lafızda yer alan ifadelere bağlı kalınarak anlaşılması gerektiği sonucuna götürmektedir. *Allah Resûlü'nün söylediği her şey (onun özel bir durumla ilgili içtihad olduğunu gösteren bir delil bulunmadıkça) bir hükümdür. Bunların gelişigüzel içtihadlar olduğunu düşünmek yanlıştır.* Dolayısıyla Allah Resûlü'nün ifadesi aynen kabul edilmeli ve hadis, bu ifadeden anlaşılan zâhirî anlama göre değerlendirilmelidir.

İhtilâfu'l-hadîs konusu, başkalarının algıladığı gibi içinden çıkılmaz, açıklanamaz bir mesele değildir. Hadisler arasında ihtilâf olduğu, ancak birini bırakmadıkça diğeriyle amel edilemeyecek olan iki hadisin varlığı durumunda söylenebilir. İhtilâfu'l-hadîse sebebiyet veren birçok etken söz konusudur. Hadislerin vürûd anında meydana gelen bazı hâdiseler, râvilerin tasarrufları ve Arapça'nın özellikleri ihtilâfa sebep olabilmektedir. Böylesi hadislerin öncelikle *cem ve te'lif* edilmesi gerekir. Bu mümkün olmuyorsa aralarında *nesh* ilişkisi olup olmadığına bakılır. Böyle bir durum da yoksa çeşitli delillerden istifade ile hadislerden biri diğerine *tercih* edilir. Kur'ân'ın sünneti, sünnetin de Kur'ân'ı nesh edebilmesi mümkün değildir. Nesh ilişkisi her delilin kendi iç konusudur. Çünkü aksi takdirde Kur'ân'ı tahsîs eden bütün sünnetlerin, Kur'ân'ın umûmî âyetleri tarafından nesh edildiği söylenebilir. Bu da bütün sünnetlerin ortadan kalkması anlamına gelir.

Sahâbe sözleri, ilgili konuda hiçbir nas bulunmadığı takdirde uyulması gereken bir delildir. Ancak sahâbe kavli sünnete (merfû habere) karşı bir kanıt olarak sunulamaz. Zira sahâbîler de sünnete tâbi olmak zorundadırlar. Onların her birinin bütün sünnetlere vâkıf oldukları da düşünülemez. Çünkü haber-i hâssa şeklinde bize ulaşan sünnetleri herkesin tamamıyla bilebilmesi mümkün değildir. İmam Şâfiî'ye göre önceki hukuk ekollerinin en büyük yanlışlarından birisi, sahâbî görüşlerini, sünnetin kendileriyle tespit edilebileceği bir belge olarak görmeleridir. İmam Şâfiî'ye göre tâbiîne görüşlerin hukukta delil olabilmesi mümkün değildir.

e. Mu‘tezile

Hicrî ikinci asrın önemli bir yapılanması da Mu‘tezile'dir. Aklı ön plana çıkaran yaklaşımları sebebiyle rivayet merkezli din anlayışına sahip olan ulemânın yoğun tenkitlerine maruz kalan bu ekol, hicrî ikinci asrın başlarında Basra'da ortaya çıkmıştır. İslâm dünyasında din karşıtı fikirler yayan, Allah, peygamber ve âhiret inançlarını sarsmaya gayret eden maniheistler, dehrîler ve zındıklarla mücadele etmiştir. Ayrıca yahûdi ve hıristiyanlara karşı İslâm'ı savunmuştur. Ehl-i hadîs tarafından kaderi kendilerine nispet ettikleri mülahazasıyla Kaderiyye ve sıfatullahı inkâr ettikleri değerlendirmesiyle de Muattıla diye anılmıştır. Onlar ise kendilerine "Ehlü'l-adl ve't-tevhid" adını vermişlerdir. Çünkü Mu‘tezile mezhebi aslında iki temel prensip üzerine inşa edilmiştir:

1- Tevhid (Allah'ın kayıtsız şartsız birliği)

2- Adâlet (Allah'ın kayıtsız şartsız adâleti)

Mu ‘tezile'nin diğer inanç esasları olan vaad-vaîd, menzile beyne'l-menzileteyn, emr bi'l-ma‘rûf nehy ani'l-münker ise bu iki temel prensiple doğrudan ilgilidir[227]. Mu'tezîle'ye göre temel deliller, akıl, Kitâb, sünnet ve icmâdır[228].

İslâm dünyasında Mu‘tezile'nin sünnet ve hadisleri inkâr ettiği gibi bir düşünce hâkimdir. Aslında Mu‘tezile hakkında hemen her konuda olumsuz bir kanaat vardır. Konu hakkında akademik çalışmaları bulunan Hüseyin Hansu'ya göre bu kanaatin temel sebebi Ehl-i hadîs ekolüne mensup ulemânın geçmişte ve günümüzde Mutezilî kaynakları incelemeden yüzeysel bilgilerle Mu‘tezile'yi sünnet ve hadis düşmanı gibi göstermeleridir. Örneğin *Mevkıfü'l-Mu‘tezile mine's-sünne* adlı bir çalışmayı Hansu, Mu‘tezile'nin görüşlerini yansıtmak yerine çarpıtmak amaçlı diye niteler[229]. Mu‘tezile tarafından "sünnet, Nebi'nin amel ettiği ve diğer insanların da uymasını emrettiği Kur'ân'da zikri geçmeyen söz ve fiilleri olarak tarif edilmiştir. Sünnet sadece Hz. Peygamber tarafından konulabilir. Sünnete muhalefet etmek ise bid‘at adını alır. Ancak sünnetin delil olabilmesi için, Rasulullah'a ait olduğunun kesin olması gerekir"[230]. Bir fiilin Hz. Peygamber'e ait olması sünnet sayılması için yetmez. Dini nitelikli olmalı, ona has olmamalı ve sözle teyid edilmeli gibi karineler lazımdır. Aklî konularda ve maslahat düşüncesiyle yaptıklarında diğer insanlar gibidir[231]. "Sünnet'in şer‘î bir delil olduğu, bütün Mutezilî âlimler tarafından dile getirilmiştir. Mezhebin kurucusu ve ilk imamı olan Vâsıl b. Atâ, şer‘î delilleri Kitâb, hüccet şartlarını tasıyan

227 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 147.
228 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 147.
229 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 37.
230 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 149.
231 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 108.

haber ve akl-ı selim olarak saymıstır. Belhî, Kâdî Abdülcebbâr ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî gibi eserleri günümüze ulaşan Mu'tezilî âlimlerin hepsi Sünneti, şer'î bir delil olarak kabul etmişlerdir"[232].

Hüseyin Hansu, Mu'tezile'nin haber taksimini şöyle arzetmiştir: "Mu'tezile'de bilgi değerine göre incelenen haberler mütevâtir ve âhâd olmak üzere ikiye ayrılmıştır. İnanç esaslarını sağlam bir temele dayandırma ihtiyacından doğduğu tahmin edilen bu ayrımın ilk defa Mu'tezilî kelâmcılar tarafından geliştirildiği anlaşılmaktadır. Zira bu konuda bilinen en eski tasnif, Vâsıl b. Atâ (ö.131) tarafından yapılmıştır. Mütevâtir ve âhâd şeklindeki bu ayrımın, hadisçiler tarafından kabul edilmesi ise hicrî beşinci asırdan sonra Hatîb el-Bağdâdî ile başlamıştır. Hadisçiler önceleri bu ayrıma karşı çıkmışlarsa da daha sonra yaygın olarak kullanmaya başlamışlardır"[233]. Vâsıl b. Atâ şöyle demiştir: "Önceden anlaşma, iletişim veya bunların dışında bir haberleşme vasıtası olmadan üzerinde ittifak edilmiş her haber hüccettir. Bu şartları taşımayan haberler ise reddedilir"[234]. "Haberin kesin bir bilgi ifade etmesi, haber verilen şeye inanmanın vacip olması, yani o şeyin itikâdın bir parçası olması demektir. Bu yüzden itikâdî konularda sadece mütevâtir haberler delil olur. Çünkü itikâd, zan yani kesin olmayan bir bilgi üzerine kurulamaz. Dolayısıyla tevhîd, adâlet, sıfatlar gibi konularda zanna dayalı (âhâd) haberler kabul edilemez"[235]. Her ne kadar teoride böyle düşünseler de pratikte zayıf haberleri bile kendi görüşleri lehine kullanmışlardır.

"Hz. Peygamber (s.a.v.)'den nakledilen haber-i vâhid, Kitap, sünnet, icmâ ve aklî ilkelere aykırı değilse, râvilerinin doğruluğu hakkında genel kanaat oluşmuş ve haklarında hüsnüzan edilmiş ise; rivayet edilen haber ümmetin genel tatbikatına aykırı olmadığı gibi şâz da değilse, bu haberin kesin bilgi ifade ettiği ve Allah indinde doğru olduğu kesin olarak iddia edilememekle birlikte, kabul edilmesi ve onunla amel edilmesi vaciptir"[236]. "Allah Resûlü'nün söylediği ve amel ettiği tevâtür yoluyla sabit olan hadisler tereddütsüz kabul edilir. Bir, iki veya hata etmesi mümkün olan sayıdaki kişiler tarafından rivayet edilen haberler ise hata ihtimali bulunduğu için, itikâdî konularda delil olamaz. Ancak güvenilir râviler tarafından rivayet edilmiş olmak ve Kur'ân'a aykırı olmamak şartıyla bu tür haberler fıkhî konularda kabul edilir. Kur'ân'a ve akla aykırı görünenleri ise, Kur'ân ayetlerinde yapıldığı gibi, akla uygun olarak te'vil edilir"[237].

232 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 149.
233 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 149.
234 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 112.
235 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 149.
236 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 150.
237 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 151.

"Hadisçilerin tenkit anlayışında hüsnüzan ve tevakkuf esastır. Bu nedenle çok zayıf hadisleri bile, mütâbii veya şâhidi bulunur ümidiyle kaydetmeyi ihmal etmemişlerdir. Buna mukabil Mu'tezile'nin hadise yaklaşımında sûizan ve te'vîl hâkimdir. Belhî'nin, "sahîhlik şartlarını taşımayan haberler hakkında sûizan etmek vaciptir" şeklindeki ifadesi, Mu'tezile'nin bu yaklaşımını en iyi şekilde özetlemektedir. İkinci olarak hadisçiler sened tenkidine, Mu'tezile ise metin tenkidine öncelik vermiştir. Başka bir ifadeyle hadisçiler, râvinin güvenilirliğine, Mu'tezile ise metnin güvenilirliğine önem vermiştir"[238].

Mu'tezile, teşbih ve tecsim ifade eden hadislere güvenmez. Mesela "Allah bulut içindeydi, üstü hava altı hava idi, Allah Âdem'in toprağını 40 sabah mayaladı, Allah mahlûkâtı yaratınca yattı ve ayak ayak üstüne attı" vs. gibi hadisleri reddetmişlerdir[239]. Allah Resûlü'ne sihir yapıldığı ve ne dediğini bilmediğini ifade eden hadisler uydurmadır. Zira bu "*Siz ancak büyülenmiş bir adama tâbi oluyorsunuz*"[240] âyetinde bildirilen kâfirlerin sözlerine benziyor[241]. Sâlim kıssası münkerdir. Zira ümmet tarafından kabul edilmemiştir. "İçki içeni üç defa dövün dördüncüde öldürün hadisi" de ümmet tarafından reddedilmiştir[242]. Ayrıca ehl-i hadîsi çelişkili rivayetlerde bulunmakla suçlamışlardır. Örneğin hem hastalıkların bulaşıcılığını reddeden hadisler nakletmişler hem de cüzzamlıdan aslandan kaçar gibi kaçılması gerektiğini rivayet etmişlerdir. Yine hem ümmetin en hayırlılarının Hz. Peygamber asrında yaşayanlar olduğunu hem de ümmetin yağmur gibi olduğunu ve başının mı sonunun mu daha hayırlı olduğunun bilinmediğini nakletmişlerdir[243]. "Cennettekilerin ilk yiyeceği balık ciğeridir, güneş şeytanın iki boynuzu arasından doğar, hacer-i esved müşriklerin günahı sebebiyle kararmıştır, süt emmeyle ilgili ayetleri keçiler yedi, güneş ve ay dürülüp ateşe atılacak iki öküzdür, Kur'ân ateşte yanmaz, keçi cennet malıdır, Hz. Musa Azrail'i kör etmiştir" anlamına gelen hadisler ise akla aykırı oldukları için kabul edilmemiştir[244].

IV. Hicrî Üçüncü Asır

Hadis tarihinin hadisçiler açısından başı sıkıntılı, sonrası görkemli asrıdır. Hadisçilerin altın asrı diye de anılır. Bugün sahip olduğumuz en muteber hadis kaynakları bu yüzyılda ortaya konulmuştur. *Kütüb-i sitte* müelliflerinin tamamı bu

238 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 158.
239 Enbiya Yıldırım, *Hadis Meseleleri*, s. 50-51.
240 İsrâ 17/47.
241 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 248.
242 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 249-250.
243 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 254.
244 Enbiya Yıldırım, *Hadis Meseleleri*, s. 52-53.

asırda yaşamışlardır. Hicrî ikinci asırda fukahânın elindeki otorite bu asırda bir nevi hadisçilerin eline geçmiş gibidir. Dolayısıyla hadisçiler için oldukça önemli bir dönemdir.

1. Mihne ve Halku'l-Kur'ân Meselesi

Hicrî 218 ile 237 yılları arasında Me'mun, Mu'tasım-Billah ve Vâsık adlı Abbâsî halifeleri döneminde ehl-i hadîs ulemâsının halku'l-Kur'ân (Kur'ân'ın yaratılmışlığı) konusunda sorgulanıp bunu kabul etmeyenlere eziyet edilmesine "mihne" denilir. Me'mun, Bağdat valisine mektup yazarak bazı hadisçilerin sorgulanmasını emretmiştir. Ardından ikinci bir mektupla başka hadisçilerin de sorguya çekilmesini istemiştir. Ahmed b. Hanbel, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmemiştir. Bu yüzden zincire vurulmuş ve hapse atılmıştır. Mihne, Mısır, Kûfe, Medîne, Basra ve Dımeşk'te de uygulanmıştır. Halife Mütevekkil, 234 yılında halku'l-Kur'ân tartışmalarını yasaklamış; başkadı İbn Ebî Duad da 237 yılında görevinden azledilmiştir. Böylece mihne mahkumları serbest bırakılmıştır[245]. Mihnenin ortaya çıkışı, İslâm tarihi boyunca farklı fırkaların, birbirlerinin görüşlerine saygı duymayıp gücü elde ettiklerinde karşı tarafı baskı altına alma isteğinden kaynaklanmış olabilir. Yani Mu'tezile, Me'mun döneminde iktidar gücünü arkasına alınca ehl-i hadîse baskı kurmuştur denilebilir. Bu arada siyasi olaylar ve iktidar mücadeleleri yüzünden halkı baskı altına almak için halku'l-Kur'ân meselesi bahane kılınmak istenmiş de olabilir. Şöyle ki siyasetçilerin asıl elde etmek istedikleri bir amaca ulaşmak için halkın dikkatini başka yöne çekmek amacıyla bazen dini meseleleri istismar ettikleri görülebilmektedir.

Halku'l-Kur'ân meselesi Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığıyla ilgili tartışmaları ifade eder. Hicrî II. asrın ilk yarısında tartışılmaya başlandığı düşünülmektedir. Bu yüzden bu konuyla doğrudan bağlantılı merfû ve mevkûf rivayetler gerçeği yansıtmamaktadır. Kur'ân'ın yaratılmış olduğunun ilk defa Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvân tarafından savunulduğu ifade edilmektedir. Bu meselenin neden tartışmaya açıldığı konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte en makul gerekçe şudur: Hişâm b. Abdilmelik zamanında sarayda kâtiplik yapan hıristiyan ilahiyatçı Yuhanna ed-Dımeşkî, Kur'ân'da Allah'a nispetle Hz. Îsâ'ya "kelimetuhu"[246] denilmesinden hareketle Allah'ın kelâmının yaratılmamış olduğunu iddia etti. Kur'ân'ın yaratılmadığına inanan müslümanların ister istemez Hz. Îsâ'nın da yaratılmamış olduğunu kabul edeceklerini düşündü. Buna karşılık Ca'd b. Dirhem

245 Ayrıntılı bilgi için bk. Hayreddin Yücesoy, "Mihne", *DİA*, XXX, 26-30.
246 Nisâ 4/171.

ve Cehm b. Safvân, Kur'ân'ın mahluk olduğunu ifade ederek Yuhanna'nın iddiasını boşa çıkarmışlardır.

2. Îsâ b. Ebân'ın (ö. 221) Sünnet Anlayışı

Îsâ b. Ebân, İmam Muhammed'in öğrencisidir. Sünnet ve haberler konusunda kitaplar yazmış ve ehl-i hadis anlayışına eleştiriler getirmiştir. Görüşleri kendisinden sonra bu alanda kitap yazanlarca önemsenmiştir. Kendi kitapları kayıp olduğundan haberler konusundaki görüşleri, bizzat Îsâ b. Ebân'ın *er-Red ala Bişr el-Merîsi fi'l-ahbâr* adlı çalışmasından aktaran Cessâs'ın (ö. 370) *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı eserinden özetle alıntılanacaktır:

Îsâ b. Ebân'a göre haberler üç kısımdır:

1- Hakikat olduğu ve haber verenin kesinlikle doğru söylediği bilinenler

2- Yalan olduğu ve haber verenin kesinlikle doğru söylemediği bilinenler

3- Doğru ya da yalan olması mümkün olanlar

Tevatüren aktarıldığı ve aktaranların böyle bir haberi uydurma konusunda birleşmeleri mümkün olmadığı için kesin olarak doğruluğu bilinen haberler ilk grubu oluşturur. Bu grupta yer alan haberler ızdırârî ve ilzâmî (zorunlu, reddedilemez) ilim ifade eder. Bunları reddedenler, sanki Resûlullah'ı bizzat işitip reddetmiş gibi olurlar. Dolayısıyla dinden çıkarlar. Bu haberler, duyu organlarıyla ya da müşahedeyle elde edilen ilim gibi zarûri ilim verir verir.

Yalan olduğu kesinlikle bilinen haberler ise Müseylime ve benzeri yalancı peygamberlerin daha sonra yalan olduğu kesinlikle görülen geleceğe dair verdikleri haberler, anasız babasız yaratılan insanlara dair sözler, ustasız işçisiz bina edilmiş evlere dair iddialar böyledir.

Doğru ya da yalan olma ihtimali bulunan haberler ise tevâtür derecesine varmamış bir ya da birkaç kişinin naklettiği haberlerdir. Bu haberlerin uydurulması konusunda birleşmek imkan dahilindedir. Her ne kadar doğru söylediği konusunda emin olmasak da haber veren kişi adalet sahibi ve yalan ithamından uzak ve verdiği haber belli şartları haiz ise bu haber ahkamda delil olur. Eğer haber veren fâsık ve yalan söyleyeceğinden korkulan biriyse verdiği haber reddedilir[247].

3. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241) Sünnet Anlayışı

Ahmed b. Hanbel, mihne sırasında yaşadığı sıkıntılara rağmen Kur'ân'ın yaratılmış olmadığı inancından taviz vermemiş, dolayısıyla bu süreçte baskıya boyun

247 Cessas, *el-Fusûl fi'l-usûl*, III, 35-37. Îsâ b. Ebân'ın hadislerle ilgili görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ramazan Özmen, "Îsâ b. Ebân'ın Hayatı - Eserleri ve Haberlerin Epistemolojik Değeri ile İlgili Bazı Görüşleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2008, sy. 12, s. 127-154.

eğenlere nazaran itibarını artırmıştır. Ahmed b. Hanbel tam anlamıyla bir hadisçidir. Te'lif ettiği eserleri tarz itibariyle doğrudan hadis ilmiyle alakalıdır. Pek çok hadis âlimi hadisleri ale'l-ebvâb tertibe tabi tutarak bab başlıklarında kısmen düşüncelerini ve hadisten çıkardıkları sonucu bildirirken, Ahmed b. Hanbel hadisleri ale'r-ricâl tasnif etmiştir. Bununla birlikte İslâm toplumunda en yaygın dört fıkıh mezhebinden birinin imamıdır.

Hanbelî bir alim olan İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751) Ahmed b. Hanbel'in fetva usulünü özetle şöyle ifade etmiştir:

Ahmed b. Hanbel ehl-i sünnetin imamıdır. Hadislerin yazılması dışında kendi görüşlerinin kaydedilmesinden hiç hoşlanmazdı. Buna rağmen Allah'ın lütfuyla görüşleri nakledildi. Fetvaları sahabe fetvalarıyla tam anlamıyla uyumludur. Hepsi aynı ışık kaynağından çıkmış gibidir. Sahâbe görüşlerini mürsel hadislere tercih ederdi. Fetvaları beş esasa dayanmaktaydı:

4- Naslar: Nas varsa onunla fetva verir ve kim olursa olsun ona muhalefet edene iltifat etmezdi. Sahih hadis varken ne ameli, ne reyi, ne kıyası, ne sahâbî sözünü ve ne de muhalif görüşün bilinmemesi şeklinde ortaya çıkan ve sahih hadise takdim edilen icmâyı öncelerdi. Muhalif görüşün bilinmediği iddiasıyla icma oluştuğunun söylenmesini ve bir de bunun sahih hadise takdim edilmesini reddederdi.
5- Sahabe fetvaları: Sahâbîlerden birinin fetvasını biliyor ve ona aykırı görüş bilmiyorsa onunla amel ederdi. Bu tür sahâbî fetvalarına ne ameli, ne reyi ne de kıyası takdim ederdi.
6- Sahâbe ihtilaf ederse fetvalarından birini tercih: Sahâbe ihtilaf ederse yine onların görüşleri dışına çıkmaz ve Kitap ve sünnete en yakın gördüğünü öncelerdi. Tercihte bulunamazsa görüşleri nakledip kendisi fetva vermezdi.
7- Mürsel hadisler: Eğer bir konuda zayıf ve mürsel hadise aykırı bir üst delil yoksa kıyas yerine hadisi tercih ederdi. Burada zayıf hadisten maksat aşırı zayıf (münker ve batıl) olmayan hadislerdir. O, hadisleri sahih, hasen ve zayıf şeklinde değil sahih ve zayıf şeklinde ayırırdı. Zayıf hadisin de mertebeleri olduğuna inanırdı. Eğer bir konuda zayıf hadise aykırı sahih hadis, sahabe sözü, icma yoksa kıyas yerine zayıf hadisle ameli tercih ederdi.
8- Zaruret sebebiyle kıyas: Eğer bir konuda hiçbir delil yoksa zarureten kıyasa başvururdu.

Seleften görüş olmayan konularda fetva vermekten hiç hoşlanmazdı. Ehl-i hadis fakihlere ve İmam Mâlik'in öğrencilerine fetva için yönlendirmelerde bulunurdu.

Hadislere uymayanların fetvalarından sakındırırdı[248]. Hasılı İmam Ahmed b. Hanbel'in fıkhında hadisler en üst seviyede belirleyici rol oynamışlardır.

4. Büyük Hadis Eserleri

Hicrî üçüncü asır, ikinci asrın sonları ile üçüncü asrın başlarında telif edilen hadis çalışmalarına dayanan büyük hadis eserlerinin vücuda getirildiği bir dönemdir. Önce müsned ve "musanneflerin sonra câmi' ve sünenlerin yazıldığı bu yüzyılda Abdurrezzak b. Hemmâm, Ali b. el-Medînî, İshâk b. Râhûye, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Dârimî, Buhârî, Müslim, İbn Mâce, Ebû Davud, Tirmizî ve Nesâî gibi önemli hadis âlimleri yaşamıştır. Bu müelliflerin eserleri literatür kısmında tanıtılacağı için burada ayrıntılı bilgi vermeyi gerekli görmemekteyiz.

V. Sonuç

Rivayet kaynaklarında isnâdlarıyla ve şerhleriyle, kimi zaman konularına, kimi zaman râvilerine ve kimi zaman da baş harflerine göre tasnif edildiğini gördüğümüz hadislerin hangi dönemlerden geçerek tasnif dönemine ulaştığını incelediğimiz bu bölümde hadislerin Hz. Peygamber ve sahâbe dönemlerinde daha çok şifâhen aktarıldığını ve sistematik bir hadisçilikten bahsedilemeyeceğini gördük. Bu dönemlerde hadisler genel anlamda ne yazılmış ne de toplanmıştır. Bilakis Hz. Peygamber, Kur'ân'dan uzaklaşılmasını engellemek ve Kur'ân ile karışma tehlikesini bertaraf etmek maksadıyla hadislerin yazımını yasaklamıştır. Söz konusu dönemde hadis yazımı yapan sahâbîlerle ilgili haberlerin istisnâi durumları gösterdiği kanaatindeyiz. Dolayısıyla bugün hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'e nispet edilerek aktarılan sözlerin büyük bölümü, onu nakleden sahâbînin anlayabildiği, algılayabildiği, duyabildiği ve ezberleyebildiği kadarıyla Allah Resûlü'ne aittir. Eğer sahâbî ile tâbiîn arasında sistematik bir rivayet yoksa bu durumda söz konusu hadis tâbiînin duyabildiği, anlayabildiği ve ezberleyebildiği kadarıyla hadistir. Hülasa hadislerin büyük bölümü sahâbîlerin, tâbiîlerin ya da isnâddaki müşterek râvilerin Allah Resûlü'ne atfen mânen rivayet ettikleri sözlerdir. Sahâbe döneminde yaygın bir hadis yazımından da söz etmek olanaksızdır. Özellikle sahâbe döneminin başlarında hadis rivayetinden daha çok bunu kısıtlayan tutum ve davranışlarla karşılaşmaktayız. Daha ileri safhalarda ise hadis yazımı ve rivayeti giderek artmış ve sistematikleşmiş görünmektedir. Hicrî 80 ve sonrasında daha önce yazılmış sahîfelerden ya da şifâhi rivayetlerle elde edilen hadislerin tedvinine girişilmiştir. 100 senesinde ise Ömer b. Abdilazîz'in emriyle ilk resmi tedvin faaliyeti

248 İbnü'l-Kayyım, *İ'lâmü'l-muvakkıîn*, I, 23-27.

gerçekleştirilmiştir. Böylece hadisler bir araya toplanmıştır. Bundan bir müddet sonra da tedvin edilen hadisler daha çok konularına göre tasnif edilmiştir. Tasnif dönemi hicrî 130'lu yıllardan itibaren başlamıştır diyebiliriz. Bu dönemde yazılan ilk kitaplar bir sonraki dönemin eserlerine kaynaklık etmiştir. Onlar da hicrî üçüncü asırda telif edilen müsned, câmi' ve sünen türü hadis kaynaklarının altyapısını teşkil etmişlerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

HADİS LİTERATÜRÜ

I. Tarihçe

Hz. Peygamber'e, sahâbeye ve tâbiîne atfedilen söz ve fiilleri ihtiva eden eserler, oldukça hacimli bir literatür oluşturur. Hadis usûlü eserlerinde hadislerin nasıl değerlendirileceği konu edilirken, şerh edebiyatında hadislerin nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Ricâl edebiyatında râvileri tanıtan hadis âlimleri, mevzûat literatüründe hadis diye uydurulmuş sözleri bir araya getirmişlerdir. Söz konusu eserlerin İslâm ilim tarihinin en hacimli eserleri olduğunu da vurgulamak gerekir.

Hadisler Hz. Peygamber döneminde sistematik olarak yazılmış değildi. Sahâbîler Resûlullah'ı dinliyor ya da izliyor ve akıllarında kalanı ya da gördüklerini imkânlar ölçüsünde şifâhi olarak aktarmaya gayret ediyorlardı. Sistematik ve profesyonel bir hadisçilikten ve hadis ezberinden bahsetmek söz konusu değildi. Bunun en büyük göstergesi, hadislerin büyük oranda sınırlı sayıdaki sahâbîlerce aktarılıyor olması, yine çoğunlukla ferd olması ve mânen nakledilmeleridir. Sahâbîlerden bazılarının sınırlı sayıdaki hadisi kendilerine özgü sahîfelere kaydettiği de nakledilir. Bunların en meşhurları Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın (ö. 65) *es-Sahîfetü's-sâdıka*'sı ile Ebû Hüreyre'nin (ö. 58) *es-Sahîfetü's-sahîha*'sıdır. Hicrî ilk asrın ikinci yarısından itibaren İslâm dünyasının genişlemesi, okuma yazma bilen ama Arapça bilmeyen yabancıların müslüman olması ve uydurmacılık faaliyetlerinin başlaması ile hadislerin rivayetinde giderek daha profesyonel ve sistematik çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. İlk gayr-ı resmî tedvinler bu dönemde görülmüştür. Yaklaşık hicrî 100 yılında ise Halife Ömer b. Abdilaziz (ö. 101) tarafından resmî olarak hadislerin tedvin edilmesi emri verilmiş ve bu iş İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124) tarafından gerçekleştirilmiştir. Tedvin faaliyetiyle hadisler sınıflandırmaya tabi tutulmaksızın cemedilmiştir. Bu dönemde sahâbeye atfedilen haberlerin de sünnet oldukları telakkisiyle Zührî tarafından toplandığı nakledilir. Hicrî ikinci yüzyılın ilk çeyreğinden sonra ise hadislerin tasnif edildiği görülmektedir. İlk musanneflerle hicrî ikinci asırda karşılaşmaktayız. İbn Cüreyc (ö. 150), Ma'mer b. Râşid (ö. 153), Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156), Evzâî (ö. 157), Rabî' b. Sabîh (ö. 160), Süfyân es-Sevrî (ö. 161), Mâlik b. Enes (ö. 179), İbnü'l-Mübârek (ö. 181), Ebû Yûsuf (ö. 182), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189) ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198) ilk musanniflerdir. Bu musanniflerin eserlerinin bir kısmı bugün matbû olarak elimizdedir. Matbû olmayanlar ise hicrî üçüncü asrın başlarında kaleme alınan hadis eserlerinde yaşamaktadır. Abdurrezzak b. Hemmâm'ın (ö. 211) ve

İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235) *Musannef*'lerinde ilk musanniflerin isnadında yer aldığı yüzlerce hatta binlerce rivayetle karşılaşılması onların eserlerinin bu iki kitapta mündemiç olduğunu göstermektedir.

Hicrî ikinci asrın sonları ile üçüncü asrın başlarında müsnedlerin telif edildiği görülmektedir. Müsnedlerde özellikle merfû hadisler sahâbî râvilerine göre tasnif edilmişlerdir. Ebû Davud et-Tayâlisî (ö. 204), Humeydî (ö. 219), Müsedded b. Müserhed (ö. 228), İshâk b. Râhûye (ö. 238), Osman b. Ebî Şeybe (ö. 239) Ahmed b. Hanbel (ö. 241) ve Abd b. Humeyd (ö. 249) müsned telif eden ilk musanniflerdir. Aynı dönemlerde ilk musannefler de yazılmıştır. Abdurrezzak b. Hemmâm (ö. 211) ve Ebû Bekir b. Ebî Şeybe (ö. 235) ilk musannef yazarlarıdır. Musanneflerde merfû haberler yanında hatta onlardan daha fazla mevkûf ve maktû haberlere yer verilmiştir. Bu eserlerde hadisler konularına göre tasnif edilmişlerdir.

Hicrî ikinci asrın ikinci yarısında yaşayan İmam Şâfiî (ö. 204) hadis ilminin en mühim şahsiyetlerinden biridir. *Risâle* adlı eserinde hadis ilminin usûlüne dair temel kriterlerini ortaya koyan Şâfiî, *İhtilâfu'l-hadîs* adlı eserinde çelişkili haberleri konu edinmiştir. *Cimâu'l-ilm* adlı eserinde haberleri topyekün ya da kısmen reddedenlerle münakaşa eden müellif, *İhtilâfu Mâlik ve'ş-Şâfiî*'de amel-i ehl-i Medîne'ye reddiyesini kaleme almıştır. *İhtilâfu'l-Irakıyyeyn*, *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*, *er-Red alâ Muhammed b. Hasan*, *İbtâlü'l-istihsân* ve *Siyerü'l-Evzâî* adlı risaleleri ise Hanefîlerin hadis anlayışına reddiyedir. İhtilâfu'l-hadis konusunda hicrî üçüncü asrın ikinci yarısında ise İbn Kuteybe'nin (ö. 276) *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs* adlı eseriyle karşılaşılmaktadır.

Hicrî üçüncü asrın ilk çeyreğinden sonra câmi' türü eserlerin telif edildiği anlaşılmaktadır. Câmi' türü eserler İslâm'ın hemen her konusunu ele alan kapsamlı kitaplardır. Buhârî (ö. 256) ve Müslim'in (ö. 261) *el-Câmi'u's-sahîh* adlı kitapları bu türün en mühim örnekleridir. Aynı dönemlerde sünenler de yazılmıştır. Sünenler ise daha çok fıkhî hadisleri içerirler. Fıkıh dışındaki konuları içerdikleri de kısmen görülür. Fakat câmi'ler kadar kapsamlı değillerdir. Dârimî (ö. 255), İbn Mâce (ö. 273), Ebû Davud (ö. 275), Tirmizî (ö. 279) ve Nesâî'nin (ö. 303) *Sünen*'leri bu türün ilk akla gelen örnekleridir.

Hicrî üçüncü asırda râvileri tanıtan hatta sınıflandıran eserlerle karşılaşılmaktadır. Mesela İbn Sa'd'ın (ö. 230) *et-Tabakâtu'l-kübrâ*'sı, Yahya b. Maîn'in (ö. 233) *Târîh*'i, Halîfe b. Hayyat'ın (ö. 240) *Tabakât*'ı, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241) *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*'i, Buhârî'nin (ö. 256) *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu'l-evsat*, *ed-Duafâu'l-kebîr* ve *ed-Duafâu's-sağîr*'i, Ebû Zür'a er-Râzî'nin (ö. 264) *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*'i, İbn Kuteybe'nin (ö. 276) *el-Meârif*'i ve Fesevî'nin (ö. 277) *el-Ma'rife ve't-târîh*'i bu dönemin en önemli ricâl kaynaklarıdır.

Hicrî üçüncü asırda hadisçilerin itikâdî ve kelâmî görüşlerini esas alan ve diğer bazı fırkalara reddiye amacı taşıyan eserler kaleme alınmıştır. Örneğin Kinânî'nin (ö. 240) *el-Hayde*'si (*el-Hîde*), Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241) *Usûlü's-sünne*'si ve *er-Red ale'l-cehmiyye ve'z-zenadıka*'sı, Buhârî'nin (ö. 256) *Halku ef'ali'l-ibâd*'ı ve Osman ed-Dârimî'nin (ö. 280) *er-Red ale'l-cehmiyye*'si bu türde eserlerdir.

Hicrî dördüncü asırda ise Ebû Ya'lâ el-Mevsılî'nin (ö. 307) *Müsned*'i, Taberî'nin (ö. 310) *Tehzîbü'l-âsâr*'ı ve *Câmiu'l-beyan an te'vili ayi'l-Kur'ân*'ı, İbn Huzeyme'nin (ö. 311) *Sahîh*'i, Ebû Avâne'nin (ö. 316) *Müstahrec*'i, Tahâvî'nin (ö. 321) *Müşkilü'l-âsâr*'ı ve *Şerhu meâni'l-âsâr*'ı, İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327) *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i, İbn Hibbân'ın *et-Tekâsim ve'l-envâ*'ı (*Sahîh*), *el-Mecrûhîn* ve *es-Sikât*'ı, Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-kebîr*, *el-Mu'cemü'l-evsat* ve *el-Mu'cemü's-sağîr*'i, Râmehürmuzî'nin (ö. 360) *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâî*'si, Dârekutnî'nin (ö. 385) *Sünen*'i ve *el-İlelü'l-mütenâhiye*'si, Hattâbî'nin (ö. 388) *İ'lâmu's-sünen* ve *Meâlimü's-sünen*'i bu yüzyılın ilk akla gelen eserleridir. Yani bu dönemde rivayet tefsirleri, ricâl eserleri, râvilere göre tasnif edilmiş hadis kitapları, hadis usûlünün ilk müdevvenâtı, ilk müstahreçler ve ilk şerhler kaleme alınmıştır.

Hicrî beşinci asrın başlarında Hâkim en-Neysâbûrî'nin (ö. 405) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, *Târîhu Neysâbûr* ve *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*'ı ile karşılaşılmaktadır. Yani hadis usûlü biraz daha geliştirilmiş ve *Sahîhayn* üzerine müstedrek çalışması yapılmıştır. Bu yüzyılın diğer önemli müellif ve eserleri ise şunlardır: Ebû Nuaym'ın (ö. 430) *Hilyetü'l-evliyâ*, *Ma'rifetü's-sahâbe* ve *Târîhu Isfehân*'ı, Beyhakî'nin (ö. 458) *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, *es-Sünenü'l-kübrâ*, *Delailü'n-nübüvve*, *Şuabu'l-îmân*, *el-Esmâ ve's-sıfât*'ı, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463) *Târîhu Bağdâd*, *el-Fakîh ve'l-mütefakkih*, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, *Şerefu ashâbi'l-hadîs*, *Takyîdü'l-ilm*, *er-Rıhle fî talebi'l-hadîs*, *el-Fasl li'l-vasli'l-müdrec fi'n-nakl* ve *el-Müttefik ve'l-müfterik*'i, İbn Abdilber'in (ö. 463) *et-Temhîd li mâ fi'l-Muvatta mine'l-me'âni ve'l-esânîd*, *el-İstizkâr*, *et-Tekassi li hadisi'l-Muvatta*, *Câmiu beyani'l-ilm ve fadlih*, *el-İsti'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, *el-İntikâ fî fezâili's-selâse*'si bu yüzyılın önemli hadis kitaplarıdır.

Hicrî altıncı asırda yaşamış ve hadis ilmiyle alakalı eserler vermiş en mühim şahsiyetler Mâzerî (ö. 536), Kâdı İyâz (ö. 544), İbnü'l-Arabî (ö. 546), İbn Asâkir (ö. 571) ve İbnü'l-Cevzî'dir (ö. 597). Mâzerî, Müslim'in *Sahîh*'i üzerine *el-Mu'lim bi fevâidi Müslim* adlı eserini yazmıştır. Kâdı İyâz da bu eseri *İkmâlü'l-Mu'lim* adıyla genişletmiştir. Ayrıca Kâdı İyâz'ın *eş-Şifâ bi ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*, *Tertîbü'l-medârik*, *Meşâriku'l-envâr* ve *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'* adlı eserleri meşhurdur. İbnü'l-Arabâ'nin Tirmizî üzerine *Ârızatu'l-ahvezî* adlı şerhi vardır. İbn Asâkir'in hacimli eseri *Târîhu Dımeşk* hadis literatürünün en geniş

çalışmalarından biridir. İbnü'l-Cevzî'nin ise *el-Mevzûâtu'l-kübrâ* adlı eseri konusunun en tanınmış kitabıdır.

Hicrî yedinci asır ise İbnü's-Salâh (ö. 643) ve Nevevî (ö. 676) gibi iki büyük âlime şâhitlik etmiştir. İbnü's-Salâh'ın *Ma'rifetu envâ'i ulûmi'l-hadîs (Mukaddime)* adlı eseri kendisinden sonra hadis usûlü ilminin temel kaynağı olmuştur. Nevevî'nin *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc* adlı şerhi, müellifinin hadis ve fıkıh bilgisine delâlet etmektedir. İbnü's-Salâh'ın kitabını özetlediği *İrşâdü tullâbi'l-hakâik* ve *et-Takrîb ve't-teysîr* adlı eserleri bulunmaktadır. *Erbaîn, el-Ezkâr* ve *Riyazü's-sâlihîn* adlı kitapları ise en meşhur hadis eserlerindendir.

Hicrî sekizinci asırda Mizzî (ö. 742), Zehebî (ö. 748), İbn Kesîr (ö. 774) ve Zerkeşî (ö. 794) gibi önemli âlimler yaşamıştır. Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf*'ı ile *Tehzîbü'l-Kemâl*'i önemlidir. Zehebî ise *Târihu'l-İslâm*, *Siyeru a'lâmi'n-nübela, Tezkiretü'l-huffâz, el-Muğnî fi'd-duafâ ve Mîzanü'l-i'tidâl* gibi ricâl eserleri yazmıştır. Hâkim'in *Müstedrek*'i üzerine *Telhîs*'i ve hadis usûlünde *el-Mâkiza*'sı da mühimdir. İbn Kesîr ise *el-Bidâye ve'n-nihaye*, *et-Tekmîl fî ma'rifeti's-sikât ve'd-duafâ ve'l-mecâhîl*, *İhtisâru ulûmi'l-hadîs*, *Câmiu'l-mesânid ve's-sünen* ve *Tefsiru'l-Kur'âni'l-azîm* gibi hacimli eserlerin müellifidir. Zerkeşî'nin halk arasında meşhur olmuş hadisler üzerine yazdığı *et-Tezkira fi'l-ehâdîsi'l-müştehira*'sı, onun ilk akla gelen hadis eseridir.

Hicrî sekizinci asrın sonları ile dokuzuncu asrın başlarında zevâid kitaplarının te'lif edildiği görülmektedir. Nureddin el-Heysemî (ö. 807) bu alanda *Gâyetü'l-maksad fi zevâidi Ahmed*, *Keşfü'l-estâr an zevâidi'l-Bezzâr*, *el-Maksadü'l-a'la fi zevâidi Ebî Ya'lâ*, *Mecmau'l-bahreyn fi zevâidi'l-Mu'cemeyn*, *Mevâridü'z-zam'ân ila zevâidi İbn Hibbân* ve *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid* adlı eserleri vücuda getirmiştir. Aynı dönemde yaşamış ve çokça zevâid çalışması yapmış bir başka müellif de Şihâbüddin el-Bûsîrî'dir (ö. 840). Onun da *Misbâhu'z-zücâce fi zevâidi İbn Mâce* ve *İthafü'l-hiyere bi zevâidi'l-mesanidi'l-aşere* adlı çalışmaları meşhurdur. Hicrî dokuzuncu asrın hiç kuşkusuz en mühim hadisçisi İbn Hacer el-Askalânî'dir (ö. 852). Hadis ilmine katkısı başka hiçbir âlimle kıyaslanamayacak kadar büyük olan İbn Hacer hadis ilminin pek çok sahasında eserler kaleme almıştır. En meşhurları şunlardır: *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahihi'l-Buhârî, Hedyü's-sârî, Tağlîku't-ta'lîk, el-Kavlü'l-müsedded fi'z-zebbi an Müsnedi Ahmed, İntikâdu'l-i'tirâz, el-Metâlibü'l-âliye bi zevâidi'l-mesanidi's-semâniye, Telhâsü'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi'r-Rafii'yyi'l-kebîr, el-Kâfi'ş-şâf fî tahrîci ehâdîsi'l-Keşşâf, Nuhbetü'l-fiker, Nüzhetü'n-nazar, el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe, Tehzîbü't-Tehzîb, Takribü't-Tehzîb, Lisânü'l-Mîzân, Tabakâtü'l-müdellisin, Nüzhetü'l-elbâb fi'l-elkâb, ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*. İbn Hacer'in burada kaydedemediğimiz yüzden fazla

eseri olduğunu belirtmek gerekir. Bedrüddin el-Aynî (ö. 855) ise *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahihi'l-Buhârî* adlı çalışmasıyla *Sahihü'l-Buhârî*'yi şerhetmiştir. Hicrî dokuzuncu asrın ikinci yarısında ise Sehâvî (ö. 902) ile karşılaşmaktayız. Sehâvî'nin *Fethu'l-Muğîs bi şerhi Elfiyeti'l-hadîs li'l-Irâkî* adlı eseri ile halk dilinde şöhret bulmuş hadisleri incelediği *el-Makâsıdü'l-hasene* adlı çalışması ilk akla gelen kitaplardır.

Hicrî onuncu asrın en mühim şahsiyetleri ise Suyûtî (ö. 911), Kastallânî (ö. 923) ve İbn Arrâk (ö. 963)'tır. Suyûtî tam anlamıyla bir te'lif üstadıdır. Hadisle ilgili eserleri arasında şunları kaydedebiliriz: Bütün hadisleri derlemeye çalıştığı *Cem'u'l-cevâmi'*, on bin civarında kısa kavli hadisi kaydettiği *el-Câmiu's-sağîr*, Buhârî şerhi *et-Tevşîh ale'l-Câmi'i's-sahîh*, Müslim şerhi *ed-Dîbâc alâ Sahîhi Müslim b. Haccâc*, *Mirkâtu's-suûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd*, *Kûtu'l-muğtezî alâ Câmii't-Tirmizî*, *Zehrü'r-rubâ ale'l-Müctebâ*, *Tenvîru'l-havâlik*, *Misbâhu'z-zücâce alâ Süneni İbn Mâce*, *İs'âfu'l-mubatta bi ricâli'l-Muvatta*, *el-Leâliu'l-masnûa*, *ed-Dürerü'l-müntesira fi'l-ehâdîsi'l-müştehira*, *el-Ezhârü'l-mütenasira fi'l-ahbâri'l-mütevâtire*, *Miftâhu'l-cenne fi'l-ihticac bi's-sünne*, *Tedrîbu'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, *Nazmu'd-dürer fi ilmi'l-eser*, *Menâhilu's-safa fi tahrîci ehâdîsi'ş-Şifâ*, *et-Ta'zîm ve'l-minne fi enne valideyi'l-Mustafâ fi'l-cenne*, *ed-Dürrü'n-nesîr fi muhtasarı Nihâyeti İbni'l-Esîr*, *Lübbü'l-Lübâb fi tahrîri'l-Ensâb*. Kastallânî'nin *İrşâdü's-sârî* adlı Buhârî şerhi vardır. İbn Arrak'ın ise *Tenzîhü'ş-şerîati'l-merfûa ani'l-ahbâri'ş-şenîati'l-mevzûa*'sı mühimdir. Hicrî onuncu asrın sonları ile onbirinci asrın başlarında ise Ali el-Kârî'nin (ö. 1014) çalışmalarıyla karşılaşmaktayız. Ali el-Kârî özellikle uydurma hadisler alanında çalışmıştır. Bu alanda *el-Esrârü'l-merfûa* ve *el-Masnû'* adlı çalışmaları vardır. Ayrıca Tebrizî'nin *Mişkâtü'l-mesâbîh*'ini şerhettiği *Mirkâtu'l-mefâtîh* adlı eseri de önemlidir.

Sonraki yüzyıllarda da elbette pek çok çalışmalar yapılmıştır. Özellikle son asırda hadis ilminin pek çok sahasında eserler verilmiştir. Ancak bunları bu kısa çalışmada sıralamak pek mümkün görünmemektedir. Bilinmesi gerekenlere bu kısımdan sonra yapacağımız tanıtımlarda değineceğiz.

II. Hadis Kaynakları

Hadis kaynağı derken maksadımız Hz. Peygamber'e, sahâbeye ve tâbiîne atfedilen söz ve fiillerin çeşitli kriterlere göre kaydedildiği eserlerdir. Yani hadis aramak için ilk bakılabilecek çalışmalardır. Bu alanda *sahîfe, cüz, sahîh, muvatta, musannef, câmi', sünen, müsned ve mu'cem* adlarıyla pek çok çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda hadisler bazen konularına göre bazen de râvilerine göre tertip edilmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde hadislerin ilk harflerine göre tasnif edildiği de görülmektedir.

A. Sahîfeler, Câmiler, Sünenler ve Musannefler

Hz. Peygamber henüz hayatta iken bazı sahâbîlerin Resûlullah'tan işittiklerini ve gördüklerini yazıya geçirmeye başladıkları bilinmektedir. Onlar herhangi bir tasnif içermeyen ve hadislerin ardı ardına sıralanmasıyla oluşan bu çalışmalarına *sahîfe* adını vermişlerdir. Zaman ilerledikçe daha sistematik ve profesyonel eserlerle karşılaşılmaktadır. İslâm diniyle alakalı hemen her konuyu (iman, tefsir, ibâdetler, beşerî ilişkiler, ceza hukuku, yargı hukuku, idâre hukuku, kıyafetler, yiyecek ve içecekler, kıyâmet, âhiret ahvâli, ahlâk ilkeleri, âdâb-ı muâşeret, tıp vs.) ele alan eserlere *câmi'* denilmiştir. Câmi' türüne göre daha dar kapsamlı olan ve özellikle fıkhî konulardaki daha çok merfû haberleri ihtiva eden kitaplara *sünen* adı verilmiştir. Sünenlere göre daha kapsamlı bir tarzda fıkhî konularla alakalı merfû, mevkûf ve maktû haberleri içeren çalışmalara ise *musannef* denilmiştir. Câmi', sünen ve musannef türü eserler ale'l-ebvâb (konularına göre) tasnife sahiptir.

1- Hemmâm b. Münebbih (ö. 132) - *Sahîfe*: Hemmâm, meşhur tarihçi Vehb b. Münebbih'in (ö. 114) kardeşidir. *Es-Sahîfetü's-sahîha* adını da alan ve Ebû Hüreyre'den (ö. 58) naklettiği 138 rivayeti içeren eseri hadis ilmiyle alakalı elimizdeki en eski kaynaktır. Bu sahîfeyi Hemmâm'dan nakleden yegâne râvi Ma'mer b. Râşid'dir. Hz. Peygamber'e oldukça yakın bir dönemde te'lif edilmiş bir eser olmasına rağmen yine de hem eski hem yeni bazı âlimler içerdiği bir takım hadisleri sahih saymamışlardır[1].

2- Ma'mer b. Râşid (ö. 153) - *el-Câmi'*: Hemmâm b. Münebbih'in öğrencisidir. 1600 civarında hadis içeren *el-Câmi'*, talebesi Abdurrezzak b. Hemmâm'ın (ö. 211) *Musannef*'inin sonunda basılmıştır. Eserde hadisler belli bir tertibe riayet edilmeksizin bab başlıkları altında kaydedilmişir. Önce izin isteme (isti'zân) hakkındaki birkaç hadisi nakleden müellif daha sonra selam verme, yüzük, hayvanlara binme, resim ve heykel, ayın günleri, uğursuzluk ve hastalıkların bulaşıcılığı gibi farklı konuları ardı ardına işlemiştir.

3- İmam Mâlik'in (ö. 179) – *el-Muvatta*: Mâlik b. Enes Mâlikî mezhebinin imamıdır. *Muvatta* adlı eserinde merfû, mevkûf ve maktû rivayetler yanında amel-i ehl-i Medîne'yi de derlemiştir. Eserde muttasıl haberlerden başka munkatı rivayetler de bulunmaktadır. İslâm âlimleri bu munkatı haberlerin muttasıl isnadlarını bulmaya çalışmışlardır. *Muvatta*'nın birden fazla rivayeti bulunmaktadır. Bu rivayetler arasında da kayda değer farklılıklar mevcuttur. Örneğin Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189), Abdurrahmân b. Kâsım el-Utakî (ö. 191),

1 Bk. Sinan Erdim, "Hemmâm Sahîfesi'ndeki Rivayetlerin Hz. Peygamber'e Nisbet ve Muhteva Problemi -Hızır Hadisi Özelinden-", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, c. XVIII, sy. 1, s. 185; Bünyamin Erul, *Hadislerin Dili, İlk Hadis Belgesi Hemmâm'ın Sahîfesi*, Ankara: TDV, 2009.

Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî (ö. 221), Yahya b. Yahya el-Leysî (ö. 234) ve Süveyd b. Saîd el-Hadesânî (ö. 240) rivayetleri bunlar arasındadır. *Muvatta* üzerine yapılan en meşhur şerhler şunlardır:

a. İbn Abdilber (ö. 463) - *et-Temhîd li mâ fi'l-Muvatta mine'l-meânî ve'l-esânîd*,
b. İbn Abdilber (ö. 463) - *et-Takassi li hadisi'l-Muvatta*
c. İbn Abdilber (ö. 463) - *el-İstizkâr*
d. Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474) - *el-Münteka*
e. İbnü'l-Arâbî (ö. 543) - *el-Kabes fî şerhi'l-Muvatta*
f. Suyûtî (ö. 911) - *Tenvîrü'l-havâlik*
g. Zürkânî (ö. 1710) - *Şerhu'l-Muvatta (Ebhecü'l-mesâlik bi şerhi Muvattai'l-İmam Mâlik)*
h. Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî (ö. 1762) - *el-Müsevvâ fî ehâhîsi'l-Muvatta*
i. Leknevî (ö. 1886) - *et-Ta'liku'l-mümecced alâ Muvattai'l-İmam Muhammed*
j. Muhammed Zekeriyâ el-Kandehlevî (ö. 1982) - *Evcezü'l-mesâlik ilâ Muvattai Mâlik*

OKUMA PARÇASI
MÂLİK B. ENES – EL-MUVATTA

بَابُ ادِّخَارِ لُحُومِ الْأَضَاحِيِّ

حَدَّثَنِي يَحْيَى، عَنْ مَالِكٍ، عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ الْمَكِّيِّ، عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ « نَهَى عَنْ أَكْلِ لُحُومِ الضَّحَايَا بَعْدَ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ، ثُمَّ قَالَ بَعْدُ كُلُوا وَتَصَدَّقُوا، وَتَزَوَّدُوا وَادَّخِرُوا

وَحَدَّثَنِي عَنْ مَالِكٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي بَكْرٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ وَاقِدٍ أَنَّهُ قَالَ: «نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ أَكْلِ لُحُومِ الضَّحَايَا بَعْدَ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ»، قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي بَكْرٍ فَذَكَرْتُ ذَلِكَ لِعَمْرَةَ بِنْتِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، فَقَالَتْ: صَدَقَ، سَمِعْتُ عَائِشَةَ زَوْجَ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَقُولُ: دَفَّ نَاسٌ مِنْ أَهْلِ الْبَادِيَةِ حَضْرَةَ الْأَضْحَى فِي زَمَانِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «ادَّخِرُوا لِثَلَاثٍ، وَتَصَدَّقُوا بِمَا بَقِيَ»، قَالَتْ: فَلَمَّا كَانَ بَعْدَ ذَلِكَ قِيلَ لِرَسُولِ اللَّهِ

صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَقَدْ كَانَ النَّاسُ يَنْتَفِعُونَ بِضَحَايَاهُمْ وَيَجْمُلُونَ مِنْهَا الْوَدَكَ، وَيَتَّخِذُونَ مِنْهَا الْأَسْقِيَةَ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «وَمَا ذَلِكَ» أَوْ كَمَا قَالَ: قَالُوا: نَهَيْتَ عَنْ لُحُومِ الضَّحَايَا بَعْدَ ثَلَاثٍ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «إِنَّمَا نَهَيْتُكُمْ مِنْ أَجْلِ الدَّافَّةِ الَّتِي دَفَّتْ عَلَيْكُمْ، فَكُلُوا وَتَصَدَّقُوا وَادَّخِرُوا» يَعْنِي بِالدَّافَّةِ قَوْمًا مَسَاكِينَ قَدِمُوا الْمَدِينَةَ

"Kurban Etlerinin Saklanması

Yahyâ – Mâlik – Ebü'z-Zübeyr el-Mekkî – Câbir b. Abdillah isnadıyla Resûlullah'ın üç günden sonra kurban etlerinin yenilmesini yasakladığı; fakat daha sonra "Yiyebilirsiniz, sadaka verebilirisiniz, azık yapabilirsiniz ve saklayabilirsiniz" buyurdu.

Malik – Abdullah b. Ebî Bekr isnadıyla nakledildiğine göre Abdullah b. Vâkıd şöyle demiştir: "Üç günden sonra kurban etlerinin yenilmesini yasakladı". Abdullah b. Ebî Bekr, bunu Amra binti Abdirrahmân'a sorduğunu, onun da bunu onayladığını ifade etmiş ve Hz. Peygamber'in hanımı Hz. Âişe'nin şöyle dediğini nakletmiştir: "Resûlullah zamanında Kurban bayramı günlerinde bedevîlerden bir grup Medîne'ye gelmişti. Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Üç günlük et ayırın! Geri kalanını sadaka olarak verin". Daha sonra Resûlullah'a "İnsanlar Kurbanlarından faydalanıyorlar, yağlarını eritiyorlar ve içeceklere kaplar yapıyorlar" dediler. Resûlullah "Bunda ne var?" veya benzeri bir cevap verdi. Dediler ki "Üç günlük etten fazlasını yasaklamıştınız". Şöyle buyurdu: "Ben gelen kafile sebebiyle yasaklamıştım. Şimdi yiyebilir, sadaka verebilir ve saklayabilirsiniz". Hz. Peygamber, dâffe/kafile kelimesiyle Medîne'ye gelen fakir bir grup insanı kastetmekteydi"[2].

4- Ebû Yûsuf (ö. 182) - *el-Âsâr*: İlk kâdılkudât ve Hanefî mezhebinin en mühim üç şahsiyetinden biri olan Ebû Yûsuf'un *el-Âsâr*'ı merfû haberlerden daha fazla mevkûf ve maktû rivayetleri içermektedir. Bu kitap aslında Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'i de sayılabilir. Çünkü rivayetlerin tamamı Ebû Hanîfe tarikiyle nakledilmektedir. Kitapta zaman zaman munkatı rivayetlere de rastlanmaktadır. Yaklaşık 1050 hadis içermektedir. Ebû Yûsuf'un *el-Âsâr* dışında *el-Harac*, *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ* ve *er-Red alâ Siyeri'l-Evzâî* adlı çalışmaları da bulunmaktadır.

5- Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189) - *el-Âsâr*: Hanefî mezbebine ait en eski ve kapsamlı eserlerin müellifi olan İmam Muhammed, *el-Âsâr* adlı eserinde hocası Ebû Hanîfe vasıtasıyla aldığı merfû, mevkûf ve maktû haberleri nakletmiştir. Rivayetler arasında nadiren munkatı haberlere de rastlanmaktadır. Eserde hadisler, konularına göre tertip edilmiştir ve yaklaşık 250 hadis bulunmaktadır.

2 Mâlik b. Enes, *Muvatta*, II, 484.

6- Abdullah b. Vehb (ö. 197) - *el-Câmi' fi'l-hadîs*: Elimizde eksik hali ile bulunan bu kitap, 500 civarında hadis içermektedir.

7- Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 211) – *el-Musannef*: Ma'mer b. Râşid'in talebesi olan Abdurrezzâk, *Musannef*'inde hadisleri konularına göre tertip etmiştir. Merfû, mevkûf ve maktû haberlerin hepsini derlemiştir. Yaklaşık 21.000 hadis içermektedir. Kitabın en önemli kaynakları arasında Ma'mer'in ismi 6341 defa, İbn Cüreyc'in ismi 4941 defa, Sevrî ismi 4368 defa ve İbn Uyeyne ismi 1010 defa geçmektedir. Bu da kitabın hicrî ikinci asrın yazılı kaynaklarını bünyesine aldığını ispatlamaktadır.

OKUMA PARÇASI
ABDURREZZÂK B. HEMMÂM – EL-MUSANNEF

بَابُ وُضُوءِ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ جَمِيعًا

عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ قَالَ: «لَا بَأْسَ أَنْ يَتَوَضَّأَ الرِّجَالُ وَالنِّسَاءُ مَعًا إِنَّمَا هُنَّ شَقَائِقُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأُمَّهَاتُكُمْ»

عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ، عَنْ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ قَالَ: «كُنَّا نَتَوَضَّأُ نَحْنُ وَالنِّسَاءُ مَعًا»

عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ إِسْرَائِيلَ بْنِ يُونُسَ، عَنْ سِمَاكِ بْنِ حَرْبٍ، عَنْ أَبِي سَلَامَةَ الْحَبِيبِيِّ قَالَ: رَأَيْتُ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ أَتَى حِيَاضًا عَلَيْهَا الرِّجَالُ وَالنِّسَاءُ يَتَوَضَّئُونَ جَمِيعًا فَضَرَبَهُمْ بِالدِّرَّةِ، ثُمَّ قَالَ لِصَاحِبِ الْحَوْضِ: «اجْعَلْ لِلرِّجَالِ حِيَاضًا، وَلِلنِّسَاءِ حِيَاضًا» ثُمَّ لَقِيَ عَلِيًّا فَقَالَ: «مَا تَرَى؟» فَقَالَ: أَرَى إِنَّمَا أَنْتَ رَاعٍ، فَإِنْ كُنْتَ تَضْرِبُهُمْ عَلَى غَيْرِ ذَلِكَ فَقَدْ هَلَكْتَ وَأَهْلَكْتَ

"Erkek ve Kadınların Birlikte Abdest Alması

Abdurrezzâk, İbn Cüreyc'in şöyle dediğini nakletmiştir: "Erkek ve kadınların birlikte abdest almalarında sakınca yoktur. Onlar sizlerin kız kardeşleriniz, kızlarınız ve annelerinizdir".

Abdurrezzâk – İbn Cüreyc – Nâfi' isnadıyla İbn Ömer şöyle demiştir: "Bizler kadınlarla birlikte abdest alırdık".

Abdurrezzâk – İsrâîl b. Yûnus – Simâk b. Harb isnadıyla Ebû Seleme el-Habîbî'nin şöyle dediğini nakletmiştir: "Hz. Ömer, erkek ve kadınların birlikte abdest aldıkları havuzların yanına geldi. Sopasıyla oradakilere vurdu. Sonra havuz sahibine "Erkekler için ayrı, kadınlar için ayrı havuzlar yap" dedi. Sonra Hz. Ali

ile karşılaştı ve ona dedi ki: "Ne düşünüyorsun?" Hz. Ali de "Senin hakiki yönetici olduğunu düşünüyorum. Eğer başka bir şey yüzünden onları dövseydin hem sen hem onlar helak olurdu"[3].

8- Ebû Bekr b. Ebî Şeybe (ö. 235) – *el-Musannef*'i: Kitabın tam adı *el-Musannef fi'l-ehâdîs ve'l-âsâr*'dır. Kardeşi Osman b. Ebî Şeybe (ö. 239) müsned müellifidir. *Musannef*'te hadisler konularına göre tertip edilmiştir. Yaklaşık 38.000 hadis bulunan eserde rivayetler merfû, mevkûf ve maktû olabilmektedir. Kitabın en mühim kaynakları Vekî b. El-Cerrâh (7957 defa), İbn Uyeyne (1052 defa), Hüşeym b. Beşîr (1285 defa), Gunder (791 defa) ve Ebû Davud et-Tayâlisî (304 defa)'dir. Eserin en önemli kısımlarından birisi de sonunda yer alan كِتَابُ الرَّدِّ عَلَى أَبِي حَنِيفَةَ هَذَا مَا خَالَفَ بِهِ أَبُو حَنِيفَةَ الْأَثَرَ الَّذِي جَاءَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "Ebû Hanîfe'ye Reddiye: Ebû Hanîfe'nin Muhalefet Ettiği Allah Resûlü'nden Gelen Haberler" bölümüdür. Bu bölümde müellif Ebû Hanîfe'nin hadislere aykırı hükmettiğini düşündüğü 120'den fazla konuyu işlemektedir. Bu hususta Kâsım b. Kutlubuga'nın (ö. 879) *el-Ecvibe an i'tirâdâti İbn Ebî Şeybe alâ Ebî Hanîfe* ve Zâhid el-Kevserî'nin (ö. 1952) *en-Nüketü't-tarife* adlı cevap niteliğinde çalışmaları mevcuttur.

9- Buhârî (ö. 256) - *el-Câmiu's-sahîh*: Sahih hadisleri toplamak maksadıyla te'lif edilen ilk hadis eseridir. Ondan evvelki kitaplarda sahîhlik şartlarını taşıyan rivayetler yanında az da olsa zayıf haberler de toplanırdı. Buhârî'nin bu kitabı Kur'ân'dan sonra en güvenilir çalışma sayılmaktadır. Kitabın tam adı *el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîhü'l-muhtasar min umûri Resûlillahi ve süneni ve eyyamih*'tir. İslâm dininin hemen her alanıyla ilgili hadisler, 97 bölüm (bu bölümlere "kitap" adı verilir) ve 1300 civarında konu başlığı (bunlara "bâb" ya da "terceme" denilir) altında derlenmiştir. Buhârî'nin en önemli özelliklerinden birisi hadisleri kaydettiği başlıkları bazen uzun tutması ve hadisten çıkacak anlamı başlıkta bir nevi açıklamasıdır. Bu yüzden "Buhârî'nin fıkhı bab başlıklarındadır" (فقه البخاري في تراجمه) denilir. Kitapta 7300 kadar müsned, 1300 civarında muallak yani isnadın baş kısmında bir ya da birkaç râvinin eksik olduğu haber bulunmaktadır. Muallak rivayetler bab başlıklarında olduklarından eserin sıhhatine zarar vermemektedir. *Sahîhü'l-Buhârî* üzerine yapılan şerhler şunlardır:

a. Hattâbî (ö. 388) - *İ'lamü'sünen*

b. İbn Battal'ın (ö. 449) - *Şerhu'l-Câmii's-sahîh*

c. Moğoltay b. Kılıç'ın (ö. 762) - *et-Telvih şerhu'l-Câmii's-sahîh*

---

3 Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Musannef*, I, 75.

d. Kirmânî (ö. 786) - *el-Kevâkibü'd-derârî*

e. İbnü'l-Mülakkın (ö. 804) - *et-Tavzîh li şerhi'l-Câmii's-sahîh*

f. İbn Hacer'in (ö. 852) - *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*

g. Aynî'nin (ö. 855) - *Umdetü'l-kârî*

h. Suyûtî'nin (ö. 911) - *et-Tevşîh ale'l-Câmii's-sahîh*

i. Kastallânî (ö. 923) - *İrşâdü's-sârî*

Buhârî'nin eseri Zebîdî (ö. 893) tarafından *et-Tecrîdü'sarîh* adıyla ihtisâr edilmiştir. Bu ihtisar çalışması Babanzâde Ahmed Naim (ö. 1934) ve Kâmil Miras (ö. 1957) tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Ahmed Naim'in bu çeviriye yazdığı uzun mukaddime önemli bir hadis usûlü çalışmasıdır. Ayrıca Buhârî'deki muallak haberlerin mevsul isnadlarını bulmayı hedefleyen İbn Hacer'in (ö. 852) *Tağlîku't-ta'lîk* adlı çalışması da kayda değerdir. Buhârî'nin bu kitaptan başka *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu'l-evsat*, *et-Târîhu's-sağîr*, *ed-Duafâu's-sağîr*, *el-Künâ*, *Halku ef'âli'l-ibâd*, *el-Edebü'l-müfred*, *Ref'u'l-yedeyn fi's-salât ve el-Kıraa halfe'l-imâm* adlı çalışmaları bulunmaktadır.

10- Müslim (ö. 261) - *el-Câmiu's-sahîh*: Buhârî'den sonra en güvenilir hadis kaynağı sayılan bu eserde müellif hadisleri konularına göre 54 kitap ve 1300 civarında babda derlemiştir. Bab başlıkları müellif tarafından değil eserin şârihlerinden Nevevî (ö. 676) tarafından konulmuştur. Eser 7500 civarında hadis içermektedir. En önemli özelliklerinden birisi bir hadisin farklı isnâdlarını da kaydetmesidir. Rivayette oldukça hassas davranan İmam Müslim, en küçük ayrıntılara bile işaret edebilmektedir. Örneğin hocasının rivayette hangi lafzı kullandığını ve farklı hocalardan aldığı hadisin lafzının hangisine ait olduğunu beyan etmektedir. Üzerine yazılan şerhler şunlardır:

a. Mazerî (ö. 536) - *el-Mu'lim bi fevâidi Müslim*

b. Kâdı İyâz (ö. 544) - *İkmâlü'l-Mu'lim bi fevâidi Müslim*

c. Übbî (ö. 827) - *İkmâlü İkmâli'l-Mu'lim*

d. Senûsî (ö. 895) - *Mükmilü İkmâli'l-İkmâl*

e. Ebü'l-Abbas el-Kurtubî (ö. 656) - *el-Müfhim li mâ eşkele min Telhîsi Sahihi Müslim*

f. Nevevî (ö. 676) - *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*

g. Suyûtî (ö. 911) - *ed-Dîbâc alâ Sahîhi Müslim b. Haccâc*

İmam Müslim'in *Sahîh*'ten başka *et-Temyîz*, *et-Tabakât*, *el-Künâ ve'l-esmâ* ve *el-Münferidât ve'l-vuhdân* gibi eserleri de bulunmaktadır.

OKUMA PARÇASI
MÜSLİM B. HACCÂC – EL-CÂMİ'U'S-SAHÎH

فَلَوْلَا الَّذِي رَأَيْنَا مِنْ سُوءِ صَنِيعِ كَثِيرٍ مِمَّنْ نَصبَ نَفْسَهُ مُحَدِّثًا، فِيمَا يَلْزَمُهُمْ مِنْ طَرْحِ الْأَحَادِيثِ الضَّعِيفَةِ، وَالرِّوَايَاتِ الْمُنْكَرَةِ، وَتَرْكِهِمُ الِاقْتِصَارَ عَلَى الْأَحَادِيثِ الصَّحِيحَةِ الْمَشْهُورَةِ مِمَّا نَقَلَهُ الثِّقَاتُ الْمَعْرُوفُونَ بِالصِّدْقِ وَالْأَمَانَةِ، بَعْدَ مَعْرِفَتِهِمْ وَإِقْرَارِهِمْ بِأَلْسِنَتِهِمْ أَنَّ كَثِيرًا مِمَّا يَقْذِفُونَ بِهِ إِلَى الْأَغْبِيَاءِ مِنَ النَّاسِ هُوَ مُسْتَنْكَرٌ، وَمَنْقُولٌ عَنْ قَوْمٍ غَيْرِ مَرْضِيِّينَ مِمَّنْ ذَمَّ الرِّوَايَةَ عَنْهُمْ أَئِمَّةُ أَهْلِ الْحَدِيثِ مِثْلُ مَالِكِ بْنِ أَنَسٍ، وَشُعْبَةَ بْنِ الْحَجَّاجِ، وَسُفْيَانَ بْنِ عُيَيْنَةَ، وَيَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ الْقَطَّانِ، وَعَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ مَهْدِيٍّ، وَغَيْرِهِمْ مِنَ الْأَئِمَّةِ، لَمَا سَهُلَ عَلَيْنَا الِانْتِصَابُ لِمَا سَأَلْتَ مِنَ التَّمْيِيزِ، وَالتَّحْصِيلِ، وَلَكِنْ مِنْ أَجْلِ مَا أَعْلَمْنَاكَ مِنْ نَشْرِ الْقَوْمِ الْأَخْبَارَ الْمُنْكَرَةَ بِالْأَسَانِيدِ الضِّعَافِ الْمَجْهُولَةِ، وَقَذْفِهِمْ بِهَا إِلَى الْعَوَامِّ الَّذِينَ لَا يَعْرِفُونَ عُيُوبَهَا، خَفَّ عَلَى قُلُوبِنَا إِجَابَتُكَ إِلَى مَا سَأَلْتَ

"Zayıf hadisleri ve münker rivayetleri terk etmeleri ve dürüstlük ve emin olmalarıyla tanınan güvenilir râvilerin naklettiği meşhur sahîh hadislerle yetinmeleri gerekirken, bizzat kendi dilleriyle ikrar ettikleri üzere halka arz ettikleri hadislerin çoğunun münker ve Mâlik b. Enes, Şu'be b. Haccâc, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî ve başka hadis imamlarının kendilerinden hadis naklini uygun bulmadıkları zayıf kişilerden aktarıldığını gördüğümüz kendini muhaddis diye tanıtan pek çok kimsenin yanlış tutumları olmasaydı (sahîh) hadislerin derlenmesi ve ayırılması konusunda istediğiniz şeyi yapmak kolay olmazdı. Fakat bildirdiğim üzere münker rivayetlerin meçhul zayıf isnâdlarla halka yayılması ve bunların taşıdığı kusurlardan habersiz insanlara bunların aktarılması sebebiyle istediğinizi yapmak kolaylaşmıştır"[4].

11- Dârimî (ö. 255) - *Sünen*: 3500 civarında hadisin 24 kitapta derlendiği bu eser fıkhî bir içeriğe sahiptir. Hadislerin 1900'e yakını merfû, 1300 kadarı mevkûf ve maktûdur. Hadisleri değerlendiren muhakkik yaklaşık 600 hadis hakkında zayıf hükmü vermiş görünüyor.

12- İbn Mâce (ö. 273) - *Sünen*: 4300 civarında hadisin 37 kitapta derlendiği bu kitabın *Kütüb-i sitte*'ye dâhil olup olmadığı tartışmalıdır. Zira içerdiği hadislerin

4 Müslim, *Sahîh*, I, 7.

yaklaşık 50 tanesinin uydurma, 1000'e yakınının ise zayıf olma durumu söz konusudur.

13- Ebû Davud es-Sicistânî (ö. 275) - *Sünen*: Toplam 40 kitapta 1813 babda 5200 civarında hadis içeren *Sünen* hakkında bizzat müellifi bir tanıtım yazısı (*Risâle ilâ ehl-i Mekke fî vasfi Sünenih*) yazmıştır. *Sünen*'de 800'den fazla hadisin zayıf olma ihtimali söz konusudur. *Sünen* üzerine şu şerhler yazılmıştır:

a. Hattâbî (ö. 388) - *Meâlimü's-sünen*
b. Ebü't-Tayyib el-Azimâbâdî (ö. 1911) - *Avnu'l-Ma'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd*
c. Halil b. Ahmed Sehârenfûrî (ö. 1927) - *Bezlü'l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd*
d. Mahmûd Muhammed Hattâb es-Sübkî'nin (ö. 1934) - *el-Menhelü'l-azbi'l-mevrûd*

14- Tirmizî (ö. 279) - *Sünen*: Toplam 51 kitapta 4000 civarında hadis içeren *Sünen*'in en önemli özelliklerinden biri hadislerin ardından Tirmizî'nin hadisin sıhhat durumu, râvilerinin hali, farklı isnatları, aynı babdaki başka rivayetler ve hadisle kimlerin amel ettiği gibi noktalarda yaptığı açıklamalardır. *Sünen*'deki hadislerin 17'sinin uydurma, 600'den fazlasının zayıf olma ihtimali bulunmaktadır. Tirmizî üzerine şu şerhler yazılmıştır:

a. İbnü'l-Arabî (ö. 543) - *Ârızatu'l-ahvezî fî şerhi't-Tirmizî*
b. İbn Seyyidinnâs (ö. 734) - e*n-Nefhü'ş-şezî şerhu Süneni't-Tirmizî*
c. Keşmîrî (ö. 1933) - *el-Arfu'ş-şezî alâ Câmii't-Tirmizî*
d. Mübârekfûrî (ö. 1934) - *Tuhfetü'l-ahvezî bi şerhi Câmii't-Tirmizî*
e. Ahmed Muhammed Şakir - *Şerhu Câmii't-Tirmizî*

Tirmizî'nin *Sünen* dışında *eş-Şemâilü'n-nebeviyye*, *el-İlelü'l-kebîr*, *el-İlelü's-sağir*, *Tesmiyetü ashâbi'n-nebî* ve *el-Esmâ ve'l-künâ* adlı çalışmaları vardır.

OKUMA PARÇASI
TİRMİZÎ - SÜNEN

حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ، وَهَنَّادٌ، وَمَحْمُودُ بْنُ غَيْلَانَ، قَالُوا: حَدَّثَنَا وَكِيعٌ، عَنْ سُفْيَانَ، ح وحَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مَهْدِيٍّ قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَقِيلٍ، عَنْ مُحَمَّدِ ابْنِ الْحَنَفِيَّةِ، عَنْ عَلِيٍّ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «مِفْتَاحُ الصَّلَاةِ الطُّهُورُ، وَتَحْرِيمُهَا التَّكْبِيرُ، وَتَحْلِيلُهَا التَّسْلِيمُ»

. هَذَا الْحَدِيثُ أَصَحُّ شَيْءٍ فِي هَذَا الْبَابِ وَأَحْسَنُ. وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَقِيلٍ هُوَ صَدُوقٌ، وَقَدْ تَكَلَّمَ فِيهِ بَعْضُ أَهْلِ الْعِلْمِ مِنْ قِبَلِ حِفْظِهِ. وسَمِعْت مُحَمَّدَ بْنَ إِسْمَاعِيلَ، يَقُولُ: كَانَ أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ، وَإِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، وَالْحُمَيْدِيُّ، يَحْتَجُّونَ بِحَدِيثِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَقِيلٍ، قَالَ مُحَمَّدٌ: وَهُوَ مُقَارِبُ الْحَدِيثِ. وَفِي الْبَابِ عَنْ جَابِرٍ، وَأَبِي سَعِيدٍ

Kuteybe, Hennâd ve Mahmûd b. Ğaylân – Vekî‘ – Süfyân (tahvîl)

Muhammed b. Beşşâr – Abdurrahmân b. Mehdî – Süfyân – Abdullah b. Muhammed b. Akîl – Muhammed b. Hanefiyye – Ali isnadıyla Resûlullah'ın şöyle dediği nakledilmiştir: "Namazın anahtarı temizliktir. Namaz yasakları tekbirle başlar. Namazdan çıkış selam iledir". Bu hadis bu babın en sahih ve hasen hadisidir. Abdullah b. Muhammed b. Akîl sadûktur. Hafızası hakkında bazı âlimler eleştirilerde bulunmuşlardır. Muhammed b. İsmâîl'in "Ahmed b. Hanbel, İshâk b. İbrâhîm ve Humeydî, Abdullah b. Muhammed b. Akîl'in naklettiği hadisleri hüccet kabul ediyorlardı. O, mukâribü'l-hadîs seviyesindedir. Bu babda Câbir ve Ebû Saîd'den de haberler nakledilmektedir"[5].

Nesâî (ö. 303) - *Sünen*: Nesâî, önce 12.000'e yakın hadisten oluşan *es-Sünenü'l-kübrâ*'sını telif etmiş, ardından bu kitaptan yaptığı seçkilerle 5700 civarında hadis bulunan *el-Müctebâ* (*es-Sünenü's-suğrâ*) adlı eserini derlemiştir. Kütüb-i sitteye dahil olan eseri *el-Müctebâ*'dır. Bu hadislerin yaklaşık 300 tanesinin zayıf olma ihtimali mevcuttur. Nesâî'nin ayrıca *Amelü'l-yevm ve'l-leyle* ve *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn* gibi başka çalışmaları da vardır.

15- İbn Huzeyme (ö. 311) - *Sahîh*: Eserin asıl adı *Muhtasaru'l-muhtasar mine'l-müsned*'dir. Anlaşılıyor ki aslında bir ihtisâr çalışmasıdır. 3000 civarında hadis içeren eser, ale'l-ebvâb tasnife sahiptir. Eserde müellif yer yer hadisler hakkında sıhhat değerlendirmeleri ve fıkhî yorumlar yapmıştır. Eserdeki hadislerin 300 kadarının zayıf olma ihtimali bulunmaktadır. İbn Huzeyme'nin *Sahîh*'ten başka *Şe'nü'd-duâ* ve *et-Tevhîd* adlı çalışmaları da vardır.

16- İbn Hibbân (ö. 354) - *Sahîh*: Kitabın asıl adı *el-Müsnedü's-sahîh ale't-tekâsim ve'l-envâ*'dır. Eserin tasnifi klasik usûlden farklıdır. 7500'e yakın hadis bulunan eser, 5 kısım ve 400 neve ayrılmıştır: Allah'ın emirleri (110 nev), nehiyler (110 nev), haberler (80 nev), mubahlar (50 nev), sadece Hz. Peygamber'in izlediği fiiller (50 nev). *Sahîh*, İbn Balabân (ö. 739) tarafından klasik tasnife tabi tutulmuştur.

5 Tirmizî, *Sünen*, I, 8.

Çalışması *el-İhsân fî takrîbi Sahîh İbn Hibbân* adıyla matbudur. Kitapta 500 kadar zayıf rivayet olması muhtemeldir. İbn Hibbân'ın *es-Sikât*, *el-Mecrûhîn*, *Ravzatü'l-ukalâ ve nüzhetü'l-füzalâ*, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr* ve *es-Sîretü'n-nebeviyye* adlı çalışmaları da vardır.

17- Dârekutnî (ö. 385) - *Sünen*: Bu kitabın en önemli özelliği aslında ahkâmla ilgili illetli hadisleri içeriyor olmasıdır. Bu durum büyük ihtimalle müellifin ilel konusundaki bilgi birikiminden kaynaklanmaktadır. Dârekutnî, ilel bilgisini ahkâm hadislerine uygulamak istemiş olmalıdır. Eser, 27 kitap, 4800'e yakın hadis içermektedir. Bizzat müellif 300'e yakın yerde râvilerin zayıf, münkerü'l-hadis ya da metrûk olduğunu beyan etmiştir. Hatta on yerde uydurmacı râvilerden nakilde bulunmuş ve bunu açıklamıştır. Dârekutnî'nin ayrıca *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, *el-İlzâmât ale's-sahîhayn*, *Garîbü'l-hadîs*, *et-Tetebbu'*, *Ricâlü'l-Buhârî ve Müslim* ve *el-Mu'telif ve'l-muhtelif* gibi eserleri de bulunmaktadır.

18- Beyhakî (ö. 458) - *es-Sünenü'l-kübrâ*: En hacimli sünenlerden biridir. 70 civarında kitap, 21.000'den fazla hadis içermektedir. Yalnızca merfû değil mevkûf ve maktû haberleri de muhtevidir. Hadisler hakkında sıhhat değerlendirmeleri ve fıkhî yorumlarla karşılaşılabilmektedir. 500'den fazla yerde râvilerin zayıf, metrûk ve münker olduğunu kendisi beyan etmektedir. Esere İbn Türkmânî (ö. 750) tarafından *el-Cevherü'n-nakî fi'r-red ale'l-Beyhakî* adıyla tenkit çalışması yapılmıştır. Beyhakî oldukça velûd bir müelliftir ve *el-Medhal ila kitabi's-Sünen*, *es-Sünenü's-suğrâ*, *Tahrîcü ehâdîsi'l-Üm*, *el-Kırâe halfe'l-imam*, *Fezâilü'l-evkât*, *el-Esmâ ve's-sıfât*, *Delâilü'n-nübüvve*, *Şuabü'l-îmân*, *el-Kaza ve'l-kader*, *Menâkıbü'ş-Şâfiî*, *Beyânü hatai men ahtae ale'ş-Şâfiî*, *el-Hilâfiyyât beyne'ş-Şâfiî ve Ebî Hanîfe* ve *Ahkâmü'l-Kur'ân* gibi eserleri mevcuttur.

19- Beyhakî (ö. 458) - *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*: 21.000'e yakın hadis içeren bu eser Şâfiî fıkhının dayandığı hadisleri içermektedir. Eser kısmen fıkıh kitabı da addedilebilir. Zira konular hakkında yalnızca hadis rivayetiyle yetinilmemekte fıkhî tahlillerde az da olsa yapılmaktadır.

B. Müsnedler ve Mu'cemler

Hicri ikinci asrın sonlarına doğru bazı hadis âlimleri hadisleri râvilerine göre tasnif etme (ale'r-ricâl) yolunu tercih etmişlerdir. Bu usulde genellikle hadisler sahâbî râvilerine göre sıralanmışlardır. Sahâbîler ise değişik özelliklerine göre sıralanmıştır. Genellikle aşere-i mübeşşere ile başlanmıştır. Hanım sahâbîler ayrı bir bölümde tasnif edilmiştir. Alfabetik tasniflerle de karşılaşılabilmektedir. Bu tür eserlere *müsned* ya da *mu'cem* adı verilmiştir.

20- Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204) - *Müsned*: Sahâbî râvilere göre hadislerin tasnif edildiği kitapta 280 civarında sahâbînin 3000'e yakın hadisi bulunmaktadır. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali rivayetleriyle başlayan eserde hanım sahabîlerin nakilleri de ayrı bölümlerde derlenmiştir. Eserin en mühim kaynakları arasında Şu'be (1060 defa) ve Hammâd b. Seleme (198 defa) başta gelmektedir. Kitap Ahmed b. Abdirrahman es-Sâ'âtî tarafından *Minhatu'l-Ma'bûd fî tertîbi Müsnedi't-Tayâlisî Ebî Dâvûd* adıyla ale'l-ebvâb hale getirilmiştir.

21- Humeydî (ö. 219) - *Müsned*: Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî'ye ait *Müsned*'de 1300 civarında hadis yer almaktadır. Humeydî'nin ayrıca itikat konularını ele aldığı *Usûlü's-sünne* adlı bir çalışması da vardır. *Müsned*'in en önemli kaynaklarından biri Süfyân b. Uyeyne'dir (ö. 198). Zira 1000'den fazla hadis, İbn Uyeyne'den alınmıştır.

22- Müsedded b. Müserhed (ö. 228) - *Müsned*: Buhârî'nin (ö. 256) *Sahîh*'inde yaklaşık 400 hadis aldığı Müsedded'in *Müsned*'i olduğu bilinmektedir.

23- İshâk b. Râhûye (ö. 238) - *Müsned*: 2400 civarında hadis içeren *Müsned,* Ebû Hüreyre'den gelen hadislerle başlamaktadır. En önemli kaynakları Vekî' (ö. 197), Nadr b. Şümeyl'dir (ö 204) ve Abdurrezzâk b. Hemmâm'dır (ö. 211).

24- Ahmed b. Hanbel (ö. 241) - *Müsned*: Hadis tarihinin en mühim birkaç şahsiyetinden biri olan Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i 900'e yakın sahâbîden gelen 27.600 civarında hadis içermektedir. Kitapta önce aşere-i mübeşşerenin, aşere-i mübeşşereyi takip edenlerin, Ehl-i beyt'in, Hâşimoğulları'nın, sahâbeden çok hadis rivayet edenlerin, Mekkelilerin, Medînelilerin, Kûfelilerin, Basralıların, Ensarın, Şamlıların, ümmehâtü'l-mü'minîn ile diğer kadın sahâbîlerin rivayetleri ayrı bölümler halinde sıralanmıştır. Kitapta sahîh hadisler yanında binlerce hadisin zayıf olma ihtimali mevcuttur. Çok olmamakla birlikte uydurma haberlerin olduğu da söylenmiştir.

فَفِيْهِ جُمْلَةٌ مِنَ الأَحَادِيْثِ الضَّعِيفَةِ مِمَّا يَسُوغُ نَقْلُهَا، وَلاَ يَجِبُ الاحْتِجَاجُ بِهَا، وَفِيْهِ أَحَادِيْثُ مَعْدُوْدَةٌ شِبْهُ مَوْضُوْعَةٍ، وَلَكِنَّهَا قَطْرَةٌ فِي بَحرٍ.

"Eserde rivayeti câiz olan ancak delil getirilmesi uygun bulunmayan bir miktar zayıf hadis vardır. Yine sınırlı sayıda uydurmaya benzer rivayetler de vardır. Bunlar denizde bir damla kadardır"[6].

İbn Hacer (ö. 852) uydurma olduğu söylenen hadislerin uydurma olmadıklarını göstermek maksadıyla *el-Kavlü'l-müsedded fi'z-zebbi an Müsnedi Ahmed*

6 Zehebî, *Siyer*, XI, 329.

adlı risâlesini yazmıştır. Ahmed b. Abdirrahman es-Sâ'âtî *el-Fethu'r-rabbânî* adlı eserde *Müsned*'i ale'l-ebvâb tasnife tabi tutmuştur. *Müsned*'in kaynakları arasında Abdurrezzak b. Hemmâm (3000 defa), Vekî (1900 defa), Muhammed b. Ca'fer (1750 defa) ve Affan b. Müslim (2099 defa) sayılabilir.

OKUMA PARÇASI
AHMED B. HANBEL – MÜSNED

كان قد سألني بعض أصحاب الحديث: هل في مسند أحمد ما ليس بصحيح؟ فقلت: نعم. فعظم ذلك على جماعة ينسبون إلى المذهب! فحملت أمرهم على أنهم عوام، وأهملت فكر ذلك. وإذا بهم قد كتبوا فتاوى، فكتب فيها جماعة من أهل خراسان، -منهم أبو العلاء الهمذاني- يعظمون هذا القول، ويردونه، ويقبحون قول من قاله! فبقيت دهشًا متعجبًا، وقلت في نفسي: وا عجبًا! صار المنتسبون إلى العلم عامة أيضًا! وما ذاك إلا أنهم سمعوا الحديث، ولم يبحثوا عن صحيحه وسقيمه، وظنوا أن من قال ما قلته تعرض للطعن فيما أخرجه أحمد، وليس كذلك! فإن الإمام أحمد روى المشهور والجيد والرديء، ثم هو قد رد كثيرًا مما روى، ولم يقبل به، ولم يجعله مذهبًا له

"Ehl-i hadisten biri Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde sahih olmayan rivayetlerin olup olmadığını sordu. Ben de var olduğu cevabını verdim. Hanbelî mezhebinden bir grup insan bu cevabımı hoş görmedi; cevabım onlara ağır geldi. Ben de onların avamdan olduklarını düşündüm. Bu konuda düşünmeyi konuşmayı bıraktım. Ama onlar durmayıp fetvalar yazdılar, içlerinde Ebu'l-Ala el-Hemezani'nin de olduğu bazı Horasanlılar benim cevabımı büyük cüret saydılar, reddiyeler yazdılar, böyle düşünenleri ağır eleştirilere tabi tuttular. Dehşete düştüm, şaşkınlık yaşadım. Kendi içimde "Vay be!" dedim. "Alimler de avama dönmüş!" Onlar hadisi duyuyorlar zayıf mı sahih mi bakmıyorlar. Zannediyorlar ki benim sözümü söyleyenler Ahmed b. Hanbel'e yönelik iftirada bulunuyorlar. Halbuki gerçek böyle değil! Zira Ahmed b. Hanbel meşhur, sahih ve zayıf haberler nakletmiştir. Bizzat kendisi kendi naklettiği pek çok hadisi reddetmiş, onları kabul etmemiş ve mezhebine esas yapmamıştır"[7].

25- Abd b. Humeyd (ö. 249) - *Müsned*: *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd* adıyla matbu olan eserde 1600'e yakın hadis bulunmaktadır. Kaynakları

7 İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-hâtır*, s. 312.

arasında Abdurrezzak b. Hemmâm (122 defa), Yezid b. Harun (97 defa) ve Ebû Bekir b. Ebî Şeybe (97 defa) bulunmaktadır.

26- Bezzâr (ö. 292) - *Müsned*: Asıl adı *el-Bahru'z-zehhâr*'dır. 10.000'den fazla hadis içermektedir. Rivayetlerin ardından sıkça hadislerle ilgili değerlendirmelere rastlanmaktadır. Bu değerlendirmeler çoğunlukla isnâd ile ilgilidir. Nûreddîn el-Heysemî (ö. 807) eserin Kütüb-i Sitte'ye zevâidini *Keşfü'l-estâr an zevâidi'l-Bezzâr* adlı eserinde tespit etmiştir.

27- Ebû Ya'la el-Mevsılî (ö. 307) - *Müsned*: 7500 kadar hadis içeren eserde 2000'e yakın zayıf hadis bulunması muhtemeldir. Nûreddîn el-Heysemî (ö. 807) kitabın zevâidini *el-Maksadü'l-a'lâ fî zevâidi Ebî Ya'lâ* adlı eserinde tespit etmiştir. Müellifin ayrıca 330 hocasından birer hadis naklederek oluşturduğu *Mu'cem*'i de bulunmaktadır.

28- Taberânî (ö. 360) - *el-Mu'cemü'l-kebîr*: Müsnedler gibi sahâbe adlarına göre hadisler tertip edilmiştir. 22.000 civarında hadis içerir.

29- Taberânî (ö. 360) - *el-Mu'cemü'l-evsat*: 2000 kadar hocasının adlarına göre tertip edilmiş 9500 kadar hadis içermektedir.

30- Taberânî (ö. 360) - *el-Mu'cemü's-sağîr*: 1160 kadar hocasının adlarına göre tertip edilmiş birer ya da ikişer hadisini içerir.

C. Hadis Cüzleri

Tek bir konudaki hadisleri veya tek bir râvinin rivayetlerini ya da bir hadisin değişik isnadlarını ihtiva eden çalışmalar *cüz* ismini almaktadır. Hadis tarihi böylesi tek bir konuyla alakalı çok sayıda hadis eserine şâhitlik etmektedir.

31- Süfyân es-Sevrî (ö. 161) - *el-Ferâiz*: Miras paylaşımı ile ilgili 90 civarında rivayet içeren cüzde merfû, mevkûf ve maktû haberler bir aradadır. Cüzde munkatı rivayetlerin de bulunduğu görülmektedir.

32- Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181) - *el-Cihâd*: Cihad ile ilgili 262 hadis içerir. Merfû haberler yanında mevkûf ve maktû haberler de içeren *el-Cihâd*'da munkatı haberlerin de olduğu görülmektedir.

33- Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181) - *ez-Zühd ve'r-rekâik*: Ahlaki içeriğe sahip hadisleri içeren eserde merfû, mevkûf ve maktû haberler bir arada bulunmaktadır. Munkatı haberler de kitapta görülebilmektedir. Kitabın bir nüshasında 1600 civarında rivayet varken diğerinde biraz daha ilaveler görülmektedir.

34- Abdullah b. Vehb (ö. 197) - *el-Kader*: Tam adı *el-Kader ve mâ verede fîhi mine'l-âsâr*'dır. Kitapta 50 civarında merfû, mevkûf ve maktû hadis bulunmaktadır.

35- Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö. 224) - *el-Îmân*: İman konusundaki haberleri ve erken dönemde bu konularda yapılan tartışmaları nakleden eserde 30 civarında rivayet vardır.

36- Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö. 224) - *et-Tuhûr*'u: Temizlikle ilgili 400 civarında hadis içeren eserde merfû, mevkûf ve maktû haberler bir arada derlenmiştir. İsnâdların kısmen kusurlu oldukları da ilk bakışta anlaşılabilmektedir.

37- Nuaym b. Hammâd (ö. 228) - *el-Fiten*: Hz. Peygamber'in kıyâmete kadar olacaklardan haber verdiğine inanılan rivayetleri içeren kitapların ilkidir. Kitabın ilk hadisi şudur:

صَلَّى بِنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَاةَ الْعَصْرِ نَهَارًا، ثُمَّ خَطَبَ إِلَى أَنْ غَابَتِ الشَّمْسُ، فَلَمْ يَدَعْ شَيْئًا هُوَ كَائِنٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ إِلَّا حَدَّثَنَا بِهِ، حَفِظَهُ مَنْ حَفِظَهُ، وَنَسِيَهُ مَنْ نَسِيَهُ

"*Resûlullah bizlere ikindi namazını kıldırdı. Sonra güneş batana kadar bizlere vaaz etti. Kıyâmete kadar olacak her şeyi anlattı. Bu anlatılanları aklında tutan da oldu unutan da!*"

Kitapta 2000 civarında rivayet bulunmaktadır. Rivayetler merfû, mevkûf ve maktû olabilmektedir.

38- İbn Ebî Şeybe (ö. 235) - *el-Edeb*: Eserde edeple ilgili 400 civarında rivayet bulunmaktadır. Rivayetler merfû, mevkûf ve maktû olabilmektedir. Ayrıca zayıf haberlerin varlığı da ilk bakışta anlaşılabilmektedir.

39- Ahmed b. Hanbel (ö. 241) - *el-Eşribe*: İçeceklerle ilgili merfû, mevkûf ve maktû haberleri muhtevidir.

40- Buhârî (ö. 256) - *el-Edebü'l-müfred*: Edeple ilgili 1300 civarında rivayet içeren eser, 644 baba ayrılmıştır. Hadislerin 200 kadarının zayıf olma ihtimali mevcuttur.

41- Buhârî (ö. 256) - *el-Kırâe halfe'l-imam*: Namazda kıraat konusunda 190'a yakın rivayet içeren eserdeki hadislerin bir kısmı merfû diğer kısmı mevkûftur.

42- Buhârî (ö. 256) – *Ref'u'l-yedeyn fi's-salât*: Namazda rükûya varırken ve rükûdan kalkarken ellerin kaldırılmasıyla ilgili 120'ye yakın hadisi içeren bir cüzdür. Rivayetler merfû, mevkûf ve maktûdur.

43- Buhârî (ö. 256) - *Halku ef'âli'l-ibâd*: Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı tartışmalarını ele alan ve Kur'ân okumanın kulun fiili olmasından dolayı bu fiilin

yaratıldığını savunan Buhârî'nin görüşlerini aktardığı bir kitaptır. Kitapta merfû, mevkûf ve maktû haberler nakledilmektedir.

44- Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275) - *ez-Zühd*: Sahâbenin zühd hayatına dair haberlerini içeren eserde müsned tertibinde yaklaşık 500 rivayet bulunmaktadır. Haberler çoğunlukla mevkûftur.

45- Osman b. Saîd ed-Dârimî (ö. 280) - *er-Red ale'l-Cehmiyye*: İtikâdi konularda Cehmiyye ve Mu'tezile'ye karşı hadislerle yapılan bir reddiyedir. 400'e yakın haber içerir.

46- İbn Ebî'd-Dünya'nın (ö. 281) hadis cüzleri: İktisâdi konularda 500 civarında hadis içeren *Islâhu'l-mâl*, iyiliği emir kötülükten nehiy hakkında 122 hadis içeren *el-Emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy ani'l-münker*, kıyamet alametleri, sûr ve haşr gibi konularda 270 civarında rivayet içeren *el-Ehvâl*, Allah'ın veli kullarından bahseden 120 kadar rivayet içeren *el-Evliyâ*, ihlastan bahseden 56 haber içeren *el-İhlâs ve'n-niyye*, tevekkül hakkında 60'a yakın rivayet barındıran *et-Tevekkül* ve cehennemin yapısından bahseden 260 civarında hadis içeren *Sıfatu'n-nâr* adlı hadis cüzleri vardır.

47- İbn Ebî Âsım (ö. 287) - *es-Sünne*: İbn Ebî Âsım'ın bu eserinde yaklaşık 1500 rivayet vardır. Kitabına bid'at ehlinden sakınma hakkındaki rivayetlerle başlayan müellif, cemaattan ayrılmama, kadere rıza ve sıfatlar gibi konularla devam eder.

48- Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290) - *es-Sünne*: Bid'at ehli hakkındaki olumsuz görüşlerle başlayan kitapta özellikle Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı tartışmalarında ehl-i hadîs ulemâsının tavrı yansıtılmaktadır. Ehl-i hadîs ile diğer fırkalar arasındaki meşhur itikâdi tartışmalar da rivayetlerle işlenmektedir. Toplam 1500 civarında rivayet mevcuttur. Eserde Ebû Hanîfe hakkında da olumsuz görüşler nakledilmektedir:

حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَوْنِ بْنِ الْخَرَّازِ أَبُو مُحَمَّدٍ، وَكَانَ، ثِقَةً، ثنا شَيْخٌ، مِنْ أَهْلِ الْكُوفَةِ: قِيلَ لِعَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَوْنٍ: هُو أَبُو الْجَهْمِ فَكَأَنَّهُ أَقَرَّ أَنَّهُ قَالَ: سَمِعْتُ سُفْيَانَ الثَّوْرِيَّ يَقُولُ: قَالَ لِي حَمَّادُ بْنُ أَبِي سُلَيْمَانَ « اذْهَبْ إِلَى الْكَافِرِ يَعْنِي أَبَا حَنِيفَةَ فَقُلْ لَهُ: إِنْ كُنْتَ تَقُولُ: إِنَّ الْقُرْآنَ مَخْلُوقٌ فَلَا تَقْرَبْنَا ».

"Güvenilir bir râvi olan Abdullah b. Avn b. Harrâz Ebû Muhammed, Kûfeli bir hadis şeyhi vasıtasıyla –ki ona bu hadis şeyhinin Ebü'l-Cehm olabileceği söylendi o da onaylar gibi oldu- Süfyân es-Sevrî'nin Hammâd b. Ebî Süleymân'dan

şunu duyduğunu nakletmiştir: “Ebû Hanife’yi kastederek “O kâfire git! Eğer Kur’ân’ın yaratılmışlığına inanıyorsan bize yaklaşma!” de!” dedi”[8].

49- Nesâî (ö. 303) - *Amelü’l-yevm ve’l-leyle*: Dualarla ilgili hadisleri içeren bir çalışmadır. 1100 kadar rivayet içermektedir. Gün içerisindeki hemen her davranış için nasıl dua edileceği rivayetlerle anlatılmaktadır.

50- Dârekutnî (ö. 385) - *es-Sıfât*: Ayak, el, parmak, nüzûl ve gülme gibi Allah’a nispet edilen haberî sıfatların hadislerdeki delillerini aktaran bir eserdir. Toplam 68 rivayet içermektedir.

D. Ricâl Edebiyatı

Hadisler iki kısımdan oluşur: isnad ve metin. İsnad bölümünde hadis metinlerini müelliflere kadar aktaran râviler yer almaktadır. İşte bu râvilerin kimler olduğunu, hangi hocalardan dersler aldığını, kimlere hocalık yaptığını, güvenilirlik açısından derecesini, ne zaman doğup öldüğünü ve rivayet ettiği hadislerin hangi kaynaklarda yer aldığını ihtiva eden çalışmalara ricâl edebiyatı denilmektedir. Bu alandaki eserler bazen genel nitelikli olarak râvileri herhangi bir kritere göre sınırlamadan içerirken bazen de kitap (Buhârî’nin ricâli, Müslim’in ricâli, *Muvatta*’nın ricâli, Kütüb-i sitte ricâli), bölge (Bağdat, Neysâbûr, Isfehân, Dımeşk), tabaka (sahâbe) ve vasıf (sika, zayıf, müdellis) gibi kayıtlarla râvileri ele aldıkları görülmektedir.

51- İbn Sa‘d (ö. 230) - *et-Tabakâtü’l-kübrâ*: Kitabın doğru adı *Kitâbü’t-tabakâti’l-kebîr*’dir. Hz. Peygamber, sahâbe, tâbiûn ve tebe-i tâbiûn hakkında tabakalara ayırarak bilgiler sunan bir kitaptır. İbn İshâk’ın (ö. 151) *es-Sîretü’n-nebeviyye*’si ve Vâkıdî’nin (ö. 207) *el-Meğâzî*’si ile birlikte erken dönemde yazılmış en mühim siyer kitaplarından biridir. Kitabın sonunda sahâbe ve tabiûndan bazı hanımların biyorafilerine yer verilmiştir.

52- Yahya b. Main (ö. 233) - *Târîh*: Sahâbe, tabiûn ve tebe-i tabiînden 5400 civarında râviyi tanıtan bir eserdir. Çoğunlukla kısa bilgiler içermektedir. Yahya b. Maîn’e râviler hakkında sorulan soruları ve verdiği cevapları içeren *Suâlâtü İbn Cüneyd li Ebî Zekeriyâ Yahya b. Maîn*’den de bahsetmek gerekir. Bu eserde de bilgiler oldukça kısadır. Bazen fukahâ hakkında da değerlendirmeler bulunmaktadır:

قلت ليحيى بن معين: ترى أن ينظر الرجل في شيء من الرأي؟ فقال: «أي رأي؟» ، قلت: رأي الشافعي وأبي حنيفة، فقال: «ما أرى لمسلم أن ينظر في رأي الشافعي، ينظر في رأي أبي حنيفة أحب إلي من أن ينظر في رأي الشافعي» .

8 Abdullah b. Ahmed, *Sünne*, I, 184.

"Yahya b. Maîn'e şunu sordum: "İnsanların reyleriyle hüküm vermeleri konusunda ne dersin?" "Kimin reyiyle?" diye cevap verdi. "Ebû Hanîfe ve Şâfiî'nin reyiyle" dedim. Şu cevabı verdi: "Hiç kimsenin Şâfiî'nin reyiyle hükmetmesini doğru bulmam. Ebû hanîfe'nin reyiyle hüküm vermek Şâfiî'nin reyiyle hüküm vermekten evlâdır"[9].

53- Ali b. el-Medînî (ö. 234) - *el-İlel*: Yaklaşık 100 râvi hakkında kısa bilgiler verilen ve bazı hadislerin illetinden bahsedilen bir eserdir. Ali b. el-Medînî'ye 250'den fazla râvi hakkında sorulan soruları ve cevaplarını içeren *Suâlât* türü eser de bulunmaktadır: *Suâlâtü İbn Ebî Şeybe li-İbni'l-Medînî*.

54- Halîfe b. Hayyât (ö. 240) - *Tabakât*: 3300 civarında sahâbî, tabiî ve tebe-i tabiî hakkında bilgi içeren bir eserdir. Bilgiler oldukça kısadır.

55- Ahmed b. Hanbel (ö. 241) - *el-İlel ve marifetü'r-ricâl*: Ahmed b. Hanbel'in kendisine kadar geçen dönemdeki bazı râviler ve kişiler hakkındaki tenkitlerini ve değerlendirmelerini muhtevidir. Başkalarının yaptığı cerh ve ta'dîllerin aktarıldığı da görülmektedir. Ayrıca Ebû Bekr el-Esrem'in (ö. 261) 90 kadar râvi hakkında Ahmed b. Hanbel'e soruları ve onun değerlendirmelerini içeren *Suâlâtü'l-Esrem li Ahmed b. Hanbel* adlı kitaptan da bahsedebiliriz.

56- Buhârî'nin (ö. 256) - *et-Târîhu'l-kebîr*: Sahabe, tabiûn ve tebe-i tabiîn hakkında umumiyetle kısa bilgiler sunan bir kitaptır. Hz. Peygamber'in hayatıyla başlayan kitapta râviler isimlerine göre tertip edilmiştir. En önce ismi Muhammed olanlar tanıtılmıştır. Toplamda 3500'den fazla kişiye ait kısa da olsa bilgi bulunabilmektedir. Buhârî bu çalışmasını iki kez özetleyerek önce *et-Târîhu'l-evsat*'ını sonra *et-Târîhu's-sağîr*'ini te'lif etmiştir.

57- Buhârî (ö. 256) - *ed-Duafâu's-sağir*: 440 civarında kişi hakkında bilgi içeren eserde yalnızca zayıf râvilere yer verilmiştir. Râvilerin *et-Târîhu'l-kebîr*'de de bulunması oradan bir seçki yapıldığı izlenimi vermektedir. Râviler hakkındaki cerh hükümlerinin sebeplerine çoğunlukla yer verilmez. Kitapta kendisine uzunca yer verilenlerden biri İmam A'zam Ebû Hanîfe'dir (ö. 150)

النعمان بن ثابت أبو حنيفة الكوفي، مات سنة خمسين ومائة، حدثنا نعيم بن حماد, ثنا يحيى بن سعيد، ومعاذ بن معاذ, سمعنا الثوري يقول: استتيب أبو حنيفة من الكفر مرتين. حدثنا نعيم ثنا الفزاري, قال: كنت عند الثوري، فنُعي أبو حنيفة، فقال: الحمد لله، وسجد، قال: كان ينقض الإسلام عروة عروة، وقال يعني الثوري: ما ولد في الإسلام مولود أشأم منه. حدثنا صاحب لنا عن حمدويه قال: قلت لمحمد بن

9 Yahya b. Maîn, *Suâlât İbni'l-Cüneyd*, s. 295.

مسلمة: ما لرأي النعمان دخل البلدان كلها إلا المدينة؟ قال: إن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «لا يدخلها الدجال ولا الطاعون، وهو دجال من الدجاجلة».

"Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanîfe el-Kûfî: 150 senesinde vefat etmiştir. Nuaym b. Hammâd, Yahyâ b. Saîd ve Muâz b. Muâz vasıtasıyla Sevrî'den şunu nakletmiştir: "Ebû Hanîfe, iki kere küfürden tevbeye davet edilmiştir". Nuaym, Fezârî'den şunu nakletmiştir: Sevrî'nin yanındaydım. Ebû Hanîfe'nin öldüğü haber verildi. Sevrî "Elhamdülillah!" dedi ve secdeye kapandı. Şöyle dedi: "İslâm'ın düğümlerini teker teker çözüyordu". Sevrî şunu da söyledi: "Müslümanlar içinde ondan daha kçtüsü doğmadı". Bir arkadaşım Hamdûye'den şunu nakletmiştir: Muhammed b. Mesleme'ye "Nu'mân'ın görüşleri her tarafa girdi de neden Medîne'ye giremedi" dedim. Şöyle cevap verdi: Resûlullah şöyle buyurdu: "Medîne'ye deccal ve tâûn giremez. O da deccallerden biridir"[10].

Buhârî'nin Ebû Hanîfe hakkındaki bu değerlendirmesi, cerh hükümlerinin tarafgirlikten tamamen uzak olmadığının da bir kanıtıdır.

58- Cüzcânî (ö. 259) - *Ahvâlü'r-ricâl*: 388 zayıf râvi hakkında kısa bilgi verir. İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe bu kitapta şöyle tanıtılır:

أبو حنيفة لا يقنع بحديثه ولا برأيه

"Ebû Hanîfe'nin ne rivayet ettiklerine ne de şahsî görüşlerine itibar edilebilir"[11].

Eserde Hanefî mezhebinin en önemli iki alimi olan İmam Ebû Yûsuf (ö. 182) ve İmam Muhammed b. Hasan'ın (ö. 189) da isimleri bulunur.

59- İclî (ö. 261) - *Târîhu's-sikât*: Yalnızca güvenilir râvileri tanıtan ilk eserdir. 2100 civarında râvi tanıtımı yapılmaktadır. Bilgiler oldukça azdır ve çoğunlukla râvi hakkında verilen hükümle yetinilmektedir.

60- Müslim (ö. 261) - *el-Künâ ve'l-esmâ*: 3600 civarında kişinin künyelerinden hareketle isimlerinin kaydedildiği bir eserdir. Râviler hakkında ya isminden başka bilgi verilmez ya da çok az verilir.

61- Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264) - *ed-Duafâ*: Ebû Zür'a'nın elimizdeki tek eseri *ed-Duafâ*'sıdır. Bu eserde Ebû Zür'a tarafından cerhedilen râviler hakkında kısa bilgiler bulunmaktadır.

62- İbn Kuteybe (ö. 276) - *el-Meârif*: Hz. Âdem'den başlayan eser İbn Kuteybe'nin engin bilgi birikimini yansıtan bir içeriğe sahiptir. Sahâbe, rey ehli, hadis

10 Buhârî, *ed-Duafâu's-sağîr*, s. 132.
11 Cüzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 118.

ehli, kurra, şiir râvileri, dilciler, mescidler, muhadramûn, münâfıklar, Câhiliye'de Arap dinleri ve melikler tanıtılmaktadır.

63- Fesevî (ö. 277) - *el-Ma'rife ve't-târîh*: Baş kısmı eksik olan bu eserin ilk bölümünde 135-241 yılları arasında bazı olaylara kısa kısa değinilmiştir. Ardından ismi Abdullah olanlardan (abâdile) başlayarak sahâbe ve sonraki bazı âlimler tanıtılmıştır.

64- Belâzürî (ö. 279) - *Ensâbü'l-eşrâf*: Nesep esasına göre kaleme alınan eser, Câhiliye devri, Hz. Peygamber'in hayatı ve şahsiyeti, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler'in ilk dönemi için önemli bir kaynaktır.

65- Nesâî (ö. 303) - *ed-Duafâ ve'l-metrûkin*: 670 kadar zayıf râviyi kısa hükümlerle tanıttığı eseridir. Râviler hakkında yalnızca hüküm bildiren ifadelerle yetinilmiştir.

66- Ukaylî (ö. 322) - *ed-Duafâu'l-kebîr*: 2100 kadar zayıf râviyi tanıtan bir eserdir. Râvilerin naklettiği hadislerden örnekler de verilmektedir. Râviler alfabetik olarak tertip edilmişlerdir.

67- İbn Ebî Hâtim (ö. 327) - *el-Cerh ve't-ta'dîl*: Ricâl edebiyatının en önemli eserlerinden biridir. Mukaddimesinde ricâl ilmi konusunda bilgiler bulunmaktadır. Müellifin temel kaynakları babası Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277) ve Ebû Zür'a er-Râzî'dir (ö. 264). Toplam 16.000 civarında râvi tanıtımı yapılmaktadır. Müellifin İmam Şâfiî'yi (ö. 204) tanıttığı *Âdâbü'ş-Şâfiî ve menâkıbuhu* adlı eseri de zikre değerdir.

68- İbn Hibbân (ö. 354) - *es-Sikât*: 16.500 kadar güvenilir râviden kısaca bahsedilmektedir. Eserde öncelikle uzun bir siyer yazılmış ardından 1600'e yakın sahâbî ismine yer verilmiştir. Daha sonra tabiûn ve tebe-i tabiînden râvilerin tanıtımı alfabetik sıraya göre yapılmıştır. En son da tebe-i tabiînden hadis nakledenler alfabetik olarak kaydedilmiştir.

69- İbn Hibbân (ö. 354) - *el-Mecrûhîn*: Tam adı *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*'dir. 1280 civarında zayıf râvi, alfabetik sıraya göre tanıtılmıştır. Eserinde Ebû Hanîfe'ye nispeten uzun bir yer ayırmış ve onu ağır bir tarzda tenkit etmiştir. Eleştirilerine şöyle başlamıştır:

وَكَانَ رجلا جدلا ظَاهر الْوَرع لم يكن الحَدِيث صناعته حدث بِمِائَة وَثَلَاثِينَ حَدِيثا مسانيد مَا لَهُ حَدِيث فِي الدُّنْيَا غَيره أَخطأ مِنْهَا فِي مائَة وَعشْرين حَدِيثا إِمَّا أَن يكون أقلب إِسْنَاده أَو غير مَتنه من حَيْثُ لَا يعلم فَلَمَّا غلب خَطَؤُهُ على صَوَابه اسْتحق ترك الِاحْتِجَاج بِهِ فِي الْأَخْبَار وَمن جِهَة أُخْرَى لَا يجوز الِاحْتِجَاج بِهِ لِأَنَّهُ كَانَ دَاعيا إِلَى الإرجاء

"Görünürde verâ sahibi olan cedelci bir kimse idi. Hadis konusunda uzman değildi. Yüz otuz müsned hadis nakletmiştir. Bunlardan başka da rivayeti yoktur. Bunların da yüz yirmisinde hata etmiştir. Ya isnadı ya da metni anlaşılmayacak tarzda değiştirmiştir. Hataları doğrularından fazla olduğu için rivayet konusunda kendisine dayanılmaz olmuştur. Yine ircâ fikrine davetçi olduğundan zaten haberleri delil alınmamaktadır"[12].

70- İbn Hibbân (ö. 354) - *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*: 1600 kadar meşhur âlimi oldukça kısa olarak tanıtan bir eserdir.

71- İbn Adî (ö. 365) - *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*: 2200 kadar zayıf râviyi tanıtan bir eserdir. Önceki kitaplara göre nispeten biraz daha fazla bilgi içermektedir.

72- Dârekutnî (ö. 385) - *ed-Duafâ ve'l-metrûkûn*: 630 kadar zayıf râviden oldukça kısa bahseden bir eserdir. Dârekutnî'nin ayrıca yazılış itibariyle birbirine benzeyen ama esasen farklı okunuşa sahip olan isimlerden bahsettiği *el-Mu'telif ve'l-muhtelif* adlı alfabetik bir eseri daha bulunmaktadır.

73- İbn Şâhîn (ö. 385) - *Târîhu esmâi's-sikât*: Alfabetik olarak 1660 râviden bahseden bir eserdir. Aynı müellifin 722 zayıf râviyi kısaca tanıttığı *Târîhu esmâi'd-duafâ ve'l-kezzâbîn*'i de vardır.

74- İbn Mende (ö. 395) - *Ma'rifetü's-sahâbe*: Sahâbeyi tanıtmak amacıyla yazılmış eserde س / sin harfine kadar alfabetik olarak tanıtılan kişilerden sonra künyesiyle tanınanlara ve hanım sahabîlere yer verilmektedir. Sahâbîlerin rivayetlerinden örnekler de verilmeye çalışılmıştır.

75- Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 405) - *Târîhu Neysâbûr*: Nişabur'da yaşamış yahut yolu oradan geçmiş olan 2500 civarında râvinin isimlerinin sıralandığı bir eserdir.

76- Ebû Nuaym (ö. 430) - *Ma'rifetü's-sahâbe*: Toplam 8100 civarında kişiden bahsedilen eserde alfabetik bir tertip vardır. Erkek sahâbîlerin ardından, künyeleriyle tanınanlar, ismi bilinmeyenler ve kadın sahabîler tanıtılmıştır. Sahâbîlerin rivayetlerinden örnekler de verilmiştir. Ebû Nuaym'ın ayrıca 289 kadar zayıf râviyi tanıttığı *ed-Duafâ* adlı eseri bulunmaktadır. Bu eser de alfabetiktir. Yine müellifin İsbehan yöresinde bulunmuş 1900 civarında râviyi tanıttığı *Târîhu İsbehân* adlı çalışması vardır. Bu eserde de râvilerin rivayetlerinden örnekler verilmektedir.

77- Beyhakî (ö. 458) - *Menâkıbü'ş-Şâfiî*: İmam Şâfiî'nin hayatı hakkında yazılmış kapsamlı bir eserdir.

12 İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, III, 63.

78- Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463) - *Târîhu Bağdâd*: Bağdat'a uğramış 7800'e yakın kişiyi tanıtan bir eserdir. Alfabetik tertibe sahip olan eserde erkeklerin ardından, künyesiyle bilinenler ve kadınlar tanıtılır. Tanıtılan kişilerin rivayetlerinden örnekler de verilir. Müellifin aynı isimli farklı kimseleri tanıttığı *el-Müttefik ve'l-müfterik i*simli çalışması da bulunmaktadır. Yine benzer isimlileri ayırdığı *Gunyetü'l-mültemis îzâhu'l-mültebis* adlı eseri de önemlidir.

79- İbn Abdilber (ö. 463) - *el-İstîâb fi ma'rifeti'l-ashâb*: Önce alfabetik olarak erkekler, sonra künyeleriyle tanınanlar ve en son da kadınlar olmak üzere sahâbenin tanıtımı için yazılmış bir eserdir. 4200 civarında kişi ele alınmıştır. Müellifin İmam Mâlik (ö. 179), Şâfiî (ö. 204) ve Ebû Hanîfe'yi (ö. 150) tanıttığı *el-İntikâ fî fedâili's-selâse* adlı çalışması da vardır.

80- İbnü'l-Kayserânî (ö. 507) - *el-Cem' beyne ricâli's-Sahîhayn*: *Sahîhayn* (*Sahîh-i Buhârî ve Sahîh-i Müslim*) râvileri üzerine yazılmış bir eserdir.

81- Sem'ânî (ö. 562) - *el-Ensâb*: 5300'den fazla nisbenin toplandığı bir eserdir. Ensâb konusunda daha sonra gelenlere kaynak olmuştur.

82- İbn Asâkîr (ö. 571) - *Târîhu Medîneti Dımeşk*: Ricâl edebiyatının en hacimli çalışmalarından biridir. 10.000 civarında kişi tanıtılmıştır.

83- İbnü'l-Cevzî (ö. 597) - *el-Muntazam*: Tam adı *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*'dir. İnsanlığın başlangıcından 570'li yıllara kadar geçen olaylardan ve meşhur kimselerden bahseden bir eserdir. Müellifin *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*'i ise 4000 civarında zayıf râvi hakkında oldukça kısa bilgiler içeren bir eserdir. *Sıfatu's-safve* adlı çalışması ise Ebû Nuaym'ın (ö. 430) *Hilyetü'l-evliyâ*'sının özetidir.

84- Cemmâilî (ö. 600) - *el-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*: *Kütüb-i sitte* râvilerini tanıtmak üzere yazılmış ilk eserdir.

85- İbnü'l-Esîr (ö. 630) - *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*: *el-Kâmil fi't-târîh* adlı hacimli eserin müellifi olan İbnü'l-Esîr'in 7700 civarında sahâbîden bahseden çalışmasıdır. Kendisinden önce yazılan ricâl kaynaklarından istifade etmiş ve bilgileri aldığı kaynaklara harflerle işaret etmiştir. İbnü'l-Esîr'in en önemli çalışmalarından biri de *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*'ıdır. Sem'ânî'nin (ö. 562) *el-Ensâb* adlı eserinin gözden geçirilmiş halidir. Bu eserlerde nisbelerin nasıl okunacağı ve nereye işaret ettiği anlatılmaktadır. Bir örneğini şöyle sunabiliriz:

بَاب الْيَاء وَالْخَاء الْمُعْجَمَة

اليخامري بِضَم الْيَاء وَفتح الْخَاء وَبعد الْأَلف مِيم وَرَاء هَذِه النِّسْبَة إِلَى يخامر وَهُوَ اسْم رجل واشتهر بِهَذِهِ النِّسْبَة أَبُو سعيد هِشَام بن مَنْصُور ابْن شبيب بن حبيب بن

مَالك بن جود بن كَامِل السكْسكِي اليخامري حدث عَن كثير بن هِشَام الْكلابِي وَيَعْقُوب بن مُحَمَّد الزُّهْرِيّ وَغَيرهمَا روى عَنهُ الْهَيْثَم بن خلف الدوري وَمُحَمّد بن مخلد الْعَطَّار وَمَات سنة ثَلَاث وَسِتِّينَ وَمِائَتَيْنِ وَكَانَ ضريرا

"Yâ ve Noktalı Hâ:

el-Yuhâmirî: Yâ harfi dammeli ve (noktalı) hâ harfi fethalıdır. Elif harfinden sonra mim ve râ harfi bulunur. Bu, Yuhâmir'e nispettir. Yuhâmir, bir kişinin ismidir. Bu nispe ile Ebû Saîd Hişâm b. Mansûr b. Şebîb b. Habîb b. Mâlik b. Cûd b. Kâmil es-Seksekî el-Yuhâmirî tanınmaktadır. O, Kesîr b. Hişâm el-Kilâbî, Ya'kûb b. Muhammed ez-Zührî ve başkalarından rivayette bulunmuştur. Ondan da Heysem b. Halef ed-Dûrî ve Muhammed b. Mahled el-Attâr hadis nakletmiştir. 263 senesinde vefat etmiştir. Âmâ idi"[13].

86- İbnü's-Salâh (ö. 643) - *Tabakâtü'l-fukahâi'ş-Şâfiîyye*: 270 civarında Şâfiî fakihini tanıtan bir çalışmadır.

87- Mizzî (ö. 742) - *Tehzîbü'l-Kemâl*: Cemmâilî'nin (ö. 600) *el-Kemâl*'inin geliştirilmiş halidir. Derli toplu bilgiler sunması bakımından oldukça kullanışlıdır.

88- Zehebî (ö. 748): *Târîihu'l-İslâm*'ında 40.000 civarında kişiden bahsedilmektedir. *Siyeru a'lami'n-nübelâ*'da ise 7000'e yakın ilim adamı hakkında bilgi verilmektedir. *Mîzânü'l-i'tidâl*'de 11000 civarında zayıf râvi ve *el-Muğnî fi'd-duafâ*'da 8000'e yakın zayıf râvi tanıtılmaktadır. Güvenilir râviler hakkındaki *Tezkiretü'l-huffaz*'ı da oldukça mühimdir. *Kütüb-i sitte* ricâli için *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu'r-rivâye fi Kütübi sitte*'si bulunmaktadır. Zehebî'nin bunlar dışında daha pek çok ricâl çalışması mevcuttur.

89- İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852): 12.000'den fazla sahâbîyi ya da adı sahâbî diye geçen şahsı tanıtan *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*'si, Mizzî'nin (ö. 742) *Tehzîbü'l-Kemâl*'inin özeti olan *Tehzîbü't-Tehzîb*'i ve onun özeti olan *Takrîbü't-Tehzîb*'i, Zehebî'nin (ö. 748) *Mîzânü'l-i'tidâl*'inin gözden geçirilmiş hali olan *Lisânü'l-Mîzân*'ı, müdellisleri tanıttığı *Ta'rîfu ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs*'i, Şeybânî'nin (ö. 189) *el-Âsâr*'ındaki râvileri ele alan *el-Îsâr bi ma'rifeti ruvâti'l-Âsâr*'ı, lakaplarıyla tanınan muhaddisler için yazdığı *Nüzhetü'l-elbâb fi'l-elkâb*'ı, 700'den fazla hocasını tanıttığı *el-Mecmau'l-müesses li'l-Mu'cemi'l-müfehres*'i de ricâl edebiyatının en faydalı çalışmalarıdır. İbn Hacer'in sekizinci yüzyılda yaşayan âlimleri konu edindiği *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine* adlı kitabı da önemlidir. İbn Hacer'in *Tevâli't-te'sîs bi meâli İbn İdrîs* adlı çalışması ise İmam Şâfiî'nin (ö. 204) hayatını ele almaktadır.

13 İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, III, 468.

90- Suyûtî (ö. 911) – *İs'âfu'l-mubatta bi ricâli'l-Muvatta*: İmam Mâlik'in (ö. 179) *Muvatta* adlı eserindeki râvileri kısaca tanıtan bir çalışmadır.

91- İbnü'l-İmâd (ö. 1089) - *Şezerâtü'z-zeheb*: Hicretten 1000 yılına kadar geçen sürede yaşayan meşhur kimseleri tanıtan hacimli bir eserdir.

E. Müstahrecler

Bir hadis kitabı üzerine yapılan müstahrec çalışmasında asıl kitaptaki hadislerin farklı isnâdları yer alır. Yani istihrac, bir kitaptaki hadislerin başka isnâdlarının tespiti demektir. Bu eserlerin bir faydası isnâdların birbirini desteklemesi iken bir başka faydası da farklı rivayetler arasındaki birlik ve ayrılığın görülmesidir. İstihrac çalışmaları çoğunlukla *Sahîhayn* üzerine yapılmıştır. Ebû Avâne'nin (ö. 316) *Sahîh-i Müslim* üzerine (*Müstahrecü Ebî Avane*) ve İbn Merdûye'nin (ö. 410) de *Sahih-i Buhârî* üzerine (*el-Müstahrec alâ Sahîhi'l-Buhârî*) müstahreci bulunmaktadır.

F. Müstedrekler

Bir müellifin başka bir âlimin hadislerde aradığı şartları kullanarak hadis derlemesine istidrak; böylece oluşturulmuş kitaplara müstedrek denilir. Bu tür çalışmalar da daha çok *Sahîhayn* üzerine yapılmıştır. Hâkim en-Neysâbûrî'nin (ö. 405) *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*'ı türünün en meşhur örneğidir. *Sahîhayn* dışında sahîh hadis bulunmadığı iddiasını red amacıyla yapılmış bir çalışmadır. 8800 civarında hadis içermektedir. Hâkim hadislerin ardından rivayetin Buhârî ve Müslim'den hangisinin şartlarına uygun olduğunu açıklamaktadır. Mesela sık sık şöyle demektedir: "Bu, Şeyhayn'ın (Buhârî ve Müslim'in) şartlarına uyan isnadı sahih bir hadistir / هَذَا حَدِيثٌ صَحِيحُ الْإِسْنَادِ عَلَى شَرْطِ الشَّيْخَيْنِ". Bununla birlikte Hâkim'in, hadislerin sahîhliğine hükmetmede aşırı mütesâhil (özensiz, gevşek, sıkı değil) olduğu görülmektedir. Bu sebeple Zehebî (ö. 748), *Müstedrek* üzerine telhis yazmış ve Hâkim'in değerlendirmelerinin doğru olup olmadığını tespite gayret göstermiştir. Zehebî'ye göre *Müstedrek*'teki rivayetlerin yarısı sahîh, diğer yarısı ise metin olarak illetli ya da münkerdir. Zehebî *Müstedrek*'teki uydurma 100 hadisi bir kitapta toplamıştır. Bir örnek şudur:

أَخْبَرَنَا أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللهِ بْنِ عَتَّابٍ الْعَبْدِيُّ، بِبَغْدَادَ، وَأَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي دَارِمٍ الْحَافِظُ، بِالْكُوفَةِ، وَأَبُو الْعَبَّاسِ مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ، وَأَبُو الْحُسَيْنِ بْنُ مَاتِي، بِالْكُوفَةِ، وَالْحَسَنُ بْنُ يَعْقُوبَ، الْعَدْلُ، قَالُوا: ثنا إِبْرَاهِيمُ بْنُ عَبْدِ اللهِ الْعَبْسِيُّ، ثنا الْعَبَّاسُ بْنُ الْوَلِيدِ بْنِ بَكَّارٍ الضَّبِّيُّ، ثنا خَالِدُ بْنُ عَبْدِ اللهِ الْوَاسِطِيُّ، عَنْ بَيَانٍ، عَنِ الشَّعْبِيِّ، عَنْ أَبِي جُحَيْفَةَ، عَنْ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ:

« إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ نَادَى مُنَادٍ مِنْ وَرَاءِ الْحِجَابِ: يَا أَهْلَ الْجَمْعِ، غُضُّوا أَبْصَارَكُمْ عَنْ فَاطِمَةَ بِنْتِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى تَمُرَّ «هَذَا حَدِيثٌ صَحِيحٌ عَلَى شَرْطِ الشَّيْخَيْنِ، وَلَمْ يُخَرِّجَاهُ» [التعليق - من تلخيص الذهبي] لا والله بل موضوع

"Ebû Bekr Muhammed b. Abdillah b. Attâb el-Abdî Bağdat'ta, hafız Ebû Bekr b. Ebî Dârim Kufe'de, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Ya'kûb ve Ebü'l-Hüseyn b. Mâtî de Kûfe'de ve Hasan b. Ya 'kûb el-Adl, İbrâhîm b. Abdillah el-Absî vasıtasıyla Abbâs b. Velid b. Bekkâr ed-Dabbî'den, o da Hâlid b. Abdillah el-Vâsıtî – Beyân – Ebû Cuhayfe – Ali isnadıyla Resûlulah'tan şunu nakletmiştir: "*Kıyamet günü bir kişi perde arkasından şöyle bağırır: "Ey cemaat! Gözlerinizi Fâtıma bnt. Muhammed geçinceye kadar kapatın!*" (Hâkim en-Neysâbûrî'nin değerlendirmesi şöyle olmuştur): "Bu, Şeyhayn'ın şartlarına uyan sahih bir hadistir". [Zehebî'nin *Telhîs*'indeki değerlendirmesi ise şöyledir]: "Kesinlikle hayır! Bilakis vallahi uydurmadır"[14].

G. Kitapları Birleştiren Kaynaklar

92- Humeydî (ö. 488) - *el-Cem beyne's-Sahîhayn*: Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerindeki hadislerin müsned tertibinde birleştirilmesinden oluşan bir kitaptır. Toplam 3500 civarında rivayeti muhtevidir.

93- Beğavî (ö. 516) - *Mesâbîhu's-sünne*: Ale'l-ebvâb tertibe sahip kitapta hadisler babların içinde sıhâh ve hisân diye ikiye ayrılmıştır. *Sahîhayn*'dan alınan hadisler sıhâh, diğer kitaplardan alınan hadisler hisân diye nitelenmiştir. 5000'e yakın hadis içeren kitap, sonraki dönemlerde oldukça fazla revaç bulmuştur. Bu eserde isnâdın sahâbe dışındaki râvileri yazılmamıştır.

94- Rezîn b. Muâviye (ö. 535) - *et-Tecrîd li's-sıhâh ve's-sünen*: *Muvatta* ile *Usûl-i hamse*'yi (*Sahîh-i Buhârî, Sahîh-i Müslim, Sünen-i Tirmizî, Sünen-i Ebî Dâvûd, Sünen-i Nesâî*) cemeden bir eserdir.

95- İbnü'l-Esîr (ö. 606) - *Câmiu'l-usûl*: Rezîn b. Muâviye'nin (ö. 535) *et-Tecrîd* adlı eserini temel alıp hadisleri yeniden tertip eden bir çalışmadır. Hadis usûlü konularını ele alan uzun bir mukaddimesi vardır. Hadisler fasıl ve nev gibi başlıklar altında alfabetik olarak derlenmiştir. Senedler hazfedilmiş sadece sahâbî ismi verilmiştir. Hadislerin kaynağına, baş tarafında rumuzlarla sonunda ise açıkça işaret edilmiştir. Hadisler kaynaklarda bulunamamışsa أخرجه رزين / "Bu hadisi Rezîn rivayet etmiştir" ifadesi kullanılmıştır (275 yerde). Hadislerin ardından hadiste

14 Hâkim, *Müstedrek*, III, 166.

geçen garîb kelimeler şerhedilmiştir. *Câmiu'l-usûl*, 9500 civarında rivayet içermektedir. Eser, İbnü'd-Deyba' (ö. 950) tarafından *Teysiru'l-vusûl ilâ Câmii'l-usûl* adıyla ihtisar edilmiştir. Müellifin garîbü'l-hadis (hadislerde yer alıp anlamı fazla bilinmeyen kelimeler) konusunda da *en-Nihâye fi garîbi'l-hadis* adlı bir çalışması bulunmaktadır.

96- Tebrîzî (ö. 741) - *Mişkâtü'l-mesâbîh*: Beğavî'nin *Mesâbîhü's-sünne*'si üzerine yapılmış çalışmaların en meşhurudur. *Mişkât*'ta *Mesâbîh*'e 1500 civarında hadis eklenerek hadislerin tertibinde değişiklikler yapılmıştır. Eser üzerine Tîbî (ö. 743) tarafından *el-Kâşif an hakâiki's-sünen* adıyla ve Ali el-Kârî (ö. 1014) tarafından *Mirkâtu'l-mefâtîh* adıyla şerhler yazılmıştır.

97- Suyûtî (ö. 911) – *Cem'u'l-cevâmi'*: *el-Câmi'u'l-kebîr* diye de anılan eser bütün hadisleri toplama arzusunun bir ürünüdür. Alfabetik olarak kavlî (sözlü) hadislerin, müsned tarzında da kavlî-fiilî rivayetlerin derlendiği görülmektedir.

98- Ali Müttaki el-Hindî (ö. 975) - *Kenzü'l-ummâl*'i: Suyûtî'nin *Cem'u'l-cevâmi'*, *el-Câmiu's-sağîr* ve *Ziyâdât* adlı eserlerine dayanan ve onları ale'l-ebvâb tertibe sokan bir çalışmadır. 46.000 civarında rivayet içermektedir.

H. Rivayet Tefsirleri

Ehl-i hadîs, âyetlerin rey ile tefsirini cehenneme götürecek bir amel olarak algılar. Hz. Peygamber'e atfen şöyle bir rivayet naklederler:

مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ

"*Kim Kur'ân hakkında reyiyle bir şey söylerse cehennemdeki yerine hazır olsun!*"[15]

Kur'ân'ın rey ile tefsiri Allah adına yalan uydurmak olarak görülmüştür. Kur'ân âyetlerinin her biri hakkında rivayetler olduğu için rey ile tefsire ihtiyaç olmadığı iddia edilmiştir.

99- Süfyân es-Sevrî (ö. 161) - *Tefsîr*: 900 kadar rivayet içerir. Rivayetler çoğunlukla maktûdur. Tefsir kısa açıklamalarla sınırlıdır.

100- Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 211) - *Tefsîr*: 3755 civarında rivayet içeren kitapta haberlerin asıl kaynağı Ma'mer b. Râşid'dir (2912 defa). 323 rivayet ise Sevrî'den alınmıştır. Erken döneme ait oldukça kıymetli bir eserdir.

101- Taberî (ö. 310) – *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*'ı: En hacimli rivayet tefsirlerinden biridir. Ayetlerin merfû, mevkûf ve maktû haberlerle tefsiri

15 Tirmizî, *Sünen*, V, 199.

yapılmaya çalışılmıştır. Taberî de kitabının başında rey ile tefsir yapılmaması gerektiğine dair haberleri nakletmiştir:

قَالَ أَبُو بَكْرٍ الصِّدِّيقُ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ: «أَيُّ أَرْضٍ تُقِلُّنِي، وَأَيُّ سَمَاءٍ تُظِلُّنِي، إِذَا قُلْتُ فِي الْقُرْآنِ مَا لَا أَعْلَمُ»

"*Ebû Bekr es-Sıddîk şöyle dedi: "Kur'ân hakkında bilgisizce konuşursam hangi yeryüzü beni taşır ve hangi gökyüzü beni gölgelendirir*"[16].

102- İbn Ebî Hâtim (ö. 327) - *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*: 17.000'den fazla rivayet içerir. Saîd b. Cübeyr (ö. 94) gibi erken dönem müfessirlerinden çokça nakiller vardır (2000'e yakın). Rivayet aldığı hocaları arasında Ebû Zür'a (ö. 264) (1200'den fazla) önemli bir yer işgal etmektedir.

103- Beğavî (ö. 516) - *Meâlimü't-tenzîl*: Beğavî de eserinin başında فَصْلٌ فِي وَعِيدِ مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ مِنْ غَيْرِ عِلْمٍ "Kur'ân Hakkında Bilgisizce Reyiyle Konuşanlara Yönelik Tehditler" başlığı altında rey ile tefsiri yeren haberler nakletmiştir. Bu haberlerden biri şudur: مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ فَأَصَابَ فَقَدْ أَخْطَأَ "*Kim Kur'ân hakkında reyiyle konuşursa doğruyu da söylemiş olsa yine de hatalı davranmış olur*"[17] Kitabın kısmen dirâyet tefsiri özelliği de vardır.

> "Burada İbn Haldun'un şu görüşüne hak vermemek elde değildir: "Rivayet tefsirleri yanlış doğru, makbul merdud herşeyi içeriyordu. Bunun sebebi şuydu: Arablar ne kitab ne de ilim ehliydiler. Onlara bedevîlik ve cehâlet hakimdi. Yaratılışın başlangıcı, mevcûdatın esrarı, mükevvenâtın esbâbını öğrenmek istediklerinde kendilerinden önceki Ehl-i Kitâb'a sorar1ar ve onlardan istifade ederlerdi. Bunlar da Yahudiler ve onların dinine tabi olan Hristiyanlardı… Bunlar müslüman olunca, şer'î hükümlere taalluk etmeyen yaratılış, melahim ve benzeri konularda eski halleri üzere kaldılar. Ka'bu'l-Ahbar, Vehb b. Münebbih, Abdullah b. Selam ve benzerleri tefsirleri kendi yanlarındaki bu rivayetlerle doldurdular".
>
> İsmail Hakkı Ünal, "Seçmeci ve Eleştirel Yaklaşım", s. 53.

104- İbn Kesîr (ö. 774) - *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*: Taberî'nin (ö. 310) tefsirinden sonra en meşhur rivayet tefsiridir. Tefsirin dirâyet yönü olmakla birlikte âyetlerin rivayetlerle tefsiri daha ağırlıklıdır.

16 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 78.
17 Beğavî, *Me'âlimü't-Tenzîl*, I, 67.

OKUMA PARÇASI: KUR'ÂN'IN TEFSİRİNDE USUL

فَإِنْ قَالَ قَائِلٌ: فَمَا أَحْسَنُ طُرُقِ التَّفْسِيرِ؟

فَالْجَوَابُ: إِنَّ أَصَحَّ الطُّرُقِ فِي ذَلِكَ أَنْ يُفَسَّر الْقُرْآنُ بِالْقُرْآنِ، فَمَا أُجمِل فِي مَكَانٍ فَإِنَّهُ قَدْ فُسِّر فِي مَوْضِعٍ آخَرَ، فَإِنْ أَعْيَاكَ ذَلِكَ فَعَلَيْكَ بِالسُّنَّةِ فَإِنَّهَا شَارِحَةٌ لِلْقُرْآنِ وَمُوَضِّحَةٌ لَهُ، بَلْ قَدْ قَالَ الْإِمَامُ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ إِدْرِيسَ الشَّافِعِيُّ، رَحِمَهُ اللَّهُ: كُلُّ مَا حَكَمَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَهُوَ مِمَّا فَهِمَهُ مِنَ الْقُرْآنِ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: {إِنَّا أَنزلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ وَلا تَكُنْ لِلْخَائِنِينَ خَصِيمًا} [النِّسَاءِ: ١٠٥] ، وَقَالَ تَعَالَى: {وَأَنزلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نزلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ} [النَّحْلِ: ٤٤] ، وَقَالَ تَعَالَى: {وَمَا أَنزلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ} [النَّحْلِ: ٦٤] . وَلِهَذَا قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَلَا إِنِّي أُوتِيتُ الْقُرْآنَ وَمِثْلَهُ مَعَهُ» يَعْنِي: السُّنَّةَ. وَالسُّنَّةُ أَيْضًا تَنْزِلُ عَلَيْهِ بِالْوَحْيِ، كَمَا يَنْزِلُ الْقُرْآنُ؛ إِلَّا أَنَّهَا لَا تُتْلَى كَمَا يُتْلَى الْقُرْآنُ، وَقَدِ اسْتَدَلَّ الْإِمَامُ الشَّافِعِيُّ، رَحِمَهُ اللَّهُ وَغَيْرُهُ مِنَ الْأَئِمَّةِ عَلَى ذَلِكَ بِأَدِلَّةٍ كَثِيرَةٍ لَيْسَ هَذَا مَوْضِعَ ذَلِكَ. وَالْغَرَضُ أَنَّكَ تَطْلُبُ تفسيرَ الْقُرْآنِ مِنْهُ، فَإِنْ لَمْ تجدْه فَمِنَ السُّنَّةِ، كَمَا قَالَ رسولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِمُعَاذٍ حِينَ بَعَثَهُ إِلَى الْيَمَنِ: «بِمَ تَحْكُمُ؟ «. قَالَ: بِكِتَابِ اللَّهِ. قَالَ: «فَإِنْ لَمْ تَجِدْ؟ «. قَالَ: بِسُنَّةِ رَسُولِ اللَّهِ. قَالَ: «فَإِنْ لَمْ تَجِدْ؟ «. قَالَ: أَجْتَهِدُ بِرَأْيِي. قَالَ: فَضَرَبَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي صَدْرِهِ، وَقَالَ: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وفَّق رَسُولَ رسولِ اللَّهِ لِمَا يَرْضَى رَسُولُ اللَّهِ» وَهَذَا الْحَدِيثُ فِي الْمَسَانِدِ وَالسُّنَنِ بِإِسْنَادٍ جَيِّدٍ، كَمَا هُوَ مُقَرَّرٌ فِي مَوْضِعِهِ. وَحِينَئِذٍ، إِذَا لَمْ نَجِدِ التَّفْسِيرَ فِي الْقُرْآنِ وَلَا فِي السُّنَّةِ، رَجَعْنَا فِي ذَلِكَ إِلَى أَقْوَالِ الصَّحَابَةِ، فَإِنَّهُمْ أَدْرَى بِذَلِكَ، لِمَا شَاهَدُوا مِنَ الْقَرَائِنِ وَالْأَحْوَالِ الَّتِي اخْتُصُّوا بِهَا، وَلِمَا لَهُمْ مِنَ الْفَهْمِ التَّامِّ، وَالْعِلْمِ الصَّحِيحِ، وَالْعَمَلِ الصَّالِحِ، لَا سِيَّمَا عُلَمَاؤُهُمْ وَكُبَرَاؤُهُمْ، كَالْأَئِمَّةِ الْأَرْبَعَةِ وَالْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِينَ، وَالْأَئِمَّةِ الْمَهْدِيِّينَ، وَعَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ .

“Bir kimse en güzel tefsirin nasıl yapılabileceğini sorar ise ona şöyle cevap verilir: Bu konuda en doğru yöntem Kur’ân’ın yine Kur’ân ile tefsir edilmesidir. Kur’ân’ın bir yerinde kapalı (mücmel) bırakılan bir konu bir başka yerinde tefsir edilmiş olabiliyor. Eğer bu sana zor gelip seni yoracak ise o zaman sünnete başvurmalısın. Çünkü sünnet Kur’ân’ın şerhi ve açıklamasıdır. Hatta İmam Ebû Abdillah Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî şöyle demiştir: “Resûlullah’ın verdiği her hüküm, onun Kur’ân’dan anladığıdır”. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Biz bu kitabı gerçeğin ifadesi olarak indirdik ki insanlar arasında vereceğin hükümlerde Allah’ın sana gösterdiği yolu izleyesin. Sakın ola ki hainlerden taraf olmayasın!” (Nisâ, 105) Yine Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Biz bu kitabı üzerinde çekiştikleri şeyleri açıklayasın ve inanmışlar için hidayet ve rahmet kaynağı olsun diye indirdik” (Nahl, 64). Bu sebeple Resûlullah’ın da zaten şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Bana Kur’ân ve ona benzeyen bir şey verildi…” Buradaki şeyden maksat sünnettir. Sünnette aynen Kur’ân gibi vahiy yoluyla Hz. Peygamber’e inerdi. Bunlar arasındaki tek fark Kur’ân’ın namazda tilâvet edilmesine rağmen sünnetin namazda okunmamasıdır. İmam Şâfiî ve başka âlimler bu hususta pek çok deliller ileri sürmüşlerdir. Fakat burası şimdi bunları sayıp dökecek yer değildir. Hasılı Kur’ân’ın tefsiri önce yine kendisinden aranır. Bulunamazsa sünnete başvurulur. Resûlullah, Muâz’ı Yemen’e gönderirken aralarında şu konuşma geçti:

“Neye dayanarak hüküm vereceksin?”

“Allah’ın kitabına!”

“Onda bir şey bulamazsan ne yapacaksın?”

“Resûlullah’ın sünnetine bakarım”

“Onda da bir şey yoksa”

“Kendi reyimle içtihat ederim”

Bunun üzerine Hz. Peygamber, Muâz’ın göğsüne dokundu ve “Peygamberinin razı olacağı şeye peygamberinin elçisini muvaffak kılan Allah’a hamdolsun!” buyurdu. Bu hadis ilgili yerlerde de işlendiği üzere müsnedlerde ve sünenlerde güzel bir isnadla yer almaktadır. O halde eğer Kur’ân’ın tefsirini yine Kur’ân’da ya da sünnette bulamadığımız durumlarda sahâbe sözlerine başvurmamız gerekir. Çünkü onlar bizzat yaşadıkları olayları ve durumları daha iyi gözlemlediklerinden bu hususta daha bilgilidirler. Yine onların tam bir anlama kapasiteleri, doğru bilgileri ve salih amelleri vardır. Özellikle de âlimleri ve büyükleri böyledir. Örneğin dört imam, Hulefâ-i Râşidîn ve Abdullah b. Mes‘ûd böyledir”[18].

18 İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 8-9.

105- Suyûtî (ö. 911) - *ed-Dürrü'l-mensûr*: Âyetler tamamen rivayetlerle tefsir edilmeye çalışılmıştır. Yani tam anlamıyla bir rivayet tefsiridir. Bu eserin mukaddimesinde Suyûtî, önce isnâdlı haberlerle *Tercümânü'l-Kur'ân* diye bir çalışma yaptığını ancak insanların uzun kitaplardan faydalanmakta zorlandıklarını fark edince *ed-Dürrü'l-mensûr*'u telif ettiğini bildirmiştir.

I. Ahkâm Hadislerini İçeren Kitaplar

İslâm hukukunun en temel kaynaklarından birisi de sünnet kabul edildiği için ahkâm hadisleri ehl-i hadîs fukahâsı için daha bir ehemmiyet arz eder. Bu yüzden câmi' ve sünen türü eserlerde ahkâm hadisleri yer alsa da sadece ahkâm hadislerine özel kitaplar da te'lif edilmiştir. Bu kitaplar üzerine şerh çalışmaları da yapılmıştır.

106- Cemmâilî (ö. 600) - *Umdetü'l-ahkâm*: 430 civarında ahkâm hadisi içerir. Hadislerdeki garîb kelimeler hakkında kısa açıklamalar vardır.

107- Mecdüddin İbn Teymiye (ö. 652) - *el-Müntekâ min ahbâri'l-Mustafâ*: *Kütüb-i sitte* ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inden seçilen ahkâm hadislerini içerir. Kitap üzerine Şevkânî (ö. 1250), *Neylü'l-evtâr* adıyla şerh yazmıştır.

108- İbn Hacer (ö. 852) - *Bülûğu'l-merâm*: 1560 kadar ahkâm hadisi içermektedir. Hadislerin isnâdları zikredilmemekte, kaynaklarına ise işaret edilmektedir. *Bülûğu'l-merâm* üzerine San'ânî'nin (ö. 1182) *Sübülü's-selâm* adlı bir şerh çalışması bulunmaktadır.

İ. Şerh Edebiyatı

Hadisler, isnâd ve metin olmak üzere iki kısımdan müteşekkildir. Bunların her ikisi de pek çok açıdan inceleme konusu olabilmektedir. İsnâdların ittisâli yani râviler arasında kopukluk olup olmadığı, hadisin farklı isnâdları, hangi kaynaklarda yer aldığı, râvilerin kimler olduğu, bunların cerh ve ta'dîl açısından durumları, metindeki garîb kelimeler, metnin delalet ettiği anlam, fıkhî yorumlar, diğer dini naslarla ilişkisi ve ihtilâfu'l-hadis meselesi araştırma konusudur. İşte hadis kitaplarının şerhleri bütün bu konuları bir arada değerlendiren eserlerdir.

109- Mâlik b. Enes'in (ö. 179) *Muvatta*'ı üzerine yapılan şerhler:

a. Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin (ö. 474) *el-Müntekâ*'sı,

b. İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543) *el-Kabes fî şerhi'l-Muvatta*'ı,

c. Suyûtî'nin (ö. 911) *Tenvîrü'l-havâlîk*'i, Zürkânî'nin (ö. 1710) *Şerhu'l-Muvatta*'ı,

d. Dihlevî'nin (ö. 1762) *el-Müsevvâ*'sı,

e. Leknevî'nin (ö. 1886) *et-Ta'lîku'l-mümecced*'i,

f. Kandehlevî'nin (ö. 1982) *Evcezü'l-mesâlik*'i.

110- Buhârî'nin (ö. 256) *Sahîh*'i üzerine yapılan şerhler:

a. Hattâbî'nin (ö. 388) *İ'lâmü's-sünen*'i,

b. İbn Battal'ın (ö. 449) *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*'si,

c. Kirmanî'nin (ö. 786) *el-Kevâkibu'd-derârî*'si,

d. İbnü'l-Mülakkin'in (ö. 804) *et-Tavdîh*'i,

e. Birmâvî'nin (ö. 831) *el-Lâmiü's-sahîh*'i,

f. İbn Hacer'in (ö. 852) *Fethü'l-Bârî*'si,

g. Aynî'nin (ö. 855) *Umdetü'l-kârî*'si,

h. Molla Gürânî'nin (ö. 893) *el-Kevseru'l-cârî*'si,

i. Suyûtî'nin (ö. 911) *et-Tevşîh*'i,

j. Kastallanî'nin (ö. 923) *İrşâdü's-sârî*'si,

k. Şinkîtî'nin (ö. 1354) *Kevserü'l-me'âni'd-derârî*'si.

111- Müslim'in (ö. 261) *Sahîh*'i üzerine yapılan şerhler:

a. Mâzerî'nin (ö. 536) *el-Mu'lim bi fevâidi Müslim*'i,

b. Kâdı İyâz'ın (ö. 544) *İkmâlü'l-Mu'lim*'i,

c. Übbî'nin (ö. 827) *İkmâlü İkmâli'l-Mu'lim*'i,

d. Nevevî'nin (ö. 676) *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*'ı,

e. Suyûtî'nin (ö. 911) *ed-Dîbâc alâ Sahîhi Müslim b. Haccâc*'ı.

112- Ebû Dâvûd'un (ö. 275) *Sünen*'i üzerine yapılan şerhler:

a. Hattâbî'nin (ö. 388) *Me'âlimü's-sünen*'i,

b. Azimâbâdî'nin (ö. 1911) *Avnu'l-Ma'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd*'u,

c. Sehârenfûrî'nin (ö. 1927) *Bezlü'l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd*'u,

d. Sübkî'nin (ö. 1934) *el-Menhelü'l-azbi'l-mevrûd*'u.

113- Tirmizî'nin (ö. 279) *Sünen*'i üzerine yapılan şerhler:

a. İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543) *Ârızatü'l-ahvezî*'si,

b. İbn Seyyidinnâs'ın (ö. 734) *en-Nefhü'ş-şezî*'si,

c. Suyûtî'nin (ö. 911) *Kûtu'l-muğtezî*'si,

d. Mübârekfûrî'nin (ö. 1934) *Tuhfetü'l-ahvezî*'si,

e. Ahmed Muhammed Şâkir'in (ö. 1958) *Şerhu'l-Câmii's-sahîh*'i.

114- Tebrîzî'nin *Mişkâtü'l-Mesâbîh*'i üzerine yapılan şerhler:

a. Tîbî'nin (ö. 743) el-*Kâşif an hakâiki's-sünen*'i,

b. Ali el-Kârî'nin (ö. 1014) *Mirkâtü'l-mefâtîh*'i.

J. İhtilâfü'l-Hadîs Edebiyatı

Hadislerin Kur'ân, meşhur hadisler, amel-i ehl-i Medîne ve akıl gibi başka bilgi kaynaklarıyla çelişip çelişmediği erken dönemlerden itibaren tartışılan bir meseledir. Ehl-i rey, hadisçileri, çelişkili rivayetlerle İslâm ümmetini bölmekle suçlarken, hadisçiler de onları akıllarına uymakla ve böylece birçok ayrılığa düşmekle itham etmişlerdir. Bu sebeple oldukça erken dönemlerden itibaren hadislerin diğer bilgi kaynaklarıyla çelişip çelişmediğine dair eserler kaleme alınmıştır.

115- Şâfiî (ö. 204) - *İhtilâfü'l-hadîs*: Eserin giriş kısmında İmam Şâfiî tarafından ihtilâfü'l hadîs ilminin temel prensipleri ortaya konulmuştur. Ardından çeşitli ahkâm konularında hadislerin gerçekten çelişip çelişmediği işlenmiştir.

116- İbn Kuteybe (ö. 276) – *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*: Hem fıkhî hem de kelâmî konularda çelişkili olduğu iddia edilen hadislerin ele alındığı eserde, kelâm, rey ve hadis ehlinin tanıtıldığı bir mukaddime de bulunmaktadır.

OKUMA PARÇASI
İBN KUTEYBE, TE'VİLÜ MUHTELİFİ'L-HADİS

الرَّد على أَصْحَاب الرَّأْي: قَالَ أَبُو مُحَمَّدٍ: ثُمَّ نَصِيرُ إِلَى أَصْحَابِ الرَّأْيِ، فَنَجِدُهُمْ أَيْضًا يَخْتَلِفُونَ وَيَقِيسُونَ، ثُمَّ يَدَعُونَ الْقِيَاسَ وَيَسْتَحْسِنُونَ، وَيَقُولُونَ بِالشَّيْءِ وَيَحْكُمُونَ بِهِ، ثُمَّ يَرْجِعُونَ. أَبُو حَنِيفَةَ: حَدَّثَنِي سَهْلُ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ: حَدَّثَنَا الْأَصْمَعِيُّ عَنْ حَمَّادِ بْنِ زَيْدٍ قَالَ: سَمِعْتُ يَحْيَى بْنَ مِخْنَفٍ قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْمَشْرِقِ إِلَى أَبِي حَنِيفَةَ بِكِتَابٍ مِنْهُ بِمَكَّةَ، عَامًا أَوَّلَ، فَعَرَضَهُ عَلَيْهِ مِمَّا كَانَ يَسْأَلُ عَنْهُ، فَرجع عَن ذَلِك كُله. فَوضع الرَّجُلُ التُّرَابَ عَلَى رَأْسِهِ، ثُمَّ قَالَ: يَا مَعْشَرَ النَّاسِ أَتَيْتُ هَذَا الرَّجُلَ عَامًا أَوَّلًا، فَأَفْتَانِي بِهَذَا الْكِتَابِ، فَأَهْرَقْتُ بِهِ الدِّمَاءَ، وَأَنْكَحْتُ بِهِ الْفُرُوجَ ثُمَّ رَجَعَ عَنْهُ الْعَامَ. قَالَ ابْنُ قُتَيْبَةَ: حدثنِي سَهْلُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنِ الْمُخْتَارِ بْنِ عَمْرٍو أَنَّ الرَّجُلَ قَالَ لَهُ: كَيْفَ هَذَا؟ قَالَ: كَانَ رَأْيًا رَأَيْتُهُ، فَرَأَيْتُ الْعَامَ غَيْرَهُ. قَالَ: فَتَأْمَنُنِي

أَنْ لَا تَرَى مِنْ قَابَلٍ شَيْئًا آخَرَ؟ قَالَ أَبُو حنيفَة: لَا أَدْرِي كَيْفَ يَكُونُ ذَلِكَ. فَقَالَ لَهُ الرَّجُلُ: لَكِنِّي أَدْرِي أَنَّ عَلَيْكَ لَعْنَةَ اللّٰهِ.

"Ehl-i reye Reddiye:

Ebû Muhammed şöyle demiştir: Şimdi gelelim ehl-i reye. Onların da kıyas yaptıklarını ve ihtilafa düştüklerini görüyoruz. Sonra kıyası da terk edip istihsan yapıyorlar. Bir şeye hükmedip sonra ondan rücu ediyorlar.

Ebû Hanîfe: Sehl b. Muhammed, Esmaî – Hammâd b. Zeyd isnadıyla Yahyâ b. Mihnef'ten şunu nakletmiştir: Doğudan bir adam Mekke'de bir yıl evvel Ebû Hanîfe'nin yazdığını söylediği bir yazıyla Ebû Hanîfe'nin yanına geldi. İçinde Ebû Hanîfe'ye sorduğu şeyler bulunan yazıyı imama verdi. Ebû Hanîfe yazıdaki bütün fetvalarından rücu etti. Bunun üzerine adam başına toprak saçtı ve şöyle dedi: Ey insanlar! Geçen sene bu adamın yanına gelmiştim. Bu yazıdaki fetvaları bana verdi. Fetvalarına dayanıp ölüm ve nikah hükümleri verdim. Şimdi bu yıl fetvalarından döndüğünü söylüyor.

İbn Kuteybe şöyle dedi: Sehl b. Muhammed, Muhtâr b. Amr'dan şunu nakletti: Adam, Ebû Hanîfe'ye bunun nasıl olabildiğini sordu. İmam, önceleri öyle düşünürken şimdi böyle düşündüğünü söyledi. Adam, gelecek sene başka düşünmeyeceğinin garantisi olup olmadığını sordu. İmam, gelecek sene ne olacağını bilemeyeceğini söyledi. Bunun üzerine adam, "Ama ben Allah'ın lanetinin senin üzerine olduğunu biliyorum" dedi"[19].

117- Tahâvî (ö. 321) - *Şerhu müşkili'l-âsâr*'ı: 1000 civarında konuda açıklanmaya muhtaç ve kısmen tenkide uğrayan hadislerin ele alındığı bir eserdir. Müellifin *Şerhu me'âni'l-âsâr* adlı eserinde de ihtilâfü'l-hadis incelemeleri yapılmıştır.

118- İbn Fûrek (ö. 406) - *Müşkilü'l-hadîs*'i: Özellikle zâhiri teşbih bildiren ve te'vile ihtiyaç duyan hadisler hakkında değerlendirmeler içerir.

K. Garîbü'l-Hadis Edebiyatı

Hadis metinleri içinde az kullanılan ve manası yaygın olarak bilinmeyen ya da zaman içinde kullanımı değişmiş Arapça kelimeler bulunmaktadır. Özellikle dil uzmanlığı olan bazı âlimler anlaşılması güç kelimeleri açıklamak amacıyla kitaplar telif etmişlerdir. Bu konuda,

Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın (ö. 210) *Garîbü'l-hadîs*'i,

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224) *Şerhu garîbi'l-hadîs*'i,

19 İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, s. 103.

İbn Kuteybe'nin (ö. 276) *Garîbü'l-hadîs*'i,
Zemahşerî'nin (ö. 538) *el-Fâik fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*'i ve
İbnü'l-Esîr'in (ö. 606) *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*'i bulunmaktadır.

OKUMA PARÇASI
İBNÜ'L-ESÎR, EN-NİHÂYE FÎ GARÎBİ'L-HADÎS

(خَبَأَ)

فِي حَدِيثِ ابن صياد «قَدْ خَبَأْتُ لك خَبْأً» الْخَبْءُ كُلُ شَيْءٍ غَائِب مَسْتُورٍ. يُقَالُ خَبأْتُ الشيء أَخْبَؤُهُ خَبأً إذا أَخْفَيْته والْخَبْءُ والْخَبِيُّ، والْخَبِيئَةُ: الشَّيْءُ الْمَخْبُوء.

(هـ) وَمِنْهُ الْحَدِيثُ: «ابْتَغُوا الرّزْق في خَبَايَا الأرض» هي جَمْعُ خَبِيئَةٍ كخطِيئَة وخطَايَا، وَأَرَادَ بِالْخَبَايَا الزّرع؛ لِأَنَّهُ إِذَا ألقى البَذْر فِي الْأَرْضِ فَقَدْ خَبأَهُ فِيهَا. قَالَ عُرْوَةُ بْنُ الزُّبَيْرِ:

ازرَع فَإِنَّ الْعَرَبَ كَانَتْ تَتَمَثَّلُ بِهَذَا الْبَيْتِ:

تَتَبَّعْ خَبَايَا الْأَرْضِ وادْعُ مَلِيكَهَا ... لَعلَّك يَوْماً أَنْ تُجَاب وتُرزَقَا

وَيَجُوزُ أَنْ يَكُونَ مَا خَبأَهُ الله فِي مَعَادن الْأَرْضِ.

وَفِي حَدِيثِ عُثْمَانَ «قَالَ: اخْتَبَأْتُ عِنْدَ الله خِصالاً؛ إِنِّي لَرابعُ الْإِسْلَامِ، وَكَذَا وَكَذَا» أَي ادّخَرْتُها وجَعلْتُها عِنْدَهُ لِي خَبِيئَةً.

وَمِنْهُ حَدِيثُ عَائِشَةَ تَصِفُ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا «ولَفَظَتْ لَهُ خَبِيئُها» أَيْ مَا كَانَ مَخْبُوءاً فِيهَا مِنَ النَّبات؛ تَعْنِي الأرض، وهو فَعِيلٌ بمعنى مفعول.

(س) وَفِي حَدِيثِ أَبِي أُمَامَةَ «لَمْ أَرَ كَالْيَوْم ولاَ جِلْدَ مُخَبَّأَةٍ» الْمُخَبَّأَةُ: الجَارِيَة الَّتِي فِي خدْرِها لَمْ تَتَزَوّج بعدُ؛ لِأَنَّ صِيَانَتَها أَبْلَغُ مِمَّنْ قَدْ تزوّجت.

وَمِنْهُ حَدِيثُ الزّبْرِقان «أَبْغَضُ كنَائِنِي إليّ الطُّلَعَةُ الْخُبَأَةُ» هِيَ الَّتِي تطَّلعُ مرة ثم تَخْتَبِئُ أخرى.

"Habee:

İbn Sayyâd hadisinde "Senin için içimde bir şey sakladım" ifadesi geçmektedir. Hab' kelimesi gizli görünmeyen her şey anlamına gelmektedir. Herhangi bir kimse bir şeyi gizlediğinde habe'tü eş-şey'e – ahbeühû hab'en demektedir. Hab', habî ve habîe kelimeleri gizli şey anlamındadır.

(he) "Rızkı yeryüzünün derinliklerinde (habâyâ) arayın" hadisi de bu babda zikredilir. Habâyâ, habîe'nin çoğuludur. Bunların hali hatîe ve hatâyâ kelimelerindeki gibidir. Burada habâyâ ile ziraat kastedilmektedir. Çünkü toprağa tohum atıldığında yeryüzüne gizlenmiş olmaktadır. Urve b. Zübeyr şöyle demiştir:

Ziraat yapın! Çünkü Araplar şu beyiti söylerler:

Yeryüzünün derinliklerini takip et! Onun sahibine dua et! Belki de bir gün sana cevap verilip rızıklandırılırsın!

Yukarıdaki hadiste habâyâ'dan maksat Allah'ın yeryüzüne gizlediği madenler de olabilir.

Osman hadisinde ise "Allah katında bazı özellikleri biriktirdim (ihtebe'tü). Ben İslâm'ın dördüncüsüyüm. Ayrıca şöyle şöyleyim…" Bu hadiste geçen ihtebe'tü kelimesi biriktirdim ve Allah katında benim için gizledim demektir.

Hz. Âişe'nin Hz. Ömer'in niteliklerini anlattığı hadis de bu babda zikredilir. Bu hadiste "Yeryüzünde gizli olan şeyler (habîuhâ) onun için konuştu" ifadesi geçmiştir. Burada yeryüzünde gizli olan bitkiler kastedilmiştir. Faîl vezninde ama mef'ûl anlamındadır.

(sin) Ebû Ümâme hadisi de bu babda zikredilir. Bu hadiste "Bu günkü gibi gizlenmiş (muhabbee) bir cilt görmedim" ifadesi geçmektedir. Muhabbe'den maksat henüz evlenmemiş kızlardır. Onun korunmuşluğu evlenmişlerden daha iyidir.

Zibrikân hadisi de bu babda geçer. Bu hadiste "Gelinlerden en sevmediğim, bir görünüp bir kaybolanlardır (hubee)" ifadesi geçmektedir. Burada bir ortaya çıkıp bir ortadan kaybolanlar kastedilmiştir"[20].

L. Zevâid Edebiyatı

Hadis kitapları te'lif edildikten sonra bunların bir kısmı diğerlerine nazaran daha fazla itibar görmüştür. Örneğin *Sahîhayn* ve *Kütüb-i sitte*'ye diğer hadis eserlerine kıyasla daha fazla değer verilmiştir. Bu sebeple bunlar dışındaki kitaplarda yer alan hadislerden *Sahîhayn* ve *Kütüb-i sitte* ile ortak olanları bırakıp zâid olanları toplayan kitaplar yazılmıştır. Yani iki kitap grubu karşılaştırılmış ve ortak

20 İbnü'l-Esîr, *Nihâye*, II, 3.

hadisleri dışındakiler yeni bir eserde derlenmiştir. Bu tür eserler zevâid diye adlandırılmıştır. Bu konuda yapılan çalışmalar şunlardır:

Nureddin el-Heysemî'nin (ö. 807) *Gâyetü'l-maksad fî zevâidi Ahmed*, *Keşfü'l-estâr an zevâidi'l-Bezzâr*, *el-Maksadü'l-a'lâ fî zevâidi Ebî Ya'lâ*, *Mecmau'l-bahreyn fî zevâidi'l-Mu'cemeyn*, *Mevâridü'z-zam'ân ilâ zevâidi İbn Hibbân* ve *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid* adlı kitapları,

Şihâbüddîn el-Bûsîrî'nin (ö. 840) *Misbâhu'z-zücâce fî zevâidi İbn Mâce* ve *İthâfü'l-hiyere bi-zevâidi'l-mesânîdi'l-aşere* isimli eserleri

İbn Hacer'in (ö. 852) *el-Metâlibü'l-âliye bi-zevâidi'l-mesânîdi's-semâniye*'si.

M. Tahrîc Edebiyatı

Tefsir, fıkıh ve tasavvuf gibi ilimlere dair eserlerde de birçok hadis rivayetine yer verilmektedir. Bu rivayetlerin çoğu zaman isnâdlarının zikredilmediği görülmektedir. Ayrıca kaynaklarına da işaret edilmemektedir. Bu durumda hadislerin sıhhat değerlendirmelerine ihtiyaç duyulmaktadır. İşte bazı hadis âlimleri çeşitli ilimlere dair bu çalışmalardaki rivayetleri değerlendiren eserler vücuda getirmişlerdir. Bu çalışmalar tahric kitabı olarak anılır.

119- Beyhakî (ö. 458) - *Tahrîcü ehâdîsi'l-Ümm*: Beyhakî, Şâfiî mezhebi âlimlerindendir. Şâfiî mezhebinin rivayet kaynaklarını *es-Sünenü'l-kübrâ* ve *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr* adlı çalışmalarında toplamıştır. Ayrıca İmam Şâfiî'nin (ö. 204) *el-Ümm*'ündeki hadisleri tahric etmiştir.

120- Zeylaî (ö. 762) - *Nasbu'r-râye*: Hanefî fakihi Merğinânî'nin (ö. 593) kendi yazdığı *Bidâyetü'l-mübtedi* adlı eserinin şerhi olan *el-Hidâye*'nin tahrîcidir. Zeylaî'nin çalışması İbn Hacer tarafından *ed-Dirâye fî tahrîci ehâdîsi'l-Hidâye* adıyla özetlenmiştir. Zeylaî ayrıca *Tahrîcü'l-ehâdîs ve'l-âsâri'l-vâkıa fî Tefsiri'l-Keşşâf* adıyla Zemahşerî'nin (ö. 538) *Keşşâf*'ı üzerine tahric çalışması yapmış, İbn Hacer (ö. 852) de bu kitabı *el-Kâfi'ş-şâf fî tahrîci ehâdîsi'l-Keşşâf* ismiyle özetlemiştir.

121- Zeynüddin el-Irâkî (ö. 806) - *el-Muğnî*: Tam adı *el-Muğnî an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr fî tahrîci mâ fi'l-İhyâ mine'l-ahbâr*'dır. Gazzâlî'nin (ö. 505) meşhur eseri *İhyâu ulûmi'd-dîn*'in tahrîcidir.

122- İbn Hacer (ö. 852) - *Telhîsü'l-habîr*: Tam adı *Telhisü'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi'r-Râfiî'yyi'l-kebîr*'dir. İbnü'l-Mülakkın'ın (ö. 804) *el-Bedrü'l-münîr fî tahrîci ehâdîsi'ş-Şerhi'l-kebîr*'inin özetidir. İbnü'l-Mülakkın'ın bu eseri büyük Şâfiî fakihi Abdülkerim b. Muhammed er-Râfiî'nin (ö. 623) *Fethu'l-Azîz şerhu'l-Vecîz* (*eş-Şerhu'l-kebîr*) adlı çalışmasının tahrîcidir. *Fethu'l-Azîz* ise Gazzâlî'nin (ö. 505) *el-Vecîz* adlı eserinin şerhidir.

OKUMA PARÇASI
İBN HACER, TELHÎSÜ'L-HABÎR

حَدِيثُ رُوِيَ أَنَّهُ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَهَى عَنْ بَيْعِ الْكَالِئِ بِالْكَالِئِ الْحَاكِمُ وَالدَّارَقُطْنِيّ مِنْ طَرِيقِ عَبْدِ الْعَزِيزِ الدَّرَاوَرْدِيّ عَنْ مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ عَنْ نَافِعٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ وَمِنْ طَرِيقِ ذُؤَيْبِ بْنِ عِمَامَةَ عَنْ حَمْزَةَ بْنِ عَبْدِ الْوَاحِدِ عَنْ مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ دِينَارٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ وَصَحَّحَهُ الْحَاكِمُ عَلَى شَرْطِ مُسْلِمٍ فَوَهِمَ فَإِنَّ رَاوِيَهُ مُوسَى بْنُ عُبَيْدَةَ الرَّبَذِيُّ لَا مُوسَى بْنُ عُقْبَةَ. قَالَ الْبَيْهَقِيُّ وَالْعَجَبُ مِنْ شَيْخِنَا الْحَاكِمِ كَيْفَ قَالَ فِي رِوَايَتِهِ عَنْ مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ وَهُوَ خَطَأٌ وَالْعَجَبُ مِنْ شَيْخِ عَصْرِهِ أَبِي الْحَسَنِ الدَّارَقُطْنِيّ حَيْثُ قَالَ فِي رِوَايَتِهِ عَنْ مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ وَقَدْ حَدَّثَنَا بِهِ أَبُو الْحُسَيْنِ بْنُ بَشْرَانَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ الْمِصْرِيّ شَيْخِ الدَّارَقُطْنِيّ فِيهِ فَقَالَ عَنْ مُوسَى غَيْرِ مَنْسُوبٍ ثُمَّ رَوَاهُ الْمِصْرِيُّ أَيْضًا بِسَنَدِهِ فَقَالَ عَنْ أَبِي عَبْدِ الْعَزِيزِ الرَّبَذِيّ وَهُوَ مُوسَى بْنُ عُبَيْدَةَ، وَقَدْ رَوَاهُ ابْنُ عَدِيّ مِنْ طَرِيقِ الدَّرَاوَرْدِيّ عَنْ مُوسَى بْنِ عُبَيْدَةَ وَقَالَ تَفَرَّدَ بِهِ مُوسَى بْنُ عُبَيْدَةَ. وَقَالَ أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ لَا تَحِلُّ عِنْدِي الرِّوَايَةُ عَنْهُ وَلَا أَعْرِفُ هَذَا الْحَدِيثَ عَنْ غَيْرِهِ. وَقَالَ أَيْضًا لَيْسَ فِي هَذَا حَدِيثٌ يَصِحُّ لَكِنَّ إِجْمَاعَ النَّاسِ عَلَى أَنَّهُ لَا يَجُوزُ بَيْعُ دَيْنٍ بِدِينٍ وَقَالَ الشَّافِعِيُّ أَهْلُ الْحَدِيثِ يُوهِنُونَ هَذَا الْحَدِيثَ وَقَدْ جَزَمَ الدَّارَقُطْنِيُّ فِي الْعِلَلِ بِأَنَّ مُوسَى بْنَ عُبَيْدَةَ تَفَرَّدَ بِهِ فَهَذَا يَدُلُّ عَلَى أَنَّ الْوَهْمَ فِي قَوْلِهِ مُوسَى بْنُ عُقْبَةَ مِنْ غَيْرِهِ. وَفِي الطَّبَرَانِيّ مِنْ طَرِيقِ عِيسَى بْنِ سَهْلِ بْنِ رَافِعِ بْنِ خَدِيجٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ نَهَى رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ الْمُحَاقَلَةِ وَالْمُزَابَنَةِ وَنَهَى أَنْ يَقُولَ الرَّجُلُ أَبِيعُ هَذَا بِنَقْدٍ وَأَشْتَرِيهِ بِنَسِيئَةٍ حَتَّى يَبْتَاعَهُ وَيُحْرِزَهُ وَنَهَى عَنْ كَالِئٍ بِكَالِئٍ دَيْنٍ بِدِينٍ وَهَذَا لَا يَصْلُحُ شَاهِدًا لِحَدِيثِ ابْنِ عُمَرَ فَإِنَّهُ مِنْ طَرِيقِ مُوسَى بْنِ عُبَيْدَةَ أَيْضًا عَنْ عِيسَى بْنِ سَهْلٍ وَكَانَ الْوَهْمُ فِيهِ مِنْ الرَّاوِي عَنْهُ مُحَمَّدِ بْنِ يَعْلَى زُنْبُورٍ.

"Resûlullah'ın veresiyenin veresiye karşılığı satımını yasakladığını ifade eden hadis rivayeti:

Bu hadis, Hâkim ve Dârekutnî tarafından Abdulazîz ed-Derâverdî – Mûsâ b. Ukbe – Nâfi‘ – İbn Ömer isnadıyla ve Züeyb b. Ümâme – Hamza b. Abdilvâhid – Mûsâ b. Ukbe – Abdullah b. Dînâr – İbn Ömer tarîkiyle rivayet edilmiştir.

Hâkim, bu hadisi Müslim'in şartlarına uyuyor iddiasıyla sahih kabul etmiştir. Halbuki bu düşüncesinde yanılmaktadır. Çünkü bu hadisin râvisi Mûsâ b. Ukbe değil Mûsâ b. Ubeyde er-Rebezî'dir. Beyhakî şöyle demiştir: Bu hadisi rivayet ederken nasıl Mûsâ b. Ukbe dedi diye üstadımız Hâkim'e şaşmak lazım! Bu kesinlikle yanlıştır. Aynı şekilde zamanının üstadı Ebü'l-Hasen ed-Dârekutnî'ye de Mûsâ b. Ukbe dediği için hayret etmek lazım! Bu hadisi bize Ebü'l-Hüseyn b. Beşrân, Dârekutnînin bu rivayette hocası Ali b. Muhammed el-Mısrî'den nakletmiş ve isnadda "an Mûsâ" diyerek Mûsâ'yı tanıtacak başka bilgi vermemiştir. Sonra el-Mısrî bu hadis isnadıyla yine rivayet etmiş ve "an Ebî Abdilazîz er-Rebezî" demiştir. Bu kişi Mûsâ b. Ubeyde'dir. Bu hadisi İbn Adî, Derâverdî tarikiyle Mûsâ b. Ubeyde'den nakletmiş ve M'usâ b. Ubeyde'nin bu rivayette teferrüd ettiğini söylemiştir. Ahmed b. Hanbel, Mûsâ'dan rivayeti helal görmediğini ve bu hadisin başkasından aktarımı olup olmadığını bilmediğini ifade etmiştir. Ayrıca bu konuda sahih bir hadis bulunmadığını ama âlimlerin veresiyenin veresiye karşılığı satımının câiz olmadığı hususunda icmâ ettiklerini sözlerine eklemiştir. Şâfiî, ehl-i hadisin bu rivayeti zayıf gördüklerinden bahsetmiştir. Dârekutnî, el-İlel adlı eserinde Mûsâ b. Ubeyde'nin bu rivayette tek kaldığını söylemiştir. Bu durum Mûsâ b. Ukbe şeklindeki rivayette hatanın başkasından kaynaklandığının delilidir. Taberânî, Îsâ b. Sehl b. Râfi‘ b. Hadîc – Babası – Dedesi isnadıyla Resûlullah'ın muhâkale ve müzâbeneyi, bir adamın şunu peşin satıyorum dedikten sonra karşı taraf malı teslim alıp mülkiyetine geçirmedikçe veresiye geri alıyorum demesini ve veresiyenin veresiye karşılığı satımını yasakladığını nakletmiştir. Ancak bu hadis İbn Ömer rivayeti için şâhid olamaz. Çünkü o da Mûsâ b. Ubeyde – Îsâ b. Sehl tarikinden gelmektedir. Burada vehim, Mûsâ'dan hadisi nakleden râvi olan Muhammed b. Ya‘lâ Zünbûr'dan kaynaklanmaktadır"[21].

N. İlel Edebiyatı

İllet, sahih gibi görünen bir hadisin taşıdığı gizli kusur olarak ifade edilebilir. Hadislerin genellikle isnadında bazen de metninde böylesi gizli kusurlara rastlanılmaktadır. Örneğin mevkûf bir hadisin merfû gibi aktarılması veya bir sahâbîye nispet edilmesi gereken haberin başka bir sahâbîye isnad edilmesi birer illettir. Hadislerin taşıdığı illetlerden bahseden kitaplara,

İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327) *İlelü'l-hadîs*'i,

21 İbn Hacer, *Telhîsü'l-habîr*, III, 70.

Dârekutnî'nin (ö. 385) *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*'si ve

İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597) *el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye*'si örnek verilebilir.

O. Halk Dilinde Meşhur Olmuş Hadisleri İçeren Kitaplar

Hadislerin bir kısmı yalnızca âlimler arasında meşhur olurken özellikle vazlarda kullanılan diğer bir kısmı ise halk arasında şöhret kazanmaktadır. Fakat bu hadislerin şöhreti sahîh olduklarını göstermemektedir. Çünkü hadisin sıhhati şöhretine değil isnad ve metninin sahih denebilecek ölçüde kusurdan uzak olmasına dayanmaktadır. Hatta halk dilinde meşhur hadislerin önemli bir bölümü uydurmadır. İşte bu sebeple bazı âlimler halk dilinde meşhur olmuş hadislerin kaynaklarını gösterip sıhhat değerlendirmesini yapmışlardır. Bu konudaki ilk çalışma Zerkeşî'nin (ö. 794) *et-Tezkire fi'l-ehâdîsi'l-müştehire*'sidir. Suyûtî (ö. 911) bu eseri, *ed-Dürerü'l-müntesire fi'l-ehâdîsi'l-müştehire* adıyla ihtisâr etmiştir. Bu konuda İbn Hacer'in (ö. 852) *el-Leâliü'l-mensûre fi'l-ehâdîsi'l-meşhûre*'si, Sehâvî'nin (ö. 902) *el-Mekâsıdü'l-hasene fî beyâni kesîrin minel ehâdîsi'l-müştehire ale'l-elsine*'si, Aclûnî'nin (ö. 1162) *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs an mâ iştehere mine'l-ehâdîsi alâ elsineti'n-nâs*'ı da bulunmaktadır.

OKUMA PARÇASI
ACLÛNÎ, KEŞFÜ'L-HAFÂ

الصلاة عماد الدين. قال في المقاصد رواه البيهقي في الشعب بسند ضعيف من حديث عكرمة عن عمر مرفوعا. ونقل عن شيخه الحاكم أنه قال لم يسمع عكرمة من عمر. ومثله في تخريج العراقي لأحاديث الإحياء، وأقول عزاه في الجامع الصغير للبيهقي عن ابن عمر، ولفظ البيهقي في شعب الإيمان كما في أوائل شرح الموطأ للسيوطي عن عمر رضي الله عنه قال جاء رجلٌ فقال يا رسول الله أي شئ أحب عند الله في الإسلام؟ قال الصلاة لوقتها ومن ترك الصلاة فلا دين له، والصلاة عماد الدين، انتهى. وأورده الغزالي في الإحياء بلفظ الصلاة عماد الدين، فمن تركها فقد هدم الدين. وقال في المقاصد أيضا وأورده صاحب الوسيط فقال قال صلى الله عليه وسلم الصلاة عماد الدين، ولم يقف عليه ابن الصلاح فقال في مشكل الوسيط أنه غير معروف وقال النووي في التلقيح منكر باطل قال المناوي

رده ابن حجا، أي لأن فيه ضعفا وانقطاعا فقط وليس بباطل.نبه على ذلك العراقي في حاشية الكشاف. ورواه الطبراني والديلمي عن علي رفعه بلفظ الصلاة عماد الدين والجهاد سنام العمل والزكاة بين ذلك.ورواه التيمي في ترغيبه بلفظ الصلاة عماد الإسلام وللقضاعي عن أنس رفعه الصلاة نور المؤمن وله أيضا وللديلمي عن أبي سعيد رفعه علم الإيمان الصلاة.وأورده الزمخشري في تفسير سورة البقرة. وعزاه الطيبي لتخريج الترمذي عن معاذ.

"Namaz dinin direğidir". *el-Makâsıd*'da (*Makâsıdü'l-hasene*) (Sehâvî) şöyle demiştir: Bu hadisi Beyhakî *eş-Şuab*'da (*Şuabü'l-îmân*) zayıf bir isnadla İkrime vasıtasıyla Ömer'den merfû olarak rivayet etmiştir. Üstadı Hâkim'den, İkrime'nin Ömer'den hadis almadığı bilgisini de aktarmıştır. Benzer bir ifade Irâkî'nin *İhyâ* hadisleri üzerine yaptığı tahric çalışmasında da kayıtlıdır. Ben de diyorum ki bu hadisi *el-Câmi'u's-sağîr*'de Beyhakî'ye nispet etmiş ve İbn Ömer'den nakletmiştir. Beyhakî'nin *Şuabü'l-îmân*'ındaki ifadesi Suyûtî'nin *Şerhu'l-Muvatta*'sının başlarında olduğu gibi "an Ömer" şeklindedir. Rivayet şöyledir: "Adamın biri gelip "Yâ Resûlallah! Allah katında İslâm adına en güzel amel hangisidir?" diye sordu. Hz. Peygamber, "*Vaktinde kılınan namazdır. Namaz kılmayanın dini de yoktur. Namaz dinin direğidir*" buyurdu. Gazzâlî, *İhyâ* adlı eserinde bu hadisi "*Namaz dinin direğidir. Namazı terk eden dini yıkmış olur*" şeklinde kaydetmiştir. Yine *el-Makâsıd*'da "Bu hadisi *Vasît* müellifi Resûlullah'a atfederek "*Namaz dinin direğidir*" diye rivayet etmiştir" bilgisi mevcuttur. İbnü's-Salâh bu hadisi kaynaklarda bulamamış ve *Müşkilü'l-Vasît* adlı çalışmasında bu hadisin bilinmediğini söylemiştir. Nevevî, *et-Telkîh* adlı eserinde bu rivayeti münker batıl diye nitelemiştir. Münâvî'nin beyanına göre İbn Hicâ, Nevevî'ye itiraz etmiş ve rivayette zayıflık ve inkıta bulunmakla birlikte batıl da olmadığını söylemiştir. Irâkî, *Keşşâf* haşiyesinde buna dikkat çekmiştir. Taberânî ve Deylemî bu hadisi Hz. Ali'den "*Namaz dinin direğidir. Cihad amellerin zirvesidir. Zekât ikisinin arasındadır*" lafzıyla merfû olarak nakletmiştir. Teymî de bu hadisi "*Namaz İslâm'ın direğidir*" metniyle Terğîb adlı çalışmasında aktarmıştır. Kudâî, Enes'ten "*Namaz mü'minin nurudur*" lafzıyla merfû olarak rivayet etmiştir. Yine Kudâî ve Deylemî, Ebû Saîd'den merfû olarak "*İmanın işareti namazdır*" hadisini nakletmiştir. Zemahşerî, bu hadisi Bakara suresinin tefsirinde serdetmiştir. Tîbî, bu haberi Tirmizî tahricinde Muâz'a nispet etmiştir…."[22]

22 Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 34.

P. Mevzûât Edebiyatı

Hicrî birinci asırdan itibaren farklı amaçlarla hadisler uydurulduğu malumdur. Üstelik bu uydurma rivayetler, bazı kesimler tarafından çeşitli şekillerde istimal edilmiştir. Bu sebeple hadis âlimleri, uydurma olan hadisleri tanıtmak amacıyla pek çok eser vücuda getirmişlerdir.

123- İbnü'l-Cevzî (ö. 597) - *el-Mevzûâtü'l-kübrâ*: Eser ale'l-ebvâb yani konuya göre tertip edilmiştir. 1850 civarında rivayet içermektedir. Bazı âlimlerce İbnü'l-Cevzî'nin pek çok zayıf, hasen ya da sahîh hadisi uydurma saydığı ifade edilmiştir.

124- Suyûtî (ö. 911) - *el-Leâliü'l-masnûa fi'l-ehâdîsi'l-mevzûa*: İbnü'l-Cevzî'nin eserinin bir nevi eleştirisi ve özeti mahiyetindedir.

125- İbn Arrâk (ö. 963) - *Tenzîhü'ş-şerîati'l-merfûa*: İbnü'l-Cevzî ve Suyûtî'nin çalışmalarının ihtisâr edilip başka bazı haberlerin eklenmesiyle tasnif edilmiştir.

126- Fettenî (ö. 986) - *Tezkiretü'l-mevzûât*'ı: Hadisler isnâdsız bir şekilde ale'l-ebvâb olarak derlenmiştir.

127- Ali el-Kârî (ö. 1014) - *el-Esrârü'l-merfûa*: Müellifin ayrıca *el-Masnû fî ma'rifeti'l-hadisi'l-mevzû* adıyla bir başka çalışması daha bulunmaktadır.

128- Şevkânî (ö. 1250) - *el-Fevâidü'l-mecmûa*: Kendinden evvelki çalışmaları cemeden bir eserdir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HADİS USÛLÜ

I. Kavramlar, Tarihçe, Meseleler, İlimler

Usûl ilimleri, İslâm ilimlerinin önemli alanıdır. Fıkhın nasıl yapılacağını fıkıh usûlü, tefsir ilminin temel ilkelerini tefsir usûlü ve hadislerin değerlendirilmesine dair esasları da hadis usûlü ilmi konu edinir. Hadis usûlü bilinmeden rivayet kaynaklarına müracaat etmek telafisi zor problemlere sebep olabilmektedir. Hadis usûlünü bilmek ise hadisle ilgili temel kavramların ve hadislerin sıhhat değerlendirmelerinin nasıl yapılacağının bilinmesi anlamına gelir. Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261), bundan bin iki yüz yıl önce kendilerini hadisçi sayan birilerinin hadisler konusundaki yanlışlarını şöyle aktarmıştır:

فَلَوْلَا الَّذِي رَأَيْنَا مِنْ سُوءِ صَنِيعِ كَثِيرٍ مِمَّنْ نَصَبَ نَفْسَهُ مُحَدِّثًا، فِيمَا يَلْزَمُهُمْ مِنْ طَرْحِ الْأَحَادِيثِ الضَّعِيفَةِ، وَالرِّوَايَاتِ الْمُنْكَرَةِ، وَتَرْكِهِمُ الِاقْتِصَارَ عَلَى الْأَحَادِيثِ الصَّحِيحَةِ الْمَشْهُورَةِ مِمَّا نَقَلَهُ الثِّقَاتُ الْمَعْرُوفُونَ بِالصِّدْقِ وَالْأَمَانَةِ، بَعْدَ مَعْرِفَتِهِمْ وَإِقْرَارِهِمْ بِأَلْسِنَتِهِمْ أَنَّ كَثِيرًا مِمَّا يَقْذِفُونَ بِهِ إِلَى الْأَغْبِيَاءِ مِنَ النَّاسِ هُوَ مُسْتَنْكَرٌ، وَمَنْقُولٌ عَنْ قَوْمٍ غَيْرِ مَرْضِيِّينَ مِمَّنْ ذَمَّ الرِّوَايَةَ عَنْهُمْ أَئِمَّةُ أَهْلِ الْحَدِيثِ مِثْلُ مَالِكِ بْنِ أَنَسٍ، وَشُعْبَةَ بْنِ الْحَجَّاجِ، وَسُفْيَانَ بْنِ عُيَيْنَةَ، وَيَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ الْقَطَّانِ، وَعَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ مَهْدِيٍّ، وَغَيْرِهِمْ مِنَ الْأَئِمَّةِ، لِمَا سَهُلَ عَلَيْنَا الِانْتِصَابُ لِمَا سَأَلْتَ مِنَ التَّمْيِيزِ، وَالتَّحْصِيلِ، وَلَكِنْ مِنْ أَجْلِ مَا أَعْلَمْنَاكَ مِنْ نَشْرِ الْقَوْمِ الْأَخْبَارَ الْمُنْكَرَةَ بِالْأَسَانِيدِ الضِّعَافِ الْمَجْهُولَةِ، وَقَذْفِهِمْ بِهَا إِلَى الْعَوَامِّ الَّذِينَ لَا يَعْرِفُونَ عُيُوبَهَا، خَفَّ عَلَى قُلُوبِنَا إِجَابَتُكَ إِلَى مَا سَأَلْتَ

“Zayıf hadisleri ve münker rivayetleri terk etmeleri ve dürüstlük ve emin olmalarıyla tanınan güvenilir râvilerin naklettiği meşhur sahîh hadislerle yetinmeleri gerekirken, bizzat kendi dilleriyle ikrar ettikleri üzere halka arz ettikleri hadislerin çoğunun münker ve Mâlik b. Enes, Şu‘be b. Haccâc, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî ve başka hadis

> “Hadis ilminin amacı Resûlullah’a nispet edilen sözün güzel ya da çirkin olup olmadığını tespit etmek değildir. Sözün güzelliği onu hadis kılmaz. Hadis ilminin amacı Resûlullah’a isnad edilen sözün ona ait olma ihtimalini araştırmaktır.”

imamlarının kendilerinden hadis naklini uygun bulmadıkları zayıf kişilerden aktarıldığını gördüğümüz kendini muhaddis diye tanıtan pek çok kimsenin yanlış tutumları olmasaydı (sahîh) hadislerin derlenmesi ve ayırılması konusunda istediğiniz şeyi yapmak kolay olmazdı. Fakat bildirdiğim üzere münker rivayetlerin meçhul zayıf isnâdlarla halka yayılması ve bunların taşıdığı kusurlardan habersiz insanlara bunların aktarılması sebebiyle istediğinizi yapmak kolaylaşmıştır"[1].

Hadis usûlü konusundaki cehâlet, dindarlıklarıyla güven veren salih kimselerin de zaman zaman uydurma hadisler nakletmelerine sebep olabilmiştir. Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198) salihlerin çok fazla uydurma hadis naklettiklerinden bahsetmiştir. Aslında onlar hadis uydurmamakta ama hadis usûlünü tam bilmediklerinden uydurma hadisleri sahîhmiş gibi nakletmekteydiler. Nevevî (ö. 676) bu durumu şöyle beyan etmiştir:

لكونهم لا يعانون صناعة أهل الحديث فيقع الخطأ في رواياتهم ولا يعرفونه ويروون الكذب ولا يعلمون أنه كذب

"Çünkü onlar ehl-i hadîsin ilmine önem vermezlerdi. Böylece rivayetlerinde bilmeden hatalara düşerlerdi. Uydurma olduğunu bilmeden hadisler naklederlerdi"[2].

> İsnadı olmayan bir haber, mütevâtir değilse, Resûlullah'a aidiyetinden bahsedilemez.

İbnü'l-Cevzî (ö. 597) ise önceki dönemlerde vâizlerin gerçekten ilim sahibi olduklarını ama sonradan vâizliğin cahillerin elinde kaldığını ve halkın eşrafının vaazlardan soğuduğunu söylemiştir. Bu dönemde vaazlara avamın ve kadınların rağbet ettiğini; vâizlerin de ilim derdiyle değil dinleyenlerin hoşuna giden kıssalar vasıtasıyla vaaz ettiklerini belirtmiştir[3].

Hadis usûlü bilinmediği için halk arasında yaygınlaştırılan ve meşhur edilen birkaç hadis örnek verilerek durumun vahametini göstermek uygun olacaktır:

أدبني ربي فأحسن تأديبي

"*Beni rabbim terbiye etti ve beni ne güzel eğitti*".

İbnü'l-Cevzî (ö. 597), sahih olmadığını[4] ve isnadında zayıf ve meçhul râviler bulunduğunu[5], İbn Teymiye (ö. 728), sağlam bir isnadının bilinmediğini[6],

1 Müslim, *Sahîh*, I, 7.
2 Kâsımî, *Kavâ'idü't-tahdîs*, s. 113.
3 İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, s. 31.
4 Suyûtî, *ed-Dürerü'l-müntesira*, s. 45.
5 Zerkeşî, *Tezkire*, s. 161.
6 Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I, 81.

Sehâvî (ö. 902), senedinin oldukça zayıf olduğunu[7], Şevkânî (ö. 1250) bu hadisin sağlam bir isnâdının bilinmediğini[8] ve Nûreddin Itr, isnadının zayıf olduğunu[9] söylemiştir. Hasılı Hz. Peygamber'in üstün ahlâk sahibi olduğuna inanmakla ve bunun Kur'ân'la sâbit olduğunu[10] bilmekle birlikte yukarıdaki sözü Hz. Peygamber'e isnad edebilecek düzeyde güvenilebilir bir isnada sahip değiliz.

أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ بِأَيِّهِمْ اقْتَدَيْتُمْ اهْتَدَيْتُمْ

"*Ashabım yıldızlar gibidir. Hangisine uysanız hidâyete erersiniz*".

İbnü'l-Mülakkin (ö. 804) bu hadisin bütün isnadlarının illetli olduğunu, Bezzâr'a (ö. 292) bu hadisin sorulduğunu, onun da münker olduğunu ve Allah Resûlü'nden sahîh olarak gelmediğini söylediğini, İbn Hazm'ın (ö. 456) ise bu hadisi yalan, uydurma ve batıl diye nitelediğini belirtmiştir[11]. Yûsuf el-Karadâvî, usûl-i fıkıh kitaplarında aslı olmayan uydurma ve aşırı zayıf haberlerin nakledilmesini oldukça garipsemiş ve bu hadisi örnek olarak vermiştir. Bu hadisi oldukça zayıf olarak vasfetmiş ve hatta Elbânî'nin (ö. 1999) uydurma dediğini ifade etmiştir[12]. Netice itibariyle Hz. Peygamber'in mücadelesine katkı sunmuş ve fedakarlık yapmış yakın dostlarının kıymetini kabul etmekle birlikte yukarıdaki haberin Resûlullah'a aidiyetinin son derece kuşkulu olduğunu ifade etmek durumundayız.

اطلبوا العلم ولو بالصين

"*İlim Çin'de bile olsa onun peşinden gidiniz*".

Bezzâr (ö. 292) bu hadisin aslı olmadığını[13], Beyhakî (ö. 458), isnadlarının zayıf olduğunu ve sağlam sayılabilecek bir isnadını bilmediğini[14], İbnü'l-Kayserânî (ö. 507), hadisin râvisi İbn Âtike'nin münkerü'l-hadîs olduğunu[15] yani başkalarınca bilinmeyen rivayetleri çokça naklettiğini, Aclûnî (ö. 1162) bu hadisin zayıf olduğunu, hatta İbn Hibbân'ın (ö. 354) bu hadis için batıl ifadesini kullandığını belirtmiştir. İbnü'l-Cevzî (ö. 597) de bu hadisi uydurma hadisleri naklettiği kitabına almıştır[16]. Elbânî (ö. 1999) de hadisi batıl diye vasfetmiştir[17].

7 Sehâvî, *el-Makâsıdü'l-hasene*, s. 73.
8 Şevkânî, *el-Fevâidü'l-mecmû'a*, s. 327.
9 Nûreddin Itr, *Menhecü'n-nakd*, s. 411.
10 Kalem 68/4.
11 İbnü'l-Mülakkin, *Tezkiretü'l-muhtâc*, s. 67 vd.
12 Karadâvî, *Keyfe nete'âmel*, s. 73.
13 Bezzâr, *el-Bahru'z-zehhâr*, I, 164.
14 Beyhakî, *Medhal*, s. 241.
15 İbnü'l-Kayserânî, *Ma'rifetü't-tezkire*, s. 101.
16 Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I, 159.
17 Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-da'îfe*, I, 600.

حب الوطن من الإيمان

"*Vatan sevgisi imandandır*".

Sâğânî (ö. 650) bu hadisin uydurma olduğunu söylemiştir[18]. Sehâvî[19] (ö. 902), Suyûtî[20] (ö. 911) ve Fettenî[21] (ö. 986) bu hadisi kaynaklarda bulamadığını söylemiştir. Ali el-Kârî (ö. 1014) hadis hafızlarına göre bu hadisin aslı olmadığını söylemiştir[22]. Muhammed b. Muhammed Derviş[23] (ö. 1277) ve Elbânî[24] (ö. 1999) de hadis hakkında uydurma hükmü vermiştir.

الدعاء سلاح المؤمن

"*Dua mü'minin silahıdır*".

Heysemî (ö. 807) hadisin ravilerinden Muhammed b. Hasan b. Ebî Yezîd'i metrûk, Muhammed b. Ebî Humeyd'i zayıf diye nitelemiştir[25]. Elbânî (ö. 1999) bu hadisin bir rivayetine uydurma diğer rivayetine zayıf hükmü vermiştir[26].

الدُّنْيَا مزرعة الْآخِرَة

"*Dünya âhiretin tarlasıdır*".

Sâğânî (ö. 650) uydurma hadisler arasında zikretmiştir[27]. Irâkî (ö. 806) bu lafızla merfû bir haber bulamadığını söylemiştir[28]. Sehâvî (ö. 902) de her ne kadar Gazzâlî (ö. 505) *İhyâu ulûmi'd-dîn*'de bunu zikretmişse de kaynaklarda böyle bir hadis bulamadığını ifade etmiştir[29].

رجب شهر الله, وشعبان شهري, ورمضان شهر أمتي

"*Recep Allah'ın, Şaban benim ve Ramazan ümmetimin ayıdır*".

İbnü'l-Cevzî (ö. 597) uydurma hadisler hakkında yazdığı eserine almıştır[30]. Şevkânî (ö. 1250) bu rivayeti Regâib Gecesi namazını anlatan uzun bir hadisin

18 Sâğânî, *Mevzûât*, s. 53.
19 Sehâvî, *Makâsıd*, s. 297.
20 Suyûtî, *ed-Dürerü'l-müntesira*, s. 108.
21 Fettenî, *Tezkiretü'l-mevdûât*, s. 11.
22 Ali el-Kâri, *Masnû'*, s. 91.
23 Muhammed Dervîş, *Esne'l-metâlib*, s. 123.
24 Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-da'îfe*, I, 110.
25 Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, X, 147.
26 Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-da'îfe*, I, 328 vd.
27 Sâğânî, *Mevzûât*, s. 64.
28 Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi'l-İhyâ*, s. 1354.
29 Sehâvî, *Makâsıd*, s. 351.
30 İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, II, 205.

baş kısmında kaydedip uydurma hükmünü vermiştir[31]. Muhammed b. Muhammed Dervîş (ö. 1277) ise zayıf olduğunu ve Recep ayıyla ilgili sahih haber bulunmadığını söylemiştir[32]. Abdulhay el-Leknevî (ö. 1886) uzun bir hadisin başında bu bölümü zikretmekte ve hadisi ravileri güvenilmez tanınmaz uydurma bir haber olarak nitelemiştir[33]. Hadis hakkında Elbânî'nin (ö. 1999) hükmü de zayıf şeklindedir[34].

رجعنا من الجهاد الأصغر إلى الجهاد الأكبر

"*Küçük cihattan büyük cihada döndük*".

İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852) bu hadisin halk dilinde şöhret bulduğunu ama aslında İbrahim b. Ayle'nin sözü olduğunu belirtmiştir[35]. Elbânî'nin (ö. 1999) hükmü münker şeklindedir[36].

صدقة القليل تدفع البلاء الكثير

"*Az sadakalar çok belaları def eder*".

Ali el-Kârî[37] (ö. 1014), Aclûnî[38] (ö. 1162) ve Muhammed b. Muhammed Dervîş[39] (ö. 1277) bu sözün hadis olmadığını ifade etmiştir.

الصلاة عماد الدين

"*Namaz dinin direğidir*".

Nevevî'nin (ö. 676) bu hadis hakkında münker batıl hükmü verdiği kaydedilmiştir. İbn Hacer (ö. 852) bu hükme itiraz etse de yine de hadisin isnadının mürsel olduğunu ifade etmiştir[40]. İbnü's-Salâh (ö. 643) bu hadisin bilinmediğini söylemiştir[41]. Aclûnî (ö. 1162) ve başka âlimlerce de zayıf olarak nitelenmiştir[42].

علماء أمتي كأنبياء بني إسرائيل

"*Ümmetimin âlimleri İsrailoğullarının peygamberleri gibidir*".

---

31 Şevkânî, *el-Fevâidü'l-mecmûa*, s. 47 vd.
32 Muhammed Dervîş, *Esne'l-metâlib*, s. 151.
33 Leknevî, *el-Âsâru'l-merfû'a*, s. 62.
34 Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-da'îfe*, IX, 390.
35 Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I, 486.
36 Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-da'îfe*, V, 478.
37 Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-merfû'a*, s. 232.
38 Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 26.
39 Muhammed Dervîş, *Esne'l-metâlib*, s. 171.
40 İbn Hacer, *Telhîsü'l-habîr*, I, 445-446
41 Sehâvî, *Makâsıd*, s. 427.
42 Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 34.

Sehâvî (ö. 902), Zerkeşî (ö. 794) ve Demîrî (ö. 808) gibi âlimlerin bu hadis için aslı yoktur dediklerini ifade etmiştir[43]. İbn Hacer (ö. 852) ve Suyûtî (ö. 911) tarafından da asılsız diye nitelenmiştir. Hiçbir muteber kaynakta yer almadığı da ifade edilmiştir[44]. Muhammed b. Muhammed Derviş (ö. 1277) uydurma[45] ve Elbânî (ö. 1999) asılsız[46] diye hüküm vermiştir.

القبر روضة من رياض الجنة أو حفرة من حفر النار

"*Kabir ya cennet bahçelerinden bir bahçe ya da cehennem çukurlarından bir çukurdur*".

Sehâvî (ö. 902), bu rivayete ait iki isnadın da zayıf olduğunu ifade etmiştir[47]. Şevkânî (ö. 1250) uydurma olmadığını zayıf olduğunu söylemiştir[48].

ما وسعني سمائي ولا أرضي؛ ولكن وسعني قلب عبدي المؤمن

"*Beni ne göklerim ne yerim kapsadı. Ama mümin kulûmun kalbine sığdım*".

Irâkî (ö. 806) bu hadisin bir aslını tespit edemediğini söylemiştir. İbn Teymiye (ö. 728) de bu hadisin israiliyyattan olduğunu ve Hz. Peygamber'den gelen ma'rûf bir senedinin bilinmediğini belirtmiştir[49]. Benzer bir hadis de "*Kalp, rabbin evidir*" şeklindedir. O da uydurma olarak nitelenmiştir[50].

اعمل لدنياك كأنك تعيش أبدا، واعمل لآخرتك كأنك تموت غدا

"*Hiç ölmeyecekmiş gibi dünyaya yarın ölecekmiş gibi ahirete çalışın*".

Elbânî hadisin merfû hiçbir aslının olmadığını söylemiştir[51].

> Bir hadisin kutsî olması zayıf ya da uydurma olmayacağı anlamına gelmez.

43 Sehâvî, *Makâsıd*, s. 459.
44 Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 74.
45 Muhammed Dervîş, *Esne'l-metâlib*, s. 184.
46 Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-da'îfe*, I, 679.
47 Sehâvî, *Makâsıd*, s. 484.
48 Şevkânî, *el-Fevâidü'l-mecmû'a*, s. 269.
49 Sehâvî, *Makâsıd*, s. 589.
50 Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 116.
51 Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-da'îfe*, I, 63.

A. Kavramlar

1. Sünnet

Sünnet, kelime anlamı olarak "yol" demektir. Buradan hareketle denilebilir ki terim anlamıyla sünnet, Hz. Peygamber'in yoludur. Hz. Peygamber'in İslâm'ı ve Kur'ân'ı yaşaması, tebliğ etmesi ve yorumlaması sünneti oluşturmaktadır. Dolayısıyla sünnet, İslâm dininin ikinci kaynağıdır. Kur'ân'ı Kerîm'in beyanıdır. Kur'ân'daki bir âyetin nasıl anlaşılması gerektiği sünnete dayanılarak belirlenmektedir. Bir anlamda sünnet, Kur'ân'ın anlamını tayin etmektedir. Öyle ki "Kur'ân sünnete daha fazla muhtaçtır"[52] türü sözler bile sarfedilmiştir. Bu durumda sünnetin tanımı, tespiti ve bağlayıcılığı oldukça önem arzetmektedir. Çünkü sünnetin tanımında yapılacak hata, İslâm'ın ve Kur'ân'ın yanlış anlaşılmasına sebep olabilecektir. Tarih boyunca İslâm âlimleri arasında sünnet ve hadisler etrafında dönen derin ihtilafın odak noktasında da sünnetin tanımında, tespitinde ve bağlayıcılığında farklı kanaatlerin bulunması yatmaktadır.

"*Sünnet kelimesi İslâm ve Kur'ân açısından büyük önem taşımasına rağmen dikkat çekici biçimde yaygın olarak bilinen terim anlamıyla Kur'ân-ı Kerîm'de yer almaz*".

Sünnetin tanımında ihtilâf bulunmaktadır. Kimi âlimlere göre yalnızca "Hz. Peygamber'in söz ve davranışları" sünnet iken kimi âlimlere göre başta "ilk dört halife olmak üzere sahâbenin söz ve filleri" de sünnettir. Hatta İmam Mâlik (ö. 179), Medîne'de yerleşmiş uygulamayı da "sünnet" ismiyle anmıştır. Buradaki ihtilafın temelinde şu olgu yatmaktadır: Hz. Peygamber'in vefatını takip eden süreçte

> "Sonuç olarak denilebilirki Hz. Peygamber'in sünneti denilince ikide bir gündeme saç, sakal, taharetlenme, giyim, kuşam, yeme, içme, vs. gibi O'nun (s.a.v) tamamen insan olmasından, ülkesinin gelenek ve göreneklerinden kaynaklanan davranışları, hareketleri gelmemelidir, getirilmemelidir. Bunlar bir müslümanı bağlayıcı nitelikler taşımaz. Bunlarla ve bunlara ayrılan tartışmalarla Resulullah'ın gerçek kişilik ve sünnetleri engellenmemelidir. O'nun sünnetinin hukuk ve mantığının temelinde insan unsuru, onun gelişmesi, yetişmesi, ihtiyaç ve problemlerinin çareleri vardır. Tevhid inancı, şirkten arınmışlık, eşitlik, adalet, takvaya dayanan üstünlük; ahlaksızlığa, zulme, yoksulların sömürülmesine, kan davalarına intikam duygularına, bencilliğe kavmiyetçilik ve asabiyete karşı duruş; ilmin, irfanın ahlakın, yardımlaşmanın, diğergamlık ve buna benzer müsbet ve insan için hayırlı ve olumlu olan davranışların yanında olmak vardır".
>
> Nevzat Aşık, "Sünnetin Yerelliği ve Evrenselliği", s. 35.

52 İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-'ilm*, II, 1194.

onunla ilgili bilgiler bütün ümmete güven verecek tarzda derlenip toparlanmadığı için İslâm âlimleri kendi yaşadıkları çevrede yaygın olan bilgileri esas kabul etmeyi yeğlemişlerdir. Hanefîler, üstadlarından (örneğin İbrâhîm en-Nehaî) aktarılan ve kendi çevrelerinde ma'rûf olan sünneti fıkhî değerlendirmelerinde temel delil saymışlardır. Benzer bir yaklaşımı İmam Mâlik, amel-i Ehl-i Medîne anlayışıyla ortaya koymuştur. Medîne'de yerleşmiş uygulamaya muhalefet etmeyi hoş karşılamamıştır. Bu iki ekol, sünnetin tespitinde Hz. Peygamber'e atfedilen haberler yanında sahâbeye hatta tâbiîne izafe edilen bilgilere de güvenmişlerdir. Ancak İmam Şâfiî (ö. 204), sünnetin Hz. Peygamber'e özgü olduğunu ve yalnızca merfû haberlerle tespit edileceğini vurgulayarak önceki ekollerin sünnet telakkisini reddetmiştir. Şâfiî sonrası dönemde muhaddislerin hadisleri hacimli eserlerde derlemesiyle ve bunların İslâm dünyasında rağbet görmesiyle birlikte müslümanların sünnet anlayışı Şâfiî'nin çizdiği çerçevede gelişmiştir[53].

Sünnetin tanımıyla alakalı ikinci konu, Hz. Peygamber'e atfen rivayet edilen her söz, fiil ve takririn sünnet olarak görülüp görülmemesiyle ilgilidir. Genellikle sünnet, Resûlullah'tan nakledilen söz, fiil ve takrirler diye tanımlanır. Bu tanıma göre ondan gelen her bilgi sünneti teşkil ediyor olmaktadır. Halbuki sahâbe döneminden itibaren Hz. Peygamber'in dini bir amaç taşımayan davranışlarının sünnet olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı tartışmaları vardır. Bu hususu Yûsuf el-Karadâvî şöyle tespit etmiştir:

"Âlim sahâbîlerin ve mükemmel bir şekilde onları izleyen tâbiîn ulemasının bu meseleden haberdâr olduklarını, hatta bilfiil bu konuyu araştırdıklarını söylemek isterim. Fakat onlar sünnetin teşriî olan ve olmayan yönü şeklinde bir isimlendirme yapmamışlardır. Bilakis onlar, meselelere acaba Hz. Peygamber'den gelen bu uygulama sünnet midir yoksa değil midir? diye bakıyorlardı. Bu da iki önemli noktayı bizlere sunmaktadır:

1- Sünnetin bir kısmına kesinlikle ittiba edilmesi istenmektedir.
2- Hz. Peygamber'den gelen bazı şeyler sünnet olarak adlandırılamaz. Çağdaş araştırmacıların dînî hüküm taşımayan sünnet olarak isimlendirdikleri şeyler bu kısmı oluşturmaktadır.

Bunun gerekçesi şudur: İslâm dünyasında yerleşen ve dînî ilimlerde kaydedilen "Hz. Peygamber'den gelen söz, fiil ve takrirlere denir" şeklinde tarif edilen sünnet terimi, sünnetin lugat anlamından daha geneldir. Kayıtsız (mutlak) olarak kullanıldığında sahâbîler sünnet kelimesini sözlük anlamında anlamakta ve

53 Ayrıntılı bilgi için bk. İshak Emin Aktepe, *Erken Dönem İslâm Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.

ittibâ edilip uyulması istenen amelî konularda Hz. Peygamber'den gelen şeyleri kastetmekteydiler.

Çünkü sünnet kelimesi lugat anlamı itibariyle –ki aslolan da budur- tâbi olunan yol demektir. *Bu da ancak dînî hüküm koymak amacıyla vazedilen ve ittibâ edilmesi istenen şeyleri kapsar*.

Daha sonra âlimlerin ıstılahında –ki ıstılahta tartışma olmaz- sünnet kelimesi Hz. Peygamber'den söz, fiil, takrir, nitelik ya da siret olarak nakledilen her şeyi kapsar hale gelince, sünnetin içine dînî hüküm vasfı taşıyan taşımayan bütün bilgiler girmiştir. Ancak sünnetteki dînî hüküm vasfı taşıyan malumat çoğunluğu, taşımayanlar ise azınlığı teşkil eder. Yani sünnetin içinde dînî hüküm niteliği taşımayan şeyler vardır.

İlim sahasında yer alan insanları hataya sevkeden en tehlikeli şeylerden biri de eski ulemanın sözlerini sonraki âlimlerin koydukları ıstılahlarla aynı anlamda değerlendirmektir. Mesela nesh kelimesinden selef âlimleri ile sonraki âlimlerin anladıkları şey farklıdır. İşte sünnet kelimesi de böyledir.

Tekrar ediyorum: Sahâbîler şu an tartıştığımız konuyu, "Bu sünnet teşriî nitelik taşır mı taşımaz mı?" başlığı altında değil, "Bu uygulama sünnet mi değil mi?" başlığı altında incelemekteydiler"[54].

Sünnet kavramıyla alakalı bir diğer husus ise Hz. Peygamber'in bir defa bile olsa yaptıkları ile sürekli yaptıkları arasında ayrım yapılıp yapılmayacağıdır. Yine genellikle bu noktada İslâm âlimleri "devamlılık" kaydı koymazken bazı âlimler sünneti "Hz. Peygamber'in devamlılık arz eden ve uyulsun amacı taşınan davranışları" olarak tanımlamışlardır. Mesela büyük Hanefî âlimi Cessâs (ö. 370) sünneti şöyle tarif eder:

سُنَّةُ النَّبِيِّ – صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ –: مَا فَعَلَهُ، أَوْ قَالَهُ، لِيُقْتَدَى بِهِ فِيهِ، وَيُدَاوَمَ عَلَيْهِ

"Hz. Peygamber'in uyulsun ve sürekli yapılsın diye yapıp söylediklerine sünnet denilir"[55].

Netice itibariyle Hz. Peygamber'in sünnetine itaat ve ittiba her müslümanın temel görevi olmakla birlikte bu sünnetin ne olduğunun tespitinde farklı yorumlar yapılabildiği anlaşılmaktadır. Buradan hareketle sünnetin tanımında âlimlerin teslimiyet, gelenek, taklit, bidat, hadis, haber, te'vil, akıl, içtihat, değişim ve yenilenme gibi konulardaki eğilimlerinin etkili olduğu ifade edilebilir.

54 Karadâvî, "İslâm Hukuku ve Sünnet I", s. 208-209.
55 Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, III, 235.

2. Hadis

Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiîne "izâfe edilen" söz, fiil ve takrîrler ile Hz. Peygamber'in ahlak ve fiziğine ait haberlere "hadis" denilir. Hadislere, "haber" ya da "eser" de denilir. Bu tanımda yer alan "izafe edilen" kaydı oldukça önemlidir. Çünkü hadisler, aslında birer rivayettir. Bunların Hz. Peygamber'e ve atfedildikleri kimselere aidiyet ihtimali pek çok açıdan şüphelidir. Dolayısıyla hadisin, Hz. Peygamber'den aktarılan söz, davranış ve takrirler şeklinde tanımlanması yanıltıcıdır. Hz. Peygamber'in konuşmaları ile sahâbîlerin onun davranışlarını aktarması dinimizi öğrenebilmek açısından büyük önem taşımaktadır. Hadisler -sahîh olmaları kaydıyla- Hz. Peygamber'e ait bilgiler taşımaları ve yüce kitabımız Kur'ân'ı açıklayan malumatlar içermeleri bakımından oldukça mühimdir. Hadislerde inanç esaslarına, ibadetlere, beşerî ilişkilere ve âhiret hayatına dair pek çok bilgi vardır. Bu rivayetler İslâm tarihi boyunca hem fıkıh, hem kelam, hem de tasavvuf âlimleri tarafından delil olarak kullanılmış ve dinin bir parçası olarak görülmüştür. Hatta bazıları hadisleri bizzat din diye nitelemiştir: إن هذا العلم دين / "Bu ilim dindir"[56].

> "Hadis, Hz. Peygamber'e, sahabeye ve tâbiîne ravilerce nispet edilen söz, fiil ve takrirlerdir. Bunların isnad edildikleri kimselere aidiyetini araştırma ihtiyacı vardır.
>
> Hasılı hadis deyince akla Hz. Peygamber değil, Hz. Peygamber'e ravilerce isnad edilmiş haber gelmelidir."

İmam Şâfiî (ö. 204) de kendi dönemindeki muhataplarına hadislerin önemini anlatırken Hz. Peygamber'e ait bilgileri öğrenmenin hadislerden başka bir yolunun olmadığını vurgulamıştır. Şöyle der:

فَإِنَّ اللهَ جَلَّ ثَنَاؤُهُ وَضَعَ رَسُولَهُ مَوْضِعَ الْإِبَانَةِ لِمَا افْتَرَضَ عَلَى خَلْقِهِ فِي كِتَابِهِ، ثُمَّ عَلَى لِسَانِ نَبِيِّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَإِنْ لَمْ يَكُنْ مَا افْتَرَضَ عَلَى لِسَانِهِ نَصًّا فِي كِتَابِ اللَّهِ، فَأَبَانَ فِي كِتَابِهِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ صِرَاطِ اللَّهِ، فَفَرَضَ عَلَى الْعِبَادِ طَاعَتَهُ، وَأَمَرَهُمْ بِأَخْذِ مَا أَتَاهُمْ وَالِانْتِهَاءِ عَمَّا نَهَاهُمْ عَنْهُ وَكَانَ فَرْضُهُ عَلَى كُلِّ مَنْ عَايَنَ رَسُولَهُ وَمَنْ بَعْدَهُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَاحِدًا فِي أَنَّ عَلَى كُلٍّ طَاعَتَهُ، وَلَمْ يَكُنْ أَحَدٌ غَابَ عَنْ رُؤْيَةِ رَسُولِ اللهِ يَعْلَمُ أَمْرَ رَسُولِ اللهِ إِلَّا بِالْخَبَرِ عَنْهُ

56 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 334; Müslim, *Sahîh*, I, 14.

"Allah, Kur'ân ve sonra da peygamberinin diliyle insanlara farz kıldığı hususları açıklama yetkisini, Hz. Peygamber'e vermiştir. Allah Resûlü'nün diliyle farz kıldığı hususa ilişkin, Kur'ân'da bir nass yoksa eğer, bilinmelidir ki Allah, Resûlü'nün dosdoğru yola -Allah'ın yoluna- götürdüğünü Kur'ân'da açıklamış bulunmaktadır. İnsanlara peygambere itaat etmelerini, verdiklerini alıp nehyettiklerinden sakınmalarını emretmiştir. Allah Resûlü'nü görenlerle daha sonra Kıyamet kopuncaya kadar yaşayacak olanlara bu konuda düşen vazife aynıdır. Herkes ona itaat etmek zorundadır. Bu arada Allah Resûlü'nü görmeyen bir kimse de O'nun emirlerini ancak ondan gelecek haberler yoluyla öğrenebilir"[57].

B. Hadis Usûlünün Tarihçesi

Hadislerin değerlendirilme esaslarından bahseden hadis usûlünün tarihini Hz. Peygamber ve sahâbe dönemine kadar götürmek mümkündür. Kur'ân'da açıkça şöyle buyurulmaktadır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ

"*Ey iman edenler! Size bir fasık bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın*"[58].

Buradan anlaşılıyor ki müslümanların Hz. Peygamber'e atfedilen haberler konusunda daha da hassas davranarak güven vermeyenlerden hadis almamaları gerekmektedir. Hz. Âişe'nin (ö. 58) nakledilen haberlere yönelik tenkitçi tavrı da hadis usûlünün ilk uygulamaları olarak görülebilir. Onun hadisleri Kur'ân'a, sahîh sünnete ve selim akla arz eden tutumunu pek çok misalde görebilmekteyiz:

عَنْ عَائِشَةَ، وَذُكِرَ عِنْدَهَا مَا يَقْطَعُ الصَّلَاةَ الْكَلْبُ، وَالْحِمَارُ، وَالْمَرْأَةُ فَقَالَتْ عَائِشَةُ: قَدْ شَبَّهْتُمُونَا بِالْحَمِيرِ وَالْكِلَابِ، وَاللهِ لَقَدْ «رَأَيْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي وَإِنِّي عَلَى السَّرِيرِ بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْقِبْلَةِ مُضْطَجِعَةً، فَتَبْدُو لِي الْحَاجَةُ، فَأَكْرَهُ أَنْ أَجْلِسَ فَأُوذِيَ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأَنْسَلُّ مِنْ عِنْدِ رِجْلَيْهِ»

"Nakledildiğine göre Hz. Âişe'nin yanında namaz kılanın önünden köpek, eşek ve kadın geçtiğinde namaz bozulur diye bir haber rivayet edildi. Bunun üzerine Hz. Âişe, "Bizleri eşeklere ve köpeklere benzettiniz. Vallâhi Resûlullah namaz kılarken

57 Şâfiî, *İhtilâfü'l-hadîs*, s. 12.
58 Hucurât 49/6.

ben onunla kıble arasında yatakta yatardım. İhtiyacım olurdu, oturup Resûlullah'ı rahatsız etmek istemezdim. Ayakları tarafından sıyrılıp çıkardım" dedi"[59].

Hicrî ikinci asır âlimlerinin eserlerinde de hadis usûlüne dair malumatlar görebilmekteyiz. Mu'tezile'nin haberleri mütevâtir ve âhâd diye ayırdığını, İmam Ebû Hanîfe (ö. 150), İmam Ebû Yûsuf (ö. 182) ve İmam Muhammed'in (ö. 189) eserlerinde kendi usûllerine dair bilgiler sunduğunu, İmam Mâlik'in (ö. 179) Leys b. Sa'd'a (ö. 175) yazdığı mektubunda ve *Muvatta*'ında konuyla ilgili yaklaşımını ortaya koyduğunu, devrinin en derli toplu eserlerini yazmayı başaran İmam Şâfiî'nin (ö. 204) ehl-i hadîsin usûlünün ilkelerini belirlediğini zikredebiliriz. *er-Risâle*, *İhtilâfu Mâlik ve'ş-Şâfiî*, *Cimâu'l-ilm*, *İhtilâfü'l-hadîs* gibi eserlerinde İmam Şâfiî, hem fıkıh usûlüne hem de hadis usûlüne dair oldukça kıymetli malumatlar vermektedir. Şâfiî sonrası dönemde ehl-i hadîs, hadisleri derleyip tasnif ettikleri kitaplarıyla hadis ilminin temsilcisi konumuna yükselmişlerdir. Halbuki ikinci asırda Kûfe ve Medîne fıkıh okulları kendi hadis geleneklerine sahip idiler. Ancak hicrî üçüncü asırda hadisçiler yaptıkları çalışmalarla ikinci asırdaki bu görüntüyü tamamen ortadan kaldırmayı başarmışlar ve hadis ilminin yegane mümessili mevkiini işgal etmişlerdir.

> İmam Şâfiî, hicrî ikinci asrın ikinci yarısında yazdığı eserlerle Ehl-i hadîs'e usul kazandırmıştır.
>
> Hicrî üçüncü asırda muhaddisler hadisleri derleyip tasnif etmişlerdir.
>
> Böylece hadisin doğal karizmasının da etkisiyle hicrî üçüncü asırdan itibaren Ehl-i rey gerilemeye Ehl-i hadîs güç kazanmaya başlamıştır.

Hicrî üçüncü asra geldiğimizde Müslim'in (ö. 261) *Sahîh*'inin mukaddime bölümünde, Tirmizî'nin (ö. 279) *Sünen*'inin "İlel" bölümünde ve hadis değerlendirmelerinde ve Ebû Davud'un (ö. 275) *Sünen*'ini tanıtmak için Mekkelilere yazdığı risalesinde hadis usûlüne dair pek çok bilgi bulmaktayız.

Hicrî dördüncü asırda ise ehl-i hadîse ait ilk müstakil hadis usûlü eserleriyle karşılaşmaktayız. *İlk eser Râmehürmüzî'nin (ö. 360) el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâi adlı kitabıdır*. Kitabın yazılış sebebini ilk cümlesinden ve kitabın içeriğinden anlayabilmekteyiz. Râmehürmüzî kitabına şöyle başlar:

اعْتَرَضَتْ طَائِفَةٌ مِمَّنْ يَشْنَأُ الْحَدِيثَ وَيُبْغِضُ أَهْلَهُ، فَقَالُوا بِتَنَقُّصِ أَصْحَابِ الْحَدِيثِ وَالْإِزْرَاءِ بِهِمْ، وَأَسْرَفُوا فِي ذَمِّهِمْ وَالتَّقَوُّلِ عَلَيْهِمْ

59 Müslim, *Sahîh*, I, 366.

"Hadisi ve hadisçileri sevmeyen bir grup insan, ehl-i hadîsin eksikliğinden dem vurup onları suçlamıştır. Eleştirilerinde aşırıya gitmiş ve onlar hakkında ölçüsüz konuşmuşlardır"[60].

İkinci eser ise Hâkim en-Neysâbûrî'nin (ö. 405) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'idir. Üçüncü eser ise Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463) *el-Kifâye fi ilmi'r-rivaye* adlı çalışmasıdır. Bu üç çalışmada hadis usûlü konularının tam anlamıyla derlenip toparlanabildiği söylenemez. Tam bir planlama üzerine çalışıldığı da iddia edilemez. Konular isnâdlı rivayetlerle ele alınmakta yani kompozisyon usûlüyle işlenmemektedir.

Hicrî dördüncü asırda Hanefî âlimler de nispeten daha evvelki eserlere de dayanarak fıkıh usûlü eserlerini te'lif etmişlerdir. Bu asırda dikkat çeken çalışmalardan birisi Cessâs'ın (ö. 370) *el-Fusûl fi'l-usûl*'üdür. Cessâs bu eserinde haberler bölümünde rivayetlerin nasıl değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Bunu takiben beşinci asırda Debûsî (ö. 430) *Takvîmü'l-edille*'sinde ve Serahsî (ö. 482) *Usûl*'ünde haberlerin değerlendirilme esaslarını işlemişlerdir.

Hicrî altıncı asırda Kâdı İyâz'ın (ö. 544) *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye*, Meyyânişî'nin (ö. 580) *Mâ lâ yeseu'l-muhaddise cehluhû* ve İbnü'l-Esîr'in (ö. 606) *Mukaddimetü Câmi'i'l-usûl* adlı eserlerinin telif edildiği görülür.

Yedinci asırda ise hadis usûlü tarihinin en etkili eseri olan İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin (ö. 643) Ulûmü'l-hadîs'i kaleme alınmıştır. Daha sonra bu eseri şiirleştiren, özetleyen ve kısa veya uzunca şerh eden müelliflere tesadüf edilir ki burada bazılarına işaret edilmiştir:

1) Nevevî (ö. 676) - *İrşâdu tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni Hayri'l-halâik*. İbnü's-Salâh'ın eseri üzerine yapılan ilk özetleme (ihtisar) çalışmasıdır.

2) Nevevî (ö. 676) - *et-Takrîb ve't-teysîr li ehâdîsi'l-Beşîri'n-Nezîr.* İbnü's-Salâh'ın eserinin Nevevî tarafından yapılmış ikinci özetidir. Suyûtî (ö. 911) tarafından *Tedrîbü'r-râvi* adıyla şerhedilmiştir.

3) İbn Kesîr (ö. 774) - *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*. Adından da anlaşılacağı üzere *Ulûmu'l-hadîs*'in özetidir. Bu çalışma, Ahmed Muhammed Şâkir (ö. 1958) tarafından *el-Bâisü'l-hasîs* adıyla şerhedilmiştir.

4) Zerkeşî (ö. 794) - *en-Nüket alâ İbni's-Salâh.* İbnü's-Salâh'ın çalışması üzerine kısa bir şerh kitabıdır.

5) Irâkî (ö. 806) - *et-Takyîd ve'l-îzâh li mâ utlika ve uğlika fî Mukaddimeti'bni's-Salâh.* İbnü's-Salâh'ın eserinde lüzum görülen bazı yerlerin açıklanması şeklinde tanıtılabilecek bir kitaptır.

60 Râmehurmuzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 162.

6) Irâkî (ö. 806) – *Tebsıratu'l-mübtedî ve tezkiretü'l-müntehî*. *Elfiyye* diye meşhur olan bu çalışmada *Ulûmu'l-hadîs* bin civarında beyitle şiirleştirilmiştir. Bu tür çalışmaların amacı bilgilerin ezberlenmesini kolaylaştırmaktır. Hem bizzat müellifin hem de Sehâvî'nin (ö. 902) *Fethu'l-Muğîs* adlı şerhleri bulunmaktadır.

7) İbn Hacer (ö. 852) - *Nuhbetü'l-fiker*. Bu kitap, bizzat İbn Hacer tarafından *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker* ismiyle şerhedilmiştir. Bu iki çalışma oldukça kısadır. *Ulûmu'l-hadîs*'in özeti olmaktan çok İbn Hacer'in *Ulûmu'l-hadîs*'ten de yararlanarak yazdığı kısa birer hadis usûlü kitabıdır denilebilir.

8) İbn Hacer (ö. 852) - *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*. *Ulûmu'l-hadîs* üzerine kısa bir şerh çalışmasıdır.

9) Suyûtî (ö. 911) – *Nazmü'd-dürer fî ilmi'l-eser*. *Elfiyyetü's-Suyûtî* diye meşhurdur. Ulûmu'l-hadîs'in şiirleştirilmiş halidir. Bizzat müellifi tarafından *el-Bahru'l-lezî zehar* adıyla şerhedilmiştir.

Bunlardan başka hadis usûlü alanında şu çalışmaların da ismini anmak gerekir:

10) İbn Dakîk el-Îd (ö. 702) - *el-İktirâh fî beyâni'l-ıstılah*. Muhtasar bir hadis usulü çalışmasıdır. Zehebî'nin (ö. 748) *el-Mûkiza*'sı bu eserin özetidir.

11) Beykûnî (ö. 1080) - *el-Manzûmetü'l-beykûniyye*. Otuz küsur beyit halinde hadis usûlüne dair kısa bilgiler verilen bir çalışmadır.

12) Cemâluddîn el-Kâsımî (ö. 1914) - *Kavâidü't-tahdîs min funûni mustalahi'l-hadîs*. Hadis usûlüyle alakalı konular hakkında farklı âlimlerden aktarımlarla oluşturulmuş derli toplu bir çalışmadır. Fıkhu'l-hadîs gibi hadis usûlü eserlerinde pek görülmeyen konuları da işlemiştir.

13) Tâhir el-Cezâirî (ö. 1920) - *Tevcîhü'n-nazar*. Oldukça kapsamlı bir hadis usûlü çalışmasıdır. Müellif fıkıhçı yönünü de eserine yansıtmıştır.

14) Babanzâde Ahmed Nâim (ö. 1934) - *Tecrid Mukaddimesi*. İçeriği zengin yaklaşık beş yüz sayfalık güzel bir usûl çalışmasıdır.

OKUMA PARÇASI
İBNÜ'S-SALÂH, ULÛMÜ'L-HADÎS

إِذَا وَجَدْنَا فِيمَا يُرْوَى مِنْ أَجْزَاءِ الْحَدِيثِ وَغَيْرِهَا حَدِيثًا صَحِيحَ الْإِسْنَادِ، وَلَمْ نَجِدْهُ فِي أَحَدِ الصَّحِيحَيْنِ، وَلَا مَنْصُوصًا عَلَى صِحَّتِهِ فِي شَيْءٍ مِنْ مُصَنَّفَاتِ أَئِمَّةِ الْحَدِيثِ الْمُعْتَمَدَةِ الْمَشْهُورَةِ، فَإِنَّا لَا نَتَجَاسَرُ عَلَى جَزْمِ الْحُكْمِ بِصِحَّتِهِ، فَقَدْ تَعَذَّرَ فِي هَذِهِ الْأَعْصَارِ الِاسْتِقْلَالُ بِإِدْرَاكِ الصَّحِيحِ بِمُجَرَّدِ اعْتِبَارِ الْأَسَانِيدِ؛ لِأَنَّهُ مَا مِنْ

إِسْنَادٍ مِنْ ذَلِكَ إِلَّا وَنَجِدُ فِي رِجَالِهِ مَنِ اعْتَمَدَ فِي رِوَايَتِهِ عَلَى مَا فِي كِتَابِهِ، عَرِيًّا
عَمَّا يُشْتَرَطُ فِي الصَّحِيحِ مِنَ الْحِفْظِ وَالضَّبْطِ وَالْإِتْقَانِ. فَآلَ الْأَمْرُ إِذًا – فِي مَعْرِفَةِ
الصَّحِيحِ وَالْحَسَنِ – إِلَى الِاعْتِمَادِ عَلَى مَا نَصَّ عَلَيْهِ أَئِمَّةُ الْحَدِيثِ فِي تَصَانِيفِهِمُ
الْمُعْتَمَدَةِ الْمَشْهُورَةِ، الَّتِي يُؤْمَنُ فِيهَا – لِشُهْرَتِهَا – مِنَ التَّغْيِيرِ وَالتَّحْرِيفِ، وَصَارَ
مُعْظَمُ الْمَقْصُودِ بِمَا يُتَدَاوَلُ مِنَ الْأَسَانِيدِ خَارِجًا عَنْ ذَلِكَ إِبْقَاءَ سِلْسِلَةِ الْإِسْنَادِ الَّتِي
خُصَّتْ بِهَا هَذِهِ الْأُمَّةُ، زَادَهَا اللهُ تَعَالَى شَرَفًا، آمِينَ.

"Hadis cüzlerinde ve başka eserlerde isnadı sahih bir hadis gördüğümüzde, eğer o hadisi *Sahîhayn*'dan birinde bulamazsak ya da hadis imamlarının meşhur güvenilir eserlerinden birinde o hadis hakkında sahih hükmü verildiğini göremezsek, biz onun sahih olduğu hükmünü veremeyiz. Çünkü artık bu asırlarda sadece isnada bakarak hadisin sıhhatini tespit etme imkânı kalmamıştır. Zira isnadların hepsinde raviler arasında ezber (hıfz), rivayeti koruma (zabt) ve işini sağlam yapma (itkan) gibi hadislerin sıhhati için şart koşulan özelliklerden uzak olan ve yazdıklarına dayanan birini mutlaka görmekteyiz. O halde sahih ve hasen hadisin belirlenmesinde hadis imamlarının, şöhreti sebebiyle üzerinde oynanmasından ve değişiklik yapılmasından korkulmayan meşhur mutemed kitaplarında söylediklerine dayanmaktan başka çare yoktur. Bu durumda sıhhat değerlendirmesine dayanak olamayacak isnadların raviler arasında tedavül etmesinin en önemli maksadı bu ümmete hâs olan isnad zincirlerini unutturmamaktır. Allah bu ümmetin şerefini artırsın! Amin"[61]

"Kudsî hadisler de haber-i vâhiddir.

Sahih sayılabilmeleri için belli kriterleri sağlamaları gerekir.

Kudsî hadisler mutlaka sahihtir denilemez."

C. Kaynağı Bakımından Hadisler

Hadisin kaynağı denilince rivayetin kendisine isnad edildiği makam kastedilmektedir. Hadis, Allah'ın bir söz ya da fiili gibi naklediliyorsa "kudsî", Resûlullah'a isnad edilen bir bilgiyi içeriyorsa "merfû", sahâbeden birine atfediliyorsa "mevkûf" ve tâbiînden bir âlimin sözü diye aktarılıyorsa "maktû" ismini alır. Yani hadis, denilince sadece Resûlullah'a izafe edilen haberler akla gelmemelidir. İlk İslâm nesillerine atfedilen rivayetlere de "hadis" ismi verilmiştir.

61 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 83.

Kudsî hadisler, Kur'ân'ın dışında Allah'a nispetle nakledilen sözlerdir. Kur'ân'ın lafzı ve manası Allah'a ait iken, kudsî hadislerin -sahîh olmaları kaydıyla- lafzı Hz. Peygamber'e isnad edilmekle birlikte manası Allah'a ait sayılmaktadır. Hadis kaynaklarında Allah'a isnadla nakledilen böylesi hadisler de bulunmaktadır. *Kudsî hadisler diğer haber-i vâhidler gibi sıhhat değerlendirmesine açıktır. Buna göre kudsî olması, hadisin sahîh olduğu anlamına gelmez*. Hatta kudsî hadisler içinde uydurma olanlar da vardır. Mesela *Sahîh-i Müslim*'de yer alan,

عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فِيمَا رَوَى عَنِ اللهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى أَنَّهُ قَالَ: «يَا عِبَادِي إِنِّي حَرَّمْتُ الظُّلْمَ عَلَى نَفْسِي، وَجَعَلْتُهُ بَيْنَكُمْ مُحَرَّمًا، فَلَا تَظَالَمُوا

"Hz. Peygamber'den nakledilir ki Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Ey kullarım! Ben zulmü kendime haram kıldım. Onu sizlerin arasında da haram kılıyorum. Birbirinize zulüm etmeyiniz!*"[62] hadisi kudsî olduğu gibi, uydurma olduğu ifade edilen,

لولاك لولاك لما خلقت الأفلاك

"*Sen olmasaydın! Sen olmasaydın! Âlemleri yaratmazdım*"[63] hadisi de kudsîdir.

Merfû hadisler ise şöyle tanımlanmıştır:

المرفوع وهو ما أضيف إلى النبي صلى الله عليه وسلم خاصة لا يقع مطلقه على غيره متصلاً كان أو منقطعاً، وقيل هو ما أخبر به الصحابي عن فعل النبي صلى الله عليه وسلم أو قوله

"Merfû, sadece Resûlullah'a izafe edilen hadislere denir. Merfû kavramı herhangi bir kayıt konulmamışsa Hz. Peygamber dışında başkasına atfedilen haberle için kullanılmaz. İsnadın muttasıl ya da munkatı olması merfû olmasına zarar vermez. Yine bir sahâbînin Resûlullah'ın davranışı ya da sözü diye aktardığı bilgi şeklinde de tanımlanmıştır"[64].

Hicrî üçüncü asır hadis kaynaklarındaki haberlerin büyük çoğunluğu merfû niteliği taşımaktadır. Hatta hadis deyince ilk akla gelenler de merfû olanlardır. Merfû hadisler de kudsî hadisler gibi haber-i vâhid kategorisinde olduklarında sıhhat değerlendirmesine tabidirler. *Yani merfû olmak sahîh olmak anlamına gelmez. Hadisin munkatı bir isnâda sahip olması da merfûluğunu kaldırmaz*.

62 Müslim, *Sahîh*, IV, 1994.

63 Sâğânî, *Mevzûât*, s. 52; Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs*, s. 155; Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe*, I, 450.

64 Nevevî, *Takrîb*, s. 32.

Merfû hadislere şu rivayet örnek verilebilir:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى، وَابْنُ بَشَّارٍ، قَالَا: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، قَالَ: سَمِعْتُ قَتَادَةَ، يُحَدِّثُ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: « لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى يُحِبَّ لِأَخِيهِ - أَوْ قَالَ: لِجَارِهِ - مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ »

Muhammed b. Müsenna ve İbn Beşşar → Muhammed b. Cafer → Şube → Katâde → Enes b. Mâlik → Allah Resûlü: "*Kendi nefsiniz için istediğinizi kardeşiniz –ya da komşunuz- için de istemedikçe iman etmiş olmazsınız*"[65].

Mevkûf hadisler ise şöyle tarif edilmiştir:

وَهُوَ مَا يُرْوَى عَنِ الصَّحَابَةِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ مِنْ أَقْوَالِهِمْ أَوْ أَفْعَالِهِمْ وَنَحْوِهَا، فَيُوقَفُ عَلَيْهِمْ، وَلَا يُتَجَاوَزُ بِهِ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ – صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ –

"Mevkûf, sahâbeye atfen nakledilen söz, davranış ve benzeri haberlerdir. Haber, sahâbeye dayanır, Resûlullah'a isnad edilmez"[66].

Sünnetin tespitinde kimi âlimlerce sahâbe sözleri de kullanıldığından mevkûf haberler oldukça önemlidir. Hatta hicrî ikinci asrın hadis kitaplarında mevkûf haberlerin yoğun bir şekilde yer aldığını görmekteyiz. Mevkûf haberler de diğer haber-i vâhidler gibi sahîh ya da zayıf hatta uydurma olabilmektedirler. Bu arada farklı mezheplerde farklı sahâbîlerin görüşlerine daha fazla önem verme olgusu bulunduğunu da zikretmeliyiz. Mesela İmam Ebû Hanîfe (ö. 150) ve iki öğrencisi tarafından temsil edilen ekolde Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32) görüşleri Ebû Hüreyre'ninkilere (ö. 58) nazaran daha itimada şayan bulunmuştur:

وَقَالَ مُحَمَّد بن الْحسن هَذَا قَول ابي هُرَيْرَة وَلَا اعْلَم اهل الْمَدِينَة رَوَوْهُ عَن اَحَدٍ غَيره وَقَول عبد الله بن مَسْعُود رَضِي الله عَنهُ احق ان يُؤْخَذ بِهِ من قَول ابي هُرَيْرَة

"Muhammed b. Hasan şöyle dedi: "Bu Ebû Hüreyre'nin görüşüdür. Medînelilerin bu görüşü başkasından naklettiklerini bilmiyorum. Abdullah b. Mes'ûd'un görüşleri Ebû Hüreyre'ninkilere nazaran tabi olunmaya daha layıktır"[67].

Mevkûf hadise şu haber örnek verilebilir:

65 Müslim, *Sahîh*, I, 67.
66 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 117.
67 Şeybânî, *Hücce*, I, 299.

وَحَدَّثَنِي عَنْ مَالِكٍ عَنْ نَافِعٍ، أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عُمَرَ كَانَ «يَغْتَسِلُ يَوْمَ الْفِطْرِ قَبْلَ أَنْ يَغْدُوَ إِلَى الْمُصَلَّى»

"Mâlik – Nâfi' isnadıyla bana nakledildiğine göre Abdullah b. Ömer, "Ramazan bayramında musallâya gitmeden evvel gusül alırdı"[68].

Maktû hadis ise tâbiîne nispet edilen söz ve fiillerdir. Hadis âlimleri selef ulemâsına değer verdikleri ve reyleriyle amel etmektense geçmiş âlimlere uymayı yeğledikleri için maktû haberleri de derlemişlerdir. Elbette farklı ekoller farklı tâbiîlerin görüşlerini daha muteber addedebilmişlerdir. Örneğin İmam Ebû Yûsuf'un (ö. 182) *el-Âsâr* adlı eserinde İbrâhîm en-Nehaî'nin (ö. 95) görüşlerine çok fazla yer verilmiştir.

Maktû hadise şu haber örnek verilebilir:

قَالَ: حَدَّثَنَا يُوسُفُ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي حَنِيفَةَ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، أَنَّهُ قَالَ: «لَا يَصُومُ أَحَدٌ عَنْ أَحَدٍ، وَلَا يُصَلِّي أَحَدٌ عَنْ أَحَدٍ»

"Yûsuf bize Babası – Ebû Hanîfe – Hammâd isnadıyla İbrâhîm'in şöyle dediğini aktardı: "Hiç kimse başkasının yerine oruç tutamaz ve namaz kılamaz"[69].

D. Yaygınlığı Bakımından Hadisler

Yaygınlığı bakımından hadisler önce "mütevâtir" ve "âhâd" diye ikiye ayrılır. Mütevâtir hadisler "lafzan mütevâtir" ve "mânen mütevâtir" olmak üzere ikiye ayrılırken, âhâd haberler ise "meşhur", "aziz" ve "garîb" diye üçe taksim edilir.

Erken dönemlerde haberlerin yaygınlıkları bakımından taksim edildiği anlaşılmaktadır. Vâsıl b. Atâ (ö. 131), haberleri yaygınlıkları bakımından ikiye ayırmış ve mütevâtire "hüccet haber" demiştir. Amel-i ehl-i Medîne'nin bir bölümü de mütevâtir sayılmıştır. İmam Şâfiî (ö. 204) de mütevâtire "ihâta" ya da "ilm-i âmme" demiştir. "Üzerinde icmâ olan sünnet" gibi ifadelerle de kastedilen aslında mütevâtirdir.

Bu ayrımın farklı kesimlere karşı kullanılmış olduğu görünmektedir:

1- Dini haberlerin tamamını reddeden erken dönem zındık ve ateistlerine karşı mütevâtir haberlerin reddedilemeyeceği vurgulanmıştır. Çünkü haber-i vâhidlerde râvilere duyulan güven önem arzederken mütevâtir haberlerde râvi unsuru

68 Mâlik, *Muvatta*, I, 177.
69 Ebû Yûsuf, *Âsâr*, s. 175.

devreden çıkmaktadır. Tevâtür seviyesine ulaşmış bir haberin kabulü aklen zorunlu, reddedilmesi aklen imkânsızdır.

2- Mütevâtir haberlere aykırı olan âhâd hadislerin reddedilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Çünkü haber-i vâhidler her ne kadar belli düzeyde bilgi kaynağı olsalar da mütevâtir haberler kadar güçlü değillerdir. O halde mütevâtir haberlerle çelişen haber-i vâhidlerin kabul edilmesi doğru olmayacaktır.

3- İslâm dini hem dünya hem âhiret hayatıyla ve hem şehâdet hem de gayb âlemiyle alakalı hükümler içermektedir. Yine İslâm dininde bireyleri ilgilendiren hükümler olduğu gibi bütün toplumu etkileyen hatta insanların canları, malları, nesilleri, inançları ve akıllarıyla doğrudan alakalı bilgiler de vardır. Bazı İslâm âlimleri konunun önemine uygun güçte delillerin olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Örneğin itikâdî konularda haber-i vâhidlerin gücünü sorgulayanlar olmuştur. Yine fıkhî pek çok konuda ehl-i rey âlimlerinin hadislere güvensizlik duyduğu anlaşılmaktadır.

OKUMA PARÇASI
İTİKÂDÎ KONULARDA HABER-İ VÂHİDLER

“Haber-i vâhidin akaid alanında kesin delil teşkil edemeyeceği meselesi üzerinde en çok duran Eş‘ariyye âliminin Fahreddin er-Râzî olduğunu söylemek mümkündür. Ona göre akaide ve özellikle ulûhiyyete ilişkin meselelerde haber-i vâhidin delil olamayacağını gösteren güçlü kanıtlar mevcuttur.

1. Bütün âhâd haberler zannî bilgi ifade ettiğinden zan mertebesinde bir delil oluşturabilir. Kur’ân-ı Kerîm’de zanna uymak daima tenkit edilmiş, bunun hakikat açısından hiçbir değer taşımadığı bildirilmiş ve Allah hakkında zannî bilgiye dayanmak yasaklanmıştır (bk. M. F Abdülbâkî, *el-Mu‘cem*, “znn” md).

2. Haber-i vâhidlerin isnad zincirinde yer alan en önemli râvi ashap neslindendir. Muhaddislerin naklettiğine göre ashaptan bazıları diğerlerini tenkit etmiş, Hz. Peygamber’in sözlerini yanlış anladıklarını veya öğrettiği bilgilere aykırı rivayetlerde bulunduklarını söylemişlerdir. Nitekim Abdullah b. Ömer, ölüye, onun ailesinin arkasından ağlaması yüzünden azap edildiğine dair bir hadis nakledince Hz. Âişe bunun Kur’an’a aykırı olduğunu, zira orada bir kişinin işlediği günahtan ötürü diğer bir kişinin sorumlu tutulmayacağının bildirildiğini (el-En‘âm 6/164) hatırlatmıştır. Ayrıca ashabın, Fâtıma bint Kays’ın naklettiği bir rivayet hakkında, “Doğru mu yoksa yalan mı söylediğini bilmediğimiz bir kadının haberiyle rabbimizin kitabını ve Hz. Peygamber’in sünnetini terketmeyiz” dediği de bilinmektedir. Bundan dolayı ashabın naklettiği âhâd haberler ulûhiyyet konuları dışında zannın yeterli olduğu fıkhî alanda delil olarak kabul edilebilir.

3. Sahâbîler, Resûl-i Ekrem'den naklettikleri âhâd haberleri ondan duydukları lafızlarla değil muhtevayı ifade eden farklı lafızlarla aktarmışlardır. Çünkü sahâbîler Hz. Peygamber'den duyduklarını yazmamışlar ve aradan uzun zaman geçtikten sonra rivayette bulunmuşlardır. Bu husus da haber-i vâhidleri oluşturan lafızların bizzat Resûl-i Ekrem'in sözleri olma ihtimalini zayıflatmaktadır.

4. Muhaddisler âhâd haberleri değerlendirirken bunları nakleden râvilerin siyasî ve itikadî görüşlerini dikkate alıp sübjektif davranmışlar, meselâ Şiî ve Mu'tezilî âlimlerce nakledilen rivayetleri muteber saymamışlardır. Bu tutum âhâd haberlerin objektifliğine gölge düşürmektedir.

5. Bilindiği üzere mülhidler pek çok haber uydurup Peygamber'e isnat etmişler ve bu metinleri hadis derlemesi yapan kimselere nakledip kabul ettirmişlerdir. Her ne kadar Buhârî ve Müslim gibi muhaddisler dikkatli davranmaya çalışmışlarsa da onların hatadan korunmuş olması söz konusu değildir. Âhâd haberler hakkında hüküm verilirken bu hususun da dikkate alınması gerekmektedir (Fahreddin er-Râzî, *Esâsü't-takdîs*, s. 215-219)"[70].

Fakat anlaşıldığı kadarıyla hicrî ikinci asırdaki bu yaklaşım üçüncü asırda muhaddislerin âhâd haberleri kaynaklarda derlemeleriyle ortadan kalkmıştır. Çünkü hadisçiler için haberin âhâd olması herhangi bir konuda delil olarak kullanılması için zaafiyet teşkil etmemekteydi. Dolayısıyla hadisçilerin mütevâtir kavramına pek de ihtiyaç duymadıkları görülmektedir. Onların eserlerinde tevâtür kavramına rastlanmaz.

Mütevâtir kavramını Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463) eserinde görmekteyiz. Konuyu şöyle işler:

بَابُ الْكَلَامِ فِي الْأَخْبَارِ وَتَقْسِيمِهَا الْخَبَرُ: هُوَ مَا يَصِحُّ أَنْ يَدْخُلَهُ الصِّدْقُ أَوِ الْكَذِبُ , وَيَنْقَسِمُ قِسْمَيْنِ: خَبَرُ تَوَاتُرٍ , وَخَبَرُ آحَادٍ. فَأَمَّا خَبَرُ التَّوَاتُرِ فَهُوَ مَا يُخْبِرُ بِهِ الْقَوْمُ الَّذِينَ يَبْلُغُ عَدَدُهُمْ حَدًّا يُعْلَمُ عِنْدَ مُشَاهَدَتِهِمْ بِمُسْتَقَرِّ الْعَادَةِ أَنَّ اتِّفَاقَ الْكَذِبِ مِنْهُمْ مُحَالٌ , وَأَنَّ التَّوَاطُؤَ مِنْهُمْ فِي مِقْدَارِ الْوَقْتِ الَّذِي انْتَشَرَ الْخَبَرُ عَنْهُمْ فِيهِ مُتَعَذِّرٌ , وَأَنَّ مَا أَخْبَرُوا عَنْهُ لَا يَجُوزُ دُخُولُ اللَّبْسِ وَالشُّبْهَةِ فِي مِثْلِهِ , وَأَنَّ أَسْبَابَ الْقَهْرِ وَالْغَلَبَةِ وَالْأُمُورِ الدَّاعِيَةِ إِلَى الْكَذِبِ مُنْتَفِيَةٌ عَنْهُمْ , فَمَتَى تَوَاتَرَ الْخَبَرُ عَنْ قَوْمٍ هَذِهِ سَبِيلُهُمْ قُطِعَ عَلَى صِدْقِهِ , وَأَوْجَبَ وُقُوعَ الْعِلْمِ ضَرُورَةً

70 Yusuf Şevki Yavuz, "Haber-i Vâhid", *DİA*, XIV, 354.

“Haberler ve Kısımları:

Haber, doğru ya da yalan olması muhtemel bilgidir. İki kısma ayrılır: mütevâtir haber ve âhâd haber. Mütevâtir haber, görüldüklerinde âdeten yalan üzerine birleşmeleri mümkün görülmeyecek sayıya ulaşmış bir topluluğun verdiği haberdir. Bu topluluğun kendilerinden haberin yayıldığı süre içerisinde bu haberi uydurma konusunda uzlaşmaları imkânsızdır. Böylesi toplulukların verdiği haberlerden şüphe duymak ve bunlarda yanlış olduğunu düşünmek mümkün değildir. Onlara baskı yapmak, onları tehdit etmek ve onların yalan söylemelerini sağlayacak çalışmalar yapmak olanaksızdır. İşte böylesi bir topluluktan gelen mütevâtir haberlerin kesinlikle doğru olduğuna hükmedilir ve zarûrî ilim verdiği düşünülür”[71].

Hatîb el-Bağdâdî’nin bu tercihi hadis usûlü ilminin en mühim kitabını yazan İbnü’s-Salâh’ın (ö. 643) eleştirileriyle karşılaşmıştır. İbnü’s-Salâh’ın tenkidi şöyledir:

وَمِنَ الْمَشْهُورِ: الْمُتَوَاتِرُ الَّذِي يَذْكُرُهُ أَهْلُ الْفِقْهِ وَأُصُولِهِ، وَأَهْلُ الْحَدِيثِ لَا يَذْكُرُونَهُ بِاسْمِهِ الْخَاصِّ الْمُشْعِرِ بِمَعْنَاهُ الْخَاصِّ، وَإِنْ كَانَ الْحَافِظُ الْخَطِيبُ قَدْ ذَكَرَهُ، فَفِي كَلَامِهِ مَا يُشْعِرُ بِأَنَّهُ اتَّبَعَ فِيهِ غَيْرَ أَهْلِ الْحَدِيثِ، وَلَعَلَّ ذَلِكَ لِكَوْنِهِ لَا تَشْمَلُهُ صِنَاعَتُهُمْ، وَلَا يَكَادُ يُوجَدُ فِي رِوَايَاتِهِمْ، فَإِنَّهُ عِبَارَةٌ عَنِ الْخَبَرِ الَّذِي يَنْقُلُهُ مَنْ يَحْصُلُ الْعِلْمُ بِصِدْقِهِ ضَرُورَةً، وَلَا بُدَّ فِي إِسْنَادِهِ مِنِ اسْتِمْرَارِ هَذَا الشَّرْطِ فِي رُوَاتِهِ مِنْ أَوَّلِهِ إِلَى مُنْتَهَاهُ.

“Fıkıh ve fıkıh usûlü âlimlerinin eserlerinde değindikleri mütevâtirler de meşhur hadis türüne dahildir. Hadisçiler bunu, özel anlamına delalet eden kendi özel ismiyle anmazlar. Sadece Hâfız Hatîb, kitabında bundan bahsetmiştir. Onun sözlerinden anlaşılıyor ki bu konuda hadisçilerin dışındakilere tabi olmuştur. Hadisçilerin buna değinmemelerinin sebebi muhtemelen kendi uzmanlık alanlarıyla doğrudan ilişkili olmamasıdır. Hatta hadisçilerin rivayetleri içinde mütevâtir hadis neredeyse hiç yoktur. Çünkü mütevâtir, doğruluğu zarureten ortaya çıkacak seviyede kişilerin naklettiği haber demektir. Bu şartın isnadın başından sonuna kadar devam ediyor olması da gereklidir”[72].

Mütevâtir haber, yalan söylemek üzere birleşmeleri imkânsız olan büyük bir çoğunluğun, haberin kaynağına varıncaya kadar devamlılık arz eden böylesi büyük bir topluluktan naklettiği haberlerdir. Böylesi haberler dinin teferruat meseleleriyle ilgili olamaz. Zarûrât-ı dîniyyeden olan bilgilerin ise çoğunluğu böyle nakledilmiştir. Örneğin namaz, oruç, hac, Kur’ân, ezan, abdest, gusül vb. konulardaki bilgiler çoğunlukla mütevâtirdir. *Bu bakımdan diyebiliriz ki İslâmiyet’te mütevâtir bilgi çoktur*.

71 Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, s. 16.
72 İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadîs*, s. 372.

Bununla birlikte söz ya da fiil olarak Hz. Peygamber'e veya başkasına isnâdla nakledilen hadislere gelince bunların mütevâtir olmaları oldukça güçtür. *Bu sebeple neredeyse mütevâtir hadis yoktur*. Çünkü hemen her hadis için mutlaka isnâd taraması yapma ihtiyacı duyulmaktadır. Bir haberin muayyen sayıda isnâdı yoksa; bir başka deyişle haber için isnâd araması yapma ihtiyacı duyulmuyor ise söz konusu haber mütevâtir diye anılır. Böyle olmayan yani haberi nakledenlerin kim olduğu merak ediliyorsa haber kesinlikle âhâd kabul edilir. İbnü's-Salâh bu gerçekten hareketle mütevâtir hadisin neredeyse hiç bulunmadığını şöyle ifade etmiştir:

وَلَا يَكَادُ يُوجَدُ فِي رِوَايَاتِهِمْ

"Ehl-i hadisin rivayetleri içinde mütevâtir neredeyse hiç yoktur"[73].

Hadis âlimleri belli bir dönemden sonra mütevâtir kavramının içeriğini değiştirme yoluna gitmişlerdir. Bazı hadisçiler isnâd bakımından yaygın görünen haberleri mütevâtir sayma eğilimi taşımışlardır. Böylece esasen isnâd araması yapma ihtiyacı duydukları için mütevâtir kabul edilememesi gereken çoğu haberi sırf isnâdındaki râviler fazla olduğu için mütevâtir addetmişlerdir. Mesela İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852) görüşü şöyledir:

فائدةٌ: ذَكَرَ ابنُ الصَّلاحِ أَنَّ مِثالَ المُتواتِرِ عَلى التَّفسيرِ المُتَقَدِّمِ يَعِزُّ وُجودُهُ؛ إلاَّ أَنْ يُدَّعَى ذلك في حَديثِ: «مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ [مُتَعَمِّداً؛ فلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ] » . وما ادَّعَاهُ مِن العِزَّةِ مَمْنوعٌ، وكذا مَا ادَّعاهُ غيرُهُ مِن العَدَمِ؛ لأنَّ ذلك نَشَأَ عَنْ قِلَّةِ الاطِّلاعِ على كَثْرَةِ الطُّرُقِ، وأَحْوالِ الرِّجالِ، وصفاتِهِمُ المُقْتَضِيَةِ لإبعادِ العادَةِ أَنْ يَتَواطَؤوا عَلى كَذِبٍ ، أو يَحْصُلَ منهُمُ اتِّفاقاً . ومِن أَحْسَنِ مَا يُقَرَّرُ [بِهِ] كونُ المُتواتِرِ مَوجوداً وُجودَ كَثْرةٍ في الأَحاديثِ أَنَّ الكُتُبَ المشهورةَ المُتَداوَلَةَ بأَيدي أَهْلِ العِلْمِ شَرْقاً وغَرْباً المَقْطوعَ عِنْدَهُم بِصِحَّةِ نِسْبَتِها إلى مُصَنِّفيها ، إذا اجْتَمَعَتْ على إِخراجِ حَديثٍ، وتعدَّدَتْ طُرُقُه تعدُّداً تُحيلُ العادةُ تواطُؤَهُمْ على الكَذِبِ إلى آخِرِ الشُّروطِ؛ أَفادَ العِلْمَ اليَقينيَّ بصحَّتِهِ إِلى قائِلِهِ. ومِثْلُ [ذلكَ] في الكُتُبِ المَشْهُورَةِ [كَثيرٌ]

"Not: İbnü's-Salâh, açıklanan anlamda mütevâtirin çok az sayıda örneği olduğunu ifade etmiştir. Böylesi bir tevâtürün sadece "*Kim benim adıma yalan uydurursa*

73 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 372.

cehennemdeki yerine hazırlansın" hadisinde iddia edildiğini söylemiştir. Mütevâtirin çok az olduğu iddiası geçersizdir. Yine başkalarınca savunulan hiç mütevâtir olmadığı iddiası da yanlıştır. Çünkü bu iddia isnadların çokluğunu, râvilerin durumlarını, yalan söylemek üzere sözleşmelerini ya da hepsinin aynı şeyi tesadüfen söylemelerini âdeten geçersiz kılacak niteliklerini görememekten kaynaklanmaktadır. Kabul edilebilecek en güzel görüş mütevâtir pek çok hadisin bulunduğudur. Şarkta ve ğarpta âlimlerin ellerinde dolaşan ve musanniflerine nispeti konusunda hiçbir kuşku bulunmayan meşhur kitaplar eğer bir hadisin rivayetinde birleşirlerse ve diğer şartlarla birlikte bu hadisin râvilerinin yalan söylemek üzere anlaşmaları âdeten imkânsız görülürse o hadis sözün sahibine sahih olarak ulaşmakla kesin bilgi ifade eder. Böylesi hadisler de meşhur kitaplarda oldukça fazladır"[74].

Kanaatimizce mütevâtir kavramının asıl önem arz ettiği husus ifade ettiği bilgi değeridir. *Mütevâtir haberler zarûri bilgi verir. Mütevâtir haber reddedilemez. Kabulü zorunludur. Aklen mütevâtir bir haberi reddetmek abes sayılır. O halde reddedilebilen her haber mütevâtir değildir. Zira mütevâtir olsaydı kabulden başka çıkar yol olmazdı*. Bu bakımdan isnâd arayarak, râvilerin güvenilirliğini tespit etmek için inceleme yaparak bir haberi mütevâtirleştirmek doğru olmasa gerektir. *Zira râvilere güvenmek zorunlu değildir*. Ama yalan üzerine birleşmesi âdeten ve aklen imkânsız sayılan büyük bir topluluğun haberini reddetmek imkânsızdır:

وهذا هو المعْتَمَدُ أن خبر التواتر يفيد العلم الضروري. وهو: الذي يُضْطر الإِنْسانُ إليهِ بحيثُ لا يُمْكنه دفْعُهُ.

"İşte kabul edilebilir doğru görüş şudur ki mütevâtir haber zarûri bilgi ifade eder. Yani insan bu haberi kabul etmek zorunda kalır ve reddetmesi mümkün olmaz"[75].

Bir haberin mütevâtir olabilmesi için üç şartı bünyesinde barındırması gerekir:

1- Yalan üzerine birleşmeleri aklen imkânsız görülen büyük bir topluluk tarafından nakledilmesi,

2- Bu büyük topluluğun haberin kaynağına kadar sürekli var olması. Buna göre ilk üç nesilde böyle bir topluluk tarafından nakledilmezken daha sonraları mütevâtir hale gelen haberler aslında mütevâtir değillerdir.

3- Haberin duyu organlarıyla algılanabilecek bir konuyu naklediyor olması. Buna göre Mekke'nin, Kâbe'nin, Hz. Peygamber'in ve Kur'ân'ın "varlığı" mütevâtiren nakledilebilir. Ancak Cebrâil'in varlığı, Kur'ân'ın Allah tarafından indirildiği,

74 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 47-48.
75 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 41.

Hz. Peygamber'in peygamber olduğu ve Kâbe'nin Allah'ın evi olduğu mütevâtiren nakledilemez. Çünkü bunlar birer iman meselesidir ve duyu organlarıyla algılanamaz.

Âlimler mütevâtir hadisleri, lafzî ve manevî diye ikiye ayırırlar. Lafzî mütevâtir ile bizzat lafzı Hz. Peygamber'den itibaren hiç değişmeden mütevâtir olarak nakledilen haberler kastedilir. Bunun için de sadece,

مَنْ كَذَبَ عليَّ متعمِّداً فليتَبَوَّأْ مقعدَهُ من النارِ

"*Kim benim adıma yalan uydurursa cehennemdeki yerine hazırlansın*"

hadisi örnek gösterilir. Halbuki bu hadisin mütevâtir olup olmadığını göstermek için isnâd taraması yapma ihtiyacı duyulmakta ve kaç sahâbî tarafından aktarıldığının tespit edilmesine uğraşılmaktadır. *İşte bu ihtiyaç hadisi mütevâtir olmaktan çıkarır. Zira mütevâtir hadis zaruri bilgi verir. Yukarıdaki tarzda mütevâtirleştirilen bir haber zarûri bilgi vermez. Halbuki Kur'ân âyetlerinin başında senet bulunmamasına rağmen bütün âyetler mütevâtirdir. Çünkü isnâd incelemesine ihtiyaç bırakmamaktadır.*

Mânevî mütevâtir kavramı ise farklı "âhâd haberlerdeki" ortak nokta olarak düşünülmektedir. Mesela farklı hadislerde Hz. Peygamber'in dua ederken ellerini kaldırdığı yer almaktadır. Buradan hareketle Hz. Peygamber'in duada ellerini kaldırmasının mütevâtiren sabit olduğu ve buna mânevî mütevâtir denildiği kaydedilmektedir. *Halbuki isnâd araştırmaları yapılarak güven duyulan âhâd haberlere istinaden bir bilginin mütevâtirleşmesi doğru olmasa gerektir. Çünkü böyle bir bilgi zarûri ilim vermez. Reddedilebilen bilgiler de mütevâtir sayılamaz.*

> "Bir haber, mütevâtir değilse âhâddır.
> Âhâdsa kesin bilgi vermez."

Mütevâtir olmayan bütün haberler âhâd ya da haber-i vâhid diye anılır. Burada râvinin mutlaka tek kalması şart değildir. Nakledenlerin tevâtür şartını yerine getirememesi haberi âhâd kılar. Bununla birlikte İmam Şâfiî (ö. 204), âhâd haberi -ki o haber-i vâhide haber-i hâssa ismi verir- sanki tek kişinin rivayeti imiş gibi tanımlamıştır:

فقال لي قائلٌ: احْدُدْ لي أقلَّ ما تَقومُ به الحجةُ على أهلِ العلمِ، حتى يَثْبُتَ عليهم خبرُ الخاصَّةِ. فقلت: خبرُ الواحدِ عن الواحدِ حتى يُنْتَهَى به إلى النبيّ أو مَنْ انتهى به إليه دونه.

"Eğer herhangi bir kimse "Haber-i hâssanın âlimlerce sahih kabul edilmesi ve onlara göre hüccet olabilmesi için en az hangi vasfı taşıması gerekir?" diye soracak olursa şu cevabı verebilirim: "Hz. Peygamber'e ya da ondan daha aşağıda bir başkasına ulaşana kadar bir kişinin bir başkasından naklettiği haber-i vâhid olması gerekir"[76].

> "Bir haber-i vâhid sahîh de olsa kesin bilgi vermez. Resûlullah'a aidiyeti kesin değildir.
>
> Haber-i vâhid her halükârda zan ifade eder."

Âhâd haberler zaruri ilim vermezler. Sahih de olsalar zayıf da olsalar kesin olarak Hz. Peygamber'e ya da atfedilen kişiye ait bir bilgi sayılmazlar. Zan ifade ederler. Hadisi sahîh diye vasfetmemize imkân verecek belli kriterler sağlandığı takdirde bu haber % 70-80 ihtimalle doğru sayılır. Ama bu kriterler sağlanmaz ise haberin taşıdığı problemlere göre ihtimal de aşağıya doğru düşer. *Dolayısıyla âhâd haberler hiçbir zaman yakin ifade etmezler*:

وَأَمَّا خَبَرُ الْوَاحِدِ فَهُوَ مَا لَمْ يُوجَدْ فِيهِ شُرُوطُ الْمُتَوَاتِرِ سَوَاءٌ كَانَ الرَّاوِي لَهُ وَاحِدًا أَوْ أَكْثَرَ وَاخْتُلِفَ فِي حُكْمِهِ فَالَّذِي عَلَيْهِ جَمَاهِيرُ الْمُسْلِمِينَ مِنَ الصَّحَابَةِ وَالتَّابِعِينَ فَمَنْ بَعْدَهُمْ مِنَ الْمُحَدِّثِينَ وَالْفُقَهَاءِ وَأَصْحَابِ الْأُصُولِ أَنَّ خَبَرَ الْوَاحِدِ الثِّقَةِ حُجَّةٌ مِنْ حُجَجِ الشَّرْعِ يَلْزَمُ الْعَمَلُ بِهَا وَيُفِيدُ الظَّنَّ وَلَا يُفِيدُ الْعِلْمَ

"Haber-i vâhid, râvisi tek olsun çok olsun kendisinde mütevâtir haberde bulunması gereken şartlar olmayan rivayetlerdir. Haber-i vâhidlerin bilgi değeri konusunda âlimler arasında ihtilaf vardır. Sahâbe, tâbiîn ve sonraki hadisçilerin, İslâm hukukçularının ve usul âlimlerinin çoğunluğuna göre güven duyulabilecek seviyeye ulaşmış kimselerin âhâd haberleri dinen delildir ve onlarla amel edilmesi gerekir. Bununla birlikte bunlar zan ifade edip kesin bilgi vermezler"[77].

Hadis kaynaklarında yer alan ve isnâda dayanan haberlerin tamamı haber-i vâhiddir. Dolayısıyla aslen yukarıdaki hükme tabidirler. Fakat İbnü's-Salâh (ö. 643), *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'de ortak olarak yer alan haberlerin zan değil "nazarî ve yakınî ilim" ifade ettiğini beyan etmiştir. Yani "müttefakun aleyh" hadisler, araştırmaya dayalı ama yakînî bilgi veren haberlerdir demek istemektedir. Çünkü ona göre bu haberlerin sahîhliği konusunda ümmetin ittifakı vardır. İfadesi şöyledir:

76 Şâfiî, *Risâle*, s. 369.
77 Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, I, 131.

هَذِهِ أُمَّهَاتُ أَقْسَامِهِ، وَأَعْلَاهَا الْأَوَّلُ، وَهُوَ الَّذِي يَقُولُ فِيهِ أَهْلُ الْحَدِيثِ كَثِيرًا: «صَحِيحٌ مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ». يُطْلِقُونَ ذَلِكَ وَيَعْنُونَ بِهِ اتِّفَاقَ الْبُخَارِيِّ وَمُسْلِمٍ، لَا اتِّفَاقَ الْأُمَّةِ عَلَيْهِ. لَكِنَّ اتِّفَاقَ الْأُمَّةِ عَلَيْهِ لَازِمٌ مِنْ ذَلِكَ وَحَاصِلٌ مَعَهُ، لِاتِّفَاقِ الْأُمَّةِ عَلَى تَلَقِّي مَا اتَّفَقَا عَلَيْهِ بِالْقَبُولِ. وَهَذَا الْقِسْمُ جَمِيعُهُ مَقْطُوعٌ بِصِحَّتِهِ وَالْعِلْمُ الْيَقِينِيُّ النَّظَرِيُّ وَاقِعٌ بِهِ. خِلَافًا لِقَوْلِ مَنْ نَفَى ذَلِكَ، مُحْتَجًّا بِأَنَّهُ لَا يُفِيدُ فِي أَصْلِهِ إِلَّا الظَّنَّ، وَإِنَّمَا تَلَقَّتْهُ الْأُمَّةُ بِالْقَبُولِ؛ لِأَنَّهُ يَجِبُ عَلَيْهِمُ الْعَمَلُ بِالظَّنِّ، وَالظَّنُّ قَدْ يُخْطِئُ. وَقَدْ كُنْتُ أَمِيلُ إِلَى هَذَا وَأَحْسَبُهُ قَوِيًّا، ثُمَّ بَانَ لِي أَنَّ الْمَذْهَبَ الَّذِي اخْتَرْنَاهُ أَوَّلًا هُوَ الصَّحِيحُ، لِأَنَّ ظَنَّ مَنْ هُوَ مَعْصُومٌ مِنَ الْخَطَأِ لَا يُخْطِئُ. وَالْأُمَّةُ فِي إِجْمَاعِهَا مَعْصُومَةٌ مِنَ الْخَطَأِ، وَلِهَذَا كَانَ الْإِجْمَاعُ الْمُنْبَنِي عَلَى الِاجْتِهَادِ حُجَّةً مَقْطُوعًا بِهَا، وَأَكْثَرُ إِجْمَاعَاتِ الْعُلَمَاءِ كَذَلِكَ.

"İşte bunlar sahih hadisin kısımlarıdır. İlk sırada yer alanlar en üst seviyede sahih olanlardır. Ehl-i hadis onlar hakkında çoğunlukla "sahih, müttefakun aleyh" ifadesini kullanır. İttifak kelimesini kayıt düşmeden kullanırlar ve ümmetin topyekün ittifakını değil yalnızca Buhârî ve Müslim'in ittifakını kastederler. Bununla birlikte aslında bu durumda ümmetin ittifakı da gerçekleşmiş olmaktadır. Çünkü ümmet, Buhârî ve Müslim'in ittifakla naklettikleri haberleri kabul etme konusunda hemfikirdir. Bu kısmın tamamı kesin olarak sahihtir ve bu kısımdaki hadisler yakînî nazarî ilim ifade ederler. Halbuki bazıları bu tür haberlerin de aslında zandan başka bir şey ifade etmediğini, ümmetin zanla amel etmek zorunda olduğu için bu tür haberleri kabul ettiklerini ve zannın da bazen yanılabileceğini delil olarak ileri sürüp yukarıdaki görüşe karşı çıkmışlardır. Ben de evvelden bu görüşe meylederdim ve bunu güçlü bir görüş sanırdım. Sonra burada tercih ettiğimiz görüşün daha doğru olduğunu anladım. Çünkü hatadan masum olanların zannı yanılmaz. Ümmet de icma ettiği konularda hatadan masumdur. Bu yüzden içtihat üzerine kurulu icma kesin delildir. Âlimlerin çoğu icması da böyledir"[78].

İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852) ise karinelerle desteklenen haberlerin zandan daha fazlasını yani ilm-i nazarîyi ifade ettiğini söyler:

وقد يَقعُ [فيها] ؛ أي: في أَخْبارِ الآحادِ المُنْقَسِمَة إِلى مَشْهورٍ وعَزيزٍ وغَريبٍ؛ مَا يُفيدُ العِلْمَ النَّظريَّ بالقَرائِنِ؛ عَلى المُختارِ؛ خِلافاً لِمَنْ أَبى ذلك. والخِلافُ في التَّحْقيقِ

78 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 29.

لَفْظِيٌّ؛ لأنَّ مَنْ جَوَّزَ إِطلاقَ العِلْمِ قَيَّدَهُ بِكونِهِ نَظَرِيّاً، وهُو الحاصِلُ عن الاسْتِدلالِ، ومَنْ أَبى الإِطلاقَ؛ خَصَّ لَفْظ العِلْمِ بالمُتواتِرِ، وما عَداهُ عِنْدَهُ [كُلُّهُ] ظَنِّيٌّ، لكنَّهُ لا يَنْفِي أَنَّ ما احْتُفَّ «منه» بالقرائِنِ أَرْجَحُ ممَّا خَلا عَنها. والخَبَرُ المُحْتَفُّ بالقَرائِنِ أنواعٌ: مِنْها مَا أَخْرَجَهُ الشَّيْخانِ في صَحيحَيْهِما ممَّا لَمْ يَبْلُغْ [حَدَّ] المتواتِرِ ، فإِنَّهُ احْتُفَّتْ بِهِ قرائِنُ؛ منها: جَلالتُهُما في هذا الشَّأْنِ. وتَقَدُّمُهُما في تَمْييزِ الصَّحيحِ على غيرِهما. وتَلَقِّي العُلماءِ كِتابَيْهِما بالقَبُولِ، وهذا التَّلَقِّي وحدَهُ أَقوى في إِفادةِ العلمِ مِن مُجَرَّدِ كَثْرَةِ الطُّرُقِ القاصرةِ عَنِ التَّواتُرِ.

“Her ne kadar reddedenler olsa da tercih edilen görüşe göre meşhur, aziz ve garip diye kısımlara ayrılan haber-i vâhidlerde de karinelerle “nazarî ilim” hasıl olabilmektedir. Aslında burada âlimler arasındaki ihtilaf lafzîdir. Çünkü haber-i vâhidlerden “ilim” hasıl olabileceğini savunanlar ilmi nazarî kelimesiyle kayıtlandırmaktadırlar. Böylece ilmin ancak istidlal yoluyla elde edilebileceğini vurgulamış olmaktadırlar. Burada “ilim” kelimesinin kullanılmasını kabul etmeyenler ise “ilim” kelimesini mütevâtirlere özgü kılmakta, diğerlerinin tamamını zanni saymaktadırlar. Fakat bunlar içinde karinelerle desteklenenlerin karinesizlerden daha fazla tercihe şayan olmalarını engelleyecek bir şey yoktur. Karinelerle desteklenen haberler de birkaç kısma ayrılır: Mesela *Sahîhayn*’da bulunan mütevâtir derecesine varmamış haberler böyledir. Bu hadisler pek çok karineyle desteklenmektedirler. Şeyhân (Buhârî ve Müslim), hadis ilminde zirveye ulaşmış iki âlimdir. Sahih hadisleri diğerlerinden ayırma konusunda oldukça mahirdirler. Ümmet onların kitaplarını muteber addetmiştir. İşte ümmet tarafından bu iki kitabın muteber addedilmesi, tek başına, tevatür derecesine ulaşmamış haberlerin isnadlarının fazla olmasıyla ilim vereceği düşüncesinden daha güçlü bir delildir” [79].

Kanaatimizce bu noktada en doğru görüş Nevevî’nin (ö. 676) ifade ettiği şu görüştür:

وهذا الذي ذكره الشيخ في هذه المواضع خلاف ما قاله المحققون والاكثرون فانهم قالوا أحاديث الصحيحين التي ليست بمتواترة انما تفيد الظن فإنها آحاد والآحاد انما تفيد الظن على ما تقرر ولا فرق بين البخاري ومسلم وغيرهما في ذلك وتلقى الأمة بالقبول انما أفادنا وجوب العمل بما فيهما وهذا متفق عليه فان

79 İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 53.

أخبار الآحاد التي في غيرهما يجب العمل بها اذا صحت أسانيدها ولا تفيد الا الظن فكذا الصحيحان وانما يفترق الصحيحان وغيرهما من الكتب في كون ما فيهما صحيحا لا يحتاج إلى النظر فيه بل يجب العمل به مطلقا وما كان في غيرهم لا يعمل به حتى ينظر وتوجد فيه شروط الصحيح ولا يلزم من اجماع الأمة على العمل بما فيهما اجماعهم على أنه مقطوع بأنه كَلَامِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

"Üstadın bu eserlerinde söylediği sözler muhakkık ve çoğunluk âlimlerin görüşlerine aykırıdır. Çünkü onların kanaati şöyledir: Mütevâtir olmayan *Sahîhayn* hadisleri zan ifade eder. Çünkü onlar da haber-i vâhiddir. Kabul edilen görüşe göre haber-i vâhidler zan ifade eder. Bu noktada Buhârî ve Müslim ile başka müellifler arasında fark gözetilmemektedir. Ümmetin hüsn-i kabul ile karşılaması bizim bu iki kitaptaki hadislerle amel etmemizin gerekliliğini ortaya koyar. Bu konuda ittifak vardır. Çünkü bu iki kitap dışındaki eserlerde yer alan haber-i vâhidlerin isnadları sahîh olursa ancak onlarla amel etmemiz gerekir ve bunlar sadece zan ifade ederler. *Sahîhayn* da böyledir. Bunlar arasında yegane fark *Sahîhayn*'daki hadislerin sıhhat durumu için inceleme yapmaya gerek olmamasıdır. Bilakis bunlardaki hadislerle doğrudan amel etmek gerekmektedir. Diğer kitaplardaki hadislerle amel etmek için önce sıhhat incelemesi yapmak icab etmektedir. Ümmetin bu iki kitaptaki hadislerle amel edilmesi gerektiği noktasındaki icmâsı bu hadislerin kesinlikle Resûlullah'ın sözü olduğu konusunda da icmâ ettikleri anlamına gelmez"[80].

Dolayısıyla haber-i vâhidler zan ya da en fazla nazarî bilgi ifade eder diyebiliyoruz. Bu tür haberlerin reddi, küfrü gerektirmez. Zaten aşağıda göreceğimiz üzere hangi hadislerin sahîh sayılacağı konusunda İslâm âlimleri arasında bir birlik de bulunmamaktadır. Yani kabulü konusunda ihtilâf olan haberlerin verdiği bilgi kesin olamaz ve bunları inkâr da küfür sayılamaz.

Bununla birlikte haber-i vâhidlerin zan ifade etmesi, sahîh olmaları kaydıyla kendileriyle amel edilmesine engel değildir. Zira insanoğlunun Hz. Peygamber'den ve sonraki

> İslâm âlimleri hadisleri öğrenmek, öğretmek ve korumak için çok önemli çalışmalar yapmışlardır.
>
> Sahih denebilecek seviyeye ulaşmış haberleri önemsiz göremeyiz.
>
> Herhangi bir hadis hakkında gerekçesiyle eleştiri yapmak, hadisleri topyekün reddetmek anlamına gelmediği gibi Hz. Peygamber'e muhalefet hiç değildir.

80 Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, I, 20.

nesillerden dini bilgileri almasının en başta gelen yollarından biri haberler ve nesilden nesile tevârüs eden uygulamalardır. Tevâtüren nakledilenler bulunmakla birlikte her konuda mütevâtir bilgi bulmak da mümkün değildir. İslâm âlimleri bu eksiği gidermek adına hadislerin rivayeti için büyük gayretler sarfetmişlerdir. Hadis yolculukları, hadislerin ezberlenmesi ve yazımı, isnâd sistemi, semâ‘ (hadis öğrenme) meclisleri, ricâl edebiyatı, tedvin ve tasnif faaliyetleri, hadis usûlü kuralları vs. gibi birçok önemli tespitte ve faaliyette bulunmuşlardır. Bütün bu çalışmalar bize hacimli bir literatür ve bilgi birikimi vermektedir. Bu çabaların küçümsenmesi asla mümkün değildir. Hadislerin topyekün değersizleştirilmesi kesinlikle kabul edilemez. Dolayısıyla müslümanlar olarak nebevî hadislerin ve ilk dönem nesillerinden aktarılan haberlerin belirlenmiş şartları haiz olmaları halinde amel edilmeye uygun oldukları konusunda tereddüt etmemizi gerektirecek hiçbir sebebe sahip değiliz.

Yaygınlığı bakımından haber-i vâhidlerin en fazla “ferd” olduklarını görmekteyiz. Ferd hadislere “garîb hadis” de denilir. Ferd hadis, İbnü’s-Salâh (ö. 643) tarafından şöyle tanımlanmıştır:

فَهُوَ مَا يَنْفَرِدُ بِهِ وَاحِدٌ عَنْ كُلِّ أَحَدٍ

“Ferd hadis, bir râvinin rivayette başka hiç kimseyle paydaş olmadığı hadistir”[81]. Yani bir râvi bir hadisin rivayetinde kendi tabakasındaki hiç kimseyle ortak olmamaktadır. Söz konusu hadis yalnızca o râviden gelmektedir. Mesela ilk üç nesilden sonra oldukça meşhur olan “*Ameller niyetlere göredir*”[82] hadisi hakkında İbn Hacer (ö. 852) şu bilgiyi vermektedir:

وَقَالَ أَبُو جَعْفَرٍ الطَّبَرِيُّ قَدْ يَكُونُ هَذَا الْحَدِيثُ عَلَى طَرِيقَةِ بَعْضِ النَّاسِ مَرْدُودًا لِكَوْنِهِ فَرْدًا لِأَنَّهُ لَا يُرْوَى عَنْ عُمَرَ إِلَّا مِنْ رِوَايَةِ عَلْقَمَةَ وَلَا عَنْ عَلْقَمَةَ إِلَّا مِنْ رِوَايَةِ مُحَمَّدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ وَلَا عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مِنْ رِوَايَةِ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ وَهُوَ كَمَا قَالَ فَإِنَّهُ إِنَّمَا اشْتُهِرَ عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ وَتَفَرَّدَ بِهِ مَنْ فَوْقَهُ

“Ebû Ca‘fer et-Taberî şöyle dedi: Belki de bazılarına göre bu hadis ferd olduğu için merduttur. Çünkü bu hadisi Hz. Ömer’den sadece Alkame, Alkame’den sadece Muhammed b. İbrâhîm, Muhammed’den sadece Yahyâ b. Saîd rivayet

81 İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadîs*, s. 88.
82 Buhârî, *Sahîh*, I, 6.

etmektedir. Hakikaten de bu hadisi durumu Taberî'nin dediği gibidir. Bu hadis, Yahyâ b. Saîd'den sonra meşhur olmuştur, öncesinde ferdir"[83].

İsnâdın herhangi bir tabakasında râvi sayısı bire düşüyorsa hadisi ferd diye nitelemek gerekir. Yani başka tabakalarda onlarca kişi bulunsa bile yalnızca bir tabakada râvi sayısı teke düşüyorsa hadis yine ferd demektir. *Ferd olmak zayıf olmak anlamına gelmez*. Elbette râvi sayısı fazla olan rivayetlere göre ferd hadisler biraz daha az güven veriyor olabilir. Şayet güvenilir ise tek râviden gelen haberlere de itimad edilmiştir. Hasılı ferd hadisler de yapılan incelemeler neticesinde sahîh ya da zayıf diye nitelendirilebilir. Fakat İbnü's-Salâh'ın ifadesiyle ferd hadisler çoğunlukla zayıf olmaktadırlar:

> Garip hadisler de sahih olabilir. Çünkü hadislerin sahih sayılması için râvilerinin çok olması şart değildir.
>
> Ancak İbnü's-Salâh'a göre garip hadislerin çoğu zayıftır.
>
> Âlimler de garip hadislere karşı dikkatli olunmasını tavsiye etmişlerdir.

ثُمَّ إِنَّ الْغَرِيبَ يَنْقَسِمُ إِلَى صَحِيحٍ، كَالْأَفْرَادِ الْمُخَرَّجَةِ فِي الصَّحِيحِ، وَإِلَى غَيْرِ صَحِيحٍ، وَذَلِكَ هُوَ الْغَالِبُ عَلَى الْغَرِيبِ. رُوِّينَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ حَنْبَلٍ – رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ – أَنَّهُ قَالَ غَيْرَ مَرَّةٍ: « لَا تَكْتُبُوا هَذِهِ الْأَحَادِيثَ الْغَرَايِبَ، فَإِنَّهَا مَنَاكِيرُ، وَعَامَّتُهَا عَنِ الضُّعَفَاءِ »

"Garip hadisler, (Buhârî'nin) *Sahîh*'inde rivayet edilen ferd hadisler gibi sahih olanlar ve sahih olmayanlar diye ikiye ayrılır. *Garip hadislerin çoğu sahih değildir*. Nakledildiğine göre Ahmed b. Hanbel pek çok defa şöyle söylemiştir: "Bu garip hadisleri yazmayınız! Çünkü onlar münkerdir ve çoğunluğu zayıf râvilerden gelmektedir"[84].

İmam Ebû Yûsuf (ö. 182) da ferd hadislere değil herkesçe bilinen rivayetlere iltifat edilmesini tavsiye etmiştir:

فَإِيَّاكَ وَشَاذَّ الْحَدِيثِ وَعَلَيْكَ بِمَا عَلَيْهِ الْجَمَاعَةُ مِنَ الْحَدِيثِ وَمَا يَعْرِفُهُ الْفُقَهَاءُ وَمَا يُوَافِقُ الْكِتَابَ وَالسُّنَّةَ فَقِسِ الأَشْيَاءَ عَلَى ذَلِكَ فَمَا خَالَفَ الْقُرْآنَ فَلَيْسَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَإِنْ جَاءَتْ بِهِ الرِّوَايَةُ

83 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 11.
84 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 271.

“Şâz hadisten sakın! Herkesin amel ettiği, fakihlerin bildiği, Kur’ân’a ve sünnete uygun hadisleri al! Diğer şeyleri bunlara kıyas et! *Kur’ân’a aykırı olan haber Resûlullah’a ait olamaz. İsterse birilerince rivayet edilmiş olsun*”[85].

Bir başka seferde ise şöyle demiştir:

قَالَ أَبُو يُوسُفَ لَمْ يَبْلُغْنَا عَنْ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلَا عَنْ أَحَدٍ مِنْ أَصْحَابِهِ أَنَّهُ أَسْهَمَ لِلْفَرَسَيْنِ إِلَّا حَدِيثٌ وَاحِدٌ وَكَانَ الْوَاحِدُ عِنْدَنَا شَاذًّا لَا نَأْخُذُ بِهِ

“Ebû Yûsuf şöyle dedi: Resûlullah’ın savaş sonunda ganimet dağıtırken iki ata da pay verdiğine dair tek bir hadis dışında Hz. Peygamber’e ya da herhangi bir sahâbîye atfedilmiş bilgi bize ulaşmamıştır. Bir hadis de şâzdır ve bizler onunla amel etmeyiz”[86].

Ferd hadisler hakkında yukarıda arzedilen çekinceler olduğu için hadisçiler mümkün olduğunca hadislerin farklı isnadlarını bulmaya çalışmışlardır. İsnad açısından ferd olan bir hadisi, manen destekleyecek başka hadisler aramaya “itibar”, destekleyici mahiyette bulunan rivayete “âdıd” denilir. Âdıd, ferd kalan rivayete lafzan uyuyorsa “mütâbi”, mânen uyuyorsa “şâhid” adını alır. Mütâbi ve şâhit kavramlarının birbiri yerine kullanıldığı da olmuştur.

> “İmam Ebû Yûsuf: “Kur’ân’a aykırı olan haber Resûlullah’a ait olamaz. İsterse birilerince rivayet edilmiş olsun”.”

Yaygınlığı bakımından haber-i vâhidlerin ikinci türü aziz hadislerdir. Aziz hadisleri İbn Hacer (ö. 852) şöyle tanımlamıştır:

أَنْ لا يَرْوِيَهُ أَقَلُّ مِن اثْنَيْنِ عنِ اثْنَيْنِ

“İkiden daha az kimsenin iki râviden aktarmadığı (yani râvi sayısı hiçbir tabakada ikinin altına düşmediği) haberdir”[87].

Buna göre hadisin herhangi bir tabakasında râvi sayısı en az ikiye düşüyorsa hadise aziz denilir.

Yaygınlığı bakımından haber-i vâhidlerin üçüncü türü meşhur hadislerdir. İbn Hacer (ö. 852) tarafından şöyle tanımlanmıştır:

ما لَهُ طرقٌ محصورةٌ بأكثرَ مِن اثْنَيْنِ، وهُو المَشْهورُ عندَ المُحَدِّثينَ

85 Ebû Yûsuf, *Red*, s. 31.
86 Ebû Yûsuf, *Red*, s. 41.
87 İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 47.

"Muhaddislere göre meşhur hadis, ikiden fazla isnadı olan haberdir"[88].

Yani bu tanım muhaddislere aittir. Meşhur kavramı yerine "müstefiz" teriminin kullanıldığı da görülmektedir. Bununla birlikte meşhur kavramı erken dönemlerde isnâdlardaki râvilerin sayısı yerine daha çok ulemâ arasında tanınıyor olmayla ilgili kullanılmıştır. Yani daha çok kelime anlamıyla kaynaklarda yer almıştır. İmam Muhammed (ö. 189) *el-Hücce alâ ehli'l-Medîne* adlı eserinde bu terimi sıkça kullanır. Bir yerde şöyle der:

وَهُوَ حَدِيث مَعْرُوف مَشْهُور قد رَوَاهُ أهل الْعرَاق وَأهل الْحجاز

"Bu bilinen meşhur bir hadistir. Iraklılar da Hicazlılar da onu nakletmiştir"[89].

Hanefîler ise meşhuru daha çok aslen ferd olan ama daha sonra meşhurlaşan rivayetler için kulanmışlardır. Pezdevî (ö. 482) şöyle bir tanım yapmaktadır:

وَهُوَ اسْمٌ لِخَبَرٍ كَانَ مِنْ الْآحَادِ فِي الْأَصْلِ أَيْ فِي الِابْتِدَاءِ ثُمَّ انْتَشَرَ فِي الْقَرْنِ الثَّانِي حَتَّى رَوَتْهُ جَمَاعَةٌ لَا يُتَصَوَّرُ تَوَاطُؤُهُمْ عَلَى الْكَذِبِ، وَقِيلَ هُوَ مَا تَلَقَّتْهُ الْعُلَمَاءُ بِالْقَبُولِ. وَالِاعْتِبَارُ لِلِاشْتِهَارِ فِي الْقَرْنِ الثَّانِي وَالثَّالِث، وَلَا عِبْرَةَ لِلِاشْتِهَارِ فِي الْقُرُونِ الَّتِي بَعْدَ الْقُرُونِ الثَّلَاثَةِ فَإِنَّ عَامَّةَ أَخْبَارِ الْآحَادِ اُشْتُهِرَتْ فِي هَذِهِ الْقُرُونِ

"Meşhur, esasen yani ilk başta âhâd olan ancak ikinci asırda yalan söylemek üzere birleşmeleri düşünülemeyecek bir topluluğun nakledeceği kadar yaygınlık kazanan haberlere verilen isimdir. Âlimlerin muteber kabul ettiği haber olduğunu söyleyenler de vardır. Meşhur hükmü verebilmek için ikinci ve üçüncü asırlara itibar edilir. Bu konuda üçüncü asır sonrasına itibar edilmez. Çünkü âhâd haberlerin çoğu bu asırlarda meşhur olmuşlardır"[90].

Abdülazîz el-Buhârî (ö. 730) de meşhur hadisin verdiği bilgiyi şöyle anlatmaktadır:

وَأَمَّا حُكْمُهُ فَقَدْ اُخْتُلِفَ فِيهِ فَذَهَبَ بَعْضُ أَصْحَابِ الشَّافِعِيِّ إلَى أَنَّهُ مُلْحَقٌ بِخَبَرِ الْوَاحِدِ فَلَا يُفِيدُ إلَّا الظَّنَّ. وَذَهَبَ أَبُو بَكْرٍ الْجَصَّاصُ وَجَمَاعَةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا إلَى أَنَّهُ مِثْلُ الْمُتَوَاتِرِ فَيَثْبُتُ بِهِ عِلْمُ الْيَقِينِ لَكِنْ بِطَرِيقِ الِاسْتِدْلَالِ لَا بِطَرِيقِ الضَّرُورَةِ، وَإِلَيْهِ ذَهَبَ بَعْضُ أَصْحَابِ الشَّافِعِيِّ فَقَدْ ذَكَرَ فِي الْقَوَاطِعِ: خَبَرُ الْوَاحِدِ الَّذِي تَلَقَّتْهُ

88 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 49.
89 Şeybânî, *Hücce*, II, 614.
90 Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 368.

الْأُمَّةُ بِالْقَبُولِ يُقْطَعُ بِصِدْقِهِ. وَذَهَبَ عِيسَى بْنُ أَبَانَ مِنْ أَصْحَابِنَا إِلَى أَنَّهُ يُوجِبُ عِلْمَ طُمَأْنِينَةٍ لَا عِلْمَ يَقِينٍ فَكَانَ دُونَ الْمُتَوَاتِرِ، وَفَوْقَ خَبَرِ الْوَاحِدِ حَتَّى جَازَتْ الزِّيَادَةُ بِهِ عَلَى كِتَابِ اللَّهِ الَّتِي هِيَ تَعْدِلُ النَّسْخَ، وَإِنْ لَمْ يَجُزْ النَّسْخُ بِهِ مُطْلَقًا، وَهُوَ اخْتِيَارُ الْقَاضِي الْإِمَامِ أَبِي زَيْدٍ وَالشَّيْخَيْنِ وَعَامَّةِ الْمُتَأَخِّرِينَ. قَالَ أَبُو الْيُسْرِ وَحَاصِلُ الِاخْتِلَافِ رَاجِعٌ إِلَى الْإِكْفَارِ فَعِنْدَ الْفَرِيقِ الْأَوَّلِ يَعْنِي مِنْ أَصْحَابِنَا يَكْفُرُ جَاحِدُهُ وَعِنْدَ الْفَرِيقِ الثَّانِي لَا يَكْفُرُ

"Meşhur hadisin hükmü konusunda ihtilaf edilmiştir. Bazı Şâfiîler, bu tür haberlerin de haber-i vâhidler gibi olduğunu ve zan ifade ettiklerini söylemişlerdir. Ebû Bekr el-Cessâs ve diğer bazı Hanefîler ise bu tür haberlerin mütevâtir gibi kesin bilgi verdiğini ancak bunun zarûreten değil istidlal yoluyla elde edildiğini savunmuşlardır. Bazı Şâfiîler de bu görüştedir. *Kavâtı'(u'l-edille)* adlı eserde müellif şöyle demektedir: Ümmetin muteber kabul ettiği haber-i vahidler kesin olarak doğrudur. Hanefîlerden Îsâ b. Ebân ise meşhur haberlerin mütevâtirin altında haber-i vâhidlerin üstünde yer aldıklarından kesin bilgi değil mutmain kılacak düzeyde bilgi (ilm-i tuma'nîne) ifade ettiğini savunmuştur. Bu sebeple meşhur hadislerle Kur'ân'daki hükme ziyade –ki her ne kadar doğrudan meşhur hadisle Kur'ân'ın neshi caiz olmasa da yine de bu durum nesh gibi sayılır- caizdir. Kâdı İmam Ebû Zeyd, Şeyhayn ve müteehhir âlimlerin çoğunluğu bu kanaattedir. Ebu'l-Yüsr ise şöyle demiştir: Burada ihtilafın neticesi tekfir konusuna gelip dayanmaktadır: Hanefîlerden ilk gruba göre bu tür haberleri reddedenler kâfir olurken, ikinci gruba göre kâfir olmazlar"[91].

Meşhur terimi, halk arasında şöhret bulan hadisler için de kullanılmıştır. Bu hadislerde isnâddaki râvilerin sayısı ehemmiyet arz etmemektedir. Hatta isnâdın var olup olmaması da mühim değildir. Hadisin bir şekilde halk arasında yayılmış olması yeterlidir. Her ne kadar doğrudan hadisleri ele alan hadis kitapları yazılmış olsa da tefsir, fıkıh ve tasavvuf kaynaklarında da pek çok hadisle karşılaşılmaktadır. Yine vâizler vaaz kürsülerinden ve imamlar da minberlerden halka hadisler

> Bünyamin Erul:
> "Gerçekten Türkiye'de değil İslâm âleminin her tarafında, iddia ederek söylüyorum, halkımızın peygamberimiz adına bildiği bilgilerin uydurması sahihinden çoktur".
>
> https://www.youtube.com/watch?v=03feLnwzoy8 (07.09.2017) (32.05)

91 Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 368.

aktarmaktadırlar. Bunlar vasıtasıyla halk arasında bazı hadisler şöhret kazanmaktadır. Fakat ne yazık ki bu hadislerin çoğunlukla sahîh olmadığı da görülmektedir. İslâm âlimleri bu tür hadislerin tahrîcini yaparak sıhhat değerlendirmelerini yapmışlar ve bu konuda müstakil eserler kaleme almışlardır:

1- Zerkeşî (ö. 794) - *et-Tezkira fi'l-ehâdîsi'l-müştehira*

2- İbn Hacer (ö. 852) - *el-Leâliu'l-mensûra fi'l-ehâdîsi'l-müştehira*

3- Suyûtî (ö. 911) - *ed-Dürerü'l-müntesira fi'l-ehâdîsi'l-müştehira*

4- Sehâvî (ö. 902) - *el-Mekâsıdü'l-hasene fî beyâni kesîrin mine'l-ehâdîsi'l-müştehira ale'l-elsine*

5- Aclûnî (ö. 1162) - *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs an mâ iştehera mine'l-ehâdîsi alâ elsineti'n-nâs*

OKUMA PARÇASI
HALK DİLİNDE MEŞHUR OLMUŞ HADİSLER

موتوا قبل أن تموتوا. قال الحافظ ابن حجر: هو غير ثابت، وقال القاري: هو من كلام الصوفية، والمعنى: موتوا اختيارًا بترك الشهوات، قبل أن تموتوا اضطرارًا بالموت الحقيقي.

مداد العلماء أفضل من دم الشهداء. رواه المنجنيقي في «رواية الكبار عن الصغار» له عن الحسن البصري، وقال الزركشي نقلًا عن الخطيب: موضوع، وقال: إنه من كلام الحسن. ورواه ابن عبد البر عن أبي داود رفعه بلفظ: «يوزن يوم القيامة مداد العلماء بدم الشهداء، فيرجح مداد العلماء على دم الشهداء»، وللخطيب في «تاريخه» عن ابن عمر مرفوعًا: «وزن حبر العلماء بدم الشهداء فرجح عليهم»، وفي سنده محمد بن جعفر متهم بالوضع، ومن ثم قال الخطيب: موضوع، ورواه الديلمي عن نافع بلفظ: «يوزن حبر العلماء ودم الشهداء فيرجح ثواب حبر العلماء على ثواب دم الشهداء»

وما أحسن ما قيل في ذلك:

يا طالبي علم النبي محمد ... ما أنتم وسواكم بسواء

فمداد ما تجري به أقلامكم ... أزكى وأرجح من دم الشهداء

"Ölmeden evvel ölün!

Hâfız İbn Hacer şunları söylemiştir: Bu sahih bir hadis değildir. (Molla Ali) el-Kâri ise bunun tasavvuf erbabının sözü olduğunu ifade etmiştir. Şu anlama gelmektedir: Gerçek ölümle zorunlu olarak ölmeden evvel nefsânî arzularınızı terk ederek kendi isteğinizle ölün! [92]

Âlimlerin mürekkebi şehitlerin kanlarından daha üstündür!

Mancinîkî, *Rivayetü'l-kibâr ani's-sığâr* adlı eserinde bu hadisi Hasan el-Basrî'ye nispetle nakletmiştir. Zerkeşî, Hatîb'den hadisin uydurma olduğunu nakletmiş ve bunun Hasan'ın sözü olduğunu belirtmiştir. İbn Abdilber, Ebû Dâvud'dan merfû olarak "*Kıyamet günü âlimlerin mürekkebi şehitlerin kanlarıyla tartılacak ve âlimlerin mürekkebi ağır basacaktır*" hadisini rivayet etmiştir. Hatîb'in *Târîh* adlı eserinde İbn Ömer'den merfû olarak "*Âlimlerin mürekkebi şehitlerin kanlarıyla tartıldı ve ağır bastı*" hadisi yer almaktadır.Bu hadisin isnadında yer alan Muhammed b. Ca'fer hadis uydurmakla itham edilmiştir. Buna dayanarak Hatîn hadisin uydurma olduğunu söylemiştir. Deylemî de Nâfi'den "Âlimlerin mürekkebi şehitlerin kanlarıyla tartılacak ve âlimlerin mürekkebine verilecek sevap şehitlerin kanlarına verilecek sevaptan ağır gelecektir". Bu konuda şu söz ne kadar da güzeldir:

Ey öğrencim! Hz. Peygamber'in yani Hz. Muhammed'in ilmidir.

Sizler ve başkaları eşit değildir.

Kalemlerinizden akan mürekkepler,

Şehitlerin kanından daha temiz ve değerlidir"[93].

E. Sahihlik Bakımından Hadisler

Mütevâtir bilgiler sahîhlik bakımından herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmaz. Zaten tamamı kesin bilgi verir ve doğrudur. Haber-i vâhidler ise sıhhat araştırmasına tabi tutulur. *Sahih olduğu ispat edilmemiş hiçbir haber-i vâhid sahîh olarak nitelenemez*. İsnâdı olmayan, isnâdında güvenilmez râviler bulunan, isnâdında kopukluklar görülen ve daha güçlü delillerle çatışan haberleri sahîh olarak vasfetmek mümkün değildir.

> Haber-i vâhidlerin tamamı sıhhat değerlendirmesine ihtiyaç duyar.
>
> Hadisler hakkında sıhhat hükmü vermek âlimlerin ictihâdına dayanır.
>
> Her hadisin sıhhat durumu ayrı ayrı değerlendirmeye muhtaçtır.

92 Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 350.
93 Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 236.

Sahihlik bakımından haberler "sahîh", "hasen" ve "zayıf" diye üç kısma ayrılır.

Hadislerin sahîh sayılabilmesi için hangi şartları taşıması gerektiği noktasında âlimler arasında ihtilâf vardır. *Yani bir hadisin sahîhliğine hükmetmek aslında âlimlerin ictihadıyla olmaktadır*. Bu noktada genellikle hadisçilerin değerlendirmelerine itibar edilir. *Halbuki hadis değerlendirmesi hadisçilere hâs değildir*. Fukahânın, mütekellimînin ve mutasavvifenin de kendilerine özgü hadis değerlendirme usûlleri vardır. Hanefîler, Mâlikîler, ehl-i hadîs, Hâricîler, Mu'tezilîler, Şiîler vs. kendi sıhhat şartlarını ortaya koymuşlardır. Bu bakımdan ehl-i hadîse göre sahîh sayılan bir haberin Hanefîlere göre zayıf sayılması mümkündür. *Hatta bizzat ehl-i hadîs içerisinde bile ihtilâf edilmesi mümkündür. Bir muhaddise göre sahîh olan bir hadisin bir başka muhaddise göre zayıf addedilmesi de olasıdır*:

فَهَذَا هُوَ الْحَدِيثُ الَّذِي يُحْكَمُ لَهُ بِالصِّحَّةِ بِلَا خِلَافٍ بَيْنَ أَهْلِ الْحَدِيثِ. وَقَدْ يَخْتَلِفُونَ فِي صِحَّةِ بَعْضِ الْأَحَادِيثِ لِاخْتِلَافِهِمْ فِي وُجُودِ هَذِهِ الْأَوْصَافِ فِيهِ، أَوْ لِاخْتِلَافِهِمْ فِي اشْتِرَاطِ بَعْضِ هَذِهِ الْأَوْصَافِ، كَمَا فِي الْمُرْسَلِ

"İşte hadisçiler arasında hiç ihtilafsız sahih denilebilecek hadis budur. Bununla birlikte onlar, bazı hadislerin sahih olup olmadığında farklı sonuca varabilmektedirler. Bunun sebebi burada belirlenen kriterlerin o hadislerde bulunup bulunmadığında ihtilaf etmeleri ya da mürsel hadis meselesinde olduğu gibi bazı kriterlerin sahih hadislerde mutlaka bulunup bulunmaması gerektiği noktasında farklı düşünmeleridir"[94].

Hicrî üçüncü asırdan evvel yapılan değerlendirmelerde daha çok hadisler isnâd ve metin merkezli bir tahlile tabi tutulurken hicrî üçüncü asırdan sonra hadislerin tenkidi yalnızca isnâda hasredilmiştir. Ebû Hanîfe (ö. 150) ve öğrencileri ile İmam Mâlik (ö. 179) için haber-i vâhidlerin sahîh sayılmasının temel şartlarından biri de metin tenkidinden geçebilmek idi. Hatta onlar isnâdın mürsel (ki onlara göre mürsel, munkatı demektir) olmasına ehemmiyet vermiyorlardı. *Zira kendi ilim geleneklerinden yani hocalarından aldıkları haberler isnâd bakımından munkatı da olsalar ilk iki asırda bu rivayetler güvenilir addediliyordu*. Fakat bu âlimler için haberin Kur'ân'a muhalefeti, ma'rûf sünnete aykırılığı, amel-i ehl-i

> Haber-i vâhidlerin sıhhatini belirlemek için hem isnada hem de metne bakılır. İkisinin de güvenilir olması gerekir
>
> İsnadı olmayan haber zaten sıhhat değerlendirmesine alınmaz.
>
> İsnadı sağlam haber mutlaka sahihtir denemez.

94 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 13.

Medîne ile çatışması, umûmu belvada (herkesi ilgilendiren bir konuda) şâz kalması, erken dönem tartışmalarında kullanılmaması, sarih akla aykırılık taşıması, celî kıyasa uygun olmaması vs. gibi durumlar hadisin sıhhatine hükmetmeye engel görülmüştür. Fakat hicrî üçüncü asırla birlikte isnâd kritiğini geçen hadislerin sıhhatine hükmetmek daha yaygınlaşmıştır. Zira bu dönemde sahîh hadisin tanımı büyük oranda Şâfiî'nin (ö. 204) düşüncesine göre yapılmıştır. *Şâfiî, hadisin sıhhatini isnâda bağlamış ve hadisin metnini kritize etmeyi uygun görmemiştir*. Şâfiî'nin sahîh hadis tanımı şöyledir:

إِذَا حَدَّثَ الثِّقَةُ عَنْ الثِّقَةِ حَتَّى يَنْتَهِيَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ – صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ – فَهُوَ ثَابِتٌ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ – صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ –

"Resûlullah'a ulaşıncaya kadar güvenilir râvilerce aktarılan haberlerin Hz. Peygamber'den sahih olarak geldiğine hükmedilir"[95].

İmam Şâfiî, hadislerin Kur'ân'a arz edilmesini uygun görmemiştir. Ona göre sahîh bir hadis zaten Kur'ân'a aykırı olmaz. Yani önce hadislerin sahîhliğine hükmedilmekte sonra böylesi bir hadisin Kur'ân'a aykırı olamayacağına karar verilmektedir. *Halbuki önceki ulemâya göre Kur'ân'a aykırılık sıhhat değerlendirmesinin bir parçasıdır*. Yine Şâfiî'ye göre amel-i ehl-i Medîne anlamsız bir şeydir. Yani haber, amele arz edilerek değerlendirilemez. Halbuki İmam Mâlik'e göre haberin amel-i ehl-i Medîne'ye aykırılığı sahih olmadığının en açık göstergesidir.

Hicrî beşinci ve altıncı asırlardan itibaren ise daha çok kitap merkezli sıhhat değerlendirmelerine girilmeye başlanmıştır. Beğavî (ö. 516), *Mesâbîhu's-sünne*'sinde Buhârî (ö. 256) ve Müslim'den (ö. 261) gelen hadisleri "sıhâh" başlığı altında vermiştir. Daha sonra İbnü's-Salâh (ö. 643) da kendi dönemlerinde sıhhat araştırması yapma kudretinin kalmadığını, dolayısıyla geçmiş ulemâya bağlı kalınması gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre sahîh hadisler Buhârî ve Müslim çerçevesinde değerlendirilmelidir. Sahih hadisleri şöyle tasnif etmiştir:

وَإِذَا انْتَهَى الْأَمْرُ فِي مَعْرِفَةِ الصَّحِيحِ إِلَى مَا خَرَّجَهُ الْأَئِمَّةُ فِي تَصَانِيفِهِمُ الْكَافِلَةِ بِبَيَانِ ذَلِكَ – كَمَا سَبَقَ ذِكْرُهُ – فَالْحَاجَةُ مَاسَّةٌ إِلَى التَّنْبِيهِ عَلَى أَقْسَامِهِ بِاعْتِبَارِ ذَلِكَ.

فَأَوَّلُهَا: صَحِيحٌ أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ وَمُسْلِمٌ جَمِيعًا.

الثَّانِي: صَحِيحٌ انْفَرَدَ بِهِ الْبُخَارِيُّ، أَيْ عَنْ مُسْلِمٍ.

95 Şâfiî, *Ümm*, VII, 201.

الثَّالِثُ: صَحِيحٌ انْفَرَدَ بِهِ مُسْلِمٌ، أَيْ عَنِ الْبُخَارِيِّ.

الرَّابِعُ: صَحِيحٌ عَلَى شَرْطِهِمَا لَمْ يُخْرِجَاهُ.

الْخَامِسُ: صَحِيحٌ عَلَى شَرْطِ الْبُخَارِيِّ لَمْ يُخْرِجْهُ.

السَّادِسُ: صَحِيحٌ عَلَى شَرْطِ مُسْلِمٍ لَمْ يُخْرِجْهُ.

السَّابِعُ: صَحِيحٌ عِنْدَ غَيْرِهِمَا، وَلَيْسَ عَلَى شَرْطِ وَاحِدٍ مِنْهُمَا.

هَذِهِ أُمَّهَاتُ أَقْسَامِهِ، وَأَعْلَاهَا الْأَوَّلُ، وَهُوَ الَّذِي يَقُولُ فِيهِ أَهْلُ الْحَدِيثِ كَثِيرًا: «صَحِيحٌ مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ».

"Daha evvel beyan edildiği üzere sahih hadislerin tespitinde mutlaka hadis imamlarının haberler hakkında sıhhat hükmü verdikleri eserlerinde hadisin rivayet edilip edilmediğine bakmak gerektiği için bu açıdan sahih hadisin kısımlarının açıklanmasına ihtiyaç duyulmuştur:

1- Buhârî ve Müslim'in birlikte rivayet ettikleri hadisler
2- Buhârî'nin rivayet edip Müslim'in kitabına almadığı hadisler
3- Müslim'in rivayet edip Buhârî'nin kitabına almadığı hadisler
4- Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyduğu halde kitaplarına almadıkları hadisler
5- Buhârî'nin şartlarına uyduğu halde rivayet etmediği hadisler
6- Müslim'in şartlarına uyduğu halde rivayet etmediği hadisler
7- Buhârî ve Müslim'in şartlarına uymayıp başka âlimlere göre sahih sayılan hadisler

İşte bunlar sahih hadisin kısımlarıdır. İlk sırada yer alanlar en üst seviyede sahih olanlardır. Ehl-i hadis onlar hakkında çoğunlukla "sahih, müttefakun aleyh" ifadesini kullanır"[96].

> Hanefîlerin hadis değerlendirmeleri konusunda mânevî inkıtâ kavramı önemlidir.
>
> Hadislerin çok önemli bir bölümü aslında sahâbe mürselidir.

Ebû Hanîfe ve iki öğrencisine göre bir hadisin sahîh olabilmesi için isnâd ve metin açısından güven verebilmesi gerekir.

96 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 28.

Konu Serahsî'nin (ö. 483) *Usûl*'ünde inkıtânın çeşitleri başlığı altında tartışılmıştır. Özetle şunları söyler:

İnkıtâ iki türlüdür: Şeklî inkıtâ ve mânevî inkıtâ.

Mürsel hadisler, şeklî inkıtâ taşırlar. Sahâbe mürsellerinin[97] hüccet olduğu konusunda ihtilâf yoktur. İkinci ve üçüncü neslin mürsellerine gelince bunlar bize (Hanefîler) göre hüccettir. Şâfiî ise böylesi mürsellerin hüccet olabilmesi için Kur'ân, meşhur sünnet veya selefin ameliyle teyid edilmesini ya da başka bir isnâdla muttasıl olmasını şart koşmuştur.

Mânevî inkıtâ da ikiye ayrılır:

Haber, ya daha güçlü bir delile muârız olur ya da râvinin halindeki bir kusur inkıtâ anlamına gelir.

Güçlü bir delille muâraza da dört şekilde olur:

"Bir haberin Kur'ân'a aykırı olması zayıflığının açık delilidir.

Hadisler mânen nakledildiklerinden lafızlarının değil manalarının Hz. Peygamber'e ait olup olmadığı araştırılır."

1- Kur'ân'a aykırılık taşıması:

Kitab kesindir, haber-i vâhidler ise şüphelidir. İkisiyle birlikte amel etmek imkânsız ise o zaman kesin olana uyulur. *Âyetlerin metni kesin olarak Allah'a aittir ama haber-i vâhidlerin metni mânen nakledildiğinden şüphelidir*. Ayrıca Kur'ân mütevâtiren nakledilmiş iken haber-i vâhidler böyle değildir. *Dolayısıyla haberin Kur'ân'a aykırılığı zayıflığının açık delilidir*.

2- Meşhur sünnete aykırılık taşıması:

Mütevâtir haber, müstefiz haber ve üzerinde icmâ bulunan sünnet, Kur'ân gibi yakîn (kesin bilgi) ifade eder. *Dolayısıyla şüpheli olan kesin olan karşısında merdut sayılır*. Meşhur sünnet de aynı şekilde garîb olanlara nazaran şüpheden daha uzaktır.

Serahsî'nin bu noktadaki şu ifadeleri oldukça mühimdir:

فَفِي هذَيْن النَّوْعَيْنِ من الانتقاد لِلْحَدِيث علم كثير وصيانة للدّين بليغة فَإِن أصل الْبدع والأهواء إِنَّمَا ظهر من قبل ترك عرض أَخْبَار الْآحَاد على الْكتاب وَالسّنة الْمَشْهُورَة فَإِن قوما جعلوها أصلا مَعَ الشُّبْهَة فِي اتصالها برَسُول الله عَلَيْهِ السَّلَام وَمَعَ أَنَّهَا لَا توجب علم الْيَقِين ثمَّ تأولوا عَلَيْهَا الْكتاب وَالسّنة الْمَشْهُورَة فَجعلُوا التبع متبوعا وَجعلُوا الأساس مَا هُوَ غير مُتَيَقن بِهِ فوقعوا فِي الْأَهْوَاء والبدع بِمَنْزِلَة

97 Sahâbîlerin birbirlerinden aldıkları halde doğrudan Resûlullah'tan almış gibi naklettikleri hadisler.

من أنكر خبر الْوَاحِد فَإِنَّهُ لما لم يجوز الْعَمَل بِهِ احْتَاجَ إِلَى الْقيَاس ليعْمَل بِهِ وَفِيه أَنْوَاع من الشُّبْهَة أَو إِلَى اسْتِصْحَاب الْحَال وَهُوَ لَيْسَ بِحجَّة أصلا وَترك الْعَمَل بِالْحجَّةِ إِلَى مَا لَيْسَ بِحجَّة يكون فتحا لباب الْآحَاد وَجعل مَا هُوَ غير مُتَيَقن بِهِ أصلا ثمَّ تَخْرِيج مَا فِيهِ التيقن عَلَيْهِ يكون فتحا لباب الْأَهْوَاء والبدع وكل وَاحِد مِنْهُمَا زيف مَرْدُود وَإِنَّمَا سَوَاء السَّبِيل مَا ذهب إِلَيْهِ عُلَمَاؤُنَا رَحِمهم الله من إِنْزَال كل حجَّة منزلتها فَإِنَّهُم جعلُوا الْكتاب وَالسّنة الْمَشْهُورَة أصلا ثمَّ خرجُوا عَلَيْهِمَا مَا فِيهِ بعض الشُّبْهَة وَهُوَ الْمَرْوِيّ بطرِيق الْآحَاد مِمَّا لم يشْتَهر فَمَا كَانَ مِنْهُ مُوَافقا للمشهور قبلوه وَمَا لم يَجدوا فِي الْكتاب وَلَا فِي السّنة الْمَشْهُورَة لَهُ ذكرا قبلوه أَيْضا وأوجبوا الْعَمَل بِهِ وَمَا كَانَ مُخَالفا لَهما ردُّوهُ على أَن الْعَمَل بِالْكتاب وَالسّنة أوجب من الْعَمَل بالغريب بِخِلَافِهِ وَمَا لم يجدوه فِي شَيْء من الْأَخْبَار وصاروا حِينَئِذٍ إِلَى الْقيَاس فِي معرفَة حكمه لتحقّق الْحَاجة إِلَيْهِ

"Hadislerin bu iki kriterle tenkit edilmesinde ilmî anlamda zenginlik ve dinin eşsiz bir tarzda korunması söz konusudur. Bid'at ve sapıklıklar, haber-i vâhidi Kitap ve meşhur sünnete arz etmemekten çıkmıştır. Çünkü bazı kimseler, Resûlullah'tan sâdır olduğuna dair taşıdığı şüpheye ve kesin bilgi ifade etmemesine rağmen, haber-i vâhidi bir asıl olarak telakki etmişlerdir. Bunlar, Kitap ve meşhur sünneti, haber-i vâhide göre te'vil etmek suretiyle kendisine tâbi olunması gerekeni, başkasına tâbi olan haline getirmişlerdir. Böylece bunlar, kesin olmayanı asıl haline getirerek sapıklık ve bid'at içine düşmüşlerdir. Bunlar haber-i vahidi tamamen reddedenlerle aynıdır. Çünkü haber-i vâhidi tamemen reddedenler onunla ameli câiz görmeyince amel edebilmek için kıyas yapma ihtiyacı duyar olmuşlardır. Halbuki kıyasta da bir çok şüpheler hasıl olmaktadır. Yahut onlar ıstıshâbü'l-hâle bakar olmuşlardır. Halbuki o da kesinlikle delil değildir. Hücceti bırakıp hüccet olmayanla amel etmek âhâd haberlerin kapısını açmak anlamına gelmektedir. Bununla birlikte şüpheliyi asıl yapıp kesin olanı şüpheliye göre yorumlamak da bidat ve sapıklıkların kapısını açmak demektir. Bunların her ikisi de zayıf ve merdut yoldur. Bu noktada Hanefî âlimlerinin usûlü en doğrusudur. Onlar, Kitap ve sahih sünneti asıl yapıp doğruluğu konusunda şüphe içeren ve meşhûr düzeyine ulaşmamış haber-i vâhidleri onlara arz etmişlerdir. Bunlardan Kitap ve meşhûr sünnete uygun olanı ve onlarda bahsi geçmeyen konulardaki haber-i vâhidleri kabul etmişlerdir. Kitap ve sahih sünnete muhâlif olan haber-i

vâhidleri ise reddetmişlerdir. Çünkü onlara göre Kitap ve meşhûr sünnet ile amel etmek garib bir haberle amel etmekten daha doğru olacaktır. Eğer haberlerde bir hüküm bulamamışlarsa ihtiyacı gidermek adına dini hükmü verebilmek için kıyasa başvurmuşlardır”[98].

3- Umum-u belvâda şâz kalmış olması:

Hem âlimlerin hem de müslüman halkın amel etmek için bilmeye ihtiyaç duyduğu bir konuda sadece tek kişiden gelen rivayetler şüphelidir. Zira Hz. Peygamber'e dinin tebliği emredilmiştir. Eğer herkesçe bilinmesi gereken bir konu, garîb bir şekilde naklediliyorsa din tebliğ edilmemiş anlamına gelir. Nasıl başka şeyler herkesçe nakledilerek meşhur olmuşsa bu tür garîb haberlerin de meşhur olması beklenirdi. Gökte bulut yokken bir şehir halkından sadece bir kişi hilali gördüğünü söylüyorsa doğru söyleme ihtimali bulunsa bile şahitliği reddedilir.

“Bütün ümmetin bilmesi gereken bir konuyu, Hz. Peygamber'in sadece bir iki kişiye söylediğini düşünmek, Hz. Peygamber'in risâlet görevini hakkıyla yapmadığını iddia etmek olur.”

4- Selef ulemâsının konuyu tartışmasına rağmen hadise atıf yapmaması:

Sahabe arasında konu tartışıldığı halde kimse bir hadise atıf yapmamışsa o hadisten kuşku duymak gerekir. Çünkü onların dini gizledikleri, hüccet olan bir şeyi kullanmaları gerekirken kullanmadıkları ve hüccet olmayacak şeylerle meşgul oldukları söylenemez. Eğer sahâbîlerden hiç kimse o konuda hadisle ihticac etmemişse anlaşılır ki bu rivayette hata vardır ya da mensuhtur.

Serahsî bu noktada İmam Şâfiî ile aralarındaki farka şöyle değinmektedir:

وَالشَّافِعِيّ أعرض عَن طلب الِانْقِطَاع معنى واشتغل بِبِنَاء الحكم على ظَاهر الِانْقِطَاع فِي الْمُرْسل فَترك الْعَمَل بِهِ مَعَ قُوَّة الْمَعْنى فِيهِ كَمَا هُوَ دأبه ودأبنا فَإِنَّهُ يَبْنِي على الظَّاهِر أَكثر الْأَحْكَام وعلماؤنا يبنون الْفِقْه على الْمعَانِي المؤثرة الَّتِي يَتَّضِح الحكم عِنْد التَّأَمُّل فِيهَا

“Şâfiî, mânevî inkıtâ açısından haberlerin değerlendirilmesine hiç girmemiştir. Sadece mürsel hadislerde olduğu gibi zâhirî inkıtâya dayanarak hüküm vermeyi yeğlemiştir. Buradan hareketle mürsel hadislerle ameli terk etmiştir. Halbuki mürsel hadisler de bir anlamda güçlüdürler. Bizim ve onun anlayışı böyle olduğu için o, hükümlerin çoğunu zâhir üzerine kurmaktadır. Bizim âlimlerimiz ise iyice

98 Serahsî, *Usûl*, I, 367-368.

düşünüldüğünde hükmün açığa çıktığı manalar üzerine fıkhı bina etmektedirler”[99].

Manevî inkıtânın ikinci türü ise râvilerde bulunan noksanlıklarla ilgilidir. Mestûr (tanınmayan râvi), fasık, kâfir, çocuk, deli, gafil ve bid‘atçıların naklettiği haberler farklı şekillerde değerlendirilmiştir[100].

> İmam Mâlik’in sünnet anlayışı konusunda en mühim kavram amel-i ehl-i Medîne’dir.
>
> Amel-i ehl-i Medîne, Medîne’de sünnet diye bilinen hükümdür.
>
> Amel-i ehl-i Medîne’ye aykırı haber, İmam Mâlik’e göre sahih sayılmaz.

İmam Mâlik (ö. 179) de bu noktada İmam A‘zam (ö. 150) ve öğrencilerine yakın bir çizgidedir. Hadislerin senet tenkidine önem verir. *Muvatta*’ında naklettiği haberlerin isnâdlarını vermeye özen gösterir. Fakat içinden geldiği geleneğe ait güven veren haberleri mürsel de olsalar kabul eder. Yani şekli inkıtâ eğer güven veren bir âlimden kaynaklanıyorsa ona göre hadisin reddini gerektirmemektedir. *Dolayısıyla İmam Mâlik için sıhhatin temel şartı hadisin isnâdı değil tanınması ya da tanınan birinden gelmesidir denilebilir*. İkinci husus ise hadisin Kur’ân ve amel-i ehl-i Medîne ile çatışmamasıdır. *İmam Mâlik’e göre Kur’ânla çelişen haberler kabul edilmez*. İmam Mâlik’in hadisleri değerlendirmeye tabi tuttuğu en önemli kriterlerden biri de amel-i ehl-i Medîne’dir. *Ona göre amel-i ehl-i Medîne, sünnetin kendisi ya da onun en önemli tespit aracıdır*. *Dolayısıyla amele aykırı haberler delil olamaz*. Amel-i ehl-i Medîne hakkındaki görüşünü şöyle açıklar:

فإنما الناس تبع لأهل المدينة، إليها كانت الهجرة وبها نزل القرآن وأحل الحلال وحرم الحرام إذ رسول الله بين أظهرهم يحضرون الوحي والتنزيل ويأمرهم فيطيعونه ويسن لهم فيتبعونه، حتى توفاه الله واختار له ما عنده صلوات الله عليه ورحمته وبركاته. ثم قام من بعده أتبع الناس له من أمته ممن ولي الأمر من بعده فما نزل بهم مما علموا أنفذوه، وما لم يكن عندهم فيه علم سألوا عنه، ثم أخذوا بأقوى ما وجدوا في ذلك في اجتهادهم وحداثة عهدهم، وإن خالفهم مخالف أو قال امرؤ غيره أقوى منه وأولى ترك قوله وعمل بغيره، ثم كان التابعون من بعدهم يسلكون تلك السبيل ويتبعون تلك السنن، فإذا كان الأمر بالمدينة ظاهراً معمولاً به لم أر لأحد خلافه للذي في أيديهم من تلك الوراثة التي لا يجوز لأحد انتحالها ولا

99 Serahsî, *Usûl*, I, 370.
100 Serahsî, *Usûl*, I, 359 vd.

ادعاؤها، ولو ذهب أهل الأمصار يقولون هذا العمل ببلدنا وهذا الذي مضى عليه من مضى منا، لم يكونوا من ذلك على ثقة، ولم يكن لهم من ذلك الذي جاز لهم.

"İnsanlar Medînelilere tabidir. Zira orası hicret yurdudur. Kur'an orada nâzil olmuş ve helal-haram orada açıklanmıştır. Ayrıca Resûlullah hayattayken Medîneliler vahyin ve Kur'an'ın nuzûlüne şahit olmuşlardır. Resûlullah emretmiş onlar itaat etmişler, sünneti ortaya koymuş, onlar da Hz. Peygamber'e tâbi olmuşlardır. Bu, Hz. Peygamber'in vefatına kadar böylece devam etmiştir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra insanlar içerisinde ona en fazla bağlı olan kişiler sırayla ümmetin yönetimini üstlendi. Bunlar meydana gelen yeni olaylarla ilgili hükmü biliyor iseler onu uygulamışlar, ama bu konuda herhangi bir bilgileri yoksa en uygun hükmü araştırmışlardır. Bu araştırmaları sonucunda elde ettikleri en güçlü delili içtihadlarında esas almış ve içinde bulundukları dönemin gerçeklerini dikkate alarak bununla amel etmişlerdir. Bir başkası onlara muhalefet ederek daha kuvvetli delillere dayanan bir görüş ileri sürer ise hemen onun görüşüne tabi olup bu hükmü uygulamışlardır.

Sahâbeden sonra tâbiîler de aynı metodu benimsemişlerdir. Eğer bir amel Medîne'de zâhir ve uygulanıyor ise bana göre hiçbir kimse buna muhalefet edemez. Öncekilerden tevârüs eden bu gelenek Medînelilere hastır. Bu bakımdan diğer bölgelerin aynı mantığı esas alarak Medînelilerin ameli prensibini kendilerine uyarlama ve mal etme hakları yoktur. Dolayısıyla herhangi bir bölge halkı "Bu bizim yöremizdeki ameldir ve bu bizden öncekilerin öteden beri benimsedikleri uygulama budur" dese, onlara kesinlikle bu konuda güven duyulamaz. Bu tarz ifadeler söz konusu uygulamanın onlar hakkında caiz olduğunu göstermez"[101].

Mu'tezile'ye gelince onlar da haberlerin isnâdı yanında metnine de önem vermişlerdir. Konu üzerine çalışması bulunan Hüseyin Hansu onların usûlünü şöyle aktarmaktadır: "Hz. Peygamber (s.a.v.)'den nakledilen haber-i vâhid, Kitap, sünnet, icmâ ve aklî ilkelere aykırı değilse, râvilerinin doğruluğu hakkında genel kanaat oluşmuş ve haklarında hüsnüzan edilmiş ise; rivayet edilen haber ümmetin

> Mu'tezile sünnet ve hadis inkarcısı bir mezhep değildir. Bilakis sünneti daha doğru tespit edebilmek için sıkı şartlar ileri sürmüştür.
>
> Hadislerin kabulünde gevşeklik değil ihtiyatlılık daha isabetli bir tavırdır.
>
> Hadiste güven değil şüphe esastır. Hadiste hüsnüzan, Resûlullah'a yalan nispet etmek sonucunu verebilir.

101 Kâdı İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, I, 41-43.

genel tatbikatına aykırı olmadığı gibi şâz da değilse, bu haberin kesin bilgi ifade ettiği ve Allah indinde doğru olduğu kesin olarak iddia edilememekle birlikte, kabul edilmesi ve onunla amel edilmesi vaciptir"[102]. Buradan hareketle Mu'tezile'nin hadis ve sünnet inkarcısı olmadığı, bilakis sünneti daha doğru tespit edebilmek için sıkı kriterler koyduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

Hüseyin Hansu Mu'tezile'nin usûlünü şöyle açıklamaya devam eder: "Hadisçilerin tenkit anlayışında hüsnüzan ve tevakkuf esastır. Bu nedenle çok zayıf hadisleri bile, mütâbii veya şâhidi bulunur ümidiyle kaydetmeyi ihmal etmemişlerdir. Buna mukabil Mu'tezile'nin hadise yaklaşımında sû-i zan ve te'vîl hakimdir. Belhî'nin, sahîhlik şartlarını taşımayan haberler hakkında sû-i zan etmek vaciptir şeklindeki ifadesi, Mu'tezile'nin bu yaklaşımını en iyi şekilde özetlemektedir. İkinci olarak hadisçiler sened tenkidine, Mu'tezile ise metin tenkidine öncelik vermiştir. Başka bir ifadeyle hadisçiler, râvinin güvenilirliğine, Mu'tezile ise metnin güvenilirliğine önem vermiştir"[103].

Onlara göre hadisin sahîh sayılması için Kur'ân'a, icmâya, sahâbe uygulamalarına ve akla aykırı olmaması, aynı zamanda umûm-u belvâda şâz kalmaması gereklidir.

İmam Şâfiî (ö. 204) ise sahîh hadisi şöyle tanımlamıştır:

إِذَا حَدَّثَ الثِّقَةُ عَنْ الثِّقَةِ حَتَّى يَنْتَهِيَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ – صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ – فَهُوَ ثَابِتٌ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ – صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ –

"Resûlullah'a ulaşıncaya kadar güvenilir râvilerce aktarılan haberlerin Hz. Peygamber'den sahih olarak geldiğine hükmedilir"[104].

Buna göre İmam Şâfiî, hadisleri sahîh olarak nitelemek için râvilerin güvenilirliği ile isnâdın ittisalinden başka bir özellik aramamıştır. Ona göre hadis râvileri şahsiyeti itibariyle âdil ve verdiği haberde razı olunacak birisi olmalıdır[105]. Dînî açıdan sika olmalı, hadis rivayetinde güvenilir olarak tanınmalı, rivayet ettiğini anlamalı, lafız itibariyle hadisin manasını bozacak hususları bilmeli, hadisi işittiği gibi harfi harfine rivayet etmeli, mânen rivayet etmemelidir. Zira mânâyı bozacak hususları bilmeden mânen rivayette bulunursa, bilmeden helâli harama çevirir. Eğer hadisi lafzan rivayet ederse hadisin anlamını bozma korkusu kalmaz. Hafızasından naklediyorsa hadisi ezberlemiş olmalı, kitaptan rivayet ediyorsa kitabını korumuş olmalıdır. Hadis hâfızlarıyla aynı konuda hadis rivayet

102 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 150.
103 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 158.
104 Şâfiî, *Ümm*, VII, 201.
105 Şâfiî, *İhtilâfu'l-hadîs*, s. 12.

ederse onların hadislerine muvâfakat etmeli, muhâlif olmamalıdır. Müdellis olmamalı[106], çok yanılmamalıdır. İmam Şâfiî bu hususu şöyle dile getiriyor: "Şehâdet konusunda çok yanılan kimsenin şehâdetini kabul etmediğimiz gibi çok yanılan ve yanında kitab bulunmayan râvinin rivayetini de almayız."[107] Ayrıca râvi, meçhul olmamalıdır. Mürsel hadis ile ilgili bahiste Şâfiî şöyle demektedir: "Mürsel olarak hadisi rivayet eden eğer irsâl ettiği şahsın ismini verirken meçhul veya rivayeti kabul edilmeyen birinin ismini vermez ise rivayetinin sahîh olduğu kabul edilir"[108]. Görüldüğü üzere İmam Şâfiî, muhaddislerin râvide aradıkları şartların hemen hemen tamamını zikretmiştir. Râvide aranan şartların bu kadar sıkı tutulmasının sebebini Şâfiî'nin şu sözünden daha iyi anlamaktayız: "Hadisin doğru veya uydurma olduğuna genelde rivayet edenin doğru sözlülüğü veya yalancılığına dayanılarak hükmedilir"[109].

İmam Şâfiî'ye göre rivayet edilen hadisin sened kısmı ile metin kısmı da bir takım özelliklere sahip bulunmalıdır. Yani hadisi rivayet eden râvilerin güvenilir olması hadisin doğru kabul edilmesi için yeterli değildir. Sened kısmında aranan şart senedin muttasıl olmasıdır. Yani İmam Şâfiî'nin ıstılâhına göre mürsel olmamasıdır. İmam Şâfiî haber-i vâhidin kabûlü için ileri sürdüğü ve râvide bulunması gereken şartların yanında, rivayetin bu şartları taşıyan râvilerce Allah Resûlü'ne veya sonraki bir kişiye ulaşan muttasıl bir senede sahip olmasını da istemiştir[110]. İmam Şâfiî munkatı (mürsel) bir hadis rivayet eden kişinin bu rivayetinin kabul edilmesi için beş şart ileri sürmüştür:

a) Eğer kendisine güvenilen hâfız râviler mürsel olarak rivayet edilen hadisle aynı mânâda müsned bir hadis rivayet ederlerse, bu, irsâl yapanın hadisi ezberleyip doğru olarak naklettiğini gösterir. Eğer müsned olarak nakledilen bir hadis, o mürsel hadisi desteklemez ise söz konusu hadis munkatı olarak kalır.

b) Mürsel hadisin başka güvenilir râvilerce rivayet edilen bir diğer mürsel hadisle muvâfık olup olmadığı aranılır. Eğer böyle bir mürsel rivayet bulunursa söz konusu mürsel rivayeti güçlendirir. Ancak birinci şıkka göre bu daha zayıf kalmaktadır.

c) Eğer mürsel hadise muvâfık başka bir mürsel rivayette bulunamazsa bu durumda sahâbeden nakledilen sözlere bakılır. Eğer mürsel rivayete muvâfık bir söz bulunursa bu mürsel rivayetin sahîh bir asla dayandığını gösterir.

d) Âlimlerin çoğunluğu da mürsel hadise muvâfık fetvâ veriyorlar ise, yine bu da o munkatı hadisin bir aslının olduğunu gösterir.

106 Şâfiî, *Risâle*, s. 370.
107 Şâfiî, *Risâle*, s. 382.
108 Şâfiî, *Risâle*, s. 463.
109 Şâfiî, *Risâle*, s. 399.
110 Şâfiî, *Risâle*, s. 371.

e) Eğer mürsel hadisi rivayet eden râvi irsâl ettiği ismi açıkladığında meçhul veya rivayeti kabul edilmeyen bir kişinin ismini vermiyorsa, rivayetinin sahîh olduğuna hükmedilir[111].

İmam Şâfiî hadis metninin de bazı özellikleri hâiz olmasını istemektedir. Yani bir nevi İmam Şâfiî, metin tenkidinden bahsetmektedir. İmam Şâfiî'nin ifadesi şöyledir: "Hadisin doğru veya uydurma olduğuna genelde râvisinin dürüstlüğü veya yalancılığından hareketle varılır. Ancak bir kısım hadislerde bu sonuca, râvinin olması imkânsız şeyler rivayet etmesine veya kendisinin hadisinden daha sahîh bir hadise muhalif olmasına bakılarak ulaşılır"[112]. *Cimau'l-ilm*'de de o, şöyle diyerek hadis metninin sağlamlığının tespitinde nasıl bir metin tenkidi uyguladığını açıklar: "Allah'tan başkası gaybı bilmeyeceğinden, zahire göre hükmedip, görünen hallerine bakıp iki şahidin dürüst olduklarına dayanarak hükmetmekle emrolunduğunu söylüyorsun. Bizler şahitlerde aradığımız şartlardan daha fazlasını muhaddislerde aramaktayız. Mesela şahitliklerini kabul ettiğimiz çoğu kimseden hadis almayız. Yine muhaddisin dürüst mü yalancı mı olduğuna dair, hadis hâfızlarıyla aynı konuda naklettikleri hadislere, Kur'ân'a ve sünnete bakarız. Bütün bunlar da bir takım işaretler (delâletler) vardır ki bunların şahitliklerde bulunması imkânsızdır."[113]

Burada İmam Şâfiî, hadis rivayetinde uzmanlaşmış hâfızların naklettiği hadislerle diğer rivayet edilen hadisler arasında bir karşılaştırmadan, hadisin Kur'ân âyetleri ve sünnet karşısındaki durumunun tespitinden bahsetmektedir. *Fakat Şâfiî'nin metin tenkidine yönelik bu vurgusunun diğer ekollere nazaran oldukça basit kaldığını, diğer ekollerin metin tenkitlerine yönelik yaptığı eleştiriler sebebiyle gerçekçi durmadığını ve pratikte pek de uygulamadığını söyleyebiliriz.*

Şâfiî sonrası ehl-i hadîse göre sahîh hadis şöyle tanımlanmaktadır[114]:

فهو الحديث المسند الذي يتصل إسناده بنقل العدل الضابط عن العدل الضابط إلى منتهاه ولا يكون شاذا ولا معللا. فهذا هو الحديث الذي يحكم له بالصحة بلا خلاف بين أهل الحديث. وقد يختلفون في صحة بعض إلاحاديث لاختلافهم في وجود هذه إلاوصاف فيه أو: لاختلافهم في اشتراط بعض هذه إلاوصاف كما في المرسل.

111 Şâfiî, *Risâle*, s. 462 vd.
112 Şâfiî, *Risâle*, s. 399.
113 Şâfiî, *Ümm (Mevsû'a)*, XV, 22-23.
114 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 12-13.

“Adil ve zâbıt râvilerin kendileri gibi adil ve zâbıt râvilerden sonuna kadar muttasıl bir isnadla naklettikleri şâz ve illetli olmayan müsned hadistir. İşte hadisçiler arasında hiç ihtilafsız sahih denilebilecek hadis budur. Bununla birlikte onlar, bazı hadislerin sahih olup olmadığında farklı sonuca varabilmektedirler. Bunun sebebi burada belirlenen kriterlerin o hadislerde bulunup bulunmadığında ihtilaf etmeleri ya da mürsel hadis meselesinde olduğu gibi bazı kriterlerin sahih hadislerde mutlaka bulunup bulunmaması gerektiği noktasında farklı düşünmeleridir”[115].

Buna göre ehl-i hadîsin nazarında sahîh hadisler şu beş şartı taşımak zorundadırlar:

1- İttisali sened (isnâdın kopuk olmaması)

2- Adlü’r-râvi (râvinin adâlet vasfını taşıması)

3- Zabtu’r-râvi (râvinin zabt vasfını taşıması)

4- Ademü’ş-şüzûz (hadisin şâz olmaması)

5- Ademü’l-ille (hadisin illetli olmaması)

Senedin muttasıl olması, isnâdda yer alan her bir râvinin hadisi hocasından hadis öğrenim ve öğretim yöntemlerinden biriyle almış olmasıdır. *Eğer isnâdda peş peşe görünen iki râvi arasında hoca talebe ilişkisi yok ise hadis munkatı demektir*. Bu durumda iki râvi arasında bir ya da birden fazla ismin düştüğüne hükmedilir. Bu kişilerin güvenilir olup olmadıkları bilinmediği için de hadis zayıf sayılır. Mesela Tirmizî (ö. 279) bir hadisi şöyle değerlendirmiştir:

هَذَا حَدِيثٌ مُرْسَلٌ، عَوْنُ بْنُ عَبْدِ اللهِ لَمْ يُدْرِكْ ابْنَ مَسْعُودٍ وَقَدْ رُوِيَ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَذَا الحَدِيثُ أَيْضًا، وَهُوَ مُرْسَلٌ أَيْضًا

“Bu mürsel bir hadistir. Avn b. Abdillah, İbn Mes‘ûd’la görüşmemiştir. Bu hadis Kâsım b. Abdirrahmân – İbn Mes‘ûd – Resûlullah isnadıyla da nakledilmiştir. Bu isnad da mürseldir”[116].

Bununla birlikte yukarıda da arz edildiği üzere erken dönem âlimlerinin bir kısmı kendi geleneklerinden gelen haberler munkatı da olsa delil olarak kullanmaktan çekinmemişlerdir. Yani güvendikleri hocalarından gelen haberler senedдeki inkıtâya rağmen makbul sayılabilmiştir.

115 İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadîs*, s. 13.
116 Tirmizî, *Sünen*, III, 562.

Râvinin adâlet vasfı taşıması, müslüman, akıllı, baliğ ve takva sahibi olması anlamını taşır. Bu bakımdan kâfirlerin, fasıkların, bid'atçıların, çocukların ve delilerin haberleri ya hiç kabul edilmez ya da şartlı olarak alınır. Kâfirlerin naklettiği hadislerin kabul edilmeyeceğinde ittifak vardır. Fakat kâfir iken öğrendiğini müslüman iken nakletmesine onay verilmiştir. Sahip olduğu bid'at sebebiyle tekfir edilenlerin haberleri de reddedilir. Bid'atı sebebiyle kâfir addedilmeyenlerin ise haberlerinin kabul edilmeyeceğini söyleyenler olduğu gibi kendi mezhebini desteklemek için hadis uydurmayı helal görmüyorsa ya da bid'atının dâîsi (tebliğcisi) değilse alınabileceğini söyleyenler de olmuştur. *Sahîhayn*'da pek çok bid'at ehli râviden hadis nakledildiği için bunların haberi reddedilir diyenlere itibar edilmemiştir:

“*Sahîhayn* dahil hadis eserlerinin tamamında bid'atçı addedilen râvilerden rivayetler vardır.

Maalesef İslâm tarihi boyunca ümmet içinde farklı grupların birbirlerini yersiz suçladıklarını görmekteyiz.”

وَضُعِّفَ الْأَوَّلُ بِاحْتِجَاجِ صَاحِبَي الصَّحِيحَيْنِ وَغَيْرِهِمَا بِكَثِيرٍ مِنَ الْمُبْتَدِعَةِ غَيْرِ الدُّعَاةِ.

“*Sahîhayn* müellifleri pek çok dâî olmayan bid 'atçının hadislerini eserlerine aldıklarından ilk görüş zayıf sayılmıştır”[117].

Çocukların ve delilerin naklettiklerinin kabul edilmeyeceğinde de ittifak vardır. Fakat râvilerin çocukken ezberlediklerini ya da öğrendiklerini büluğ çağında nakletmelerine izin verilmiştir:

تُقْبَلُ رِوَايَةُ الْمُسْلِمِ الْبَالِغِ مَا تَحَمَّلَهُ قَبْلَهُمَا، وَمَنَعَ الثَّانِيَ قَوْمٌ فَأَخْطَئُوا

“Bir kimsenin müslüman ve bâliğ olmadan evvel öğrendiği hadisi Müslüman ve bâliğ olduktan sonra nakletmesi makbul görülür. Bazıları ikinci durumu uygun bulmamış ancak yanılmışlardır”[118].

Râvilerin adâleti ya şehâdetle ya da şöhretle sabit olmaktadır. Bu noktada çoğunlukla ehl-i hadîsin münekkid âlimlerinin yaptıkları değerlendirmeler esas alınmaktadır.

Râvinin zabt sıfatına sahip olması, hadisleri ezberlemişse bu konuda hassas olması, yazmışşa yazdıklarını koruması ve müteyakkız olması anlamına gelir. Ayrıca râvinin mânen rivayette bulunuyorsa manayı bozacak durumlardan haberdar olması da zabt sıfatına dâhildir.

117 Nevevî, *Takrîb*, s. 51.

118 Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, I, 413.

Râvilerin zabt sahibi olduğu güvenilir hadisçilerin rivayetleriyle muvâfakatına göre ölçülür. Eğer güvenilir hadisçilerle muhalefeti çok ise o zaman zabt sahibi olmadığı söylenir:

يُعْرَفُ ضَبْطُهُ بِمُوَافَقَتِهِ الثِّقَاتِ الْمُتْقِنِينَ غَالِبًا، وَلَا تَضُرُّ مُخَالَفَتُهُ النَّادِرَةُ فَإِنْ كَثُرَتِ اخْتَلَّ ضَبْطُهُ، وَلَمْ يُحْتَجَّ بِهِ

"Râvinin zabt sahibi olduğu genel olarak itkan sahibi güvenilir râvilerle muvâfakatından anlaşılır. Onlara nadiren muhâlif kalması zarar vermez. Ama muhalfeti çok olur ise zabtının olmadığıan hükmedilir ve hadisleri delil olmaz"[119].

Hadisin şâz olmaması noktasında âlimlerin farklı yaklaşımları bulunmaktadır. Hanefîlerin şâz hadisi, bir kişinin naklettiği haber, ma'rûf sünnete aykırı olan rivayet ve umûm-u belvâda tek kalmış rivayet diye algıladıkları anlaşılmaktadır. *Hatta bazı hadis âlimlerine göre de şâz hadis, tek râviden gelen haberdir*:

الَّذِي عَلَيْهِ حُفَّاظُ الْحَدِيثِ أَنَّ الشَّاذَّ مَا لَيْسَ لَهُ إِلَّا إِسْنَادٌ وَاحِدٌ، يَشِذُّ بِذَلِكَ شَيْخٌ ثِقَةً كَانَ أَوْ غَيْرَ ثِقَةٍ. فَمَا كَانَ عَنْ غَيْرِ ثِقَةٍ فَمَتْرُوكٌ لَا يُقْبَلُ، وَمَا كَانَ عَنْ ثِقَةٍ يُتَوَقَّفُ فِيهِ وَلَا يُحْتَجُّ بِهِ.

"Hadis hâfızlarının kabul ettiği tanıma göre şâz hadis, ister güvenilir olsun ister güvenilmez olsun bir râvinin rivayette yalnız kaldığı tek bir isnadı olan hadis demektir. Güvenilmez râvilerin şâz haberi merduttur. Güvenilir râvilerin şâz haberleriyle ise amel edilmez, o noktada tevakkuf edilir"[120].

Fakat İmam Şâfiî (ö. 204) şâz hadisin bu şekilde anlaşılmasına itiraz etmiş ve şöyle tanımlamıştır:

قَالَ الشَّافِعِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: « لَيْسَ الشَّاذُّ مِنَ الْحَدِيثِ أَنْ يَرْوِيَ الثِّقَةُ مَا لَا يَرْوِي غَيْرُهُ، إِنَّمَا الشَّاذُّ أَنْ يَرْوِيَ الثِّقَةُ حَدِيثًا يُخَالِفُ مَا رَوَى النَّاسُ ».

"İmam Şâfiî şöyle dedi: Şâz, güvenilir bir râvinin tek başına rivayet ettiği hadis değildir.

> Şâz kavramı farklı anlamlarda kullanılmıştır. Kavramın özüne ve ilk kullanımlarına bakılırsa şâz hadis aslında pek bilinmeyen garip hadistir. Ancak Şâfiî şâz hadisin anlamını değiştirmiş ve sonrasında onun verdiği anlam kabul görmüştür.

119 Nevevî, *Takrîb*, s. 49.
120 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 77.

Şâz, güvenilir bir râvinin diğer âlimlerin rivayet ettiği hadise aykırı olarak naklettiği hadistir”[121].

Bugün itibariyle İmam Şâfiî’nin tanımının daha fazla kabul gördüğü söylenebilir.

Rivayetin muallel olmaması ise sahîh gibi görünmekle birlikte sıhhate zarar veren gizli bir kusurun bulunmaması anlamına gelir. Bu tür illetlerin tespiti, hadis ilminde uzmanlaşmış olanlar tarafından gerçekleştirilir. Bu konuda ilelü’l-hadis ismiyle özel bir literatür de oluşmuştur. Mesela merfû gibi nakledilen bir hadisin mevkûf olduğu, muttasıl zannedilen bir isnâdın munkatı olduğu, iki hadisin birbirine karıştığı ve râvilerin karıştırıldığı gibi durumlarla karşılaşılırsa hadisin sıhhatine hükmedilemez.

Bir hadisin sahîh olduğunu söylemek Hz. Peygamber’e ya da atfedildiği kişiye kesin olarak ait olduğu anlamına gelmez. Sahih hadis için aranan şartları sağladığı manasına gelir. Sıkı bir tenkit sonunda sahih kabul edilen hadisler, anlam itibariyle büyük ihtimalle kaynağına aittir. Elbette bu noktada sahîh hadisler için aranan şartların hafifliği ya da ağırlığı ehemmiyet arz etmektedir. Buna göre sadece isnâda bakarak verilen bir hüküm ile metni de ele alarak verilen hükümler aynı seviyede sayılmazlar. Aynı şekilde râvi değerlendirmeleri ile inkıtâya bakışlar da verilen hükümlerin güvenilirliğini etkilemektedir. *Bir anlamda sahîhlik tek bir derece olarak zannedilmemelidir. Yani bütün sahîh hadisler aynı düzeyde değillerdir*. Sahihlik derecesi içinde hadisler nispeten sahîh ile oldukça sahîh gibi farklı mertebeleri haiz olabilmektedirler. Hadisçilerin esahhu’l-esânîd türü değerlendirmeleri ile *Sahîh-i Buhârî*’deki hadisleri *Sahîh-i Müslim*’dekilerden ve diğerlerinden üstün tutan yaklaşımları bunu göstermektedir.

Ehl-i hadîs içerisinde sahîh hadisleri ilk derleyen kişinin İmam Buhârî (ö. 256) ve ardından İmam Müslim (ö. 261) olduğu ifade edilmektedir. İki kitaba “Sahîhayn” ismi verilir. İkisinde birden bulunan hadislere ise “müttefekun aleyh” denilir. Buhârî ve Müslim ise “Şeyhân” diye anılır. *Buna göre onlardan önceki hadis kitapları sahîh hadisler yanında zayıfları da içermektedirler. Yine onlardan sonra yazılan neredeyse bütün hadis kitaplarında sahîhler gibi zayıflar da bulunmaktadır*. Buhârî ve Müslim’deki hadislerin tamamen sahîh olduğu hükmü ehl-i hadîse aittir. Buna göre *Sahîhayn*’da yer alan bir rivayet rey ekollerine ya da kelâmcılara göre zayıf addedilebilir. Hatta ittisal için râviler

> “Kendi ictihadına göre sahih saydığı hadisleri ilk derleyen İmam Buhârî’dir.
>
> Hadis kitaplarında yer alan her haber sahih değildir. Hadis kitapları sahih hadisleri içerdikleri gibi zayıf hatta uydurma haberleri de içerirler.”

121 İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 76.

arasında likâyı (görüşme) şart koşan Buhârî'ye göre muâsaratla yetinen Müslim'deki hadislerin bir kısmının zayıf olduğu da söylenebilir.

Sahih hadislerin tespiti için hadis kaynaklarının hemen hepsinden istifade edilebilir. Başta *Sünen-i erbaa* (İbn Mâce, Ebû Davud, Tirmizî ve Nesâî'nin *Sünen* adlı eserleri) olmak üzere, İmam Mâlik'in *Muvatta*'ı, müsnedler, mu'cemler, musannefler, câmiler, sünenler, zevâid kitapları vs. bu hususta kullanılabilir. *Fakat bilinmelidir ki bütün bu kitaplar sadece sahîh haberleri değil aynı zamanda zayıf ve uydurma haberleri de içerirler*. Dolayısıyla "*Kütüb-i sitte* de sahîh, *Kütüb-i tis'a* da sahîhtir" ve "İslâm âlimleri kitaplarına uydurma hadis almaz. Uydurma hadis alana da İslâm âlimi denmez" gibi genel hüküm bildiren telakkiler doğru değildir. Konuyu ele alan Leknevî (ö. 1886) şöyle der:

ليس كل ما في هذه الكتب وأمثالها صحيحا أو حسنا بل هي مشتملة على الأخبار الصحيحة والحسنة والضعيفة والموضوعة

"Bu ve benzeri kitaplardaki hadislerin hepsi sahih ya da hasen değildir. Bilakis bu kitaplar, sahih, hasen, zayıf ve uydurma haberlerin hepsini içerirler"[122].

Hasen kavramı hicrî üçüncü asırda Tirmizî (ö. 279) tarafından sıkça kullanılarak meşhur edilmiş bir terimdir. Tirmizî hasen hadisi şöyle tanımlamıştır:

قَالَ أَبُو عِيسَى وَمَا ذكرنَا فِي هَذَا الْكتاب حَدِيث حسن فَإِنَّمَا أردنَا بِهِ حسن إِسْنَاده عندنَا كل حَدِيث يرْوى لَا يكون فِي إِسْنَاده من يتهم بِالْكَذِبِ وَلَا يكون الحَدِيث شاذا ويروى من غير وَجه نَحْو ذَاك فَهُوَ عندنَا حَدِيث حسن

"Ebû Îsâ (et-Tirmizî) şöyle demiştir: Bu kitapta hasen hadis diye nitelediklerimiz bize göre isnadı hasen (güzel) olanlardır. İsnadında yalancılıkla itham edilmiş kimse bulunmayan ve şâz olmayıp başka isnadlarla da nakledilen her hadis bize göre hasendir"[123].

> Hasen hadis kategorisini hadis ilmine kazandıran kişi Tirmizî'dir. Tirmizî öncesinde bu kavrama neredeyse hiç rastlanmaz.

Tirmizî'nin bu tanımından anlaşıldığı kadarıyla isnâdında hadis uydurmakla itham edilen râvi yok ise ve hadis şâz değilse söz konusu hadis hasen sayılmaktadır. Buna göre râvileri, hadis uydurmakla itham edilmemekle birlikte adâlet ve özellikle de zabt açısından bazı kusurlar taşıyan ama başka tariklerden

122 Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâdıla*, s. 66.
123 İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İlelü't-Tirmizî*, II, 573.

desteklenen haberler isnâd bakımından hasen addedilmektedir. Fakat bu noktada Tirmizî'nin hasen terimini garîb terimiyle birlikte kullandığı durumların açıklanması gerekmektedir. Tirmizî *Sünen*'inde beş yüzden fazla yerde "hasen garîb" ifadesini kullanmıştır. Bunların önemli bir kısmında لَا نَعْرِفُهُ إِلَّا مِنْ هَذَا الوَجْهِ "Bu hadisi bu isnaddan başka bir isnadla bilmiyoruz" türü ibarelere de rastlanmaktadır. Tirmizî'nin tanımına göre hasen hadis, şâz olmamalı başka isnâdlarla desteklenmelidir. Garîb hadis ise râvi sayısının tek kaldığı hadisleri ifade eder. Dolayısıyla burada bir tenâkuz var gibidir. Aynı şekilde hasen teriminin sahîh kavramıyla birlikte kullanıldığı durumların da izahı gerekir. Tirmizî'nin eserinde bin sekiz yüzden fazla yerde "hasen sahîh" ifadesi bulunmaktadır. Burada da bir arada olmaması gereken iki kavramın birlikte kullanıldığı görülmektedir. Zira hadis sahîh ise hasen değildir; hasen ise sahîh sayılmamalıdır. İbnü's-Salâh'a (ö. 643) göre bu durumda bir hadisin iki isnâdla rivayetine işaret edilmektedir. İsnâdlardan biri hasen, diğeri sahîhtir. Bu sebeple Tirmizî iki kavramı bir arada kullanmıştır. Burada hasen teriminin lafız anlamında kullanılma ihtimalinden söz edenler de vardır. Doğrusu Tirmizî'nin iki yüzden fazla yerde "hasen sahîh garîb" ifadelerini bir arada kullanması sebebiyle son ihtimal daha güçlü görünmektedir. Yine hadisin hasen mi sahîh mi olduğu konusunda tereddüt olması durumunda "hasen sahîh" ifadesinin kullanıldığı da düşünülmektedir.

Hattâbî (ö. 385) ise hasen hadisi şöyle tanımlar:

مَا عرف مخرجه واشتهر رِجَاله وَعَلِيهِ مدَار أَكثر الحَدِيث وَهُوَ الَّذِي يقبله أَكثر الْعلمَاء ويستعمله عَامَّة الْفُقَهَاء

"Kaynağı bilinen ve râvileri meşhur olan hadislerdir. Hadislerin çoğu böyledir. Âlimlerin çoğu bu hadisleri kabul eder ve fakihlerin de geneli onunla amel eder"[124].

Bu tanım haseni sahîhten ayırmadığı için tenkide uğramıştır. Fakat Hattâbî'nin burada kaynağı bilinen ve râvileri meşhur olan derken sahîh hadis derecesine ulaşmayanları kastettiği ifade edilmiştir[125].

İbnü's-Salâh (ö. 643), bu tanımları serdedip beğenmediğini ifade ettikten sonra hasen hadisler üzerine yaptığı incelemenin ardından hasen hadisin iki kısım olduğu sonucuna vardığını söylemiştir:

1- Râvileri arasında hadiste fazla hata yaptığı için gafil diye vasfedilmemekle, hadis uydurma ithamına muhatap olmamakla ya da onu fâsık ilan etmeye sebep başka bir kusuru olmamakla birlikte rivayet ehliyeti var mı yok mu tam bilinmeyen

124 İbn Dakîk el-'Îd, *el-İktirâh*, s. 7.
125 İbn Dakîk el-'Îd, *el-İktirâh*, s. 7.

(mestûr) bir kimse mutlaka bulunan, bunun yanında başka tariklerle desteklenen ve böylece şâz ve münker de olmayan hadisler hasendir.

2- Râvileri dürüstlük bakımından meşhur olmakla birlikte hıfz bakımından sahîh hadis râvileri kadar üst seviyede olmayan ama ferd kaldıkları rivayetler münker sayılacak seviyede zayıf da olmayan râvilerin rivayetleri şâz, münker ve illetli de değilse hasendir[126].

Hasılı anlaşıldığı kadarıyla İbnü's-Salâh'a göre sahîh olmayan ama zayıf denilmeye de razı olunmayan hadisler hasen terimiyle ifade edilmişlerdir.

“Hasen hadis, âlimlerin sahih diyemedikleri, zayıf demeye de kıyamadıkları hadislerdir.

Tam olarak tanımı yapılamamıştır. Bugün kabul edilen tanım hicrî dokuzuncu asırda yapılmıştır.”

İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852) ise hasen hadisin, bütün sahîh hadis şartlarını taşımakla birlikte râvinin zabtında biraz kusur bulunması anlamına geldiğini söylemiştir:

فإنْ خَفَّ الضبطُ، أي قَلَّ -يُقال: خَفَّ القومُ خُفوفاً: قَلُّوا- والمُرادُ معَ بقيَّةِ الشُّروطِ المُتقدِّمَةِ في حدِّ الصَّحيحِ = فهُو الحسنُ لذاتِهِ

“Sahih hadisin tanımında zikredilen diğer şartlar bulunmakla birlikte râvinin zabtında biraz kusur olursa hadis hasen sayılır. Haffe (hafifledi) kelimesi galle (az oldu) anlamındadır. Bir topluluğun sayısı az olduğunundа haffe'l-gavmu hufûfen denilir”[127].

Netice itibariyle hasen hadisin tam anlamıyla ne olduğu açık şekilde tanımlanabilmiş değildir. Bizim kanaatimize göre de sahîh olmayan ama zayıf denilmek de istenmeyen hadisler için hasen terimi kullanılmıştır.

Zayıf hadisler ise sahîh ve hasen hadis şartlarını taşımayan haberlerdir:

كُلُّ حَدِيثٍ لَمْ يَجْتَمِعْ فِيهِ صِفَاتُ الْحَدِيثِ الصَّحِيحِ، وَلَا صِفَاتُ الْحَدِيثِ الْحَسَنِ الْمَذْكُورَاتُ فِيمَا تَقَدَّمَ، فَهُوَ حَدِيثٌ ضَعِيفٌ.

“Yukarıda anlatılan sahih ve hasen hadis niteliklerini içermeyen rivayetlere zayıf hadis denir”[128].

Muhaddisler, sıhhat şartlarından her birinin yokluğunu, farklı bir zayıf hadis saymış gibidir. Zayıf hadisler için kullandıkları ıstılahlardan onları çoğunlukla

126 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 31-32.
127 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 78.
128 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 41.

isnâddaki kusurlara göre tasnif ettikleri anlaşılmaktadır. İsnâdda ise zayıflığı gerektiren iki kusur ortaya çıkmaktadır:

1- İnkıtâ problemi

2- Râvilerdeki kusurlar

Zayıf hadisler içerisinde en fazla mürsel hadislere atıf yapılmaktadır. *Aslında hadislerin önemli bir bölümü mürseldir. Zira sahâbîler rivayet ettikleri hadislerin hepsini bizzat Allah Resûlü'nden almış değillerdir. Birbirlerinden öğrendiklerini doğrudan Hz. Peygamber'e atfetmekte bir beis görmemişlerdir*. Sahabe mürseli denilen bu olguya âlimler çoğunlukla menfî nazarla bakmamışlardır. *Zira İslâm geleneğinde çoğunlukla sahâbeye eleştiri yöneltilmez. Hepsi âdil sayılır ve Allah Resûlü'ne atfen söz uydurmayacakları düşünülür*:

مرسل الصحابي مثل ما يرويه ابن عباس وغيره من أحداث الصحابة عن رسول الله صلى الله عليه وسلم ولم يسمعوه منه لأن ذلك في حكم الموصول المسند لأن روايتهم عن الصحابة والجهالة بالصحابي غير قادحة لأن الصحابة كلهم عدول والله أعلم.

"Sahâbe mürseli, İbn Abbâs ve benzeri genç sahâbîlerin aslında Resûlullah'tan işitmedikleri halde ona nispet ederek naklettikleri haberdir. Bu, sanki muttasıl müsned gibidir. Çünkü o genç sahâbîlerin rivayetleri de esasen başka sahâbîlerdendir. Sahâbe hakkındaki bilgisizlik zarar vermez. Çünkü sahâbenin tamamı âdildir. Allahu a'lem!"[129]

Bununla birlikte sahâbenin hazfettiği diğer sahâbînin mechûl kalması, ismi açıklanmayan sahâbînin de irsâl yapma ihtimali yüzünden bir değil birden fazla sahâbînin hazfedilmiş olabilmesi ve sahâbenin tâbiînden de hadis nakletmesi yüzünden aslında sahâbe mürseli olgusu hadisler için bir zaafiyet noktasıdır.

OKUMA PARÇASI
SAHÂBE MÜRSELİNE ELEŞTİRİ

"Zerkeşî, sahâbe mürsellerinin hüccet değeri ile ilgili söz konusu münakaşayı şöyle aktarmaktadır:

"Sahâbe mürseli makbuldür. Hatta bazıları bu hususta icmâ olduğunu da söylemişlerdir. Ancak Hatîb Bağdâdî ve bir başkası bazı ilim adamlarından naklen 'diğer mürsel haberler hüccet olmadığı gibi sahabe mürselinin de hüccet olmadığını'

129 Irâkî, *et-Takyîd ve'l-izah*, s. 75.

aktarmışlardır. Onlara göre sahâbî râvî, sadece peygamberden ya da bir başka sahâbîden işittiği hadisleri naklettiğini açıkça ifade ederse, o zaman o sahâbînin mürseli kabul edilir. Aksi takdirde kabul edilmez. Çünkü sahâbe, sahâbî olmayandan da hadis rivayet eder."

Zerkeşî, bu önemli ihtilafı zikrettikten sonra, sahâbenin tabi'ûndan hadis nakletmesi gerekçesiyle sahâbe mürselini delil kabul etmeyen kişilerin isimlerine de yer vermiştir. Bu isimlerden biri Eş'arî kelamcısı ve Şâfiî fakihi Ebû İshâk el-İsferâyînî'dir (ö 418/1027). Zerkeşî'nin aktardığına göre Ebû İshâk'ın bu görüşünü benimseyen bir diğer isim, yine bir Şafiî fakihi olan ve İbn Burhan olarak bilinen Ebu'l-Feth Ahmed b. Ali'dir (ö. 518/1124). İbn Burhan, *el-Evsat* (İbn Hacer, İbn Burhan'ın fıkıh usûlü ile ilgili bu eserinin adını *el-Evsat* olarak zikreder. Ancak Ziriklî tarafından bu eser *el-Vasît* olarak adlandırılmıştır bk. Zirikli, *el-A'lam*, I, 173) adlı eserinde Ebû İshâk'ın görüşünün doğru olduğunu söylemiştir. Öte yandan Mâlikî fakihlerinden Endülüslü Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Halef İbn Battal (ö. 449/1057) da *Sahîh-i Buhârî* üzerine yazdığı *Şerh*'inde sahâbe mürselinin hüccet olamayacağını açıklamıştır. İbn Battal'ın dayanağı ise senedde zikredilmeyen râvinin tabi'ûn tabakasından olma ihtimali değil, sahâbe tanımı konusunda yerleşik görüşü kabul etmemesidir. İbn Battal'a göre sahâbenin kendisinden hadis nakledip ismini zikretmediği râvi, bir bedevî ya da peygambere gelen heyetlerden birinde yer alan ve Resûlullah ile sohbeti olmayan biri olabilir. Bu durumda İbn Battal'ın sahâbe tanımı konusunda "Resûlulah'a mülâki olmayı" yeterli bulmadığı görünmektedir. İbn Battal sahâbe mürselinin hüccet olmadığı yönündeki görüşü, İmam Şâfiî'ye ve Eş'ari kelamcısı el-Bâkıllânî'ye de (Kadı Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib, ö. 403/1013) nispet etınektedir. (bk. İbn Battal, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim), Riyad 1423/2003, I, 169). İbn Hacer de sahâbe mürselini kabul etmemek konusunda Ebû İshâk'ın yalnız olmadığını, bu hususta onun ve onunla aynı görüşü paylaşanların ortak dayanaklarının sahâbenin tabi'ûndan da nakletmesi vakıası olduğunu açıklamaktadır. (İbn Hacer, *Nüket*, II, 548)"[130].

Mürsel kavramı fıkıhçılara göre munkatı anlamındadır. Yani hadisin isnâdında inkıtâ varsa söz konusu hadise mürsel denilir. Bunun anlamı şudur: Hadisçilerin munkatı dediği hadise fukahâ mürsel demektedir. Muhaddisler ise mürsel terimini daha çok tâbiîlerin sahâbeyi atlayarak Hz. Peygamber'e isnâd ettikleri haber diye tanımlamışlardır:

اختلفَ في حدِّ الحديثِ المرسلِ فالمشهورُ أنَّهُ مَا رَفَعهُ التابعيُّ إلى النبيِّ – صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ –، سواءٌ كانَ مِنْ كبارِ التابعينَ، كعُبيدِ اللهِ بنِ عَدِيِّ بنِ الخِيَارِ وقيسِ

130 Ayşe Esra Şahyar, "Sahabenin Tabiundan Hadis Rivayeti", s. 142-143.

بن أبي حازمٍ، وسعيدِ بنِ المسّيبِ، وأمثالِهم أو من صغارِ التابعينَ، كالزهريّ وأبي حازمٍ، ويحيى ابنِ سعيدٍ الأنصاريّ، وأشباهِهِم

"Mürsel hadisin tanımında ihtilaf edilmiştir. Meşhur olan tarife göre ister Ubeydullah b. Adî b. Hiyâr, Kays b. Ebî Hâzim, Saîd b. Müseyyeb ve benzeri büyük tâbiîlerin olsun isterse Zührî, Ebû Hâzim ve Yahyâ b. Saîd el-Ensârî gibi küçük tâbiîlerin olsun doğrudan Resûlullah'a atfen naklettikleri haberdir"[131].

İmam A'zam ve öğrencileri ile İmam Mâlik, kendi gelenekleri içinde bilinen ve hocalarından gelen mürsel hadisleri delil saymışlardır. Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275), mürsellerin erken dönemde kabulünü şöyle açıklar:

وَأما الْمَرَاسِيل فقد كَانَ يحْتَج بهَا الْعلمَاء فِيمَا مضى مثل سُفْيَان الثَّوْريّ وَمَالك بن أنس وَالْأَوْزَاعِيّ حَتَّى جَاءَ الشَّافِعِي فَتكلم فِيهَا وَتَابعه على ذَلِك أَحْمد بن حَنْبَل وَغَيره رضوَان الله عَلَيْهِم فَإِذا لم يكن مُسْند غير الْمَرَاسِيل وَلم يُوجد الْمسند فالمرسل يحْتَج بِهِ وَلَيْسَ هُوَ مثل الْمُتَّصِل فِي الْقُوَّة

"Mürsellere gelince Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes ve Evzâî gibi âlimler geçmişte bu tür haberleri makbul görürlerdi. Sonra Şâfiî geldi ve mürsel hadis konusunda eleştirel bir tutum takındı. Ahmed b. Hanbel ve başkaları bu hususta ona tabi oldular. Eğer mürsel dışında müsned bir haber olmazsa o zaman mürsel haberlerle de amel edilir. Bununla birlikte onlar kuvvet bakımından muttasıl haberler seviyesinde sayılmazlar"[132].

Cessâs (ö. 370) ise Hanefîlerin bu konudaki değerlendirmesini şöyle arz eder:

قَالَ أَبُو بَكْرٍ – رَحِمَهُ اللَّهُ –: مَذْهَبُ أَصْحَابِنَا: أَنَّ مَرَاسِيلَ الصَّحَابَةِ وَالتَّابِعِينَ مَقْبُولَةٌ. وَكَذَلِكَ عِنْدِي: قَبُولُهُ فِي أَتْبَاعِ التَّابِعِينَ، بَعْدَ أَنْ يُعْرَفَ بِإِرْسَالِ الْحَدِيثِ عَنْ الْعُدُولِ الثِّقَاتِ. فَأَمَّا مَرَاسِيلُ مَنْ كَانَ فِي الْقَرْنِ الرَّابِعِ مِنْ الْأُمَّةِ: فَإِنِّي كُنْت أَرَى بَعْضَ شُيُوخِنَا يَقُولُ: إنَّ مَرَاسِيلَهُمْ غَيْرُ مَقْبُولَةٍ، لِأَنَّهُ الزَّمَانُ الَّذِي رُوِيَ عَنْ النَّبِيِّ – عَلَيْهِ السَّلَامُ –: أَنَّ الْكَذِبَ يَفْشُو فِيهِ، وَحَكَمَ النَّبِيُّ – عَلَيْهِ السَّلَامُ – لِلْقَرْنِ الْأَوَّلِ وَالثَّانِي وَالثَّالِثِ بِالصَّلَاحِ وَالْخَيْرِ، لِقَوْلِهِ – عَلَيْهِ السَّلَامُ –: «خَيْرُ النَّاسِ قَرْنِي الَّذِي بُعِثْت فِيهِ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ، ثُمَّ يَفْشُو الْكَذِبُ» .

131 Irâkî, *Şerhu't-Tabsira ve't-tezkira*, I, 203.
132 Ebû Dâvûd, *Risâle*, s. 25.

"Ebû Bekr (el-Cessâs) şöyle dedi: Bizim mezhebimizin âlimleri hem sahâbe hem de tâbiîn mürsellerini makbul görür. Bana göre âdil ve sika râvilerden irsâl yaptığı bilinen tebe-i tâiînin de mürselleri makbuldür. Ümmetin dördüncü neslindekilerin mürsellerine gelince bazı üstadlarımızın "Onların mürselleri makbul değildir" dediklerini görmüştüm. Çünkü onların yaşadığı zaman dilimi Resûlullah'ın "*Yalan artacak…*" dediği zamandır. Hz. Peygamber, birinci, ikinci ve üçüncü nesiller hakkında salâh ve hayr tespiti yapmıştır. Şöyle buyurmuştur: "*İnsanların en hayırlısı benim peygamber olarak içlerinden seçilip gönderildiğim kimselerdir. Sonra onları takip edenlerdir. Sonra da bu sonuncuların peşinden gelenlerdir. Ardından yalan yayılacaktır*"[133].

İmam Şâfiî (ö. 204) ise mürsel hadisle amel etmek için beş şart ileri sürmüştür:

a) Eğer kendisine güvenilen hâfız râviler mürsel olarak rivayet edilen hadisle aynı mânada müsned bir hadis rivayet ederlerse, bu, irsâl yapanın hadisi ezberleyip doğru olarak naklettiğini gösterir. Eğer müsned olarak nakledilen bir hadis o mürsel hadisi desteklemez ise söz konusu hadis munkatı olarak kalır.

b) Mürsel hadisin başka güvenilir râvilerce rivayet edilen bir diğer mürsel hadisle muvâfık olup olmadığı aranılır. Eğer böyle bir mürsel rivayet bulunursa söz konusu mürsel rivayeti güçlendirir. Ancak birinci şıkka göre bu daha zayıf kalmaktadır.

c) Eğer mürsel hadise muvâfık başka bir mürsel rivayette bulunamazsa bu durumda sahâbeden nakledilen sözlere bakılır. Eğer mürsel rivayete muvâfık bir söz bulunursa bu mürsel rivayetin sahîh bir asla dayandığını gösterir.

d) Âlimlerin çoğunluğu da mürsel hadise muvâfık fetvâ veriyorlar ise, yine bu da o munkatı hadisin bir aslının olduğunu gösterir.

e) Eğer mürsel hadisi rivayet eden râvi irsâl ettiği ismi açıkladığında meçhul veya rivayeti kabul edilmeyen bir kişinin ismini vermiyorsa, rivayetinin sahîh olduğuna hükmedilir[134].

İmam Müslim (ö. 261) ise hadisçilerin mürsel hadise bakışını şu sözle ifade eder:

المرسلُ في أصلِ قولِنا، وقولِ أهلِ العلمِ بالأخبارِ ليس بحُجَّةٍ

"Bizlerin ve ilim adamlarının aslî görüşüne göre mürsel hadis kabul edilebilir değildir"[135].

Bir diğer zayıf hadis türü de muallak hadislerdir. Muallak,

133 Cessâs, *Fusûl*, III, 145.
134 Şâfiî, *Risâle*, s. 462 vd.
135 Müslim, *Sahîh*, I, 29.

وَهُوَ الَّذِي حُذِفَ مِنْ مُبْتَدَأِ إِسْنَادِهِ وَاحِدٌ أَوْ أَكْثَرُ

"İsnadının başında bir ya da daha fazla râvinin bulunmadığı hadis"[136]

demektir. Aslında bugün itibariyle "Hz. Peygamber şöyle buyurdu" türü isnâdsız bütün hadis nakilleri muallaktır. Yine bir anlamda muallak, mürselin (munkatı) bir çeşididir. *İsnâdın başından düşen râvilerin kimler olduğu bilinmediğinden söz konusu rivayetler zayıf kategorisinde sayılır. Muallak rivayetler Sahih-i Buhârî'de oldukça fazladır. Fakat bu haberler Buhârî'nin kitabındaki aslî hadisler içinde değil bab başlıklarında (terceme) yer alır*. Örneğin *Sahîh-i Buhârî*'de bir bab başlığı şöyledir:

بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «بُنِيَ الإِسْلاَمُ عَلَى خَمْسٍ»

وَهُوَ قَوْلٌ وَفِعْلٌ، وَيَزِيدُ وَيَنْقُصُ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى {لِيَزْدَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ} [الفتح: ٤] {وَزِدْنَاهُمْ هُدًى} [الكهف: ٣١] {وَيَزِيدُ اللَّهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى} [مريم: ٦٧] {وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى وَآتَاهُمْ تَقْوَاهُمْ} [محمد: ٧١] وَقَوْلُهُ: {وَيَزْدَادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا} [المدثر: ١٣] وَقَوْلُهُ: {أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيمَانًا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَزَادَتْهُمْ إِيمَانًا} [التوبة: ٤٢١] وَقَوْلُهُ جَلَّ ذِكْرُهُ: {فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا} [آل عمران: ٣٧١] وَقَوْلُهُ تَعَالَى: {وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا} [الأحزاب: ٢٢] وَالحُبُّ فِي اللَّهِ وَالبُغْضُ فِي اللَّهِ مِنَ الإِيمَانِ « وَكَتَبَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ العَزِيزِ إِلَى عَدِيِّ بْنِ عَدِيٍّ: «إِنَّ لِلْإِيمَانِ فَرَائِضَ، وَشَرَائِعَ، وَحُدُودًا، وَسُنَنًا، فَمَنِ اسْتَكْمَلَهَا اسْتَكْمَلَ الإِيمَانَ، وَمَنْ لَمْ يَسْتَكْمِلْهَا لَمْ يَسْتَكْمِلِ الإِيمَانَ، فَإِنْ أَعِشْ فَسَأُبَيِّنُهَا لَكُمْ حَتَّى تَعْمَلُوا بِهَا، وَإِنْ أَمُتْ فَمَا أَنَا عَلَى صُحْبَتِكُمْ بِحَرِيصٍ» وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي» وَقَالَ مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ: «اجْلِسْ بِنَا نُؤْمِنْ سَاعَةً» وَقَالَ ابْنُ مَسْعُودٍ: «اليَقِينُ الإِيمَانُ كُلُّهُ» وَقَالَ ابْنُ عُمَرَ: «لاَ يَبْلُغُ العَبْدُ حَقِيقَةَ التَّقْوَى حَتَّى يَدَعَ مَا حَاكَ فِي الصَّدْرِ» وَقَالَ مُجَاهِدٌ: «شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ أَوْصَيْنَاكَ يَا مُحَمَّدُ وَإِيَّاهُ دِينًا وَاحِدًا» وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: «شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا» سَبِيلًا وَسُنَّةً باب دُعَاؤُكُمْ إِيمَانُكُمْ لِقَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ: {قُلْ مَا يَعْبَأُ بِكُمْ رَبِّي لَوْلاَ دُعَاؤُكُمْ} [الفرقان: ٧٧] وَمَعْنَى الدُّعَاءِ فِي اللُّغَةِ الإِيمَانُ

---

136 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 24.

"Hz. Peygamber'in "*İslâm beş esas üzerine bina edilmiştir*" sözü:

İman, söz ve fiildir. Artar ve eksilir. Allah Teâlâ, "*İmanlarına iman katsınlar diye…*" (Fetih, 4), "*Biz de onların hidâyetlerini artırdık*" (Kehf, 13), "*Allah hidâyete gelenlerin hidâyetlerini artırır*" (Meryem, 76), "*Hidâyete gelenlerin hidâyetlerini artırıp takva sahibi kılar*" (Muhammed, 17), "*İman edenlerin imanını artırır*" (Müddessir, 31), "*Bu hanginizin imanını artırdı? Bu elbette iman edenlerin imanını artırmıştır*" (Tevbe, 124), "*Onlardan korkun! sözü onların imanını artırdı*" (Âl-i İmrân, 173) ve "*Bu, onların iman ve teslimiyetlerini artırmıştır*" (Ahzâb, 22) buyurmuştur. Allah için sevmek ve Allah için nefret etmek imandandır. Ömer b. Abdilazîz, Adî b. Adî'ye "İmanın farzları, hükümleri, sınırları (yasakları) ve sünnetleri vardır. Kim bunların tamamını yerine getirirse imanını da kemale erdirmiş olur. Kim de bunlarda eksik bırakırsa imanını da eksik bırakmış olur. Eğer yaşarsam onları size açıklayacağım ki amel edesiniz. Eğer ölürsem sizinle sohbete çok da istekli değilim" diye yazdı. Hz. İbrâhim, "Kalbim mutmain olsun diye…" demiştir. Muâz b. Cebel, "Bizimle otur, bir müddet iman edelim", İbn Mes'ûd, "Yakîn, imanın bütünüdür", İbn Ömer, "Kul, kalbine ağır gelen şeyleri terketmedikçe takvanın hakikatine ulaşamaz", Mücâhid, "Sizin için din kıldı. Ey Muhammed! Onu tek bir din olarak kabul etmeni sana vasiyet ettik", İbn Abbas, "Şeriat ve minhâc" ifadesini kullanmıştır. Bu son sözdeki kelimeler "yol ve yöntem" anlamına gelmektedir. Duanız imanınızdır: Allah Teâlâ şöyle demiştir: "De ki: Duanız olmasa Rabbim size niye değer versin?" (Furkân, 77) Dua sözlükte iman anlamına gelir"[137].

Yukarıdaki uzun metin *Sahîh-i Buhârî*'deki bir başlıktır. Bir anlamda Buhârî, hadisleri rivayet ettikten sonra şerhetmemiş, hadisten önce onu nasıl yorumladığını başlıkta belirtmiştir. Bu sebeple

فِقْهُ البخاريِّ في تَراجِمِه

"Buhârî'nin fıkhı bab başlıklarındadır"[138]

denilmiştir. Görüldüğü üzere söz konusu başlıkta birden fazla muallak rivayet bulunmakta, Buhârî görüşmediği pek çok kimseye doğrudan haber isnâd etmektedir. Bütün bu haberler muallaktır.

Muallak rivayetler her ne kadar ilkesel olarak zayıf sayılsa da *Sahîh-i Buhârî*'de ve *Sahîh-i Müslim*'de bulunmaları halinde müsahamakar bakılmış ve İbnü's-Salâh'ın şu değerlendirmesi esas alınmıştır[139]:

137 Buhârî, *Sahîh*, I, 10.

138 Nureddin Itr, *Menhecü'n-nakd*, s. 253.

139 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 24-25.

a) Eğer cezm sîgasıyla nakledilmişse İmam Buhârî eksik kısmın sıhhatine hükmetmiş demektir. Dolayısıyla biz de eksik kısmın sahîh olduğunu düşünürüz. Zira bu kısım sahîh olmasaydı Buhârî cezm sîgasıyla haberi nakletmezdi. Cezm sîgasının örnekleri şunlardır:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ– صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ –: كَذَا وَكَذَا، قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: كَذَا، قَالَ مُجَاهِدٌ: كَذَا، قَالَ عَفَّانُ: كَذَا. قَالَ الْقَعْنَبِيُّ: كَذَا، رَوَى أَبُو هُرَيْرَةَ كَذَا وَكَذَا

"Resûlullah şöyle buyurdu, İbn Abbas şunu dedi, Mücahid şu ifadeyi kullandı, Affân şöyle söyledi, Ka'nebî şunu dedi ve Ebû Hüreyre şunu nakletti"

b) Eğer cezm sîgasıyla nakledilmemişse o zaman eksik kısım için Buhârî'nin hükmünden bahsedilemez. Zira temriz sîgaları zayıf hadisler için de kullanılabilmektedir. Ama yine de bunların *Sahîh* adlı bir kitapta bulunması sıhhatleri konusunda bir ümit ve his doğurmaktadır. Temriz sîgalarının örnekleri ise şunlardır:

رُوِيَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ – صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ – كَذَا وَكَذَا، أَوْ رُوِيَ عَنْ فُلَانٍ كَذَا، أَوْ فِي الْبَابِ عَنِ النَّبِيِّ – صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ – كَذَا وَكَذَا

"Resûlullah'tan şöyle nakledilir ki, falancadan şunu nakletmişlerdir ki ya da bu konuda Resûlullah'a atfen şöyle bir rivayet de vardır"

İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852), Buhârî'deki muallak hadislerin mevsul/muttasıl tariklerini tespit ettiği bir kitabı vardır. Kitabın adı *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî*'dir.

Zayıf hadis türlerinden birisi de müdelles hadislerdir. Tedlîs, isnâd, şuyûh ve tesviye olmak üzere üçe ayrılır.

a) İsnâd tedlîsi: *Muasır olduğu ya da görüştüğü bir hocadan almadığı bir hadisi almış izlenimi verecek bir lafızla nakletmektir*. Burada bir râvinin, bir başkası vasıtasıyla hocasından aldığı hadisi, aradaki râviyi hazfederek nakletmesi söz konusudur. Fakat bunu açık bir şekilde yapmamaktadır. Zira râviyi hazfettiğini söylerse rivayeti zayıf sayılacaktır. Bununla birlikte hadisi hocasından bizzat kendisinin aldığını da söylememekte; burada ihtimalli bir ifade kullanmaktadır. Çünkü hocadan almadığı hadisi net bir ifadeyle aldığını belirtse ve daha sonra yalan söylediği anlaşılsa bütün rivayetleri reddedilebilecektir. Bu sebeple أَخْبَرَنَا "Bize haber verdi" ve حَدَّثَنَا "Bize rivayet etti" gibi ifadeler yerine عن "...den/dan" ve قال "dedi" türü rivayet lafızlarını tercih eder. Bu duruma şu misal verilebilir:

كُنَّا عِنْدَ ابْنِ عُيَيْنَةَ، فَقَالَ: « الزُّهْرِيُّ »، فَقِيلَ لَهُ: « حَدَّثَكُمُ الزُّهْرِيُّ؟ » فَسَكَتَ، ثُمَّ قَالَ: « الزُّهْرِيُّ »، فَقِيلَ لَهُ: « سَمِعْتَهُ مِنَ الزُّهْرِيِّ؟ » فَقَالَ: « لَا، لَمْ أَسْمَعْهُ مِنَ الزُّهْرِيِّ، وَلَا مِمَّنْ سَمِعَهُ مِنَ الزُّهْرِيِّ، حَدَّثَنِي عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ عَنِ الزُّهْرِيِّ ».

"İbn Uyeyne'nin yanıdaydık. "Zührî" diye başlayarak hadis nakletmek istedi. Ona "Zührî size hadis rivayet etti mi?" diye sorulunca sustu. Sonra yine "Zührî" diye başlayıp hadis nakletmek istedi. Bunun üzerine de "Zührî'den bunu duydun mu?" denildi. Şu cevabı verdi: "Hayır! Ne Zührî'den ne de Zührî'nin öğrencisinden bunu duydum. Bunu bana Abdurrezzâk, Ma 'mer'den o da Zührî'den nakletti"[140].

b) Şuyûh tedlîsi: *Râvinin hocasını bilinen adıyla değil bilinmeyen lakap, künye ya da nisbesiyle anmasıdır*. Bunun gerekçesi farklı olabilmektedir. Aynı hocadan yüzlerce hadis nakleden bir öğrencinin hocasını sürekli aynı isimle anmak yerine farklı künye ve nisbelerle anmak istemesi mümkün ve mazur görülebilir. Ama hocası rivayet ehliyetine sahip görülmeyen bir râvinin, hocasının ilk etapta tanınmasını ve böylece zayıf olduğunun anlaşılmasını engellemek istemesi ne doğrudur ne de mazur görülebilir. Bunun örneği de şöyledir:

مَا رُوِيَ لَنَا عَنْ أَبِي بَكْرِ بْنِ مُجَاهِدٍ الْإِمَامِ الْمُقْرِئِ: أَنَّهُ رَوَى عَنْ أَبِي بَكْرٍ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي دَاوُدَ السِّجِسْتَانِيِّ فَقَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ، وَرَوَى عَنْ أَبِي بَكْرٍ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ النَّقَّاشِ الْمُفَسِّرِ الْمُقْرِئِ، فَقَالَ: « حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَنَدٍ »، نَسَبَهُ إِلَى جَدٍّ لَهُ

"Bize İmam Mukri Ebû Bekr b. Mücâhid'in Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd es-Sicistânî'den rivayet ettiği nakledildi. Fakat rivayette "Bize Abdullah b. Ebî Abdillah nakletti" demiştir. Yine Ebû Bekr Muhammed b. Hasan en-Nakkâş el-Müfessir el-Mukri'den de rivayette bulunmuş ancak "Bize Muhammed b. Sened rivayet etti" diyerek dedesine nispet etmiştir"[141].

c) Tesviye tedlîsi: *Râvinin isnâdda yer alan zayıf bir râviyi düşürerek isnâdı güvenilir râvilerden geliyor gibi göstermesine denilir*. Mesela bir râvinin hocası güvenilirdir. Fakat hocasının üstadı zayıftır. Onun üstündeki râvi de sikadır. Bu durumda zayıf râvi düşürüldüğünde isnâd sika râvilerce naklediliyor gibi olmaktadır. Tedlîsin en kötü şekli budur. Örneği ise şöyledir:

140 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 74.
141 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 74.

قَالَ ابْنُ أَبِي حَاتِمٍ فِي الْعِلَلِ: سَمِعْتُ أَبِي، وَذَكَرَ الْحَدِيثَ الَّذِي رَوَاهُ إِسْحَاقُ ابْنُ رَاهَوَيْهِ، عَنْ بَقِيَّةَ: حَدَّثَنِي أَبُو وَهْبٍ الْأَسَدِيُّ، عَنْ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ حَدِيثَ:«لَا تَحْمَدُوا إِسْلَامَ الْمَرْءِ حَتَّى تَعْرِفُوا عُقْدَةَ رَأْيِهِ» ، فَقَالَ أَبِي: هَذَا الْحَدِيثُ لَهُ عِلَّةٌ قَلَّ مَنْ يَفْهَمُهَا، رَوَى هَذَا الْحَدِيثَ عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عَمْرٍو، عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ أَبِي فَرْوَةَ، عَنْ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ، وَعُبَيْدُ اللهِ كُنْيَتُهُ أَبُو وَهْبٍ، وَهُوَ أَسَدِيٌّ، فَكَنَّاهُ بَقِيَّةُ، وَنَسَبَهُ إِلَى بَنِي أَسَدٍ كَيْ لَا يُفْطَنُ لَهُ، حَتَّى إِذَا تُرِكَ إِسْحَاقُ لَا يُهْتَدَى لَهُ، قَالَ: وَكَانَ بَقِيَّةُ مِنْ أَفْعَلِ النَّاسِ لِهَذَا

"İbn Ebî Hâtim *İlel* adlı eserinde şöyle demiştir: Babamdan şunu işittim: İshâk b. Râheveyh'in Bakıyye'den naklettiği hadisi zikretti. Bu rivayete göre Bakıyye, Ebû Vehb el-Esedî – Nâfi' – İbn Ömer isnadıyla "Düşüncelerini neye bina ediyor görmeden kimsenin dindarlığını övmeyin!" sözünü nakletmiştir. Babam dedi ki: Bu hadis bir illet içermektedir. Bunu anlayabilenlerin sayısı azdır. Bu hadisi Ubeydullah b. Amr, İshâk b. Ebî Ferve – Nâfi' – İbn Ömer isnadıyla rivayet etmiştir. Ubeydullah'ın künyesi Ebû Vehb'dir. Esedîdir. Bakıyye onun künyesini kullanmıştır. Ayrıca onu Esedoğullarına nisbet etmiştir ki tanınmasın. Çünkü isnaddan İshâk'ı düşürdüğünde bu anlaşılmasın istemiştir. Bakıyye râviler arasında bunu en fazla yapanlardan biri idi"[142].

> "Tedlis yalancılık olarak görülmemiş ve çok önemli bazı hadisçiler de tedlis yapmışlardır."

Tedlîs-i isnâd hadisçiler tarafından kınanmış ve kerih görülmüştür. İmam Şâfiî'nin التَّدْلِيسُ أَخُو الْكَذِبِ "Tedlis yalanın kardeşidir"[143] dediği nakledilmiştir. Müdellislerin rivayetlerinin tamamen reddedilmesi gerektiğini söyleyenler vardır. Fakat bu görüş yerine büyük hadisçilerin de tedlîs yaptıkları gerçeğinden hareketle olsa gerek ve tedlîs yalan olarak değil ihtimalli bir lafızla izlenim vermek olarak kabul edildiği için bu noktada tesâhül gösterilmek suretiyle şu hüküm verilmiştir:

وَهَذَا لِأَنَّ التَّدْلِيسَ لَيْسَ كَذِبًا، وَإِنَّمَا هُوَ ضَرْبٌ مِنَ الْإِيهَامِ بِلَفْظٍ مُحْتَمَلٍ.

"Böyle davranmışlar çünkü tedlis yalan değildir. O sadece ihtimalli bir lafız kullnarak izlenim vermektir"[144].

---

142 Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, I, 258.

143 Irâkî, *Takyîd*, s. 98.

144 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 75.

Hasılı tedlîs-i isnadın hükmü şöyledir:

a) Eğer عن ve قال gibi hem ittisale hem de inkıtâya delâlet eden lafızlar kullanılırsa müdellisin hadisi reddedilir.

b) Eğer سَمِعْتُ، وَحَدَّثَنَا، وَأَخْبَرَنَا gibi lafızlar kullanılırsa râvi müdellis de olsa rivayeti kabul edilir.

Tedlîs-i şüyûh ise nispeten daha az kerih görülmüştür. Burada râvinin tanınmasını zorlaştırma söz konusudur. Dolayısıyla bunu yapma amacına göre kerâhetin oranı da değişir. Râvilerin buradaki amaçlarını İbnü's-Salâh (ö. 643) şöyle açıklar:

فَقَدْ يَحْمِلُهُ عَلَى ذَلِكَ كَوْنُ شَيْخِهِ الَّذِي غَيَّرَ سَمْتَهُ غَيْرَ ثِقَةٍ، أَوْ كَوْنُهُ مُتَأَخِّرَ الْوَفَاةِ قَدْ شَارَكَهُ فِي السَّمَاعِ مِنْهُ جَمَاعَةٌ دُونَهُ، أَوْ كَوْنُهُ أَصْغَرَ سِنًّا مِنَ الرَّاوِي عَنْهُ، أَوْ كَوْنُهُ كَثِيرَ الرِّوَايَةِ عَنْهُ فَلَا يُحِبُّ الْإِكْثَارَ مِنْ ذِكْرِ شَخْصٍ وَاحِدٍ عَلَى صُورَةٍ وَاحِدَةٍ.

"Bunu yapmaya sevkeden âmillerden bazıları şunlardır: İsmini değiştirdiği hocasının güvenilmez olması, hocası uzun yaşadığı için kendisiyle daha alt yaştakilerinde aynı hocadan rivayette ortak olması veya hocasının kendisinden daha genç olması, hocasından rivayeti fazla olduğu için onu sürekli aynı tarzda anmak istememesi"[145].

Tedlîs-i tesviye ise tedlîsin en kötüsüdür. Fakat hükmü tedlîs-i isnâdla aynıdır. Yani tesviye tedlîsi yapanlar da ihtimalli rivayet lafızları kullanırlarsa rivayetleri kabul edilmezken سَمِعْتُ، وَحَدَّثَنَا، وَأَخْبَرَنَا lafızlarını kullanırlarsa haberleri kabul edilir.

Zayıf hadis türlerinden birisi de şâz hadislerdir. Şâz kavramı farklı ekollerde farklı anlamlarda kullanılmıştır. Şâfiî öncesi dönemde özellikle Hanefîlerin kitaplarında şâz terimine rastlamaktayız. *Hanefîler şâz hadisi, bir kişinin naklettiği haber, ma'rûf sünnete aykırı olan rivayet ve umum-u belvâda tek kalmış rivayet diye algıladıkları anlaşılmaktadır*. Hatta bazı hadis âlimlerine göre de şâz hadis tek râviden gelen haberdir[146]:

« الَّذِي عَلَيْهِ حُفَّاظُ الْحَدِيثِ أَنَّ الشَّاذَّ مَا لَيْسَ لَهُ إِلَّا إِسْنَادٌ وَاحِدٌ، يَشِذُّ بِذَلِكَ شَيْخٌ ثِقَةٌ كَانَ أَوْ غَيْرَ ثِقَةٍ. فَمَا كَانَ عَنْ غَيْرِ ثِقَةٍ فَمَتْرُوكٌ لَا يُقْبَلُ، وَمَا كَانَ عَنْ ثِقَةٍ يُتَوَقَّفُ فِيهِ وَلَا يُحْتَجُّ بِهِ.

145 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 76.
146 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 77.

"Hadis hâfızlarının kabul ettiği tanıma göre şâz hadis, ister güvenilir olsun ister güvenilmez olsun bir râvinin rivayette yalnız kaldığı tek bir isnadı olan hadis demektir. Güvenilmez râvilerin şâz haberi merduttur. Güvenilir râvilerin şâz haberleriyle ise amel edilmez, o noktada tevakkuf edilir"[147].

Fakat İmam Şâfiî (ö. 204) şâz hadisin bu şekilde anlaşılmasına itiraz etmiş ve şöyle tanımlamıştır:

قَالَ الشَّافِعِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: « لَيْسَ الشَّاذُّ مِنَ الْحَدِيثِ أَنْ يَرْوِيَ الثِّقَةُ مَا لَا يَرْوِي غَيْرُهُ، إِنَّمَا الشَّاذُّ أَنْ يَرْوِيَ الثِّقَةُ حَدِيثًا يُخَالِفُ مَا رَوَى النَّاسُ ».

"İmam Şâfiî şöyle dedi: Şâz, güvenilir bir râvinin tek başına rivayet ettiği hadis değildir. Şâz, güvenilir bir râvinin diğer âlimlerin rivayet ettiği hadise aykırı olarak naklettiği hadistir"[148].

Bugün itibariyle İmam Şâfiî'nin tanımının daha fazla kabul gördüğü söylenebilir. *Ehl-i hadîs için rivayetin yaygınlığından öte nakledenin güvenilirliği önem arz etmektedir. Hatta râvinin kısmî güvenilmezliği de tolere edilebilmektedir. Buna göre tek bir yoldan da gelse yani hadis garîb de olsa râvi eğer güvenilir ise onu reddetmeye ya da zayıf saymaya sebep bulunmamaktadır. Halbuki Şâfiî öncesi ulemânın bir kısmı rivayetlerin garîb kalmasından kuşkulanmaktadırlar. Uydurma rivayetlerin çokluğu sebebiyle kendi geleneklerinden gelen haberlere itibar etmekteydiler. Şâfiî ise geleneğin dışında da hadisler olduğu gerçeğinden hareketle râvilere teksif olunması gerektiğini ve garîb de olsalar haberlerin reddedilmemesi gerektiğini söylemiştir*. Bu noktada İbnü's-Salâh, sika râvilerden gelen ferd haberlerin reddedilmemesi gerektiğini "*Ameller niyetlere göredir*" hadisiyle ispatlamaya çalışmıştır:

قُلْتُ: أَمَّا مَا حَكَمَ الشَّافِعِيُّ عَلَيْهِ بِالشُّذُوذِ فَلَا إِشْكَالَ فِي أَنَّهُ شَاذٌّ غَيْرُ مَقْبُولٍ. وَأَمَّا مَا حَكَيْنَاهُ عَنْ غَيْرِهِ فَيُشْكِلُ بِمَا يَنْفَرِدُ بِهِ الْعَدْلُ الْحَافِظُ الضَّابِطُ، كَحَدِيثِ: « إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ » فَإِنَّهُ حَدِيثٌ فَرْدٌ تَفَرَّدَ بِهِ عُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ تَفَرَّدَ بِهِ عَنْ عُمَرَ عَلْقَمَةُ بْنُ وَقَّاصٍ، ثُمَّ عَنْ عَلْقَمَةَ مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، ثُمَّ عَنْهُ يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ عَلَى مَا هُوَ الصَّحِيحُ عِنْدَ أَهْلِ الْحَدِيثِ.

"Benim görüşüm şudur: İmam Şâfiî'nin şâz hükmü verdiği hadisler hiç problemsiz şâzdır ve makbul değildir. Bununla birlikte başkalarından aktardığımız görüşe göre âdil, hâfız ve zâbıt râvilerin ferd kaldıkları haberlere ne hüküm verileceği

147 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 77.
148 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 76.

problemi doğmaktadır. Örneğin "*Ameller niyetlere göredir*" hadisi böyledir. Çünkü bu hadis ferddir. Ehl-i hadîsin sahih sayacağı şekilde bunu Hz. Peygamber'den rivayette Hz. Ömer, Hz. Ömer'den rivayette Alkame b. Vakkâs, Alkame'den Muhammed b. İbrâhîm ve Muhammed'den de Yahyâ b. Saîd teferrüd etmiştir"[149].

Sahîhayn'da sika râvilerden gelen garîb rivayetler azımsanmayacak derecede fazladır. Bu sebeple ehl-i hadîs ulemâsının Şâfiî'nin düşüncesini paylaştığı söylenebilir:

فَكُلُّ هَذِهِ مُخَرَّجَةٌ فِي الصَّحِيحَيْنِ مَعَ أَنَّهُ لَيْسَ لَهَا إِلَّا إِسْنَادٌ وَاحِدٌ تَفَرَّدَ بِهِ ثِقَةٌ. وَفِي غَرَائِبِ الصَّحِيحِ أَشْبَاهٌ لِذَلِكَ غَيْرُ قَلِيلَةٍ.

"Güvenilir râvilerin teferrüd ettiği, tek bir isnada sahip bu hadislerin tamamı *Sahîhayn*'da rivayet edilmektedir. Bu tür ğarib sahih hadisler oldukça fazladır"[150].

Ehl-i hadîsin ıstılahında şâz hadisin karşısındaki daha güvenilir râvinin hadisine ise mahfûz adı verilir. Bu arada münker terimi de şâz ile aynı anlamda (فإنه بمعناه / şâz da münker anlamındadır[151]) yani sadece bir kişinin rivayeti anlamında kullanılabilmiştir.

"Şâz kavramı farklı ekollerde farklı anlamda kullanılmıştır. Bununla birlikte sanki kavramın özünde hadisin ferd olması var gibidir. Yani rivayet ne ölçüde ferd ise o ölçüde sorunlu sayılmaktadır."

Münker kavramının zayıf râvilerin sika râvilere muhalif olarak aktardığı hadis diye tanımlandığı da olmuştur:

وهو ما انفرد الراوي الضعيفُ به. وقد يُعَدُّ مُفْرَدُ الصَّدُوقِ منكَراً.

"Zayıf râvinin rivayette tek kaldığı haberdir. Bazen sadûk (kısmen güvenilir) râvilerin tek kaldığı haberler de münker addedilir"[152].

Zayıf hadis türlerinden biri de "muallel" ya da "ma'lûl" hadislerdir. *İllet, sağlam görünen bir hadisi zayıf kılan gizli kusur demektir*. Bu tür illetler ancak ilmin inceliklerine vâkıf âlimler tarafından tespit edilebilmektedir. İlletin isnâdlarda ya da metinde olması mümkündür. Fakat ilelü'l-hadîs kitapları üzerine yapılan tetkikler, illetin çoğunlukla isnâdlarda olduğunu göstermektedir.

وتقع العلة في الإسناد وهو الأكثر، وقد تقع في المتن

149 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 77.
150 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 78.
151 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 80.
152 Zehebî, *Mûkızâ*, s. 42.

"İllet çoğunlukla senedde bazen de metinde olur"[153].

İllet, mevkûfun merfû gibi ya da munkatının muttasıl gibi rivayeti olabilmektedir. Yine hadislerin birbirine karışması da illet olarak karşımıza çıkmaktadır:

كتفرد وَمُخَالفَة وإرسال ووقف وتداخل

"Teferrüd, çelişki, irsâl (inkıtâ), vakf (hadisin isnad edildiği yer) ve karışma gibi illetler vardır"[154].

Bunun tespiti de hadislerin farklı tariklerinin toplanmasıyla ve rivayetlerin karşılaştırılmasıyla olabilmektedir. Hadisçiler illetleri tespit eden bir literatür de oluşturmuşlardır.

Neden zayıf râvilerden hadis nakledildiği konusunda şu açıklamalar yapılmaktadır: Zayıf râvilerden hadis naklinin bir sebebi söz konusu hadislerin tanınmasıdır. Böylece hadis ilmi hakkında bilgisi olmayanlar bunları bilecek ve yanılgıya düşmeyeceklerdir. Hatta sırf zayıf haberleri nakleden kitaplar bile te'lif edilmiştir. Yine her ne kadar zayıf hadisler tek başlarına hüccet sayılmasalar da diğer rivayetleri desteklemek amacıyla kullanılabilmektedirler. Haberlerin birbirini desteklemesiyle hasen haberlerin sahîh li-gayrihi, zayıf haberlerin de hasen li-gayrihi mertebesine yükseldiği farzedilir. Yine zayıf râvilerin bütün rivayetleri zayıf olmayabilmektedir. Onların da bazı rivayetleri başka tariklerden sahîh ya da hasen olabilmektedir. Bir de zayıf hadislerin zühd, fezâil-i a'mâl (amellerin faziletleri), kasas (kıssalar), terğîb (bir amele yönlendirme, teşvik etme) ve terhîb (bir davranıştan sakındırma) konularında delil sayılabileceği düşünülmektedir. Dolayısıyla zayıf râvilerden rivayette bulunmak tamamen faydasız değildir diye farzedilmektedir.

> Hz. Îsâ'ya şu söz nispet edilir: "Dünyanın habîs olduğunun bir delili, onda Allah'a isyan edilmesi; diğer delili de, âhiretin ancak onu terk etmekle elde edilebileceğidir. Dünyadan geçin, imarına bakmayın ve iyi bilin ki, bütün kötülüklerin başı dünya sevgisidir". Gazzâlî'nin dünya hakkında böyle bir kanaate ulaşmasında, hadis zannettiği aslı olmayan ve çok zayıf durumdaki rivayetlerin, önemli bir etkisi olduğunda şüphe yoktur".
>
> Muhittin Uysal, "Vaaz Kaynaklarında Dünya Tasavvuru", s. 379.

Bununla birlikte uydurma ve zayıf hadislerin zayıf oldukları beyan edilmeksizin nakledilmeleri

153 Nevevî, *Takrîb*, s. 44.
154 Ca'berî, *Rusûmu't-tahdîs*, s. 77.

birçok ağır hasara sebep olabilmektedir. Kanaatimizce uydurma ve zayıf haberlerin uyarı yapılmaksızın rivayeti sebebiyle ortaya çıkan en büyük sorun, İslâmiyet'in, Kur'ân ve mütevâtir bilgiler ile verilen kıvamının, renk tonunun ve tadının bozulmasıdır. İslâmiyet, her konuya belli derecede ehemmiyet vermiştir. Ama uydurma ve zayıf haberler yüzünden Allah ve Resûl'ünün tespit ettiği ilkelerin içeriği boşaltılabilmekte, önemsiz önemli hale gelebilmekte, önemli değersizleşebilmekte, önce olması gereken sona bırakılabilmekte ve sonda olması gereken başa gelebilmektedir. Hasılı uydurma ve zayıf rivayetler yüzünden Allah'ın ve Resûl'ünün müslümanlardan esasen ne istediği sorusuna sağlıklı bir yanıt verme imkânı kalmamaktadır. Halk arasında çeşitli sebeplerle yaygınlık kazanan haberlerin zayıf olduğunu söylemek câhillerin kınamasıyla karşılaşabilmekte, sünnet ve hadis düşmanlığı ithamıyla reddedilmekte ve kişilerin dindarlığı sorgulanabilmektedir. Halbuki İslâmiyet'in en temel kaynağı Kur'ân ve üzerinde icmâ olan sünnettir. Haber-i vâhidlerin sahîh ve hasen olanları amele uygundur. Ama kanaatimizce zayıf ve uydurmalara ihtiyaç yoktur. Bize göre müslümanların uydurma ve zayıf bilgileri bırakıp gerçeğin peşine düşmeleri temel görevleridir.

Zayıf ve uydurma haberlerin uyarı olmaksızın rivayetlerinin bir zararı da Hz. Peygamber'in cehennemle tehdit ettiği cürmü işleme tehlikesidir. Zira mütevâtir olduğu ifade edilen

مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ

"*Kim benim adıma yalan uydurursa cehennemdeki yerine hazırlansın*"

rivayeti, hadis uydurmanın ağır sonucuna işaret etmektedir. Yukarıda belirttiğimiz üzere esasen dinin aslında olmayan bir takım amellerin zayıf ve uydurma hadislerle ihdâs edilmesi dinde ziyâde yapmak anlamı taşımaktadır. Yine İslâmiyet'te bid'atların sevimsiz görüldüğü bilinmektedir ki zayıf ve uydurma haberlerle birçok bid'atların icad edilip bir de bunlara dîni nitelik kazandırıldığı malumdur. Bu tür haberler yüzünden müslümanlar arasında çekişmeler, çatışmalar ve ithamlar sudûr etmektedir. Netice itibariyle sahîh rivayetleri Hz. Peygamber'e ait olma ihtimali yüksek diye kabul ederken zayıf haberleri de ona ait olma ihtimali düşük olduğu için kabul etmemek daha uygun olacaktır. Kanaatimiz bu olmakla birlikte İslâm âlimlerinin zayıf hadislerle amel konusunda üç farklı görüş ileri sürdükleri anlaşılmaktadır:

1) Zayıf hadislerle hiçbir konuda amel edilmemelidir.

2) Eğer bir konuda sadece zayıf haber varsa, zayıf haberin reddini gerektiren bir başka delil yoksa ve haberin zaafiyeti şiddetli değilse zayıf haberle amel edilir. Bu âlimlere göre zayıf hadis reyden üstündür.

3) Ahkâmda olmasa da fezâil-i a'mâl, terğîb-terhîb ve zühd gibi konularda şu şartlarla amel edilebilir:

a. Haberin zaafiyetinin şiddetli olmaması
b. Fezâil konularıyla ilgili olması
c. Daha kuvvetli bir delilin altında bulunması yani tek başına bir amel icad etmemesi
d. Amel edilirken Hz. Peygamber'e ait olduğuna inanılmaması, ihtiyaten amel edildiğinin bilinmesi

> "İslâm âlimleri teoride uydurma ve zayıf haberlerin kullanımı konusunda hassasiyet gösterseler de maalesef hemen her alanda uydurma ve zayıf hadisler gayet rahat kullanılmıştır."

Nevevî bu noktada neticeyi şöyle verir:

قال العلماء من المحدثين والفقهاء وغيرهم يجوز ويستحب العمل في الفضائل والترغيب والترهيب بالحديث الضعيف ما لم يكن موضوعا.

"Muhaddisler, fakihler ve başka âlimler fezâil-i a'mâl ve terğîb-terhîb konularında uydurma olmadıkça zayıf hadisle amel etmenin câiz hatta müstehap olduğunu söylemişlerdir"[155].

Bununla birlikte hemen hemen bütün mezheplerin fıkhî hüküm ya da fezâil ayırımı yapmaksızın zayıf haberlerle hatta uydurmalarla amel ettikleri de bir gerçektir:

ومن الغريب أن كتب الفقه فيها كثير من الأحاديث الضعيفة , مع أن من المتفق عليه أن الحديث الضعيف لا يعمل به في الأحكام , على حين قبله الأكثرون في الفضائل والترغيب والترهيب. بل يوجد في كتب الفقه الضعيف الشديد الضعف , والموضوع , وما لا أصل له بالمرة.

"Ne gariptir ki fıkıh kitaplarında pek çok zayıf hadis vardır. Halbuki çoğunluk fezâil, terğib ve terhib meselelerinde kabul etse de zayıf hadislerin ahkam konularında delil olmayacağında ittifak bulunmaktadır. Hatta fıkıh kitaplarında aşırı zayıf, uydurma ve asılsız pek çok hadisler bulunmaktadır"[156].

Mesela Merğinânî'nin (ö. 593) *el-Hidâye*'si üzerine tahrîc çalışması olan Zeylaî'nin (ö. 762) *Nasbü'r-râye*'sinde ضعيف "zayıf" kelimesi 488 defa, موضوع

155 Nevevî, *Ezkâr*, s. 8.
156 Yûsuf el-Karadâvî, *Keyfe neteâmel*, s. 70.

"uydurma" kelimesi ise 29 defa yer almaktadır. Râfiî'nin (ö. 623) *eş-Şerhu'l-kebîr*'inin tahrîci olan İbn Hacer'in (ö. 852) *Telhîsu'l-habîr*'inde ise ضعيف "zayıf" kelimesi tam 904 defa geçmektedir. Müslümanların İslâm telakkisinde derin tesirler icra etmiş bir âlim olan Gazzâlî'nin (ö. 505) büyük eseri *İhyâu ulûmi'd-din*'indeki hadislerin tahrîcini yapan Irâkî'nin (ö. 806) *el-Muğnî*'sinde ضعيف "zayıf" kelimesi tam 733 defa geçmektedir. Her ne kadar bu rakamlar, doğrudan bir hadisin zayıflığını göstermese de en azından bir fıkıh kitabının ya da *İhyâ* gibi bir kitabın tahrîcinde bu kadar zayıf ibaresinin geçmesi fikir veriyor olsa gerektir.

> Zayıf hadislerle fıkhî konularda amel edilmemesi gerektiği gibi fezâil konularında amel ederken de bunların Resûlullah'a ait olduğuna inanılmaması gerekir.
>
> Maalesef İslâm dünyasında böyle bir hassasiyet olmadığı gibi bu hassasiyete dikkat çekmek ayıplanır olmuştur.

OKUMA PARÇASI
ZAYIF HADİSLERLE AMEL MESELESİ

"Mısırlı ilim adamı Ahmed Bedevî de Kardâvî ile aynı fikri paylaşmaktadır. Ona göre de zayıf rivayetler itikada ve sağlıklı düşünmeye şiddetle tesir etmiştir. Müslümanların geri kalmışlığının en önemli sebeplerinden biri zayıf hadisler ile amel edilebileceği fikridir.

Subhî es-Sâlih ise fezâile dair konularda zayıf hadis rivayeti ve zayıf hadisle amel konusundaki kanaatini şöyle beyan eder:

"Şu noktada hiç şüphe yoktur ki, -din nazarında- zayıf rivayetler ne şer'î bir hüküm, ne de ahlâki bir fazilet için kaynak olur; zira zan gerçekten hiçbir şey ifade etmez. Fezâil de ahkâm gibi dinin esas prensiplerindendir. Binaenaleyh bu prensipleri çürük bir temel üzerine, paramparça olacağı bir uçurumun kenarına bina etmek doğru olamaz.

Zayıf hadis rivayetini ileri sürülen şartlara rağmen kabul etmiyoruz. Gerek şer'î ahkâm ve gerekse fezâil babında, elimizde başkasına lüzum bırakmayacak kadar çok sahih ve hasen hadis vardır."

Mısırlı meşhur ilim adamı Ahmed Muhammed Şâkir de fezâil konularında zayıf hadisle amel etme fikrine karşı çıkan kişiler arasında yer alır. Bu karşı çıkışı "Ahkâm ve fezâil konuları arasmda zayıf hadisle amel etmek bakımından hiçbir fark yoktur. Sahih ve hasen hadisler dışında hiçbir hadis hüccet değildir" sözleri ile dile getirmiştir.

Hadis musannefatında yer alan sahih-zayıf rivayetlerin tesbiti alanındaki yoğun çalışmaları ile bilinen Nasiruddin el-Elbânî, ilim ehli ve talebeleri arasında fezâil ile ilgili konularda zayıf hadisle amelin câiz olduğu düşüncesinin şöhret kazandığına ve bu hususta bir ihtilaf bulunmadığının zannedilegeldiğine dikkat çekmiştir. Ona göre zayıf hadisle fezâil konusunda da ahkâm konusunda da amel edilemez. Elbânî fezâil konusunda zayıf hadis ile amel edilmesine karşı çıkmasının yanı sıra "Sahih ve sakim rivayetleri, sika ravilerle müttehem ravileri ayırabilen her bir kişinin yalnızca sıhhatini bildiği hadisleri nakletmesi gerektiğini" vurgulamış, böylece zayıf hadis rivayetine karşı çıktığını ifade etmiştir.

Ümmü'l-Kura Üniversitesi öğretim üyesi Dr. Abdülaziz Useym, zayıf hadisler ile amel hakkında telif ettiği *Tahkiku'l-kavl bi'l-amel bi'l-hadisi'd-da'îf* adlı çalışmasında zayıf hadis ile amel etmenin neticesi hakkında şu değerlendirmelerde bulunmaktadır:

"Amellerin faziletine dair rivayet edilen bir hadis doğru ise amel eden kişiye fayda sağlar, yalan ise zarar vermez. Ancak nefis böyle bir ameli sevabını umarak işlemektedir. Oysa bu sevaba delalet eden sahih bir nas bulunmamaktadır. Herhangi bir amele verilecek sevabın derecesine dair bilgiler ise ğaybî haberlerle sabit olur. Dolayısıyla bu tür meselelerde zayıf rivayetlerle amel edenler yalnızca sevap ümidi içinde kalırlar. Hatta bunun yanısıra mü'minin kaçınması gereken yalancılıktan da bir pay almış olurlar. Mü'minin yapması gereken yalnızca zann-ı gâlib ile sıhhati ortaya çıkan haberleri peygambere nisbet etmesi ve yalnızca bu tür haberleri tasdik edip bunlarla amel etmesidir. Sahih bir hadiste belirtilmeyen bir ameli işleyen kişiye bu ameli niçin işlediği sorulacak olursa, amel ettiği rivayeti peygambere nisbet ederek, sevap umduğu yolunda bir açıklama getirecektir. Bir başkasını böyle bir amele teşvik edecek olursa yine bu haberi peygambere nisbet edecektir. Oysa Allah'ın dini tamamlanmıştır, ilavelere ihtiyacı yoktur."[157]

OKUMA PARÇASI
RİVAYETLERE AŞIRI BAĞLILIK

"İtirafa mecburuz ki: her yerde olduğu gibi Şark'ta yani müslümanlar arasında da ufak bir muhakemeye bile lüzum hissetmeksizin her sözü körü körüne kabulde ısrar eden mutaassıplar vardır hala da vardır. Bunlar ne şekilde olursa olsun rivayete, nakillere o derece aşıktırlar ki nerede ve hangi mesele hakkında bir nakil görseler -meşhur hatıbü'l-leyl (gece odun toplayan)- misaline uygun olarak onu hemen alırlar, kitaplarına geçirirler, neye mal olursa olsun onu kabulde ısrar gösterirler. Bunlar kendilerini kelimelerin akıntısına o derece kaptırmışlardır ki

157 Ayşe Esra Şahyar, "Zayıf Hadisle Fezâil Konusunda Amel", s. 46-48.

eskilere mahsus herhangi bir tefsirde kitapta ne olursa olsun, gördükleri her mütalaayı müdafa etmeyi dinin gereklerinden bilirler. İslam düşmanlarından ziyade, İslam dinine mensup olduğunu iddia eden bu zümreden, bizzat müslümanlığın pek çok zarar gördüğünü söylersek, hiç de mübalağa etmiş olmayız”[158].

F. Hadis Diye Uydurulmuş Sözler

İslâm tarihi boyunca farklı kişi ve grupların değişik amaçlarla hadislerin otoritesini suistimal amacıyla hadisler uydurdukları görülmüştür. *Her ne kadar pratikte pek uygulandığı söylenemese de ilkesel olarak bu tür haberler, eğer uydurma oldukları biliniyorsa ancak uydurma oldukları beyan edilerek rivayet edilebilir*:

“Uydurma hadisler ancak uydurma olduğu beyan edilerek rivayet edilebilir.

Fakat maalesef bu kural pek uygulanmış değildir.”

اعْلَمْ أَنَّ الْحَدِيثَ الْمَوْضُوعَ شَرُّ الْأَحَادِيثِ الضَّعِيفَةِ، وَلَا تَحِلُّ رِوَايَتُهُ لِأَحَدٍ عَلِمَ حَالَهُ فِي أَيِّ مَعْنًى كَانَ إِلَّا مَقْرُونًا بِبَيَانِ وَضْعِهِ

“Bilinmelidir ki uydurma hadisler, zayıf hadislerin en kötüsüdür. Uydurma olduğunu bilen bir kimse hangi konuda olursa olsun uydurma olduğunu açıklamaksızın haberi nakletmesi kesinlikle helal değildir”[159].

Hüküm böyle olmakla birlikte mesela İbn Mâce’nin (ö. 273) *Sünen*’inde 50 civarında hadis hakkında Nasıruddin el-Elbânî’nin (ö. 1999) uydurma kaydı bulunmaktadır. Halbuki bunların hiçbirinde İbn Mâce’nin mevzû ifadesi yer almamaktadır. Elbette hadislerin uydurma olduğuna karar vermek bir ictihat olsa da yaklaşımlar arasında bu kadar farklılık olmasa gerektir.

Hadis uydurma sebepleri arasında şunlar sayılabilir:

1) Kişisel menfaatler elde etmek:

İnsanoğlu yeryüzünde farklı amaçlarla davranışlar sergiler. Bazı insanların ulvî amaçları olurken bazılarınınki süflî olabilir. Şahsî menfaat hissiyle hadis uyduranlar olabilmiştir. Makam, şöhret, servet ve itibar elde etmek amacıyla tarih boyunca ve günümüzde hadislerin istismar edildiği bir gerçektir. Konuyla ilgili bir bilgiyi Cemâlüddîn el-Kâsımî (ö. 1332) bir makaleden şöyle aktarmaktadır: “Onlardan birini Hüseynî Mescidi’nde elinde dua yazılı bir kağıt parçasıyla gördüm. Musa aleyhisselama ait bir dua olduğunu iddia ediyordu. Dediğine göre kim bu duayı okursa ya da üzerinde taşırsa ondan farz namazlar sâkıt olurmuş.

158 Ahmed Hamdi Aksekili, “Hâtemü’l-Enbiyâ Hakkında En Çirkin Bir İsnadın Reddiyesi”, s. 126.
159 İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadîs*, s. 98.

Etrafındaki kalabalık mahşer gibiydi. Öyle ki sadece sarıklar, fesler, külahlar ve başörtüler görünmekteydi. Vaiz onların ortasında iken herkesin elleri paralarla ona uzanmaktaydı”[160].

Mücteba Uğur da bazı vaizlerin hadis ilmine verdikleri zararı şöyle anlatmıştır: “Hadis âlimlerinin ittifakına göre hadise fesat, kussas yoluyla girmiştir. Nitekim onların, herkesin bilmediğini biliyor görünmek, taraftar toplamak, bazı fikirleri yaymak ve benzeri sebeplerle hadis uydurmaları veya mevzu hadisler, anlatmak istediklerini en iyi şekilde ifade ettikleri için, sahih olup olmadığına, Hz. Peygamber’in böyle bir söz söyleyip söylemiyeceğine bakmadan sahihmiş gibi anlatmalarıyladır ki binlerce mevzu hadis müslümanlar arasında yayılmış; Hz. Peygamber’le alakası olmayan birçok söz, hadis sayılmıştır”[161].

2) Mezhep taassubu:

İslâm tarihi boyunca itikâd, fıkıh ve tasavvuf alanında pek çok mezhep ve tarikatler ortaya çıkmıştır. Bu fırkalara mensup olan bazı kimselerin, mezhep imamlarını yüceltmek ya da mezhep görüşlerini te’yid için hadis uydurdukları anlaşılmaktadır.

OKUMA PARÇASI
HADİSLERİN İSTİSMARI

“Doçentlik çalışmamda, “Peygamber Efendimiz’in Vefatından Emeviler’in Sonuna Kadar Siyasî, İctimâî Hadiselerde Hadis Münasebetleri’ni inceledim. Okuyabildigim kadarıyla, İslam kitabiyatında, Peygamber Efendimiz’in hemen hemen isminin geçmedigi, O’nun istismar edilmediği hiçbir saha yoktur; her sahada istismar edilmiştir. Ben bu istismarların siyasî, ictimâî tezahürlerini inceledim ve gördüm ki, gerçekten de herkes, problemlerini Peygamber’ine çözdürtmeyi denemiş ve bunun çalışmasını yapmıştır”[162].

3) İnsanları sevaba teşvik edip kötülüklerden men etmek:

Hadis uydurmaya hayra teşvik ve kötülükten men amacıyla da başvurulmuştur. Bu amaçla uydurulan haberler İslâmiyet’e en fazla zarar veren hadislerdir:

وَأَعْظَمُهُمْ ضَرَرًا قَوْمٌ مِنَ الْمَنْسُوبِينَ إِلَى الزُّهْدِ، وَضَعُوا الْحَدِيثَ احْتِسَابًا فِيمَا زَعَمُوا

“Bunların en zararlısı zühde mensup kimselerdir. İddia ettiklerine göre sevap umarak hadis uydurmaktadırlar”[163].

160 Kâsımî, *Kavâ‘idü’t-tahdîs*, s. 153.
161 Mücteba Uğur, “Va’z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs”, s. 319.
162 M. Said Hatiboğlu, “Kur’an ve Sünnet Işığında Hz. Peygamber’in Gayba”, s. 24.
163 İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadîs*, s. 99.

Bu noktada Mehmet Âkif Ersoy'un şu şiirini kaydetmek yerinde olacaktır:

Bakın ne hâle getirmiş ki cehlimiz dini:
Hurâfeler bürümüş en temiz menâbi'ini.
Değil hakâikı Şer'in, bugün, bedîhiyyât
Bilâ-münâkaşa ikrar olunmuyor… Heyhât!
Kitâb'ı Sünnet'i, İcmâ'ı kaldırıp attık;
Havâssı maskara yaptık, avâmı aldattık.
Yıkıp Şerîat'i, bambaşka bir binâ kurduk;
Nebî'ye atf ile binlerce herze uydurduk!
O hâli buldu ki cür'et: "Yecûzu fi't-tergîb…"
Karâr-ı erzeli fetva kesildi!... Hem ne garîb,
Hadîsi vaz' ediyorken sevâb uman bile var!
Sevâbı var mı imiş, bir zaman gelir, anlar!
Cihân-ı titretiyorken nidâ-yı "Men kezebe…"
İşitmiyor mu, nedir, bir bakın şu bî-edebe:
Lisân-ı pâk-i Nebî'den yalanlar uyduruyor:
Sıkılmadan da "sevâb işledim" deyip duruyor!
Düşünmedin mi girerken Şerîatin kanına?
Cinâyetin kalacak zanneder misin yanına?
Sevâb ümîd ediyor ha! Deyin ki nâmerde:
"Sevâbı sen göreceksin huzûr-ı mahşerde![164]

4) İslâm'ı bozma arzusu:

İslâm tarihinde ortaya çıkan bazı kötü niyetli kişilerin İslâm'ın sâfiyetini bozmak ve insanları dinden uzaklaştırmak amacıyla hadis uydurduklarından bahsedilmektedir. Bunlar Kur'ân'ın temel öğretileriyle, akılla, fıtratla çelişen saçma fikirleri hadis gibi uydurarak İslâm'dan kuşku duyulmasına sebep olmak istemişlerdir. Sadık Cihan bu noktada zındıkların faaliyetlerini şöyle anlatır: "Zındıkların gayeleri genel olarak kaynaklarda şöyle belirtilmiştir. İslam dinini bozmak ve dinle alay etmek, İslam ahlakını ve birliğini sarsmak, haramı helal, helalı haram göstermek, dindar müslümanların akidelerine şüphe ve tereddüt sokmak, Hz. Peygamber ve onu takip edenlerle alay etmek, insanları İslam'dan uzaklaştırmak, bir şekli ile ilim ve dinde, bir şekliyle edepte ve bir şekliyle de Arapları

164 Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, s. 221.

ayıplamakla ilgili hususları yaymak. Zındıklar, yukarıdaki hususları tahakkuk ettirmek için akaid, fıkıh, ahlak, terğib ve terhib, amellerin faziletleri, çeşitli yiyecekler ve sebzeler (et, mercimek, baklagiller, peynir, ceviz, patlıcan, nar vs.) hakkında hadis uydurmuşlardır"[165].

Hadis uydurma faaliyetlerine karşı alınan tedbirleri ise şöylece sayabiliriz:

1) İsnâd sisteminin geliştirilmesi ve ricâl tenkidi yapılması:

Hicrî ilk asırda hadis uydurma faaliyetleri sistematik bir hal alıp yaygınlaşınca İslâm âlimleri önlem olarak isnâd sistemini geliştirmişlerdir. Bunu takiben isnâdda yer alan râviler hakkında değerlendirmeler yapılmaya başlanmıştır.

2) Ma'rûf hadislerin öncelenmesi:

Hicrî ikinci asır ulemâmız uydurma hadislere karşı önlem olarak kendi geleneklerinden gelen hadisleri öncelemiş ve şâz hadislere karşı ma'rûf hadislere değer vermişlerdir. Medîne'de amel-i ehl-i Medîne ilkesi esas kabul edilmiştir.

3) Hadis tenkid metotlarının geliştirilmesi:

Hicrî ikinci asırda gerek Kûfe ve gerekse Medîne ulemâsı hadislerin Kur'ân'a arz edilerek güvenilir olup olmadıklarını tespite çalışmışlardır. Yine umum-u belvâda tek kalan nakillerden ve sahâbe arasında cereyan eden tartışmalarda hadise atıf yapılmamasından hareketle uydurma hadisler tespit edilmeye çalışılmıştır.

4) Ricâl edebiyatının oluşturulması:

Hicrî ikinci asırdan itibaren râviler hakkında yapılan değerlendirmeler eserlere dercedilerek uydurmacı râvilerin kimler olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Mesela erken dönem ricâl kaynaklarında كَذَّابٌ "hadis uyduran yalancı" gibi bir ifadenin taranmasıyla çok sayıda neticeye ulaşıldığı görülmektedir.

5) Sahih ve kısmen güvenilir hadisleri toplayan eserler yazılması:

Hicrî üçüncü asırda hadisçiler ilk defa sırf sahîh hadislerden müteşekkil kitaplar vücûda getirme amacını taşımışlardır. Bu alanda ilk eserleri Buhârî'nin (ö. 256) ve Müslim'in (ö. 261) yazdıkları düşünülür.

6) Uydurma hadisleri içeren kitapların yazılması:

İslâm âlimleri kaynaklarda yer alan rivayetlerden uydurma olanları tespit ederek bunları bir araya toplamak ve böylece hadis bilgisi yetersiz olanlara bunları tanıtmak maksadıyla birçok eserler te'lif etmişlerdir.

7) Halk dilinde meşhur hadisleri tanıtan kitaplar yazılması:

165 Sadık Cihan, "Zındıkların Uydurma Hadislerle Münasebeti", s. 40-41.

Çeşitli vesilelerle halk arasında pek çok uydurma hadisin yayıldığı görülmektedir. İslâm âlimleri bu tür hadisleri tanıtan ve gerektiğinde uydurma olduklarını beyan eden eserler vücuda getirmişlerdir.

OKUMA PARÇASI
KADINLAR HAKKINDA UYDURMA HADİSLER

> İslâm dünyası maalesef kadınların eğitimini gereksiz görerek asırlardır beyninin yarısını atalete sevketmektedir.
>
> Cahil kadınların eğitimindeki çocuklar da pek ilerleme sağlayamamaktadır.

“Uydurma rivayetlerin kadını en ciddi zarara uğrattığı konu ise, eğitim öğretim hakkından mahrumiyettir. Kız çocuklarının okutulmaması hususunda dinî referans olarak kabul edilen bazı rivayetler, sadece kadının değil, onun elinde büyüyen ailenin de nesiller boyu cahil kalmasına sebep olmuştur. Kitaplara geçen, vaaz ve sohbetlerde dillendirilen ve kimi zaman âlimler tarafından bile anlamlı bulunan bu rivayetlerin başında “Kadınları yola bakan odalarda (cumbalarda) oturtmayınız. Onlara yazı yazmayı öğretmeyiniz. Yün eğirmeyi ve Nûr suresini öğretiniz.” sözü gelmektedir. Hâkim’in *Müstedrek*’i gibi bazı eserlerde bunun sahih bir hadis olduğu iddia edilse de bu iddia Zehebî tarafından ciddi biçimde tenkit edilmiştir. Rivayet konusunda müstakil bir risale kaleme alan Azimâbâdî, haberin bütün tarîklarını vererek ravileri hakkındaki değerlendirmeleri naklettikten sonra uydurma ve bâtıl olduğunu ispatlamaktadır. Aynı şekilde “Kadınlar evlerin lambalarıdır, ancak onlara öğretimde bulunmayınız.” ve “Kadınlarınızın toplantılarını yün eğirme ile süsleyiniz.” şeklindeki rivayetler de Hz. Peygamber’e ait olmayan asılsız sözlerdir. Oysa bizzat Allah Rasûlü’nün eşi Hz. Hafsa, Şifâ bint Abdullah’tan yazı yazmayı öğrenmiş ve Peygamberimiz bunu onayladığı gibi, eşine başka dualar öğretmesini de isteyerek Şifa’dan eğitimi sürdürmesini talep etmiştir. Kadının ev dışındaki hayata katılımı fitne gerekçesi ile reddedilirken, eve bağlanması adına yeme-içme ve giyinme gibi aslî ihtiyaçlarını bile kısıtlama yoluna gidilmesi önerilmektedir. Söz gelimi, “Kadınları zarar vermeyecek miktarda aç ve aşırı gitmeyecek kadar kıyafetsiz bırakınız. Çünkü onlar, iyice doyup, güzelce giyinirlerse, dışarı çıkmaktan başka bir şey düşünmezler. Ama eğer biraz aç ve çıplak kalırlarsa, onlar için evde oturmaktan daha hayırlı bir şey yoktur.” diyen bir rivayet, insana verilmesi gereken değeri kadından esirgemektedir. Oysa Hz. Peygamber kendisine kadınların hakları sorulduğunda “Yediklerinizden onlara da yediriniz, giydiklerinizden onlara da giydiriniz, onları dövmeyiniz ve kötülemeyiniz.” buyurmuştur. Aynı şekilde “Kadınların aciz bir halleri ve avretleri

vardır. Acizliklerine sükûtla engel olun ve avretlerini evle gizleyin." rivayeti, kadının susturulmasında ve evle sınırlandırılmasında ısrar etmektedir. Hatta bir adım daha ileri gidildiğinde, kadının, değil sosyal hayatta var olmasını, yeryüzünde yaşamasını bile anlamsız bulan ve onun için toprağın altının üstünden daha hayırlı olduğunu söyleyebilen mevzû' bir habere rastlamak mümkündür: "Kadın için iki tane koruyucu örtü vardır: Kabir ve koca." "Hangisi daha iyidir?" diye sorulunca Peygamber; "Kabir" buyurdu"[166].

OKUMA PARÇASI
KADINLARIN SEÇME HAKKI

"İSViÇRE'DE KADlNLARA OY HAKKl TANINDI

Bern A.A.

İsviçre'de, sadece erkeklerin oy kullanabildiği bir referandum sonucunda, kadınlar da, bundan böyle seçme ve seçilme hakkına sahib olmuşlardır. Referandumda 621.483 erkek, kadınların seçme ve seçilme hakkına sahib olmalarına "EVET" demiş, 323.596'sı ise buna karşı çıkmış ve "HAYIR" oyu kullanmışdır." Şimdi Hz. Peygamber'in devrine dönüyor ve Bey'at meselesine bakıyoruz :

HZ. PEYGAMBER'E KADlN BEY'ATI

Bey'at bir toplumda başkan durumunda olan kişiye toplum fertlerinin uyma taahhüdünde bulunmalarıdır. İlk İslam toplumunu oluşturma çalışmalarında da Hz. Peygamber bu noktaya ehemmiyet vermiş, hem erkeği hem kadını muhatab almıştır. Hz. Peygamber erkeklerden bey'at (meşru emre uyma taahhüdü) alıyorken, hanımlardan da alıyordu"[167].

Uydurmz hadisler isnad ve metnindeki işaretler ile tespit edilmektedir. Bunları maddeler halinde şöylece arz edebiliriz:

1) İsnadı bulunmamak:

Mütevâtir haberler istisna olmak üzere hiçbir kaynakta kendisine ait bir isnâd bulunamayan haberler kesinlikle Hz. Peygamber'e atfedilemez ve bunlar ilk etapta uydurma kabul edilir. Çünkü isnâd, haber-i vâhidlerin bir parçasıdır. *Mütevâtir haberler dışında bütün hadislerin isnâda ihtiyacı vardır*. İsnâd yoksa hadis tamamen değerini yitirir ve uydurma kabul edilir. Tahric edebiyatında ele alınan bir hadisin isnâdı verilemiyorsa ya hiçbir değerlendirilmeye girilmeden söz konusu rivayetin hadis olmadığı söylenir ya da لا اصل له "aslı yoktur" veya ليس له

166 Huriye Martı, "Olumsuz Kadın Algısının Uydurma Rivayetlerdeki İzleri", s. 108-109.
167 M. Said Hatiboğlu, "İslam'ın Kadına Bakışı", s. 234.

اسناد "isnadı yoktur" gibi lafızlarla hadisin uydurma olduğuna işaret edilir. Mesela,

من اكل مَعَ مغْفُور لَهُ غفر لَهُ

"*Kim affedilmiş bir kimseyle yemek yerse o da affedilir*" hadisi hakkında لَيْسَ لَهُ اسناد عِنْد أهل الْعلم "İlim ehline göre bunun bir isnadı yoktur" değerlendirmesi yapılmıştır[168].

> Affedilmeyi, bir başkasıyla yemek yemeye bağlayan rivayet uydurma olarak nitelenmiştir.
>
> Kâfirlerin ve münafıkların da müslümanlarla birlikte yemek yiyebildikleri söylenerek rivayete metin tenkidi uygulanmıştır.

2) İsnâdda uydurmacı râvi bulunmak:

İsnadında hadis uydurduğu kesin olarak bilinen râviler olan haberler tereddütsüz uydurma kabul edilir. Hadislerin uydurma olduğu sonucuna çoğunlukla bu yolla ulaşıldığı görülmektedir. Mesela Heysemî'nin (ö. 807) göz değmesi hakkındaki,

نِصْفُ مَا يُحْفَرُ لِأُمَّتِي مِنَ الْقُبُورِ، مِنَ الْعَيْنِ

"*Ümmetimin mezarlarının yarısı göz değmesi sebebiyle kazılmaktadır*" hadisiyle ilgili değerlendirmesi şöyledir: رَوَاهُ الطَّبَرَانِيُّ، وَفِيهِ عَلِيُّ بْنُ عُرْوَةَ الدِّمَشْقِيُّ، وَهُوَ كَذَّابٌ. "Bu hadisi Taberânî rivayet etmiştir. İsnadında Ali b. Urve ed-Dımeşkî vardır ki hadis uydurmacısı bir yalancıdır"[169].

3) Aşırı zayıf râvilerce garîb/ferd olarak nakledilmek:

Aşırı zayıf râvilerin ferd haberleri de kabul edilmez. Aslında ilkesel olarak da şâz haberlerden kuşku duyulur. Özellikle hadisçiler dışındaki erken dönem fukahâsı ve kelâmcıları, topluma mal olmamış ve herkesçe tanınmayan rivayetlerden şüphe duymuşlardır. Haber-i vâhidlerin kabulü için her tabakada râvi sayısının iki ya da dört olması gerektiğini düşünenlerin temel kaygısı da budur. Umum-u belvâda tek kişinin rivayetine itibar etmemenin sebebi de budur. Ehl-i hadîs ise bunu şöyle ortaya koymuştur: *Hz. Peygamber'in sahâbîlerinin huzurunda bir şey yaptığı ama onların bunu gizleme konusunda ittifak ettiklerini bildiren hadisler uydurmadır*. Hz. Peygamber'in Gadîr-i hum'da Hz. Ali'nin elini tutarak,

هَذَا وَصِيِّي وَأَخِي وَالْخَلِيفَةُ مِنْ بَعْدِي فَاسْمَعُوا لَهُ وَأَطِيعُوا

"*Bu benim vasiyetim ve kardeşimdir. Benden sonra halifedir. Onu dinleyin ve itaat edin!*"[170] dediğini anlatan haber böyledir. Yine İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597) *et-Tahkîk fî mesâili'l-hilâf* adlı eserinde,

---

168 Sehâvî, *el-Makâsıdü'l-hasene*, s. 628.

169 Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, V, 106.

170 İbnül-Kayyım, *el-Menârü'l-münîf*, s. 57.

مَنْ مَلَكَ زَادًا وَرَاحِلَةً تُبَلِّغُهُ إِلَى بَيْتِ اللَّهِ وَلَمْ يَحُجَّ فَلَا عَلَيْهِ أَنْ يَمُوتَ يَهُودِيًّا أَوْ نَصْرَانِيًّا

"*Kâbe'ye götürecek bir binek hayvanı ve yiyecek bulabilen kimse hac yapmadan ölürse Yahûdî ya da Hıristiyan olarak ölmüş olur*" rivayeti hakkında şöyle bir değerlendirme ile karşılaşmaktayız:

قال التِّرْمِذِيُّ هَذَا حَدِيثٌ غَرِيبٌ لَا نَعْرِفُهُ إِلَّا من هَذ الْوَجْه وهلال مَجْهُول والْحَارث ضَعِيف قُلْتُ الْحَارِثُ قَدْ كَذَّبَهُ الشَّعْبِيُّ وَابْنُ الْمَدِينِيِّ

"Tirmizî bu hadisin garip olduğunu ve sadece bu isnadla bilindiğini söylemiştir. İsnadda yer alan Hilal tanınmamaktadır. Hâris adlı râvi zayıftır. Benim görüşüm ise şudur: Hâris'in hadis uyduran bir yalancı olduğunu Şa'bî ve İbnü'l-Medînî ifade etmiştir"[171].

4) Hadisin Kur'ân'a açıkça aykırı olması:

İslâm dininin aslî kaynağı Kur'ân'dır. Kur'ân Allah'ın kelâmıdır. Mütevâtiren nakledilmiştir ve kesin bilgi vermektedir. Sünnetin de en doğru tespit edileceği yerdir. İsnâd incelemesine, râvi değerlendirmesine ve başka delillerle tearuz edip etmediğine bakma durumu yoktur. Hadisler ise sıhhat değerlendirmesine tabidir. Sahih olanları kadar zayıf ve uydurma olanları da vardır. Zan ifade edip kesin bilgi vermezler. *Dolayısıyla beyan eden beyan edilene, peygamber onu gönderen Allah'a ve zan ifade eden kesin olana aykırı olamaz*. Aykırılık varsa yani hem âyetle hem de hadisle amel etme imkânı yoksa âyet tercih edilir. Mesela "Zinadan doğan çocuk cennete giremez" anlamına gelen hadislerin isnâd değerlendirmelerini yapan İbnü'l-Cevzî (ö. 597), "Çocuğun ne suçu var ki cennete giremiyor" diye tepki göstermiş ve şu sonuca varmıştır:

> "Sünnetin en doğru tespit yeri Kur'ân'dır.
>
> Kur'ân'a apaçık aykırı haber kesinlikle Resûlullah'a ait olamaz."

فَهَذِهِ الْأَحَادِيث تخَالف الْأُصُول، وَأَعْظَم مَا فِي قَوْله تَعَالَى وَلا تَزِرُ وَازِرَة وزر أُخْرَى

"Bu hadisler aslî ilkelere aykırıdır. Bunların en önemlisi ise "*Hiç kimse başkasının günahını yüklenmez*" âyet-i kerîmesidir"[172].

171 İbnü'l-Cevzî, *et-Tahkîk fî mesâili'l-hilâf*, II, 118.
172 İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, III, 111.

Fakat ne yazık ki Kur'ân'a ve İslâm'ın en temel ilkesi olan tevhide aykırı bir rivayet bile sırf birkaç "zayıf" isnâdı var diye "aslı olabilir" şeklinde nitelenebilmiştir. Mesela "ğaranik hadisi" diye meşhur bir rivayette güya Hz. Peygamber, Necm sûresini okurken,

أَفَرَأَيْتُم اللات والعزى وَمَنَاة الثَّالِثَة الْأُخْرَى

"Lât'ı ve Uzzâ'yı, bir de üçüncüleri Menât'ı gördünüz mü?" (Necm, 19-20) âyetlerini okuyunca şeytan vahye şunu kattı:

تِلْكَ الْغَرَانِيقُ الْعُلَى وَإِنَّ شَفَاعَتَهُنَّ لَتُرْتَجَى

"Bunlar değerli kuğu kuşlarıdır. Onların şefaatleri de umulur"

Bunun üzerine müşrikler, Hz. Peygamber'in daha evvel onların ilahlarını hiç övmediğini söyleyip onunla birlikte secdeye kapandılar. Büyük muhaddis İbn Hacer (ö. 852), bu rivayetin biri hariç tamamı zayıf ya da aşırı zayıf olan isnâdlarını gerekçe göstererek olayın bir aslının olabileceğini ifade etmiştir:

وَمَعْنَاهُمْ كُلُّهُمْ فِي ذَلِكَ وَاحِدٌ وَكُلُّهَا سِوَى طَرِيقِ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ إِمَّا ضَعِيفٌ وَإِلَّا مُنْقَطِعٌ لَكِنْ كَثْرَةُ الطُّرُقِ تَدُلُّ عَلَى أَنَّ لِلْقِصَّةِ أَصْلًا مَعَ أَنَّ لَهَا طَرِيقَيْنِ آخَرَيْنِ مُرْسَلَيْنِ رِجَالُهُمَا عَلَى شَرْطِ الصَّحِيحَيْنِ

"Bütün bunların anlamı tektir. Zaîd b. Cübeyr isnadı hariç hepsi ya zayıftır ya munkatıdır. Fakat isnadların çokluğu kıssanın bir aslı olabileceğine delalet etmektedir. Ayrıca bu haberin mürsel iki isnadı daha vardır ki râvileri *Sahîhayn* şartlarına uygundur"[173].

Bu olayın vuku bulup bulmadığı konusunda âlimler arasında ihtilaf olduğu ve pek çoğunun bu olayı kabul ettiği ifade edilmiştir: "(...) Pek çok müfessir, Hz. Peygamber'e inen Kur'an vahyine şeytanın müdahalede bulunarak, ona bir şeyler kattığını, Allah Rasülü'nün de gerçek Kur'an vahyi ile şeytanın katmış olduğu sözü birbirinden ayıramayarak hepsini ilahî vahiy zannederek insanlara tebliğ ettiğini, ancak sonuçta Yüce Allah'ın, şeytanın vahye müdahalesini boşa çıkarmak için onun kattıklarını neshettiğini iddia etmektedirler. (...) Kısaca ifade etmeye çalıştığımız bu hadisenin vaki olup olmadığı konusunda din bilginleri ikiye ayrılmışlardır. Bunlardan Ferrâ (ö. 207/822), Taberî (ö. 310/922), Bağavî (ö. 51611022), Zemahşerî (ö. 53811143), İbn Hacer (ö. 852/1448), İbn Teymiyye (ö.

173 İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, VIII, 439.

728/1328), Suyûtî (ö. 911/1505) ve Kastallânî, (ö. 923/1517) gibi âlimler Garanik olayının vuku bulduğunu iddia ederken, İmam Mâtürîdî (ö. 333/944), Ebû Bekr İbnu'l-Arabî (ö. 638/1240), Şevkânî (ö. 1250/1834), Râzî (ö. 606/1209) ve Kurtubî (ö. 671/1272) gibi bilginler de bu olayın aslının olmadığını ileri sürmektedirler"[174].

> Akıl, yanlış yapabilir. Doğru ama haber-i vâhid de yanlış olabilir. Aklın sarih ilkelerine aykırı haber-i vâhid Resûlullah'a ait olamaz.

Aslında ehl-i hadîs ile ehl-i rey arasındaki en temel yaklaşım farklılıklarından biri budur. Ehl-i hadîs, haberin sıhhatini isnada başladığı, haberi sanki Resûlullah'la özdeşleştirdiği ve mümkün olduğunca reyden kaçınıp zayıf da olsa hadisle amel etmeyi yeğlediği için Kur'ân'a apaçık aykırı bir bir rivayeti bile kabul edebilmektedir. Ehl-i rey ise Kur'ân'ı asıl kabul ettiğinden, hadisleri aslında Resûlullah'a râvilerce isnad edilmiş birer haber gördüğünden ve İslâm'ın anlaşılmasında akla değer verdiğinden Kur'ân'a aykırı haberleri reddetmişlerdir.

5) Sarih akla tam anlamıyla muhalif olması:

Allah insanı akıllı yaratmıştır. Akıl insanoğluna verilen en büyük nimetlerden biridir ve mükellefiyetin kaynağıdır. *İnsan aklı zaafiyetler taşımakla birlikte haberler de pek çok noktada zaafiyetler barındırmaktadır. Sarih akla aykırı hadislerin uydurma olma ihtimali yüksektir*. Mesela,

إِذَا عَطَسَ الرَّجُلُ عِنْدَ الْحَدِيثِ فَهُوَ دَلِيلُ صِدْقِهِ

"*Konuşurken hapşırmak sözün doğruluğuna delalet eder*"[175] rivayetinde hapşırma, dürüstlüğün delili sayılmaktadır. Bu ise hiçbir akıl sahibince kabul edilmeyecek bir iddiadır.

OKUMA PARÇASI
HABERİN AKLA AYKIRILIĞI

"Ebûbekir el-Cassâs (ö. 370): "Haber-i vâhidlerin reddine sebep olan illetlerden birisi, akıl hükümlerinin gereklerine aykırı düşmesidir. Çünkü akıl Allah'ın hüccetidir. Onun delalet ettiği ve gerekli gördüğü şeye muhalefet caiz değildir. Akıl hüccetine zıt her haber fâsid ve gayr-ı makbûldür. Akıl hücceti ise sabit ve sahihtir. Bir haberin aklın hükümlerine muhalif olmayacak bir şekilde izahına ihtimal varsa o yöne hamledilir".

174 Muhsin Demirci, "Kur'an Vahyinin Nüzûl Keyfiyeti ve Korunması" s. 27-28.
175 İbnü'l-Kayyım, *el-Menârü'l-münîf*, s. 51.

Hatîb el-Bağdâdi (ö. 463): Aklın, Kur'an'ın muhkem âyetlerinin, malum sünnetin, sünnet yerine geçen cari tatbikatın ve her katî delilin hükümlerine aykırı olan haber-i vâhid kabul edilmez".

Gazâlî (ö. 505): "Aklın muhal gördüğü konularda vârid olan haberin te'vîli gereklidir. Menkûlun, akla muhalif birşey içermesi asla düşünülemez... Akıl bir konuda tevakkuf eder, imkânsızlığına da cevzına da karar veremezse o zaman menkûlü tasdik gerekir".

İbnu'l-Cevzî (ö. 597): "Sika râviler toplanıp devenin iğne deliğinden geçtiğini söyleseler, ne sikalıklarının ne de haberlerinin bir kıymeti olur. Çünkü onlar muhal bir şeyi haber vermektedirler. O yüzden, akla muhalif, asıllara ters düşen bir hadis görürsen bil ki o uydurmadır. Araştırma zahmetine girme".

İbn Teymiyye (ö. 728): "Malumdur ki Kur'an'a, mütevatir habere, icmaya ve akla muhalif haberler batıldır"[176].

6) Tarihî gerçeklere uymaması:

İslâmiyet'le ve ilk dönem müslümanlarıyla ilgili yegâne bilgi kaynağımız hadisler değildir. Kur'ân, hadisler ya da tarih kaynakları bize bazı tarihî bilgiler sunmaktadır. İşte haber-i vâhidler açık tarihî bilgilerle çelişirse uydurma ya da hatalı oldukları anlaşılır. Mesela İbnü'l-Cevzî (ö. 597),

لَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى: (اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ) قَالَ رَسُول الله صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسلم لمعاذا كتبهَا يَا مُعَاذُ

"*Oku! Yaradan rabbinin adıyla oku!" âyeti nâzil olunca Hz. Peygamber, Muâz'a "Ey Muâz! Bunu yaz!" dedi*" hadisi hakkında şu değerlendirmede bulunur:

هَذَا حَدِيث مَوْضُوع لَا شكّ وَأَنا أتهم بِهِ إِسْمَاعِيل الآجرى وَمَا أبرد هَذَا الْوَضع، وَمَا أبعد وَاضعه عَن الْعلم، فَإِن هَذِه السُّورَة نزلت بِمَكَّة. ومعاذ إِنَّمَا أسلم بِالْمَدِينَة.

"Bu hadis hiç kuşkusuz uydurmadır. Bundan İsmâîl ek-Âcurrî'nin sorumlu olduğunu düşünmekteyim. Bu ne kötü uydurmadır! Bunu uyduran kişi ilimden ne uzaktır! Bu sûre Mekke'de nâzil oldu. Muâz ise Medîne'de Müslüman oldu"[177].

Hamamlar hakkında vârid olan rivayetler hakkında İ. Hakkı Ünal'ın şu yorumu da burada zikredilebilir:

"Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra Hicaz yarımadasının dışına taşarak büyük bir hızla gelişen İslam Devleti ve yeni kültür ve medeniyetlerle karşılaşan

176 İsmail Hakkı Ünal, "Seçmeci ve Eleştirel Yaklaşım", s. 54.
177 İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 248-249.

müslümanlar kendi ülkelerinde görmedikleri yüzlerce, binlerce muhdesatla yüzyüze geldiler. Bunların bir kısmını benimsemekte tereddüt ederlerken, bir kısmını kolayca benimsediler. Mesela Arabların bilmedikleri fakat Bizans'la karşılaştıktan sonra tanıdıkları umumi hamamlar birçok müslümanın hoşuna gitmiş olmalıydı ki, bazı sahabiler, muhtemel mahzurları konusunda buralara gidenleri uyarmışlardı. Bu uyarılar bizzat Hz. Peygamber'e bile söyletilmişti"[178].

> Yusuf el-Karadâvî: "el-Kaderiyyetu mecusu hazihi'l-ümme'" sözünü dahi "hasen" kabul etmiştir. Halbuki bunun uydurma olduğu açıktır. Mehdi-muntazar ile ilgili hadisler, ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağını bildiren hadis, bütün bunların heva ile değil akl-ı selim ile yeniden elenmeye ihtiyacı vardır".
>
> Mehmet Görmez, "Sünnet ve Hadis Üzerine Yusuf Karadavi ile Bir Söyleşi", s. 146.

7) Belli bir grubu açıkça hedef alması:

İslâm tarihi boyunca fıkhî, itikâdî, siyasî ve tasavvufî pek çok mezhep ve tarikat ortaya çıkmıştır. Hadislerde zaman zaman bu mezheplerden bir kısmının isim verilerek ya da temel fikirleri hedef alınarak tenkid edildiği görülmektedir. Yani bir anlamda Hz. Peygamber, kendisinden onlarca belki yüzlerce yıl sonra ortaya çıkan bir mezhebi doğrudan hedef alarak eleştirmiş olmaktadır. Mesela,

إِنَّ لِكُلِّ أُمَّةٍ مَجُوسًا وَإِنَّ مَجُوسَ هَذِهِ الأُمَّةِ الْقَدَرِيَّةُ فَلا تَعُودُوهُمْ إِذَا مَرِضُوا وَلا تُصَلُّوا عَلَيْهِمْ إِذَا مَاتُوا

"*Her ümmetin mecûsîleri vardır. Bu ümmetin mecûsîleri Kaderiyye'dir. Onlar hasta olurlarsa ziyaretlerine gitmeyiniz. Öldüklerinde cenazelerine katılmayınız!*"[179]

الْمُرْجِئَةُ وَالْقَدَرِيَّةُ وَالرَّوَافِضُ وَالْخَوَارِجُ يُسْلَبُ مِنْهُمْ رُبُعُ التَّوْحِيدِ فَيَلْقَوْنَ اللَّهَ عز وجل كُفَّارًا خَالِدِينَ مُخَلَّدِينَ فِي النَّارِ

"*Mürcie, Kaderiyye, Râfızîler ve Hâricîler'den tevhidin dörtte biri çekilip alınır. Allah onları kâfirler olarak ebedîyen kalmak üzere cehenneme atacaktır*"[180].

صِنْفَانِ مِنْ أُمَّتِي لَا تَنَالُهُمَا شَفَاعَتِي: الْمُرْجِئَةُ وَالْقَدَرِيَّةُ، قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَنِ الْقَدَرِيَّةِ؟ قَالَ: قَوْمٌ يَقُولُونَ لَا قَدَرَ، قِيلَ: فَمَنِ الْمُرْجِئَةِ؟ قَالَ: قَوْمٌ يَكُونُونَ فِي آخِرِ الزَّمَانِ إِذَا سُئِلُوا عَنِ الإِيمَانِ يَقُولُونَ نَحْنُ مُؤْمِنُونَ إِنْ شَاءَ اللَّهِ

178 İsmail Hakkı Ünal, "Seçmeci ve Eleştirel Yaklaşım", s. 50.

179 İbn Ebî Âsım, *Sünne*, I, 151. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, *Sünen*, IV, 222.

180 İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 278.

"*Ümmetimden iki grup şefaatıma nâil olamayacaktır: Bunlar Mürcie ve Kaderiyye'dir. "Yâ Resûlallah! Kaderiyye kimdir?" diye soruldu. "Kader yoktur diyen bir gruptur" buyurdu. "Mürcie kimdir?" diye soruldu. "Âhir zamanda ortaya çıkacak bir gruptur. İman edip etmedikleri sorulunca "İnşallah mü'miniz" derler*"[181] hadisleri böyledir.

8) Belli bir gruba özgü fikri açıkça desteklemesi:

Hadis kaynaklarında yer alan bazı hadislerin, Hz. Peygamber'den sonra tartışma alanına giren herhangi bir konuda mezheplerin kendilerine özgü görüşlerini açıkça destekler mahiyette oldukları görülmektedir. Bu durum söz konusu rivayetlerin uydurma olduklarının bir delilidir. Örneğin Tebrîzî'nin (ö. 741) *Mişkâtü'l-mesâbîh*'inde nesh konusunda nakledilen,

كَلاَمِي لَا يَنْسَخُ كَلَامَ اللَّهِ وَكَلَامُ اللّهِ يَنْسَخُ كَلاَمِي وَكَلَامُ اللّهِ يَنْسَخُ بعضه بَعْضًا

"*Benim sözüm Allah'ın sözünü neshetmez. Allah'ın sözü de benim sözümü neshetmez. Allah'ın sözleri kendi içinde birbirini neshedebilir*"[182] hadisi böyledir.

Hanefî âlim Merğinânî'nin (ö. 593) *el-Hidâye* adlı eserinin tahricini yapan Zeylaî'nin (ö. 762) *Nasbu'r-râye*'sinde,

الْمَضْمَضَةُ وَالِاسْتِنْشَاقُ لِلْجُنُبِ ثَلَاثًا فَرِيضَةٌ

"*Cünübün ağzını ve burnunu üç kere temizlemesi farzdır*"[183] hadisiyle karşılaşabilmekteyiz. Zeylaî, hadisin uydurma olduğuna dair açıklamalar yapmaktadır.

Avret bölgeleriyle alakalı,

مَا بَيْنَ السُّرَّةِ إِلَى الرُّكْبَةِ عَوْرَةٌ

"*Göbek ile diz kapağı arası avrettir*" hadisi hakkında ise İmam Zehebî (ö. 748) أظنه موضوعا "Zannederim uydurmadır"[184] demektedir.

9) Lafzının Hz. Peygamber'in konumuna uymaması:

Hz. Peygamber, müminlerin önderi ve örneğidir. Allah'ın sevgili resûlüdür. İslâm'ın mübelliği ve mübeyyinidir. En üstün ahlak sahibidir:

وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ

"Elbette sen üstün bir ahlâka sahipsin" (Kalem, 68/4)

181 İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 134.
182 Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, I, 68.
183 Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, I, 78.
184 Hâkim, *Müstedrek*, III, 657.

O halde Hz. Peygamber'in üslubuna ve konumuna açıkça aykırı ifadeler içeren rivayetlerden kuşku duyulmalıdır. Mesela Hz. Peygamber gibi bir insana şu rivayet üstelik "sahîh" nitelemesiyle atfedilebilmiştir:

جَاءَتِ امْرَأَةٌ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَتْ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَنَا فُلَانَةُ بِنْتُ فُلَانٍ، قَالَ: «قَدْ عَرَفْتُكِ فَمَا حَاجَتُكِ؟» قَالَتْ: حَاجَتِي إِلَى ابْنِ عَمِّي فُلَانٍ الْعَابِدِ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «قَدْ عَرَفْتُهُ» قَالَتْ: يَخْطُبُنِي، فَأَخْبِرْنِي مَا حَقُّ الزَّوْجِ عَلَى الزَّوْجَةِ فَإِنْ كَانَ شَيْئًا أُطِيقُهُ، تَزَوَّجْتُهُ، وَإِنْ لَمْ أُطِقْ لَا أَتَزَوَّجْ، قَالَ: « مِنْ حَقِّ الزَّوْجِ عَلَى الزَّوْجَةِ: أَنْ لَوْ سَالَتْ مَنْخِرَاهُ دَمًا وَقَيْحًا، وَصَدِيدًا فَلَحَسَتْهُ بِلِسَانِهَا مَا أَدَّتْ حَقَّهُ، لَوْ كَانَ يَنْبَغِي لِبَشَرٍ أَنْ يَسْجُدَ لِبَشَرٍ، لَأَمَرْتُ الْمَرْأَةَ أَنْ تَسْجُدَ لِزَوْجِهَا إِذَا دَخَلَ عَلَيْهَا، لِمَا فَضَّلَهُ اللَّهُ عَلَيْهَا » قَالَتْ: وَالَّذِي بَعَثَكَ بِالْحَقِّ لَا أَتَزَوَّجُ مَا بَقِيتُ فِي الدُّنْيَا «هَذَا حَدِيثٌ صَحِيحُ الْإِسْنَادِ، وَلَمْ يُخَرِّجَاهُ»

"Bir kadın Hz. Peygamber'e geldi. "Yâ Resûlallah! Ben falancanın kızı filancayım" dedi. Hz. Peygamber, "Tanıdım, ihtiyacın nedir?" diye cevap verdi. Kadın amcasının oğlu âbid falanca hakkında danışmak istediğini belirtti. Hz. Peygamber onu da tanıdığını söyledi. Kadın, adamın kendisini istediğini söyleyip kocanın hanımı üzerindeki hakkının ne olduğunu sordu. Eğer bunu yapabilirse evleneceğini yapamayacağı bir şeyse evlenmeyeceğini de sözlerine ekledi. Hz. Peygamber de şöyle buyurdu: "Erkeğin hanımı üzerindeki hakkı şudur: Erkeğin burnundan kan, irin ve pislik aksa da kadın bunları diliyle yalasa yine de onun hakkını ödeyemez. Bir insan başkasına secde edecek olsaydı kadının yanına giren erkeğe secde etmesini emrederdim. Çünkü Allah erkeği kadından üstün yaratmıştır". Bunun üzerine kadın, "Seni hakikati temsilen gönderen Allah'a yemin ederim ki yaşadığım sürece hiç evlenmeyeceğim" dedi. "Bu hadisin isnadı sahihtir. Fakat Buhârî ve Müslim bunu nakletmemişlerdir"[185].

Neyse ki İmam Zehebî (ö. 748) bu rivayeti بل منكر "Bilakis münkerdir" ifadesiyle değerlendirmiştir.

Bu noktada bir başka örnek ise sahâbî hanımlara yakışıksız bir iftira gibi görülebilecek şu rivayettir:

عَنْ جَابِرٍ، «أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَهَاهُمْ أَنْ يَطْرُقُوا النِّسَاءَ لَيْلًا» وَفِي البَابِ عَنْ أَنَسٍ، وَابْنِ عُمَرَ، وَابْنِ عَبَّاسٍ: «هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ وَقَدْ رُوِيَ مِنْ غَيْرِ

185 Hâkim, *Müstedrek*, II, 206.

وَجْهٍ عَنْ جَابِرٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» وَقَدْ رُوِيَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: « أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: نَهَاهُمْ أَنْ يَطْرُقُوا النِّسَاءَ لَيْلًا « قَالَ: «فَطَرَقَ رَجُلَانِ بَعْدَ نَهْيِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَوَجَدَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مَعَ امْرَأَتِهِ رَجُلًا»

"Câbir'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber, onların, yolculuktan dönünce geceleyin evlerine gitmelerini yasaklamıştır. Bu babda Enes, İbn Ömer ve İbn Abbâs'tan da rivayetler vardır. Bu hadis hasen sahih derecesindedir. Câbir'den birden fazla isnadla nakledilmiştir. İbn Abbâs'tan rivayet edildiğine göre iki sahâbî Resûlullah'ın bu yasaklamasından sonra geceleyin evlerine gitmiş ve her biri hanımını bir erkekle yakalmıştır"[186].

"Apaçık uydurma bir habere uydurma hükmü veremezsek, herhangi bir habere sahih hükmü vermemizin bir değeri kalmaz."

Sahâbe hanımlarına yönelik böylesi yakışıksız bir iftira Hz. Peygamber'e ait olamaz. Kadınlar saçlarını başlarını tarasınlar düzeltsinler diye gece eve gidilmesinin yasaklandığı türünden gülünç yorumlar da doğru değildir. *Uydurmaya uydurma diyemez isek sahihe sahih dememizin de anlamı kalmamaktadır*.

10) Fıtrata aykırı olması:

İnsan fıtratı açıkça bozulmadı ise bütün düyada benzer şeylere benzer tepkileri verir. Dolayısıyla Allah'ın insanları yarattığı bu fıtrata açıkça aykırı haberlerin Hz. Peygamber'e aidiyetinden kuşku duymak gerekir. Örneğin en önemli hadis kaynaklarında yer alan bir rivayet şöyledir:

أَنَّ أَبَا حُذَيْفَةَ بْنَ عُتْبَةَ بْنِ رَبِيعَةَ وَكَانَ مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَكَانَ قَدْ شَهِدَ بَدْرًا، وَكَانَ تَبَنَّى سَالِمًا، الَّذِي يُقَالُ لَهُ سَالِمٌ، مَوْلَى أَبِي حُذَيْفَةَ، كَمَا تَبَنَّى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ زَيْدَ بْنَ حَارِثَةَ، وَأَنْكَحَ أَبُو حُذَيْفَةَ سَالِمًا، وَهُوَ يَرَى أَنَّهُ ابْنُهُ أَنْكَحَهُ بِنْتَ أَخِيهِ فَاطِمَةَ بِنْتَ الْوَلِيدِ بْنِ عُتْبَةَ بْنِ رَبِيعَةَ، وَهِيَ يَوْمَئِذٍ مِنَ الْمُهَاجِرَاتِ الْأُوَلِ، وَهِيَ مِنْ أَفْضَلِ أَيَامَى قُرَيْشٍ، فَلَمَّا أَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى فِي كِتَابِهِ فِي زَيْدِ بْنِ حَارِثَةَ مَا أَنْزَلَ فَقَالَ {ادْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ، فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ، فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ، وَمَوَالِيكُمْ} [الأحزاب: ٥] رُدَّ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْ أُولَئِكَ

186 Tirmizî, *Sünen*, V, 66.

إِلَى أَبِيهِ، فَإِنْ لَمْ يُعْلَمْ أَبُوهُ رُدَّ إِلَى مَوْلَاهُ، فَجَاءَتْ سَهْلَةُ بِنْتُ سُهَيْلٍ وَهِيَ امْرَأَةُ أَبِي حُذَيْفَةَ، وَهِيَ مِنْ بَنِي عَامِرِ بْنِ لُؤَيٍّ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ: كُنَّا نَرَى سَالِمًا وَلَدًا وَكَانَ يَدْخُلُ عَلَيَّ، وَأَنَا فُضُلٌ وَلَيْسَ لَنَا إِلَّا بَيْتٌ وَاحِدٌ، فَمَاذَا تَرَى فِي شَأْنِهِ؟ فَقَالَ لَهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «أَرْضِعِيهِ خَمْسَ رَضَعَاتٍ، فَيَحْرُمُ بِلَبَنِهَا» ، وَكَانَتْ تَرَاهُ ابْنًا مِنَ الرَّضَاعَةِ، فَأَخَذَتْ بِذَلِكَ عَائِشَةُ أُمُّ الْمُؤْمِنِينَ فِيمَنْ كَانَتْ تُحِبُّ أَنْ يَدْخُلَ عَلَيْهَا مِنَ الرِّجَالِ، فَكَانَتْ تَأْمُرُ أُخْتَهَا أُمَّ كُلْثُومٍ بِنْتَ أَبِي بَكْرٍ الصِّدِّيقِ، وَبَنَاتِ أَخِيهَا أَنْ يُرْضِعْنَ مَنْ أَحَبَّتْ أَنْ يَدْخُلَ عَلَيْهَا مِنَ الرِّجَالِ، وَأَبَى سَائِرُ أَزْوَاجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يَدْخُلَ عَلَيْهِنَّ بِتِلْكَ الرَّضَاعَةِ أَحَدٌ مِنَ النَّاسِ، وَقُلْنَ: «لَا وَاللَّهِ مَا نَرَى الَّذِي أَمَرَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَهْلَةَ بِنْتَ سُهَيْلٍ إِلَّا رُخْصَةً مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي رَضَاعَةِ سَالِمٍ وَحْدَهُ، لَا وَاللَّهِ لَا يَدْخُلُ عَلَيْنَا بِهَذِهِ الرَّضَاعَةِ أَحَدٌ، فَعَلَى هَذَا كَانَ أَزْوَاجُ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي رَضَاعَةِ الْكَبِيرِ»

"İbn Şihâb ez-Zührî'ye ergenlik çağına ulaşmış bir kimsenin emzirilmesi meselesi sorulduğunda şöyle cevap verdi: Urve b. Zübeyr'in nakline göre, Ebû Huzeyfe b. Utbe b. Rebîa Hz. Peygamber'in Bedir savaşına katılmış sahâbîlerinden biriydi. O, sonradan kendisine Sâlim mevlâ Ebî Huzeyfe denilen birisini evlat edindi. Bilindiği gibi Hz. Peygamber de Zeyd b. Hârise'yi evlat edinmiş idi. Ebû Huzeyfe Sâlim'i oğlu gibi görüyor idi. Onu kardeşinin kızı Fâtıma bnt. Velîd b. Utbe b. Rebîa ile evlendirdi. Fâtıma o zamanlar ilk hicret edenler arasındaydı ve Kureyşlilerin en gözde bekar kızlarından biriydi. Allah Teâlâ, Zeyd b. Hârise hakkında "*Onları (evlat edindiklerinizi) babalarına nisbet ederek çağırın. Allah yanında en doğrusu budur. Eğer babalarının kim olduğunu bilmiyorsanız, onları din kardeşleriniz ve görüp gözettiğiniz kimseler olarak kabul edin...*" (el-Ahzâb (33), 5) âyetini vahyedince evlat edinilen kimseler babalarına nisbet edilmeye başlandı. Babaları bilinmeyenler ise efendilerinin (mevla) adıyla çağrıldı. Bu sıralarda Ebû Huzeyfe'nin hanımı Âmir b. Lüey oğullarına mensup Sehle bnt. Süheyl, Resûlullah'a gelerek şöyle dedi: "Bizler Sâlim'i çocuğumuz gibi görürdük. O bizim yanımıza girip çıkardı. Halbuki bazen iş elbiseleri içinde dağınık vaziyette olabiliyoruz ve bizim sadece bir evimiz var. Sâlim hakkında nasıl bir tavır takınmamızı emredersiniz?". Hz. Peygamber ona şu cevabı verdi: "*Sâlim'i beş kez emzir. Böylece aranızda süt mahremiyeti doğar ve onu sütoğlun olarak görürsün*". Daha sonra

Hz. Âişe validemiz yanına girmesini istediği kimseler hakkında Resûlullah'ın bu hadisiyle amel etti. Nitekim o, yanına girmesini istediği kimselerin emzirilmesini kardeşi Ümmü Gülsüm bnt. Ebî Bekr ile erkek kardeşinin kızlarından rica ederdi. Hz. Peygamber'in diğer hanımları ise böyle süt emzirme yoluyla birilerinin yanlarına girip çıkmasını kabul etmiyor ve "Hayır! Resûlullah'ın Sehle bnt. Süheyl'e emrettiği şey yalnızca Sâlim'in emzirilmesine özel bir ruhsattan başka bir şey değildir. Böyle süt emme yoluyla hiç kimse bizlerin yanına giremez" diyorlardı. İşte Hz. Peygamber'in eşleri büyüğün emzirilmesi konusunda böyle iki farklı görüşe sahiplerdi"[187].

Söz konusu hadis hakkında yazdığımız tahlil ve tenkid yazısında hadisin fıtrata aykırılığı şöylece ortaya konulmuştur:

"Ele alınması gereken ilk mesele Hz. Peygamber'in Sehle bint Süheyl'e Sâlim'i emzirme önerisinde bulunmuş olup olamayacağı konusudur. Bir kadının ergenlik çağını geçmiş bir kimseyi -kendi öz oğlu dahi olsa- emzirmesinin insan fıtratına aykırı olduğu açıktır. Emzirilecek kişinin nâmahrem bir kimse olması ise insan fıtratının kesinlikle reddedeceği bir durumdur. Nitekim Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de insan fıtratının hanîfliği kabul edecek şekilde düzgün yaratıldığını belirtir[188]. Yine Hz. Peygamber, insanın fıtrat itibariyle temiz yaratıldığını, bozulmaların ise sonradan gerçekleştiğini söyler[189]. Fıtratın tağyir edilmemesi gerektiğini vurgulayan birçok hadis rivayet kaynaklarımızda yer almaktadır[190]. Fıtrat gereği yapılması gereken şeyleri madde madde sayan hadisleri de burada hatırlamak gerekir[191]. O halde bu arz edilenler ve başka deliller[192] ışığında İslâm'ın insan fıtratını dikkate aldığını ve fıtratın reddedeceği hükümler içermediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu açıdan bakıldığında erişkin nâmahrem bir erkeğin emzirilmesi önerisinin İslâm peygamberinin sünnet ve sîretiyle pek de uyumlu olmadığı açıkça görülmektedir.

Hadis insan fıtratına uymayan başka unsurlar da içermektedir. İnsan fıtratına bu kadar ters bir hükmün, Hz. Peygamber'in aklına bir anda gelmiş olması tabii olarak görülemez. Rivayete bakılırsa Sehle, Sâlim'in yanlarına girmesinden kocasının rahatsız olduğunu söylemekte, Hz. Peygamber de hemen "*Onu emzir,*

187 Mâlik, *Muvatta*, II, 605.
188 Rûm 30/30.
189 Mâlik, *Muvatta*, I, 241.
190 Buhârî, *Sahîh*, VII, 166.
191 Bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, I, 178; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 137; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 405.
192 Kanaatimizce Allah'ın insana taşıyamayacağı sorumluluklar yüklemediğini ifade eden âyetler de aynı olguya işaret etmektedir.

mahrem olur" demektedir. Böylece bir görüşe göre hîley-i şer'iyye[193] yaparak Sehle ve kocasının problemine çözüm üretmiş olmaktadır. Hz. Peygamber'in Sehle'ye "Sâlim yanınıza girebilir. Bu da sizlere özel bir hükümdür" diyerek sorunu halledebilecekken hileye başvurması risalet olgusuyla da çelişmektedir. Allah'ın peygamberi Allah'ın kanunlarına karşı hîle yapabilir mi? Üstelik burada mevzu bahis edilen nebevî öneri "Şekil bakımından hukuka uygun bir işlemi vasıta kılarak yasaklanmış bir sonucu elde etmek amacıyla yapılan muamele"[194] şeklinde tanımlanan hîley-i şer'iyye olgusuna da uygun düşmemektedir. Zira rivayete bakılırsa Hz. Peygamber, Sehle'nin yanına girebilmesi için kendisine nâmahrem olan Sâlim'i emzirmesini tavsiye etmektedir. Yani amaca ulaşılmak için kullanılan metod dinen meşru olmadığı için söz konusu çözüm hîley-i şer'iyye dahi sayılamaz.

Fıtrata uygunluk açısından Hz. Âişe gibi fıkhıyla ön plana çıkmış bir sahâbînin, yanına girmesini istediği nâmahrem erkekleri Ümmü Gülsüm ya da başkalarına emzirilmek üzere göndermesi, onların ve eşlerinin de bunu hiç itirazsız kabul etmeleri de tabii görünmemektedir. İlk olarak böylesi bir uygulama Hz. Âişe'nin genel telakkisine uygun düşmemektedir. Sahâbîlerin naklettikleri haberlerde Kur'ân'a, sünnete, akla ve târihî malumata aykırı unsurları tespit edip düzelten birinin, hayatı boyunca erişkin erkeklerin emzirilmesi gibi bir hükmü savunması doğal bir durum olarak kabul edilemez. Rivayette çizilen tabloya göre koskoca erkekler başkalarının eşlerini ne onlardan ne de kocalarından hiç itiraz olmaksızın emebilmektedir. Diğer sahâbîlerin, Hz. Âişe'nin bu yaklaşımına hiç itiraz etmemiş olmaları da düşünülmesi gereken bir başka konudur. Eğer böyle bir şey olmuş olsaydı şiddetli tartışmaların olması ve bunların nakledilmesi gerekmez miydi? En azından Hz. Âişe'nin çoğu kez hadisleri yanlış anlamakla suçladığı sahâbîler onun bu davranışını savunma amacıyla kullanmaz mıydı? Halbuki görünüşe göre yalnızca Hz. Peygamber'in diğer eşleri Hz. Âişe'ye karşı çıkmaktadır. Bu da müstakil bir rivayet olmaktan daha çok genelde Sâlim hadisinin ardından ifade edilen ek bir bilgidir. Dolayısıyla onun da güvenilirliği tartışmalıdır.

Yine rivayet metninde Ebû Huzeyfe'nin, Sâlim'in evlerine girmesinden rahatsızlık duyduğu; Sâlim'in, Sehle'yi emmesiyle de hoşnutsuzluğunun kalktığı bilgisi yer almaktadır. Bu tutumun da tabii olduğu düşünülemez. Eşinin başkalarına görünmesinden hoşlanmayan bir kocanın, hanımının erişkin bir erkeği emzirmesinden rahatsızlık duymaması, hatta bundan hoşnut olması izah edilebilir bir husus değildir.

193 Kaynaklarda bu olaya dayanarak hîley-i şer'iyyenin tecvîz edileceği sonucu çıkarıldığı yer almaktadır. (İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, IX, 150).
194 Saffet Köse, "Hiyel", *DİA*, XVIII, 170.

> Bazı hadislerin sağlam isnadının olması, hadisin sağlamlığına değil isnad sisteminin nasıl istismar edilebildiğine delil olabilmektedir.

Hadisin fıtrata uygun olmayan bir başka yönü ise yalnızca yakın bir zamanda doğum yapmış kadınların süt emzirmeleri mümkün olduğu halde Sâlim hadisinin sanki hanımların her daim süt emzirebilme özellikleri varmış gibi bir anlam içermesidir. Hz. Peygamber'in Sehle'ye bir anda "*Sâlim'i emzir*" demesi, Hz. Âişe'nin yanına girmesini istediği erkekleri Ümmü Gülsüm ya da kız veya erkek kardeşlerinin kızlarına göndermesi bunu hissettirmektedir. Bütün bunlar kadın fıtratına uygun düşmemektedir"[195].

Netice olarak böyle bir hadisi Hz. Peygamber'e isnâd etmek mümkün değildir. *Hadisin isnâdının sağlamlığı böylesi bir rivayetin sahîhliğini ispat etmemekte bilakis böyle bir rivayetin nasıl sahîh bir isnâdı olabilir sorusunu akla getirmektedir*.

11) Erken dönem kaynaklarında bulunmaması:

Hadisler Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiîn sözlerinden müteşekkil olduğuna göre bunların rivayetlerinde en güvenilir kaynaklar nispeten erken döneme (ilk üç asır) ait eserlerdir. Bir rivayet ne kadar geç dönem eserinde yer almışsa o kadar kuşkuludur.

12) Hadis kaynaklarında değil başka eserlerde yer alması:

Hadisçiler, hadislerin rivayeti için büyük gayretler göstermişlerdir. Hadisleri isnadıyla metniyle en doğru şekilde aktarabilmek için çalışmışlardır. Buna rağmen hadislerin tespitinde hadisçilerin eserlerine mutlak teslimiyet doğru görülmemektedir. Çünkü onlar da kendi imkân ve anlayışları ölçüsünde hadisleri derlemişler ve rivayet ettikleri hadislerin kesinlikle sahih olduğunu iddia etmemişlerdir.

Diğer ilim dallarına dair eserlerde de hadisler bulunmaktadır. Fakat o eserlerde hadisçilerin hassasiyetine rastlamak mümkün değildir. Hadislerin ne isnadları ne de kaynakları kaydedilmektedir. Dolayısıyla bir haberin, hadis kaynaklarında değil diğer ilimlerin eserlerinde bulunması şüphe vericidir. Özellikle hadislerin, rüya, ilham, keşif ve uyanıkken doğrudan görüşme gibi denetlenemez yollarla Hz. Peygamber'den alınabileceğine inanan kimselerin kitaplarından hadis nakli son derece sakıncalıdır.

M. Yaşar Kandemir, Suyûtî'nin bir risalesinin yazmasını kaynak göstererek şu sözünü nakletmiştir: "Ne hadis kitaplarında yer alan ne de muttasıl bir isnadı bulunan hadislere yalnız va'z, tefsir, siyer ve tarih kitaplarında rastlamaktayız. Bunlar

195 İshak Emin Aktepe, "Salim Hadisinin Süt Akrabalığı Bağlamında", s. 261 vd.

birinci guruptan daha çoktur. İlk devirlerdeki hadis imamları zamanında mevcut bu sözlerin çoğu daha sonraki devirlerde uydurulmuştur"[196].

13) Az amele aşırı mükâfat vaat etmesi:

Bazı rivayetlerde az bir amele büyük mükâfatlar vaat edildiği görülmektedir. Üslup bakımından da sorunlu olan bu haberlerin uydurma olmaları kuvvetle muhtemeldir. Mesela,

مَنْ صَامَ يَوْمَ عَاشُورَاءَ كَتَبَ اللّٰهُ لَهُ عِبَادَةَ سِتِّينَ سَنَةً

"*Kim Âşûra günü oruç tutarsa Allah ona altmış yıl ibadet sevabı yazar*"[197] rivayeti böyledir. Yine,

مَنْ صَلَّى بَعْدَ الْمَغْرِبِ سِتَّ رَكَعَاتٍ لَمْ يَتَكَلَّمْ بَيْنَهُنَّ بِشَيْءٍ عَدَلْنَ لَهُ عِبَادَةَ اثْنَتَيْ عَشْرَةَ سَنَةً

"*Kim akşam namazından sonra altı rekât namaz kılar ve bu esnada konuşmazsa on iki sene ibadet etmiş gibi sevap alır*"[198] haberi de aynıdır.

OKUMA PARÇASI
UYDURMA HADİSLERİN YAYGINLIĞI

"Hadislerin doğru anlaşılması konusunda günümüzde yaşanan problemlerden birisi de, zayıf ve mevzu hadislerin sahih hadislerle karıştırılarak sahih hadis gibi sunulmasıdır. Özellikle günümüzde yapılan vaazlarda, dini sohbet ve konuşmalarda zayıf ve uydurma hadislerin yoğun bir şekilde kullanıldığını müşahade etmekteyiz. Dini mahiyette yazılan bazı eserlerde yer verilen hadislerin, dipnotlarda kaynaklarının, sıhhat durumlarının verilmemesi, kanaatimizce bir hata ve eksikliktir. Bu hatayı zaman zaman bazı akademisyenlerin de yaptığı ve bu konuda gerekli titizliği göstermedikleri, kaleme aldıkları eserlerden ve yaptıkları konuşmalardan anlaşılmaktadır.

Bazı ilahiyat mezunlarının, vaizlik, müftülük, din görevliliği ve öğretmenlik gibi mesleklere atıldıklarında cemaate ve öğrencilere bol miktarda zayıf ve mevzu hadis nakletmeleri, ilahiyat tahsilinde gerekli hadis formasyonunu yeterince alamadıklarını göstermektedir. Pek çok zayıf ve mevzu hadis din görevlileri ve din dersi öğretmenleri tarafından sahih hadis gibi halka ve öğrencilere nakledilmektedir. Yaşar Kandemir konunun önemine binaen şu tesbitlerde bulunmaktadır: "Hz.

196 M. Yaşar Kandemir, *Mevzu Hadisler*, s. 180.
197 Ali el-Kâri, *el-Esrâru'l-merfû'a*, s. 420.
198 Ali el-Kâri, *el-Esrâru'l-merfû'a*, s. 421.

Peygamber adına hadis uyduranlar, muhaddislerin azimli çabaları sonunda tanınmış, icad ettikleri sözler de mevzuat kitaplarında toplanmıştır. Bununla beraber onlardan gelecek tehlikenin tamamen ortadan kalktığı söylenemez; çünkü manasının doğruluğu ve İslam prensiplerine uygunluğu sebebiyle hadis diye meşhur olmuş pek çok uydurma haber bugün dahi dillerde dolaşmakta ve bazı kitaplarda yer almış bulunmaktadır. Bahis konusu tehlikelerden tamamen emin olmak için, hadis olduğu kati surette bilinmeyen sözlerin güvenilir hadis kitaplarında bulunup bulunmadığını tahkik etmekten başka çıkar yol yoktur."

Yusuf el-Kardavi, yaşanan bu acı gerçeği -ülkemizde olduğu gibi- gezdiği İslam ülkelerinde de müşahede ettiğini sitemkar bir şekilde şöyle anlatır: "Bir çok İslam beldesinde bulunan mescitlerdeki hatip ve vaizlerin çoğunun afeti, onların geceleyin odun toplayanlar gibi olmalarıdır. Onların düşüncesi, sahih veya hasen bir senedi olmasa da, halkı harekete sevk edecek hadisleri almaktır. Öyle ki, nerede ise bulunduğum her Cuma hutbesinde veya her vaaz dersinde zayıf hadislerden, hatta çok zayıflardan, bazen de uydurmalardan bir demet işitmişimdir"[199].

G. Râvilerin Taşıması Gereken Nitelikler

Hadisler râvilerce nakledilmektedir. Hadisleri nakleden râviler ardı ardına sıralanarak hadisin isnâdı, hadisin metninden önce kaydedilir. Yukarıda da arz ettiğimiz üzere isnâdı olmayan bir haberi mütevâtir olmadıkça hadis sayamayız. Bununla birlikte sadece isnâdın kaydedilmesi de yeterli görülmemektedir. Çünkü isnâd hem ittisal açısından hem de râvilerinin güvenilirliği açısından sorgulanmak durumundadır. Munkatı haberlerin hükmü yukarıda verilmiştir. Burada hadis râvilerinin taşıması gereken vasıflar incelenecektir.

Râvilerin adâlet ve zabt sıfatlarını hâiz olması gerekmektedir. İbnü's-Salâh'a (ö. 643) göre bu konuda neredeyse icmâ vardır:

أَجْمَعَ جَمَاهِيرُ أَئِمَّةِ الْحَدِيثِ وَالْفِقْهِ عَلَى: أَنَّهُ يُشْتَرَطُ فِيمَنْ يُحْتَجُّ بِرِوَايَتِهِ أَنْ يَكُونَ عَدْلًا، ضَابِطًا لِمَا يَرْوِيهِ

"Fıkıh ve hadis imamlarının büyük çoğunluğu rivayeti delil kabul edilebilecek râvinin âdil ve naklettiğini zâbıt olması gerektiği noktasında icmâ etmiştir"[200].

Adâlet sahibi olmak şu anlama gelmektedir: Müslüman, akıllı, büluğa ermiş, fısk sebeplerinden uzak ve mürûet sahibi olmak. Zabt sahibi olmak ise müteyakkız, ezberinden naklediyorsa hâfız, kitabından naklediyorsa kitabını korumuş, manen rivayet ediyorsa manayı bozacak hususları bilmek anlamına gelmektedir[201].

199 Saffet Sancaklı, "Günümüzde Zayıf ve Mevzû Hadislerin", s. 39-40.
200 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 104.
201 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 104-105.

Râvilerin adâletinin tespiti bu konuda görüş beyan eden ulemânın beyanları ile ya da râvilerin şöhretiyle sâbit olmaktadır. Mesela, Mâlik, Şu'be, iki Süfyân, Evzâî, Leys, İbnü'l-Mübârek, Vekî', Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve Ali b. Medînî gibi âlimlerin adâleti ehl-i hadîse göre sorgulanmaz. Çünkü bunlar hadis ilminin zirve şahsiyetleridir. Daha az tanınan râviler hakkında ise ricâl konusunda uzmanlaşmış ulemânın görüşlerine itibar edilir[202]. Râvilerin adâlet ve zabt sahibi oldukları rivayetlerin karşılaştırılmasıyla anlaşılır. Eğer bir râvinin naklettiği haberler, hadis ilminin zirve şahsiyetleri ile kendisinden daha sika râvilerin rivayet ettiği hadislerle uyum halinde ise o râvinin âdil ve zabıt olduğu anlaşılır. Eğer rivayetler arasında çoğunlukla aykırılık varsa daha alt derecede olan râvinin adâleti ve zabtı kusurlu sayılır[203].

Tercih edilen görüşe göre âlimlerden sadece birinin ta'dîl ya da cerhi yeterli görülmüştür. Bir râvi hakkında hem ta'dîl hem de cerh ifadeleri mevcutsa cerh takdim edilir:

إِذَا اجْتَمَعَ فِي شَخْصٍ جَرْحٌ وَتَعْدِيلٌ، فَالْجَرْحُ مُقَدَّمٌ

"Bir kişi hakkında hem cerh hem ta'dîl varsa cerh takdim edilir"[204].

Zira cerh eden râvi ta'dîl edenin bilmediği bir kusura muttali demektir. Ta'dîl için sebep zikretmek gerekli görülmez. Zira bunun pek çok sebebi bulunmaktadır. Cerh ise sebep zikredilmezse makbul addedilmez. Çünkü nelerin cerh sebebi olup olmadığı ihtilâflıdır. Kimisine göre râvinin cerhini gerektiren bir husus başkasına göre cerh sebebi sayılmayabilir. Bununla birlikte ricâl kaynaklarındaki cerhlerin çoğunlukla sebepsiz olduğunu da vurgulamak gerekir:

وَقَلَّ مَا يَتَعَرَّضُونَ فِيهَا لِبَيَانِ السَّبَبِ

"Bu konuda sebep açıklamaya pek az meylettikleri görülmektedir"[205].

İbnü's-Salâh'a göre ricâl kaynaklarındaki sebepsiz cerhler râvilerin zayıflığına hükmetmeye dayanak olamaz. Ama bu râvilerin rivayetlerini kabulde tevakkufa sebep olabilir[206].

Ricâl değerlendirmelerine şu örnekleri verebiliriz:

Yahya b. Maîn'in (ö. 233) *Târîh*'inde bir râvi hakkında şu ifade yer almaktadır:

قلت ليحيى فعمرو بن دِينَار عَن أبي نَجِيح من أَبُو نجيح فَقَالَ هُوَ ثِقَة

202 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 105.
203 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 106.
204 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 109.
205 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 108.
206 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 108.

"Yahyâ'ya Amr b. Dînâr – Ebî Necîh isnadındaki Ebû Necîh'i sordum. O güvenilir bir râvidir dedi"[207].

Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241) *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*'inde ise bir başka râvi hakkında,

سَأَلت أبي عَن فرقد السَّبَخي فَقَالَ لَيْسَ هُوَ بِقَوي فِي الحَدِيث قلت هُوَ ضَعِيف قَالَ لَيْسَ هُوَ بِذَاكَ

"Babama Ferkad es-Sebehî'yi sordum. Hadiste güçlü olmadığını söyledi. Zayıf mı diye sordum. Çok da kuvvetli değil dedi"[208] ifadesine yer verilir.

Yine Tirmizî (ö. 279) *Sünen*'inde bir râvi hakkında şu açıklamayı yapar:

وَإِنَّمَا رَفَعَ هَذَا الْحَدِيثَ عَبْدُ الْكَرِيمِ بْنُ أَبِي الْمُخَارِقِ، وَهُوَ ضَعِيفٌ عِنْدَ أَهْلِ الْحَدِيثِ؛ ضَعَّفَهُ أَيُّوبُ السَّخْتِيَانِيُّ وَتَكَلَّمَ فِيهِ

"Bu hadisi Abdulkerîm b. Ebi'l-Mühârik Hz. Peygamber'e isnad ederek nakletmiştir. O, Ehl-i hadis nazarında zayıftır. Ebû Eyyûb es-Sahtiyânî onu zayıf olarak nitelemiş ve eleştirmiştir"[209].

Râvinin ismi zikredilmeksizin isnâdda sadece حَدَّثَنِي الثِّقَةُ "Bana güvenilir bir râvi nakletti" demek yeterli sayılmaz. Zira böylesi bir durumda tevsîk edilen söz konusu râvinin başkalarına göre zayıf sayılması muhtemeldir[210]. Ayrıca bir âdil râvinin bir başkasından rivayeti onu ta'dîl ettiği anlamına gelmez. Zira âlimlerin çeşitli sebeplerle zayıf râvilerden haber naklettikleri bilinen bir husustur[211].

Râvilerin farklı durumlarına göre rivayetlerinin değerini şöylece arz edebiliriz:

1- Kâfirlerin rivayeti: Kâfirlerin rivayeti kabul edilmez. Hatta dürüstlüğüyle ma'rûf olsalar dahi onlardan hadis alınmaz. Çünkü hadisler küffârdan alınmayacak derecede yüksek seviyeli bilgilerdir. Bununla birlikte kâfirken öğrenilen bir hadisin müslüman olduktan sonra nakledilmesi câizdir.

2- Çocukların rivayeti: Ergen olmayanların rivayeti kabul edilmez. Bununla birlikte çocukken öğrenilen hadislerin ergenlikten sonra rivayeti meşrûdur. Bir çocuğun hangi yaşından itibaren rivayetlerinin kabul edileceği ise tartışmalıdır. Dört-beş yaşlarına kadar hadis öğrenimini câiz görenler vardır. Hatta bu görüş

207 Yahya b. Maîn, *Târîh*, s. 103.
208 Ahmed b. Hanbel, *İlel*, I, 384.
209 Tirmizî, *Sünen*, I, 17.
210 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 110.
211 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 111.

genel kabule de mazhar olmuştur. Fakat her çocuğu kendine göre değerlendirmek daha uygun olur diyenler de vardır[212].

3- Delilerin rivayeti: Akıl sahibi olmayanların rivayeti makbul addedilmez.

4- Fâsıkların rivayeti: Büyük günah işleyenlere ya da küçük günahlarda ısrar edenlere fâsık denilir. Hz. Peygamber'e yalan söz nispet edenlerin rivayetleri kabul edilmez. Bunlar tevbe etseler dahi rivayetlerine itibar edilemeyeceği söylenmiştir. Hadis uydurmamakla birlikte normal hayatında yalan söyleyenlerin haberleri de kabul edilmez. Bundan tevbe edenlerin ise rivayetleri kabul edilir.

5- Mürûet sahibi olmayanların rivayeti: İnsanların kötü karşıladıkları fiilleri işleyen ya da güzel ahlâk sahibi olarak görülmeyecek tarzda davranan kişilerin haberleri kabul edilmez. Zira bu durum onların akıl ya da dindarlık açısından problemli olduklarını gösterir. Hadis râvileri cahil, rezil, ahlaksız ve terbiyesiz insanlar gibi davranamazlar.

6- Bid'at ehlinin rivayeti: Genel kabule göre sahip olduğu bid'at yüzünden tekfir edilen bid'at ehlinin rivayetleri kabul edilmese de İbn Hacer (ö. 852) konuyu şöyle açıklar:

والتحقيقُ أنه لا يُرَدُّ كُلُّ مُكَفَّرٍ ببدعةٍ؛ لأَنَّ كلَّ طائفةٍ تدَّعي أَنَّ مخالِفيها مبتدعةٌ، وقد تُبالغ فتكفِّر مخالفها، فلو أُخِذَ ذلك على الإِطلاقِ لاسْتَلْزَمَ تكفيرَ جميعِ الطوائفِ

"Doğrusu şudur ki bid'at sebebiyle tekfîr edilen herkesin rivayeti reddedilmez. Çünkü her fırka muhâlifinin bid'atçı olduğunu iddia etmektedir. Hatta mübalağaya kaçıp muhâlifini tekfîr etmektedir. Eğer bunu böyle kayıtsız kabul etsek bütün fırkaların kâfir olduğunu kabul etmemiz gerekir"[213].

Ona göre ancak dinin zarûrâtından birini inkâr edenlerin rivayeti reddedilir. Kâfir sayılmayanların rivayetlerinin ise makbul olup olmadığı tartışılmıştır. Bazıları reddedilir derken bazıları hadis uydurmayı helal görmeyenlerin rivayetleri kabul edilir demişlerdir. Çoğunluğun kanaati ise dâî olmayanların rivayetlerinin makbul addedileceği yönündedir:

تُقْبَلُ رِوَايَتُهُ إِذَا لَمْ يَكُنْ دَاعِيَةً، وَلَا تُقْبَلُ إِذَا كَانَ دَاعِيَةً »، وَهَذَا مَذْهَبُ الْكَثِيرِ أَوِ الْأَكْثَرِ مِنَ الْعُلَمَاءِ

"Eğer bid'at sahibi dâî değilse rivayetleri kabul edilir. Dâî ise kabul edilmez. Bu âlimlerden pek çoğunun hatta çoğunluğunun görüşüdür"[214].

212 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 130.
213 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 127.
214 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 114.

7- Mechûlün rivayeti: Hadis ve ilim talebiyle meşhur olmayan ve tanınmayan râvilere mechûl denilir. Sadece tek bir râvi vasıtasıyla hadisleri bilinen râviler de kimilerince mechûl sayılmışlardır. Şahsı tanınmayan râviye mechûlü'l-ayn, kendisi tanınmakla birlikte adâlet ve zabtı bilinmeyen râviye mechûlü'l-hâl denilir. Mechul râvilerin rivayetleri ya reddedilir ya da âdil ve zabıt oldukları tespit edilinceye kadar kabul edilmez.

8- Müdellisin rivayeti: Tesviye ve isnâd tedlîsine başvuranların rivayetleri, kullandıkları lafızlara bakılarak kabul ya da reddedilir. Eğer semâ ve kıraat yoluyla hadisi öğrendiklerine delâlet eden bir lafız kullanmışlarsa hadisleri kabul edilir. İnkıtâya delâlet edebilecek bir lafızla hadisi nakletmişlerse rivayetleri zayıf sayılır. Şuyûh tedlîsinde ise müdellisin bunu yapma amacına bakılır. Eğer zayıf olan hocasını gizleme amacı varsa rivayetleri yukarıdaki hükümlere tabi olur. Değilse diğer tedlîs çeşitlerine nazaran daha müsamahakâr bakılır.

9- Muhtelitin rivayeti: İnsanın yaşı ilerledikçe hâfızası gerilemeye ve bildiklerini unutmaya başlar. Yazdıkları defterlerinden hadis nakledenler ise gözlerini kaybettiklerinde ya da yazdıklarını yitirdiklerinde bir anda rivayetleri karıştırma durumuyla başbaşa kalabilmişlerdir. İşte böylesi hallerde râvilerin rivayetlerini bu halden evvel mi yoksa sonra mı naklettikleri önem kazanır. İhtilat sonrası yaptıkları rivayetler zayıf sayılır. Fakat daha sika râvilerce desteklenen rivayetlerine itibar edilir. İhtilat öncesi rivayetleri ise makbuldür.

Hadis râvilerinin ilk tabakasını sahâbe oluşturur. Ehl-i hadîse göre Hz. Peygamber'i mü'min olarak görüp bu hal üzere ölenlere sahâbî denilir. Fakat bazı âlimlere göre sahâbî olabilmek için Resûlullah'la birlikte bir iki sene geçirmek ve bir iki gazvesine katılmak gerekir. Ehl-i hadîs ise Resûlullah'ı çocukken bile olsa bir defa göreni sahâbî saymakta ama aralarında fazilet farkı olabileceğini düşünmektedir. Bugün için ehl-i hadîsin düşüncesinin İslâm dünyasına hâkim olduğu söylenebilir.

Ehl-i hadîse ve ulemânın çoğunluğuna göre sahâbenin adâleti sorgulanmaz. Onlar bütünüyle âdil sayılırlar:

الصحابة كلهم عدول

"Sahâbenin tamamı âdildir"[215].

Hz. Peygamber'e bile bile yalan söz isnâd etmeyeceklerine inanılır.

215 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 56.

ومعنى عدالتهم: أنهم لا يتعمدون الكذب على رسول الله

“Adaletlerinin anlamı Hz. Peygamber’e yalan söz nispet etmeyecekleridir”[216].

Bu hususta sahâbe hakkında nâzil olan övgü dolu âyetlere ve vârid olan methedici hadislere dayanılır. Allah ve Resûlü tarafından ta‘dîl edilmiş sayılırlar. Dolayısıyla kendileri gibi bir insanın ta‘dîline muhtaç değillerdir:

وَلَا يَحْتَاجُ أَحَدٌ مِنْهُمْ مَعَ تَعْدِيلِ اللَّهِ لَهُ إِلَى تَعْدِيلِ أَحَدٍ مِنَ الْخَلْقِ

“Onlardan herhangi biri Allah’ın ta‘dili varken insanlardan birinin ta‘diline muhtaç değildir”[217].

Her ne kadar Mâzerî (ö. 536) tarafından,

وَقَالَ الْمَازِرِيُّ فِي شَرْحِ الْبُرْهَانِ لَسْنَا نَعْنِي بِقَوْلِنَا: « الصَّحَابة عُدُولٌ » كُلَّ مَنْ رَآهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمًا مَا أَوْ زَارَهُ لِمَامًا، أَوِ اجْتَمَعَ بِهِ لِغَرَضٍ لهُ وَانْصَرَفَ، وَإِنَّمَا نَعْنِي بِهِ الَّذِينَ لَازَمُوهُ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ.

“Mâzerî, *Şerhu’l-Burhân*’da şöyle demiştir: Sahâne âdildir sözümüzle Resûlullah’ı herhabgi bir gün bir defa görenleri veya onu pek az ziyaret edenleri ya da bir amaçla yanına gelip gidenleri değil, onun yanında kalanları, onu savunanları ve ona yardım edenleri kastediyoruz”[218] değerlendirmesi yapılsa da ehl-i hadîs böyle düşünmemektedir diyebiliriz.

İslâm âlimleri arasında sahâbenin topyekün ta‘dîline itiraz edenler de vardır. Kanaatimizce sahâbenin bütünüyle ta‘dîli, sahâbe arasında meydana gelen siyasî kavgalardan, bunlara dayalı olarak ortaya çıkan bazı sahâbeyi tekfîr olgusundan, bir kısım sahâbîlere yönelik hakaretlerden, büyük günah işleyenlerin tekfîr edilip edilemeyeceğinden ve sahâbe ağır yara alırsa dinî kaynakların güvenilirliğini kaybedeceği olgusundan bağımsız değerlendirilemez:

قَالَ إِمَامُ الْحَرَمَيْنِ: وَالسَّبَبُ فِي عَدَمِ الْفَحْصِ عَنْ عَدَالَتِهِمْ: أَنَّهُمْ حَمَلَةُ الشَّرِيعَةِ؛ فَلَوْ ثَبَتَ تَوَقُّفٌ فِي رِوَايَتِهِمْ لَانْحَصَرَتِ الشَّرِيعَةُ عَلَى عَصْرِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَلَمَا اسْتُرْسِلَتْ عَلَى سَائِرِ الْأَعْصَارِ.

216 Muhammed Ebû Şuhbe, *Difâ‘ ani’s-sünne*, s. 92.
217 Sehâvî, *Fethu’l-Muğîs*, IV, 94.
218 Suyûtî, *Tedrîbü’r-râvî*, II, 675.

"İmâmü'l-Haremeyn şöyle demiştir: Onların adâletlerinin araştırılmamasının sebebi dinin sonraki nesillere aktarıcısı olmalarıdır. Eğer rivayetlerinin kabulünde tevakkuf etmek gerekirse din Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemle sınırlı kalır ve diğer asırlara sirayet etmez"[219].

Bu arada sahâbenin yalnızca adâlet bakımından sorgulanmadığını zabt açısından tenkide maruz kalabileceklerini ifade etmeliyiz. Bununla birlikte sahâbenin zabt yönünden de tenkid edilmediği görülmektedir. Hasılı hadis ilminde sahâbe tabakası cerh ve ta'dîl ilmine konu yapılmamıştır.

H. Hadis Rivayet Metodları

Hadis rivayeti belli usûllerle yapılır ve bu usûller rivayet esnasında kullanılan kimi lafızlarla belli edilmeye çalışılır. Hadis kaynaklarında rivayet esnasında kullanılan en yaygın rivayet lafzı 'عَنْ'dır. Bu lafzın delalet ettiği belirgin bir anlamı yoktur. Yani bu lafızla alınan hadisin hangi rivayet usûlüyle alındığı bilinemez. Yine bu lafız ittisale de inkıtâya da delâlet edebilir. Şöyle ki bu lafızla rivayet edilen habere muttasıl da munkatı da denebilir. Fakat hadis âlimleri aralarında muâsarat (birlikte bulunma ihtimali) olan râvilerin müdellis olmamaları kaydıyla عَنْ lafzıyla yaptıkları rivayetleri muttasıl saymışlardır. Ayrıca bu lafız daha çok hicrî bir ve ikinci asırlarda yaygındır. Hadis rivayeti sistematik ve profesyonel hale geldikçe diğer rivayet lafızları kullanılır olmuştur.

Bunun dışında حَدَّثَنَا "bize rivayet etti" ve أَخْبَرَنَا "bize haber verdi" de çokça kullanılan lafızlardır. Bu lafızlar, hoca ile öğrenci arasında hadis tahammül (öğrenimi) ve edası (öğretimi) bakımından yakın bir ilişki olduğunu ortaya koyar. Bu lafızların kullanımı hadis rivayetinin sistemli ve profesyonel yapıldığı dönemde daha yaygındır. Bu sözcükler hadislerin yazılı olarak kitaptan kitaba aktarımını işaret edebilmektedir. Bu işlemin hocadan hadisleri dinleyerek (semâ') ya da hocaya hadisleri okuyarak (arz veya kıraat) usulleriyle gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte söz konusu lafızların diğer hadis öğrenim ve öğretim metodlarıyla alınan rivayetler için de kullanıldığını söyleyebiliriz:

جوز الزهري، ومالك، وغيرهما، إطلاق حدثنا وأخبرنا في الرواية بالمناولة، وهو مقتضى قول من جعلها سماعاً، وحكي عن أبي نعيم الأصبهاني وغيره جوازه في الإجازة.

"Zührî, Mâlik ve başkaları حدثنا ve أخبرنا lafızlarının kayıt düşülmeksizin münâvele ile alınan rivayetlerde de kullanımını onaylamışlardır. Münâveleyi semâ' sayanların görüşleri bunu gerektirmektedir. Ebû Muaym el-İsbehânî'den ve

219 Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, II, 674.

başkalarından bu lafızların icâzetle alınan hadisler için de kullanılabileceği nakledilmiştir”[220].

Hadis rivayeti sekiz yoldan biriyle yapılır:

1- Hocadan Dinleme / Semâ‘ (السَّمَاعُ مَنْ لَفْظِ الشَّيْخِ):

Hocanın ezberinden ya da yazılı bir metinden hadisleri okuması öğrencilerin de hadisleri dinlemesi ve yazması şeklinde gerçekleşen rivayet modelidir. Çoğunluğa göre hadis rivayetinin en sağlam yolu semâ‘dır. Hadisler bu meclisin sonrasında hocanın aslî nüshasıyla ya da onunla karşılaştırılmış bir başka nüshayla kontrol edilir. Böylece yanlış veya eksiklerin olup olmadığı tetkik edilmiş olur. Bu usûlle alınan hadisler için حدثنا, أخبرنا, أنبأنا lafızları kullanılabilir.

2- Hocaya Okuma / Kıraat ya da Arz (الْقِرَاءَةُ عَلَى الشَّيْخِ):

Hoca dışında bir başkasının ezberinden ya da kitaptan hadisleri okuması ve hocanın dinlemesiyle gerçekleşen rivayet metodudur. Bu usûlle alınan hadisler için de حدثنا, أخبرنا, أنبأنا lafızları kullanılabilir. Fakat şu özel lafızların kullanıldığı da görülür:

قَرَأْتُ عَلَى فُلَانٍ، أَوْ قُرِئَ عَلَى فُلَانٍ، وَأَنَا أَسْمَعُ، فَأَقَرَّ بِهِ

“Falancaya okudum. Falancaya okunurken ben de dinliyordum, rivayetleri onayladı”.

3- Elden Verme / Münâvele (الْمُنَاوَلَةُ):

Hocanın, elindeki yazılı bir nüshayı öğrencisine verip ondan rivayet etmesine izin vermesidir. Âlimler bu tarz hadis aktarımlarını da semâ‘ ile eş tutmuşlardır.

4- Yazıp Gönderme / Kitâbet (الْمُكَاتَبَةُ):

Öğrencinin talebiyle ya da hocanın kendi arzusuyla hadis yazması ve huzurundaki ya da başka beldedeki öğrencisine ulaştırmasıdır. Fakat ne sözlü ne de yazılı olarak hadis rivayetine izin verildiği belirtilmez.

5- İzin Verme / İcâzet (الْإِجَازَةُ):

Belirli ya da belirsiz râvilere, belirli ya da belirsiz hadisler için rivayet izni vermekle gerçekleşen rivayet metodudur.

6- Öğrenciye Bildirme / İ‘lâm (إِعْلَامُ الرَّاوِي لِلطَّالِبِ):

Hocanın öğrencisine hadislerinin bulunduğu nüshayı göstermesidir.

7- Vasiyet (الْوَصِيَّةُ بِالْكُتُبِ):

220 Nevevî, *Takrîb*, s. 63.

Hocanın, ölümü ya da yolculuğu sırasında verilmek üzere öğrencisine kitaplarını vasiyet etmesidir.

8- Bulma / Vicâde (الْوِجَادَةُ):

Hocanın bizzat yazdığı anlaşılan bir nüshasını bulmaktır.

İ. Hadis Rivayetinde Râvi Tasarrufları

Râviler de insanoğlunun maruz kaldıkları beşeri zaafiyetlere düçar olmuşlardır. Onlar da yanlış görmüş, yanlış duymuş, yanlış algılamış, yanlış telaffuz etmiş ve bildiklerini unutmuşlardır. İmam Müslim (ö. 261) bu olguyu şöyle arz etmektedir:

فليس من ناقل خبر وحامل أثر من السلف الماضين الى زماننا وان كانوا من أحفظ الناس وأشدهم توقيا واتقانا لما يحفظ وينقل – الا الغلط والسهو ممكن في حفظه ونقله

"Geçmiş selefimizden günümüze kadar haber nakleden ve hadis öğrenen bütün râviler, isterlerse insanların hafızası en güçlüsü, ezberleyip naklettiklerini korumaya en düşkünü ve bu konuda en sağlamı olsunlar yine de ezberinde ve rivayetinde hata yapması ve yanılması mümkündür"[221].

Bu olgu hadislerin ilk râvileri olan sahâbeden itibaren başlamıştır. Hz. Âişe'nin pek çok sahâbînin rivayetlerini farklı gerekçelerle eleştirdiği hadis ehlince mâlumdur. Hatta Zerkeşî (ö. 794) bu konuyu ele alan *el-İcâbe li îrâdi mâ istedrekethu Âişe ale's-sahâbe* adında müstakil bir eser de kaleme almıştır:

> Hadislerin aktarımı sırasında bilinçli ve bilinçsiz râvi tasarrufları gerçekleşmiştir. Hadisleri değerlendirirken bu tasarrufları da göz önünde bulundurmak gerekir.

OKUMA PARÇASI
HZ. ÂİŞE'NİN HADİS RİVAYETİNE MÜDAHALELERİ

أَخْرَجَ الْبُخَارِيُّ ومُسْلِمٌ وَاللَّفْظُ لَهُ عَنْ عَمْرَةَ بِنْتِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ أَنَّهَا سَمِعَتْ عَائِشَةَ وَذُكِرَ لَهَا عَبْدُ اللهِ بْنُ عُمَرَ يَقُوْلُ إِنَّ الْمَيِّتَ لَيُعَذَّبُ بِبُكَاءِ الْحَيِّ فَقَالَتْ عَائِشَةُ يَغْفِرُ اللهُ لِأَبِي عَبْدِ الرَّحْمَنِ أَمَا إِنَّهُ لَيْسَ يَكْذِبُ ولَكِنَّهُ نَسِيَ أَوْ أَخْطَأَ إِنَّمَا مَرَّ رَسُوْلُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى يَهُوْدِيَّةٍ يُبْكَى عَلَيْهَا فَقَالَ إِنَّهُمْ يَبْكُوْنَ عَلَيْهَا وإِنَّهَا لَتُعَذَّبُ فِيْ قَبْرِهَا وَرَوَاهُ مُسْلِمٌ أَيْضًا عَن هِشَامِ بْن عُرْوَة عَنْ أَبِيْهِ نحوه بلفظ يرحم الله أبا عبد الرَّحْمَنِ سَمِعَ شَيْئًا ولَمْ يَحْفَظْ إِنَّمَا مَرَّتْ على رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

221 Müslim, *Temyîz*, s. 124.

جَنَازَةُ يَهُوْدِيٍّ وَهُمْ يَبْكُوْنَ عَلَيْهِ فَقَالَ أَنْتُمْ تَبْكُوْنَ وإِنَّهُ لَيُعَذَّبُ واعْلَمْ أَنَّ تَعْذِيْبَ الْمَيِّتِ بِبُكَاءِ أَهْلِهِ عَلَيْهِ رَوَاهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جَمَاعَةٌ مِّنَ الصَّحَابَةِ مِنْهُمْ عُمَرُ وَابْنُ عُمَرَ وَأَنْكَرَتْهُ عَلَيْهِمَا عَائِشَةُ وَحَدِيْثُهَا موافق لظاهر القرآن وهو قوله سبحانه {لا تزر وازرة وزر أخرى} وموافق لِلْأَحَادِيْثِ الْأُخَر فِيْ بُكَاءِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى جَمَاعَةٍ مِنَ الْمَوْتَى وَإِقْرَارُهُ عَلَى الْبُكَاءِ عَلَيْهِمْ وَكَانَ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَحْمَةً لِّلْعَالَمِيْنَ فمحال أن يفعل مَا يَكُوْنُ سببا لعذابهم أَوْ يقر عَلَيْهِ وهَذَا مرجح آخر لرِوَايَة عَائِشَة وعَائِشَة جزمت بالوهم واللائق لنا في هذا المقام التأويل وهو حمل الأحاديث المخالفة لها إما على من أَوْصَى بذَلِكَ فعَلَيْهِ إثم الوصية بذَلِكَ لِأَنَّهُ قَدْ تسبب إِلَى وجوده وإمَّا غيرذَلِكَ مِمَّا ذكره الْعُلَمَاء فِي كتبهم

“Buhârî ve Müslim –ki burada nakledilecek metin Müslim’den alınmadır-, Amra bnt. Abdirrahmân’dan rivayet etmiştir ki Amra, Hz. Âişe’den şunu işitmiştir: Hz. Âişe’ye Abdullah b. Ömer’in “Ölüye, yaşayanların ağlaması yüzünden azap edilir” dediği nakledildi. Bunun üzerine Hz. Âişe “Allah, Ebû Abdirrahmân’ı affetsin! Yalan söylemiyor ama unutmuş ya da yanılıyor. Hz. Peygamber, arkasından ağlanan bir yahûdî kadının mezarının yanından geçti. “*Onlar ağlıyor o ise kabrinde azap görüyor*” buyurdu. Bu hadisi Müslim, Hişâm b. Urve – Babası isnadıyla da nakletmiştir. O hadisin ibaresi şöyledir: “Allah Ebû Abdirrahmân’a acısın! Bir şey duymuş ama tam belleyememiş. Resûlullah’ın yanından bir yahûdî cenazesi geçti. Akrabaları ona ağlıyorlardı. “*Sizler ağlıyorsunuz, o ise azap görüyor*” buyurdu. Arkasından ağlayan ailesi sebebiyle ölüye azap edildiği konusunda Hz. Peygamber’den birkaç sahâbî rivayette bulunmuştur. Hz. Ömer ve İbn Ömer de onlar arasındadır. Hz. Âişe onların rivayetlerine karşı çıkmıştır. Onun sözü Kur’ân’ın zâhirî anlamına da daha uygundur. Çünkü Kur’ân’da “*Hiç kimse başkasının günahını yüklenmez*” buyrulmaktadır. Yine Hz. Âişe’nin sözü Hz. Peygamber’in pek çok ölünün arkasından ağladığını ve ağlamayı onayladığını ifade eden diğer hadislere de muvafıktır. Hz. Peygamber âlemlere rahmettir. Ölülere azap edilmesine sebep olacak bir fiili yapması ya da onaylaması imkânsızdır. Bu da Hz. Âişe hadisini tercihe şayan kılan bir başka unsurdur. Hz. Âişe açıkça yanıldıklarını söylemektedir. Bizim için burada te’vil yolunu tercih etmek daha uygun olacaktır. Yani Hz. Âişe’ye

> Hz. Âişe, haber nakleden sahâbîlerin hatalarını düzeltmesiyle meşhurdur.

muhalif hadisler ya arkasından ağlansın diye vasiyette bulunanlar hakkındadır ve söz konusu davranışa vasiyetiyle sebep olduğu için ölü de azap görmektedir ya da bu hadislerin âlimlerin eserlerinde zikrettikleri bir başka yorumu vardır"[222].

> Hadislerin neredeyse tamamı mânen nakledilmiştir.
>
> Yani hadislerin lafızları Resûlullah'a ait değildir.
>
> Hadis ilmi, hadislerin lafızlarının değil, manasının Hz. Peygamber'e aidiyetini tespite çalışmaktadır.

Hadisler, büyük oranda mânen rivayet edilmişlerdir. Yani Hz. Peygamber'den duyulan lafızlar ve cümleler aynıyla değil, aynı anlama gelecek mürâdifleriyle aktarılmıştır. Çünkü Hz. Peygamber döneminde hadislerin yazılı ve sesli kayıtları tutulamadığı için sahâbîler Hz. Peygamber'in sözlerini algılayabildikleri ve akıllarında tutabildikleri kadarıyla aktarmışlardır. Hatta anlaşıldığı kadarıyla bu durum uzun süre devam etmiştir. Zira sahâbe sonrası tâbiîlerin ve tebe-i tâbiîlerin de mânen rivayette bulunduklarını gösteren pek çok söz kaynaklarda nakledilmektedir[223].

Bu durum hadislerin büyük oranda Allah Resûlü'nün ağzından çıktığı gibi aktarılmadığını göstermektedir. Ayrıca ilk asırda sistematik ve profesyonel hadisçilikten bahsedilemediğinden yaklaşık bir asır boyunca da hadislerin büyük oranda mânen aktarıldığı açıktır. Hadis âlimlerinin Arapça'yı ve mânayı bozacak durumları bilmeyen kimselerin mânen rivayette bulunamayacağı yolundaki şartları esasen olmuş bitmiş bir durum için şart koymaktan başka bir şey değildir. Zira hadislerin aslında mânen rivayeti ilk asırda zaten gerçekleşmiştir. Ayrıca usûl eserlerinde konunun mânen rivayete cevâz verenler vermeyenler tarzında işlenmesi de kanaatimizce yersizdir. Çünkü âlimler ister cevâz versinler ister vermesinler hadisler zaten mânen nakledilmiştir:

"el-Kurtubî'nin dediği gibi "mâanayla rivayete cevaz veren görüş inşallah sahih olan görüştür." Çünkü Kur'an'ın sünnet yorumuna muhtaç insanlara, gönüllerin arzuladığı öyle olmakla birlikte, binlerce hadisi ezberleyip olduğu gibi aktarmak mecburiyeti getirmek, sünnetin bir tarafa bırakılmasını, Rasûüllah'ın içimizden çekilmesini söylemek ile aynı mânadadır. Zira böyle bir zaruret beşer fıtratını inkâr etmektir. *Bununla beraber mânayla rivayete cevaz verip vermemenin pratikte bir faydası olmamıştır*. Vakıa onları buna mahkum ettiği için, ümmetin büyük çoğunluğu mânayla rivayete cevaz vermeye mecbur kalmışlardır. Böyle bir zaruret karşısında yapacakları tek şey kalmıştı: Bu tür rivayetleri kabulde bir takım şartlar

222 Zerkeşî, *İcâbe*, s. 90-91.
223 Tâhir el-Cezâirî, *Tevcîhü'n-nazar*, II, 695.

koşmak. Ancak bu şartları koşmaya başladıkları zaman ile Hz. Peygamber'in vefatı arasında geçen uzun süre zarfında hadisler alacakları şekli almışlardı. es-Suyutî'nin belirttiği gibi özellikle Arap olmayan ravilerin bunda katkısı büyüktü"[224].

İslâm âlimleri mânayı bozmadıkça hadislerin mânen rivayetine onay vermişlerdir. Zira dînî kaynakları başka dillere aktarmak câiz olduğu gibi mânayı bozmayacak tarzda benzer lafızlarla aktarılması da uygun görülmelidir:

فَإِذا جَازَ الْإِبْدَال بلغَة أُخْرَى، فجوازه باللغة الْعَرَبِيَّة أولى

"Eğer başka dile çevirmek câiz ise bunun Arapça içinde yapılması daha uygundur"[225].

Kanaatimizce hadislerin hemen tamamı mânen nakledildiğinden hadislerin rivayetinde ihtiyatlı cümleler kurmak gerekir. Yani bu haberlerin doğrudan Hz. Peygamber'den duyulmuş gibi aktarılması ve anlaşılması yanlıştır. "Rivâyete göre…", "Kaynaklarda yer alan bir habere göre…", "Falanca kitapta nakledildiğine göre…" ve "Hz. Peygamber'e isnad edilen bir rivayete göre…" türünden ifadeler kullanmak en doğrusudur. *Hasılı hadisler aslında birer haberdir. Hem de lafzan değil mânen rivayet edilmişlerdir. Halbuki İslâm dünyasındaki algı hadislerin Hz. Peygamber'in sözü olduğu hatta ona da bunların vahyedildiği şeklindedir*. Bu algı kanaatimizce hem yanlış hem de dînî bilginin sıhhati konusunda kafa karışıklığına sebebiyet verdiği için sakıncalıdır. Maalesef İslâm dünyası Resûlullah'ın vefatından beri bu kafa karışıklığını aşamamaktadır.

OKUMA PARÇASI
HADİSLERİN MÂNEN RİVAYETİ

"Şu bir gerçektir ki, bugün bizlerin elinde Hz. Peygamber'in mübarek dudaklarından çıktığı haliyle muhafaza edilmiş bir tek hadis yoktur. Birkaç kelimelik rivayetlere varıncaya kadar durum budur"[226].

وَالْأَصَحُّ: جَوَازُ ذَلِكَ فِي الْجَمِيعِ، إِذَا كَانَ عَالِمًا بِمَا وَصَفْنَاهُ قَاطِعًا بِأَنَّهُ أَدَّى مَعْنَى اللَّفْظِ الَّذِي بَلَغَهُ ; لِأَنَّ ذَلِكَ هُوَ الَّذِي تَشْهَدُ بِهِ أَحْوَالُ الصَّحَابَةِ، وَالسَّلَفِ الْأَوَّلِينَ، وَكَثِيرًا مَا كَانُوا يَنْقُلُونَ مَعْنًى وَاحِدًا فِي أَمْرٍ وَاحِدٍ بِأَلْفَاظٍ مُخْتَلِفَةٍ، وَمَا ذَلِكَ إِلَّا لِأَنَّ مُعَوَّلَهُمْ كَانَ عَلَى الْمَعْنَى دُونَ اللَّفْظِ.

224 Enbiya Yıldırım, "Hadislerin Mana İle Rivayeti", s. 307-308.
225 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 120.
226 Enbiya Yıldırım, "Hadislerin Mana İle Rivayeti", s. 280.

“En doğrusu manen rivayetin hepsinde câiz olmasıdır. Eğer râvi anlattığımız gibi âlim ise ve kendisine ulaşan lafzın manasını tam olarak ifade ettiğinden emin ise manen rivayet edebilmelidir. Çünkü sahâbe ve selefin durumu buna işaret etmektedir. Aynı anlamı farklı lafızlarla naklettikleri çoktur. Çünkü lafza değil manaya önem veriyorlardı”[227].

وأما كلامه صلى الله عليه وسلم فيستدل منه بما ثبت أنه قاله على اللفظ المرويّ، وذلك نادر جدا، إنما يوجد في الأحاديث القصار على قلة أيضا فإن غالب الأحاديث مرويّ بالمعنى، وقد تداولتها الأعاجم والمولدون قبل تدوينها، فرووها بما أدّت إليه عباراتهم، فزادوا ونقصوا، وقدموا وأخروا، وأبدلوا ألفاظاً بألفاظ. ولهذا ترى الحديث الواحد في القصة الواحدة مرويّاً على أوجه شتى بعبارات مختلفة، ومن ثَمّ أنكر على ابن مالك إثباته القواعد النحوية بالألفاظ الواردة في الحديث

“Hz. Peygamber’in sahih olarak nakledilen sözünden anlaşılmaktadır ki o bizzat burada nakledilen sözü söylemiştir. Ancak bu tür rivayetler oldukça nadirdir. Sadece kısa hadisler böyledir ki onlar da azdır. *Hadislerin çoğu mânen aktarılmıştır*. Arap olmayanlar ve sonradan İslâm’a girenler hadisler tedvin edilmeden evvel onları dilden dile nakletmişlerdir. Onları dilleri döndüğünce aktarmışlardır. Eklemeler de eksiltmeler de yapmışlardır. Lafızları takdim te’hir de etmişlerdir. Onları başka lafızlarla da değiştirmişlerdir. Bu sebeple aynı olaya ait bir hadisin farklı lafızlarla değişik şekillerde nakledildiğini görürsün. Buradan hareketle İbn Mâlik’in nahiv kaidelerini hadislerdeki lafızlara dayanarak delillendirmesine karşı çıkılmıştır”[228].

“İkinci şarta gelince bütün ravileri sika, bütün senedleri sahih olan hadislerin lafzen rivayet edildiklerini söylemek imkanına sahip değiliz. Hadisçiler hadislerin ekseriyetinin mana ile rivayet edildiklerinde müttefiktirler”[229].

Hadislerin ihtisârı da bir başka râvi tasarrufudur. Buna taktî‘ de denilir. Yani hadislerin yalnızca bir bölümünün aktarılıp diğer kısmının rivayet edilmemesidir. *Aslında Hz. Peygamber’e atfen nakledilen hadisler zaten küçük birer metin olduklarından ihtisâren nakledilmişlerdir. Zira bu küçük cümleler aslında birer konuşmanın parçasıdırlar. Fakat çoğunlukla hadislerin önünde ve arkasında neler konuşulduğu anlatılmaksızın sadece ilgi çeken parça aktarılmıştır*. Hadislerin vürud sebeplerinin

227 İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadîs*, s. 214.
228 Suyûtî, *İktirâh*, s. 43.
229 Mehmet Görmez, “Hadislerde Delalet Sorunu”, s. 229.

çoğunlukla kaydedilmemiş olması bunun en önemli delillerinden biridir. Yine bir kaynakta uzun nakledilen bir haberin bir başka kaynakta kısa olması da hadislerin ihtisâr edildiğinin açık göstergesidir. Mânen rivayet gibi ihtisâr da mânayı bozmadıkça çoğunluk tarafından câiz görülmüştür. Tekrar etmek gerekirse hadislerin ihtisârı ister câiz görülsün ister görülmesin hadisler zaten ihtisâr edilmiş metinlerdir.

Hadisçiler farklı amaçlarla ihtisâr yaparak hadis nakletmişlerdir. Örneğin Ebû Dâvûd, *er-Risâle ilâ ehli Mekke*'sinde ihtisâr yapma sebebini şöyle açıklamıştır:

وَرُبمَا اختصرت الحَدِيث الطَّوِيل لِأَنِّي لَو كتبته بِطُولِهِ لم يعلم بعض من سَمعه وَلَا يفهم مَوضِع الْفِقْه مِنْهُ فاختصرت لذَلِك

"Bazen uzun hadisleri kısalttım. Çünkü onları uzun halleriyle yazsaydım onu işiten bazı kimseler fıkıh çısından neresine dikkat edeceğini bilip anlayamayabilirdi. Bu sebeple onları ihtisar ettim"[230].

Buhârî (ö. 256) de hadisleri çokça taktî‘ eden birisidir. Öyle ki bir hadisin birkaç yerde farklı bölümlerinin yazılması Buhârî'deki hadislerin sayısında farklı rakamlar verilmesine sebep olmuştur:

وَكثير مِمَّن يعد أَحَادِيث البُخَارِيّ يظنّ أَن مثل هَذَا الحَدِيث حديثان أَو أَكثر لاخْتِلَاف ابْتِدَاء الحَدِيث، فَمن ذَلِك قَالُوا عدَّة أَحَادِيثه بِغَيْر تكْرَار أَرْبَعَة آلَاف أَو نَحْوهَا، وَكَذَا ذكر ابْن الصّلاح وَالنَّوَوِيّ وَمن بعدهمَا، وَلَيْسَ كَذَلِك، بل إِذا حرر ذَلِك لَا يزِيد على ألفي حَدِيث وَخَمْسمِائة حَدِيث وَثَلَاثَة عشر حَدِيثا.

"Buhârî'deki hadisleri sayanların pek çoğu bu türden hadisleri iki ya da daha fazla hadis zannetmektedir. Çünkü bunların baş tarafı hep birbirinden farklıdır. Buna dayanarak Buhârî'deki hadislerin tekrarsız 4000 civarında olduğunu söylemişlerdir. İbnü's-Salâh, Nevevî ve sonraki bazı âlimler böyle ifadeler kullanmışlardır. Halbuki durum böyle değildir. Eğer bu anlattığım duruma dikkat edilirse hadislerin sayısı 2513'ü aşmaz"[231].

Râvi tasarruflarından birisi de tashif ve tahriftir. Tashif ve tahrif, hadislerde bulunan bazı kelimelerin yanlış okunması anlamına gelir. Böylesi hadislere ise musahhaf ve muharref denilir. Yanlışlık, harflerin ya da harekelerin okunmasından kaynaklanıyor olabilir. Özellikle hadis rivayetinin yaygın olarak sürdüğü

230 Ebû Dâvûd, *Risâle*, s. 24.
231 Aynî, *Umdetü'l-kâri*, I, 201.

dönemlerde Arap yazısının gelişmemişliği, râvilerin okuma yazma bilme durumu ve Arapça bilgi düzeyleri oldukça ehemmiyet arz ediyor idi. Eğer bu açılardan eksikliği bulunan bir râvi hadisi doğrudan hocasının ağzından işitip öğrenmemiş ya da sadece defterlere güvenerek hadis alıp nakletmiş ise lafızlarda hataya düşmesi kuvvetle muhtemel olmaktaydı.

وأكثر ما يقع ذلك لمن أخذ من الصحف

"Tashif ve tahrif en fazla sahîfelerden hadis nakledenlerce yapılırdı"[232].

Bu yüzden sahafî adı verilen ve sadece defterlere güvenerek hadis nakleden kişilere karşı uyarılarda bulunulmuştur. Hadis rivayetinde böylesi hataların yaygınlığı Ahmed b. Hanbel (ö. 241) tarafından şöyle vurgulanmıştır:

وَمَنْ يَعْرَى مِنَ الْخَطَأِ وَالتَّصْحِيفِ؟

"Hatadan ve tashiften kim azade kalabilmiş ki?"[233]

Tashif, râvi isimlerinde olabildiği gibi hadis metninde de olabilmektedir. Bu sebeple hadislerde tashif olup olmadığını anlamak için bir hadisin farklı tariklerini karşılaştırmak gerekir. Örneğin bir rivayette,

أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - احْتَجَمَ فِي الْمَسْجِدِ

"*Resûlullah mescide hacamat oldu (ihteceme)*"

ifadesi geçmektedir. Halbuki burada احْتَجَمَ (ihteceme / hacamat oldu) değil احْتَجَرَ (ihtecere / oda edindi) kelimesi bulunmalıydı. Râvi İbn Lehîa, hadisi hocasından dinlemeyip sadece defterden aldığı için kelimenin son harflerini yanlış okumuştur[234].

Râvi tasarruflarından biri de idrâctır. İdrâc esasen hadisin isnâdında ya da metninde olmayan bir ifadenin hadise dahilmiş gibi aktarılmasıdır:

أن يُدخلَ أحدُ الرواةِ في الحديث كلاماً من عنده بِدُون بيانٍ إما: تفسيراً لكلمة، أو استنباطاً لحكم، أو بياناً لحكمة

"Râvilerden birinin herhangi bir açıklama yapmaksızın bir kelimeyi tefsir, bir hükmü istibat ya da bir hikmeti beyan sadedendi hadise kendi sözünü katmasıdır"[235].

232 Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs*, s. 170.
233 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 279.
234 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 280.
235 Useymîn, *Mustalahu'l-hadîs*, s. 17.

Böylesi hadislere “müdrec” denilir. İdrâc senette de metinde de olabilmektedir. Metindeki idrâclar çoğunlukla garîb (anlamı fazla bilinmeyen) bir kelimenin açıklaması şeklindedir[236].

Mesela,

كان النبي صلى الله عليه وسلّم يتحنَّثُ في غار حراء الليالي ذوات العدد، والتحنُّث التعبد …

“*Hz. Peygamber Hira mağarasında birkaç gece ibadet ederdi (yetehannesü). Tehannüs, ibadet etmek anlamındadır (taabbüd)*”

rivayetinde والتحنُّث التعبد kısmı idracdır[237].

Bazen idrâc hadisten hareketle yapılan bir tavsiye ya da fetvâ şeklinde de gerçekleşebilmektedir. Örneğin,

إن أمتي يُدعون يوم القيامة غُرًّا محجلين من أثر الوضوء، فمن استطاع منكم أن يُطيل غرته وتحجيله فليفعل

“*Ümmetim Kıyamet günü yüzleri ve kolları nurlu getirilecek. Bu aldıkları abdest sebebiyle olacak. Kim yüzündeki ve kollarındaki nuru artırmak isterse bunu yapsın*”

rivayetinde فمن استطاع منكم أن يُطيل غرته وتحجيله فليفعل / “*Kim yüzündeki ve kollarındaki parlaklığı artırmak isterse bunu yapsın*” kısmı idrâcdır[238].

Hadislerde idrâc olup olmadığı rivayetlerin karşılaştırılmasıyla ya da konunun uzmanlarının beyanlarıyla anlaşılabilmektedir. Örneğin,

نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ بَيْعِ الثَّمَرَةِ حَتَّى يَبْدُوَ صَلاحُهَا، وَكَانَ إِذَا سُئِلَ عَنْ صَلاحِهَا قَالَ: حَتَّى تَذْهَبَ عَاهَتُهَا

“*Resûlullah olgunlaşma emaresi göstermemiş meyvenin dalında satılmasını yasakladı*. Olgunlaşma emaresi nedir diye sorulduğunda “Afete düçar olma ihtimalinin kalkması” dedi”

rivayetinde meyvelerin olgunlaşma emaresi sorulan kişinin Hz. Peygamber olduğu zannediliyor. Halbuki bir başka rivayetten bu kişinin Abdullah b. Ömer olduğunu tespit edebiliyoruz[239]:

---

236 Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, s. 297.
237 Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, I, 318.
238 Useymîn, *Mustalahu'l-hadîs*, s. 18.
239 Hatîb el-Bağdâdî, *Fasl*, s. 116.

نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ بَيْعِ الثَّمَرَةِ حَتَّى يَبْدُوَ صَلاحُهَا وَعَنْ بَيْعِ النَّخْلِ حَتَّى يَسْتَبِينَ صَلاحُهُ قِيلَ لابْنِ عُمَرَ مَا صَلاحُهُ؟ قَالَ: تَذْهَبُ عَاهَتُهُ

"*Resûlullah olgunlaşma emaresi göstermemiş meyvenin ve görülür hale gelmemiş hurmanın dalında satılmasını yasakladı*". İbn Ömer'e olgunlaşma emaresi nedir diye sorulduğunda "Afete düçar olma ihtimalinin kalkması" dedi".

Râvilerin bazı rivayetlerde birbirlerinden farklı fazla ibarelere yer verebildikleri de görülebilmektedir. Bu fazla ibarelere "ziyâdetü's-sika" denilir. Yani aynı hadisin farklı versiyonları karşılaştırıldığında birinde diğerlerinden fazla bir ibarenin yer aldığı görülebilmektedir. Bu durumda diğerleri mi eksik yoksa o rivayet mi fazlalık içeriyor tartışması gündeme gelmektedir. Eğer ziyâde ifade sika bir râvi tarafından nakılediliyorsa diğer rivayetlerde söz konusu ifadenin olup olmamasına bakılmaksızın ziyâde kabul edilmektedir. Yani sikanın ziyâdesi makbuldür:

وَمَذْهَبُ الْجُمْهُورِ مِنَ الْفُقَهَاءِ وَأَصْحَابِ الْحَدِيثِ فِيمَا حَكَاهُ الْخَطِيبُ أَبُو بَكْرٍ: أَنَّ الزِّيَادَةَ مِنَ الثِّقَةِ مَقْبُولَةٌ

"Hatîb'in aktardığına göre fakihlerin ve hadisçilerin çoğunluğu sikanın ziyadesini makbul saymıştır"[240].

Mesela,

وَجُعِلَتْ لَنَا الْأَرْضُ مَسْجِدًا وَطَهُورًا

"*Yeryüzü bizim için temiz ve ibadet mekanı kılındı*"

hadisinin bazı versiyonları şöyledir:

جُعِلَتْ لَنَا الْأَرْضُ مَسْجِدًا، وَجُعِلَتْ تُرْبَتُهَا لَنَا طَهُورًا

"Yeryüzü bizim için ibadet mekanı kılındı. Toprağı da bizim için temizlik malzemesi yapıldı"

Bu hadislerde وَجُعِلَتْ تُرْبَتُهَا لَنَا / "Toprağı da bizim için yapıldı" kısmının ziyâdetü's-sika olduğu beyan edilmiştir[241].

Râvi tasarruflarından birisi de mevkûf bir haberin merfûlaştırılmasıdır. Bu bilinçli de bilinçsiz de olabilmektedir. Yani bazı râviler bilinçli olarak mevkûf bir haberi merfû hale getirmişlerdir ki onlara raffa' denilir. Mesela,

240 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 85.
241 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 87.

أَخْوَفُ مَا أَخَافُ عَلَيْكُمْ كُلُّ مُنَافِقٍ عَلِيمُ اللِّسَانِ

"Hakkınızda en çok korktuğum kimseler dil bilen münafıklardır"

sözü kimi râvilerce Hz. Ömer'e nispet edilirken bazılarınca merfû olarak rivayet edilmiştir. Dârekutnî (ö. 385) mevkûf haberi daha doğru bulmaktadır[242].

Yine meşhur olan,

مَنْ وَجَدَ سَعَةً فَلَمْ يُضَحِّ فَلَا يقربن مصلانا

"Kimin imkânı olur da kurban kesmezse mescidimize yaklaşmasın"

rivayeti hakkında İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852) şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

أخرجه بن مَاجَهْ وَأَحْمَدُ وَرِجَالُهُ ثِقَاتٌ لَكِنِ اخْتُلِفَ فِي رَفْعِهِ وَوَقْفِهِ وَالْمَوْقُوفُ أَشْبَهُ بِالصَّوَابِ

"İbn Mâce ve Ahmed bu hadisi rivayet etmiştir. Râvileri sikadır. Fakat merfû mudur mevkûf mudur ihtilaf edilmiştir. Mevkûf olması daha muhtemeldir"[243].

OKUMA PARÇASI
SAHÂBE SÖZLERİNİN REF' EDİLMESİ

"Konumuzla ilgili hadisleri ele almadan önce, sahâbe fetvalarının da merfûlaşabildiği ile ilgili kaynaklarımızda bazı tespitlerin bulunduğuna dikkat çekmek isteriz. Mesela İbn Adî (ö. 365/976) bu konuyla ilgili şöyle bir hadis nakletmektedir: Bize Muhammed b. Ubeydullah'ın, Yemân b. Sa'îd ⇐ Vekî' b. el-Cerrâh ⇐ Muâfâ b. İmrân ⇐ Mugîre b. Ziyâd ⇐ Atâ ⇐ İbn Abbâs isnâdıyla rivâyet ettiğine göre Hz. Peygamber (s) ‚cenazenin namazının kılınmasına yetişir de, o an da abdestin yoksa, hemen teyemmüm abdesti al.' buyurmuştur. İbn Adî akabinde bu hadîsin merfû olarak rivâyetinin gayr-ı mahfûz olduğunu, İbn Abbas'tan (ö. 68/687) mevkûf olarak rivayetinin isâbetli olduğunu belirtmektedir"[244].

"Hadislerin rivâyetinde ref' problemi bağlamında en önemli hususlardan birisinin sahâbenin yaptığı tefsirlerin Hz. Peygamber'e (s) isnâd edilmesi meselesi olduğunu düşünmekteyiz. Yukarıda bazı örneklerden yola çıkarak söz konusu hususu ortaya koymaya çalıştık. Örneklerimizde görüldüğü üzere, günümüzde

242 Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, II, 246.
243 İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, X, 3.
244 Hüseyin Akgün, "Sahâbe Tefsirinin Hz. Peygamber'e İsnâdı Meselesi", s. 24.

anlamı problemli olduğu düşünülen bazı tefsirlerin aslında Hz. Peygamber'e ait olmadığı, bunların sahâbeye ait olduğu yönünde güçlü deliller bulunmaktadır. Sahâbenin tefsirlerinin kaynağının ise, genelde naslardan çıkarımlar veya İsrâiliyat olduğunu söyleyebiliriz.

Tefsirdeki ref' olgusunun, umumiyetle sahâbe sonrası neslin gerek şifâhî, gerekse yazılı zabt hatalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmış bir problem olduğu sonucuna vardık. Bazen mezhebî tartışmaların da bunda rolü olduğunu gördük. Ayrıca aynı hadisin hem merfû, hem de mevkûf rivâyeti söz konusuysa, bunların çoğunlukla aslının mevkûf olup, sonradan ref' edildikleri kanaatine ulaştık. Ancak bu, sahâbe fetvaları ve tefsirlerinin bir kısmının kaynağının Hz. Peygamber olduğu gerçeğini değiştirmemektedir"[245].

Râvi tasarruflarından biri de mürsel bir hadisin muttasıl hale getirilmesidir. Bu da bilinçli ya da bilinçsiz yapılabilmektedir. Mesela Tirmizî (ö. 279) bizzat kendisinin naklettiği bir haberi şöyle değerlendirmektedir:

حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عُمَرَ قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: «كَانَ أَحَبُّ الشَّرَابِ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الحُلْوَ البَارِدَ» : هَكَذَا رَوَى غَيْرُ وَاحِدٍ عَنْ ابْنِ عُيَيْنَةَ مِثْلَ هَذَا، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ، وَالصَّحِيحُ مَا رُوِيَ عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُرْسَلًا

"İbn Ebî Ömer, Süfyân b. Uyeyne – Ma'mer – Zührî – Urve isnadıyla Hz. Âişe'nin şöyle dediğini bize aktardı: "Resûlullah'ın en sevdiği içecek soğuk şerbet idi". Birçok kişi İbn Uyeyne'den Ma'mer – Zührî – Urve – Hz. Âişe isnadıyla bu haberi nakletmiştir. Halbuki doğrusu Zührî – Resûlullah isnadıdır. Yani haber mürseldir"[246].

Netice itibariyle hadisler çeşitli şekillerde râvi tasarruflarına maruz kalmış metinlerdir. Hatta mânen rivayet ve ihtisar olgusu düşünüldüğünde hadisler bizzat sahâbeden itibaren râvilerce oluşturulmuş metinlerdir diyebiliriz.

J. Hadis İlimleri

Hadisler hem isnad hem de metin açısından pek çok ilmin konusu olmuştur. Râviler hakkında cerh ve ta'dil ilmi, isnaddaki gizli kusurlar hakkında ilel ilmi,

245 Hüseyin Akgün, "Sahâbe Tefsirinin Hz. Peygamber'e İsnâdı Meselesi", s. 48.
246 Tirmizî, *Sünen*, IV, 307.

hadislerin diğer bilgi kaynaklarıyla ve hadislerle çelişkisiyle alakalı ihtilâfu'l-hadîs ilmi ve hadis metinlerindeki bilinmeyen kelimelerle ilgili garîbü'l-hadîs ilmi geliştirilmiştir.

1. Cerh ve ta'dîl

Hadisler iki parçadan müteşekkildir. *İsnâdı olmayan bir metin, hadis sayılmamaktadır*. İsnâdda ise metnin râvileri sırasıyla yer almaktadırlar. Hadislerin isnâd kısmı onların sıhhatine hükmedebilmek için ilk bakılan noktadır. İsnâdın sıhhatine hükmedebilmek için ise râvilerin birbirleriyle bağlantısı ile adâlet ve zabt sıfatı taşıyıp taşımadıklarının tespiti gerekmektedir. Râvilerin âdil ve zâbıt olup olmadıklarının nasıl tespit edileceği cerh ve ta'dîl ilminin konusudur. Hadis âlimlerinin önemli bir bölümü râvilerin, râvilik vasfıyla ilgili çeşitli eserler vücûda getirmişlerdir.

Cerh ve ta'dîl ilminin temel bilgilerini şöylece arz edebiliriz:

1) Hicrî ilk asırda profesyonel ve sistematik hadisçilikten söz edilemeyeceğinden haber aktaranların da profesyonel ve sistematik değerlendirmeye tabi tutuldukları söylenemez. Bununla birlikte şahsî isteğe bağlı ve sınırlı olmak üzere râvilerin cerh ve ta'dîle tabi tutulmaları, hadislerin rivayet edilmeye başlandığı erken dönemlere kadar geri gider. Çünkü güvenilmez kişilerden hadis alınıp nakledildiği, bunda bir beis görülmediği iddia edilemez. Kur'ân'da apaçık fasıkların vereceği haberlere karşı ihtiyatlı olunması emredilmektedir:

يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ

"*Ey iman edenler! Bir fâsık size bir haber getirince onu araştırın! Yoksa cahilce birilerine zarar verir yaptığınıza pişman olursunuz*"[247].

İbn Sîrîn'in (ö. 110) meşhur sözü râvilerin çok erken dönemlerden itibaren tetkik edildiğini ortaya koymaktadır:

لَمْ يَكُونُوا يَسْأَلُونَ عَنِ الْإِسْنَادِ، فَلَمَّا وَقَعَتِ الْفِتْنَةُ، قَالُوا: سَمُّوا لَنَا رِجَالَكُمْ، فَيُنْظَرُ إِلَى أَهْلِ السُّنَّةِ فَيُؤْخَذُ حَدِيثُهُمْ، وَيُنْظَرُ إِلَى أَهْلِ الْبِدَعِ فَلَا يُؤْخَذُ حَدِيثُهُمْ

"İsnad sorulmazdı. Fitne zuhûr edince râviler sorulmaya başlandı. Ehl-i sünnet râvilerin hadisleri alındı, ehl-i bid'at olanların ki alınmadı"[248].

247 Hucurât 49/6.
248 Müslim, *Sahîh*, I, 15.

2) Hicrî ikinci asırda cerh ve ta'dîl önemli bir aşamaya gelmiştir.

3) Hicrî üçüncü asırdan itibaren ise ricâl edebiyatının en kıymetli kaynakları ortaya çıkmıştır. İbn Sa'd'ın (ö. 230) *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sı, Yahya b. Maîn'in (ö. 233) *Târîh*'i, Ali b. el-Medînî'nin (ö. 234) *Kitâbü'd-Duafâ*'sı, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241) *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*'i, Buhârî'nin (ö. 256) *et-Târîhu'l-kebîr*'i ve *ed-Duafâu's-sağîr*'i ve Fesevî'nin (ö. 277) *el-Ma'rife ve't-târîh*'i ilk akla gelen birkaç eserdir. Daha sonraki asırlarda hadisçiler râvileri, yaşadıkları yerler, tabakaları, güvenilirlik dereceleri, rivayetlerinin bulunduğu kitaplar, isimlerinin benzerliği, akrabalıkları, akran olup olmamaları, rivayetlerinin azlığı çokluğu vs. gibi ölçülere göre hacimli eserlerde tasnife tabi tutmuşlardır.

4) Cerh ve ta'dîl ilmi ile bu ilme ait eserler başka hiçbir millete nasip olmayan hacimde ve niteliktedir. Bu eserlerin içerdiği bilgiler küçümsenemeyecek seviyededir. Hadis râvilerinin ve ulemânın bu kadar ayrıntılı bir şekilde incelenmesi ve bu bilgilerin hacimli eserlerde kaydedilmesi hayret vericidir ve takdire şayandır.

5) Cerh ve ta'dîl gıybet değildir.

أَن غيبَة الرجل حَيا وَمَيتًا تُبَاح لغَرَض شَرْعِي لَا يُمكن الْوُصُول إِلَيْهِ إِلَّا بهَا

"Gıybet dışında ulaşılması mümkün görünmeyen dîni bir amaçla ölü ya da diri bir kimsenin gıybetini yapmak mubahtır"[249].

Dinin korunması zarûretine binaen cerh ve ta'dîlin cevâzına hükmedilmiştir. Bilakis bu ilimle uğraşmak Allah'a, resûlüne ve müslümânlara karşı vazifeyi samimiyetle yapmak sayılmıştır.

6) Cerh ve ta'dîl âlimleri mütesâhil, mütevassıt ve müteşeddid diye üç kısma ayrılır. Bazıları râvileri güvenilir saymaya eğilimli iken bazıları küçük kusurları sebebiyle râvileri zayıf addetmeye meyyaldir. Halbuki bu noktada mutavassıt olmak gerekir. Zira zayıf bir râviyi ta'dîl etmek dine zayıf bilgilerin girmesine sebep olur. Güvenilir bir râviyi cerhetmek ise bir müslüman hakkında yanlış bilgiler vermek olur.

7) Cerh ve ta'dîl yapacak kişinin âlim, takva ve vera sahibi, dürüst, taassuptan uzak, cerh ve ta'dîl sebeplerini bilen biri olması gerekir. Böyle olmayanların cerh ve ta'dîli geçersizdir.

"Cerh ve ta 'dîl ilmi Müslümanlara hâstır.

Ricâl edebiyatı hayret verici boyuttadır.

Ricâl âlimleri râvileri değerlendirirken farklı derecelerde hassasiyet göstermişlerdir."

249 Leknevî, *Ref'*, s. 53.

Bununla birlikte hadis âlimlerinin zaman zaman itikâdi ve amelî noktalarda farklı mezheplere sahip ulemâya karşı menfî tavır takındıkları görülür. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852) bu hususu şöyle vurgulamıştır:

والآفةُ تَدْخل في هذا تارةً مِن الهَوى والغرضِ الفاسدِ. وكلامُ المتقدِّمينَ سالِمٌ مِن هذا، غالباً. وتارةً مِن المخالفةِ في العَقائدِ، وهُو موجود كثيراً، قديماً وحَديثاً

"Bu işte bazen hevâ ve kötü amaç yüzünden yanlışlıklar yapılabilmektedir. Eski âlimlerin sözleri çoğunlukla bundan âzâdedir. Bazen de itikatta ki görüş ayrılıkları sebebiyle yanlışlık yapılmaktadır. Bu hem eski hem de yeni âlimlerin sözlerinde bolca mevcuttur"[250].

8) Sebebi açıklanmış cerh ve ta'dîl makbuldür. Sebebi açıklanmamış ta'dîl de kabul edilir. Cerh ise müfesser yani sebebi beyan edilmiş olmadıkça kabul edilmez. Çünkü bir kişiye göre cerh sebebi olan bir husus başkasına göre cerhedilmeyi gerektirmeyebilir. *Cerh ve ta'dîl için kural böyle belirlenmekle birlikte kaynaklarımızdaki cerhlerin ve ta'dîllerin neredeyse tamamen gerekçesiz ve sebepsiz olduğu görülmektedir*. Ayrıca ta'dîl için sebep açıklanma şartı aranmayınca kimin neye dayanılarak hadis rivayet edebilir bulunduğu meçhul kalmaktadır. Dolayısıyla hicrî birinci ya da ikinci asırda yaşamış herhangi bir râvi hakkında hicrî üçüncü ya da daha sonraki asırlarda yaşamış bir müellifin eserinde "sika / güvenilir" ifadesiyle isnad tenkidi yapılmaya çalışılmaktadır. Bu durum hadis ve ricâl ilminin zaaf noktalarındandır.

9) Cerh ve ta'dîl bir kişi tarafından yapılmış olsa bile makbuldür. Yani râviler hakkında mutlaka birkaç kişinin görüşünün bulunması gerekmemektedir. Kadınların ve kölelerin de cerh ve ta'dîli geçerlidir.

10) Eğer bir râvi hakkında hem cerh hem de ta'dîl ifadeleri kullanılmış ise cerh mukaddemdir. Cerh ve ta'dîl âlimleri çoğunlukla râvilerin vasıfları konusunda ittifak edebilmişlerdir. Zehebî (ö. 748) âlimlerin bu konudaki durumunu şöyle ifade etmiştir:

لمْ يَجتمع اثْنانِ مِن عُلماءِ هذا الشَّأنِ قطُّ على توثيقِ ضعيفٍ، ولا على تضعيفِ ثقةٍ

"Bu ilim erbabından iki kişi, zayıf bir râviyi sika diye tanıtma ya da sika bir râviyi zayıf sayma konusunda kesinlikle aynı görüşü vermemiştir"[251].

---

250 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 258.
251 Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, I, 363.

Fakat yine de râviler hakkında ihtilâflı değerlendirmelerin yapıldığı da bir vakıadır. Yani bir âlimin güvenilir saydığı râviyi bir başkası güvenilmez bulabilmiştir.

11) Râviler hakkında pek çok cerh ve ta'dîl lafzı kullanılmıştır. En üst mertebedekiler için,

ثَبت حجَّة وَثَبت حَافظ وثقة متقن وثقة ثِقَة

gibi ibareler kullanılır. En alttakiler için ise,

دجال كَذَّاب اَوْ وَضاع يضع الحَدِيث

ifadeleriyle cerh yapılır. Bunlar arasındakiler için ise farklı lafızlar kullanılmıştır.

OKUMA PARÇASI
CERH VE TA 'DÎLİN ELEŞTİRİSİ

"Rical kitaplarında birtakım haksız, tarafgir, hatalı cerh ve ta'diller yer almaktadır. Bunlar cerhedenin müteşeddid, mecruh, mezhep mutaassıbı, dikkatsiz oluşu veya cerhettiği kişiye düşmanlık beslemesi gibi sebeplerden kaynaklanmaktadır. Hadis ilminde İmam lakabıyla anılmağa layık görülmüş olan muhaddisler dahi bazan cerh ve ta'dilde tarafsız kalamamışlardır. Ta'dilde isabetsizlik ise tesahülden, aynı mezhebe mensup olmaktan veya dostluktan ileri gelebilir. Fakat ta'dilde isabetsizliğin örneklerine, tesahülden kaynaklananlar dışında pek fazla rastlanmamaktadır. Buna dayanarak diyebiliriz ki cerh, ta'dile nisbeten daha fazla istismar edilmiştir. Bu da istismar konusu olarak cerhin daha müsaid olmasından ileri gelmektedir.

Cerh ve ta'dil kitaplarından ravilerin durumunu tesbit edeceklerin, cerh ve ta'dildeki tarafgirlik ve hatalara karşı çok dikkatli olup, aynı ravi hakkında birden çok ve değişik kaynaklara müracaat etmeleri gerekir. Böylece isabetli bir karar vermek mümkün olacaktır"[252].

2. İlelü'l-Hadîs İlmi

İllet sahîh gibi görünen bir hadiste bulunan gizli kusurdur:

وَهِيَ عِبَارَةٌ عَنْ أَسْبَابٍ خَفِيَّةٍ غَامِضَةٍ قَادِحَةٍ فِيهِ

"İllet, hadise zarar veren gizli bir sebeptir"[253].

252 Selahaddin Polat, "Cerh ve Ta'dilin Tenkidi", s. 247-248.
253 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 90.

diye tarif edilir. Bununla birlikte hadisin zayıf sayılmasına sebep olan açık kusurlara da illet denildiği anlaşılmaktadır. İlelü'l-hadîs kitaplarının içeriği de bu ikinci görüşü desteklemektedir. Bu tür kusurlar, hadis ilminin en önemli otoritelerince tespit edilebilmektedir. Haberlerin karşılaştırılmasıyla illetlerin belirlenmesi kolaylaşmaktadır:

الْبَابُ إِذَا لَمْ تُجْمَعْ طُرُقُهُ لَمْ يَتَبَيَّنْ خَطَؤُهُ

"Bir konudaki hadislerin bütün isnadları bir araya toplanmazsa hatanın nerede olduğu anlaşılamaz"[254].

Eğer bir rivayet meşhur olması gereken bir konuda ferd ise ya da başka güvenilir âlimlerin rivayetleriyle çelişiyorsa illet barındırdığından kuşku duyulur. Mevkûf bir haberin merfû olarak nakledilmesi, mürsel bir hadisin muttasıl rivayeti, bir râvinin haberinin başkasına isnâd edilmesi, hadislerin birbiri içine girmesi, zayıf, muhtelit, müdellis ve meçhul râviler en fazla karşılaşılan illetlerdir. İlel kitaplarında uydurma haberlere işaret edildiği de görülür. Mesela,

مَنْ صَلَّى بَعْدَ المَغْرِبِ سِتًّا، غُفِرَ لَهُ بِهَا

"Akşam namazından sonra altı rekât namaz kılan bağışlanır".

hadisi hakkında Ebû Zür'a'nın (ö. 264) uydurmaya benziyor dediğini İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327) *İlelü'l-hadîs*'inden öğrenmekteyiz[255].

Aynı eserde,

أَنَّهُ كَانَ لا يَعُودُ مَرِيضًا إلا بعدَ ثلاثة أيام

"Hz. Peygamber hastayı üç günden sonra ziyaret ederdi".

rivayeti hakkında batıl ve uydurma olduğu yorumu yapılmıştır[256].

Bu konuda İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327) *İlelü'l-hadîs*, Dârekutnî'nin (ö. 385) *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye* ve İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597) *el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye* adlı eserleri bulunmaktadır.

3. İhtilâfü'l-Hadîs

Hadislerin zaman zaman Kur'ân, ma'rûf sünnet, başka hadisler, sahâbe sözleri ve akıl ile çeliştiği görülmektedir. Aslında bu durum hadislerin Hz. Peygamber'e

254 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 91.
255 İbn Ebî Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, II, 51.
256 İbn Ebî Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, VI, 211.

aidiyetinin kesin olmadığını, râvilerce ona isnad edilmiş bilgiler olduğunu gösteren temel delillerden biridir. Bu çelişkiler hadisçilerin dışındaki ve karşısındaki gruplarca hadisçilere karşı kullanılmıştır. Hadisçilerin rivayet ettikleri haberlerle müslümanları bölüp parçaladıkları iddia edilmiştir. İbn Kuteybe (ö. 276) *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs* adlı eserine şöyle başlamaktadır:

فَإِنَّكَ كَتَبْتَ إِلَيَّ تُعْلِمُنِي مَا وَقَفْتَ عَلَيْهِ مِنْ ثَلْبِ أَهْلِ الْكَلَامِ أَهْلَ الْحَدِيثِ وَامْتِهَانِهِمْ، وَإِسْهَابِهِمْ فِي الْكُتُبِ بِذَمِّهِمْ وَرَمْيِهِمْ بِحَمْلِ الْكَذِبِ وَرِوَايَةِ الْمُتَنَاقِضِ حَتَّى وَقَعَ الْاخْتِلَافُ وَكَثُرَتِ النِّحَلُ وَتَقَطَّعَتِ الْعِصَمُ وَتَعَادَى الْمُسْلِمُونَ وَأَكْفَرَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا وَتَعَلَّقَ كُلُّ فَرِيقٍ مِنْهُمْ لِمَذْهَبِهِ بِجِنْسٍ مِنَ الْحَدِيثِ

"Bana ehl-i kelâmın ehl-i hadîsi hor ve hakir gördüklerini, kitaplarında onlar hakkında aşağılayıcı bir dil kullandıklarını, uydurma ve çelişkili hadisler nakletmekle suçladıklarını, bu yüzden ihtilafın artıp fırkalaşmanın çoğaldığını, bağların kopup müslümanlar arasında düşmanlığın oluştuğunu ve tekfirin yayıldığını, her fırkanın kendi görüşünü destekleyen hadise yapıştığını mektubunda anlattın…"[257]

İslâm âlimleri ihtilâfu'l-hadîs adı verilen böylesi hallerde nasıl bir tavır takınılması gerektiğini düşünmüşler ve bu konuda eserler vermişlerdir. Hatta bazıları sahîh bir senedle gelen hadislerin kesinlikle bir başka sahîh hadisle çelişmeyeceğini ve mutlaka bir yorumlarının olacağını ileri sürmüştür:

وَكَانَ ابْنُ خُزَيْمَةَ مِنْ أَحْسَنِ النَّاسِ كَلَامًا فِيهِ، حَتَّى قَالَ: لَا أَعْرِفُ حَدِيثَيْنِ مُتَضَادَّيْنِ؛ فَمَنْ كَانَ عِنْدَهُ فَلْيَأْتِنِي بِهِ لِأُؤَلِّفَ بَيْنَهُمَا

"İbn Huzeyme bu konuda en güzel değerlendirmeleri yapanlardan biriydi ki hatta şöyle demiştir: İki zıt hadisin var olduğunu bilmiyorum. Kim böyle bir iddia sahibiyse getirsin ben onları te'lif edeyim"[258].

İhtilâfü'l-hadis konusundaki ilk eser İmam Şâfiî'nin (ö. 204) *İhtilâfü'l-hadîs*'idir. Müellif kitabın başında uzun sayılacak bir girişle ihtilâfu'l-hadis meselesine bakışını ortaya koymuştur. Ona göre öncelikle aralarında çelişki var zannedilen hadislerin gerçekten çelişkili mi oldukları tespit edilir. Örneğin hadisler arasındaki çelişki yorumla giderilebilir türden ise İmam Şâfiî bu tür haberlerin çelişmesini şu başlıkla ele alır:

---

257 İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, s. 47.
258 Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvi*, II, 652.

بَابُ الِاخْتِلَافِ مِنْ جِهَةِ الْمُبَاحِ

"Mubahlık Yönüyle İhtilaf"[259]

Mesela Hz. Peygamber'in abdest azalarını birer kez yıkadığını bildiren rivayetlerle üçer kez yıkadığını bildiren rivayetler çelişiyor görünmektedir. İmam Şâfiî, azaların birer kez yıkanmasının farz, üçer kez yıkanmasının daha güzel abdest almak anlamına geldiğini söyleyerek gerçekte ihtilâf olmadığını ortaya koymuştur:

وَلَكِنْ يُقَالُ: أَقَلُّ مَا يَجْزِي مِنَ الْوُضُوءِ مَرَّةٌ، وَأَكْمَلُ مَا يَكُونُ مِنَ الْوُضُوءِ ثَلَاثٌ

"Fakat şöyle söylenebilir: Abdestin geçerli olabilmesi için azaların en az bir kere yıkanması gerekir. Abdestin mükemmel olabilmesi için ise azaların üçer kere yıkanması şarttır"[260].

Eğer hadisler arasındaki çelişki te'lif edici bir yorumla giderilemeyecek türden ise bu durumda nesh, tercih ve tevakkuf gibi yorum türlerine başvurulmaktadır.

Nesh, Şâri'nin önceki hükmünü sonraki bir hükümle kaldırmasıdır:

وَهُوَ عِبَارَةٌ عَنْ رَفْعِ الشَّارِعِ حُكْمًا مِنْهُ مُتَقَدِّمًا بِحُكْمٍ مِنْهُ مُتَأَخِّرًا

"Şâri'nin önceki hükmünü sonraki hükmüyle kaldırmasıdır"[261].

Kaynaklarda belirtildiğine göre hadisler arasında nesh olup olmadığı, Hz. Peygamber'in ya da sahâbenin beyanıyla anlaşılabileceği gibi hadislerin vürud tarihinin tespitiyle ya da icmâ ile de bilinebilmektedir. Mesela kabir ziyaretinin önce yasaklanıp sonra serbest bırakıldığını Hz. Peygamber'in ifadesinden,

كُنْتُ نَهَيْتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ، فَزُورُوهَا

"Kabir ziyaretini yasaklamıştım. Artık kabirleri ziyaret edebilirsiniz".

anlarken, içki içenin üç defa dövülüp dördüncü seferinde öldürüleceğine dair hükmün mensuh olduğunu ilgili hadisle amel edilmemesi konusundaki icmâdan anlamaktayız:

"Naslar arasında nesh olduğu iddiası mutlak hakikat olmayıp bir yorum biçimidir.

Nesh yorumuyla nasların hükmünü ortadan kaldırmak büyük bir cür'ettir.

Nesh yorumu yerine nasların belli bağlamlarla ve sebeplerle ilişkili olduğunu düşünmek daha isabetlidir."

259 Şâfiî, *İhtilâfül-hadîs*, s. 41.
260 Şâfiî, *İhtilâfü'l-hadîs*, s. 42.
261 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 277.

مَا يُعْرَفُ بِالْإِجْمَاعِ، كَحَدِيثِ قَتْلِ شَارِبِ الْخَمْرِ فِي الْمَرَّةِ الرَّابِعَةِ، فَإِنَّهُ مَنْسُوخٌ، عُرِفَ نَسْخُهُ بِانْعِقَادِ الْإِجْمَاعِ عَلَى تَرْكِ الْعَمَلِ بِهِ، وَالْإِجْمَاعُ لَا يَنْسَخُ وَلَا يُنْسَخُ، وَلَكِنْ يَدُلُّ عَلَى وُجُودِ نَاسِخٍ غَيْرِهِ

"Dördüncü sefer içki içmesi sebebiyle sarhoşun öldürülmesiyle alakalı hadisin mensuh olduğu icmâ yoluyla bilinmektedir. Bu hadisle amel edilmemesi üzerindeki icmâ hadisin mensuh olduğunu göstermektedir. İcmâ ne nesheder ne de neshedilir. Bununla birlikte kendisi dışında bir nesheden delilin varlığına delalet eder"[262].

Sünnet ile Kur'ân arasında nesh ilişkisi olup olmayacağı tartışmalıdır. İmam Şâfiî'ye göre Kur'ân ancak Kur'ân tarafından neshedilebilir:

وَلَا يَنْسَخُ كِتَابَ اللَّهِ إِلَّا كِتَابُهُ

"Allah'ın kitabını yine ancak kendi kitabı neshedebilir"[263].

Ona göre Kur'ân'ın sünneti neshedebilmesi için Hz. Peygamber'in neshi gösteren ikinci bir sünneti bulunmalıdır. Zira bu şart olmasa Kur'ân'ın genel hükümlerine dayanılarak onları tahsis eden sünnetler mensuh sayılabilir:

قُلْتُ لَهُ: وَيَجُوزُ أَنْ يَنْسَخَ الْقُرْآنُ السُّنَّةَ إِلَّا أَحْدَثَ رَسُولُ اللَّهِ سُنَّةً تَنْسَخُهَا؟ قَالَ: أَمَّا هَذَا فَأُحِبُّ أَنْ تُبَيِّنَهُ لِي، قُلْتُ: أَرَأَيْتَ لَوْ جَازَ أَنْ يَكُونَ رَسُولُ اللَّهِ سَنَّ فَتَلْزَمُنَا سُنَّتُهُ ثُمَّ نَسَخَ اللَّهُ سُنَّتَهُ بِالْقُرْآنِ وَلَا يُحدِثُ النَّبِيُّ مَعَ الْقُرْآنِ سُنَّةً تَدُلُّ عَلَى أَنَّ سُنَّتَهُ الْأُولَى مَنْسُوخَةٌ أَلَا يَجُوزُ أَنْ يُقَالَ: إِنَّمَا حَرَّمَ رَسُولُ اللَّهِ مَا حَرَّمَ مِنَ الْبُيُوعِ قَبْلَ نُزُولِ قَوْلِ اللَّهِ {وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا} [البقرة: ٥٧٢] وَقَوْلِهِ {إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ} [النساء: ٩٢]

"Ona, Kur'ân'ın sünneti neshetmesi halinde Resûlullah'ın o sünneti nesheden bir sünnet ortaya koyacağını söyledim. Bu konuyu açıklamamı istediğini ifade etti. Dedim ki "Resûlullah bizi bağlayan bir sünnet ortaya koyduğunda Allah bu sünneti Kur'ân ile neshederse ve Resûlullah da birinci sünnetinin mensuh olduğuna delalet eden Kur'ân'la uyumlu ikinci bir sünnet ortaya koymazsa, Hz. Peygamber'in yasakladığı alım-satım türlerinin "*Allah alım-satımı helal faizi haram kıldı*"

262 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 277-278.
263 Hâzimî, *İ'tibâr*, s. 27.

(Bakara, 275) ve "*Karşılıklı rızaya dayanan ticaret olması hali müstesna*" (Nisâ, 29) âyetlerinden evvel yasaklandığını söylemek mümkün olmaz mı?"[264]

Bununla birlikte sünnetin Kur'ân'ı neshedebileceğini söyleyenler de vardır. Zira sünnet de Allah'ın muradının açıklanma yollarından biridir. *Nesh konusundaki bu yaklaşıma rağmen biz mensuh sayılan pek çok hükmün aslında mensuh olmadığı; her birinin belli bir bağlamda geçerli olduğunu düşünmekteyiz. Eğer âyet ve hadislerin belli şartları, çevreyi, kişileri, olayları ve bağlamı gözeterek nâzil ve vârid olduğunu kabul edersek mensûh sayılan pek çok hükmün benzer durumlarda câri olabileceğini değerlendirebilmekteyiz.*

İhtilâflı hadisler arasında nesh ilişkisi olduğuna karar verilemiyorsa iki rivayetten biri tercih sebeplerinden birine dayanılarak tercih edilir. Tercih sebepleri ise râvilerin çokluğu, hadisin ali isnâda sahip olması, fıkhu'r-râvi, zabtın kuvveti ve şöhret gibi hususlardır.

Son olarak eğer rivayetler arasında tercih de yapılamıyorsa tevakkuf edilir. Yani hadislerle amel edilmez ama zayıf ya da uydurma oldukları da söylenmez. Fakat ihtilâflı hadisler eğer hiçbir şekilde çözüme kavuşturulamıyorsa reddedilir diyenler de vardır.

İhtilâfu'l-hadis konusunda İmam Şâfiî'nin (ö. 204) *İhtilâfu'l-hadîs*'i, İbn Kuteybe'nin (ö. 276) *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*'i, Tahâvî'nin (ö. 321) *Müşkilü'l-âsâr*'ı ve *Şerhu meâni'l-âsâr*'ı, İbn Furek'in (ö. 406) *Müşkilü'l-hadis*'i bulunmaktadır.

4. Garîbü'l-Hadis

Hadis metinleri içinde anlamı yaygın olarak bilinmeyen pek çok kelimeyle karşılaşılmaktadır. Daha az olmakla birlikte benzer durum Kur'ân'da da geçerlidir. Hadislerde garîb kelimelerin çok olmasının temel sebeplerinden biri hadislerin mânen nakledilmesi ve hadis râvilerinin önemli bir bölümünün Arapça konusundaki bilgi düzeyidir. Bazı âlimlerimiz bu kelimeleri açıklama hedefi güden ancak bununla birlikte fıkhî değerlendirmelere girebildikleri ve lugavî tahliller yapabildikleri eserler kaleme almışlardır. Hatta garîbü'hadîs eserleri küçük birer şerh örneği de sayılabilir.

Bu konuda Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 210) *Garîbü'l-hadîs*'i, Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın (ö. 224) *Şerhu garîbi'l-hadîs*'i, İbn Kuteybe'nin (ö. 276) *Garîbü'l-hadîs*'i, Zemahşerî'nin (ö. 538) *el-Fâik fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser* ve İbnü'l-Esîr'in (ö. 606) *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*'i bulunmaktadır.

264 Şâfiî, *İhtilâfü'l-hadis*, s. 35.

II. Hadis Usûlü Üzerine Bazı Mülahazalar

A. Usûlde Farklılık

Hadislerin ve sünnetin değerlendirilmesi ve yorumlanmasında birlik değil çeşitlilik vardır. Tek bir hadis usûlünden bahsedilemez.

Hadis usûlü ilminin ana konusu, hadislerin ve sünnetin değerlendirilmesi ve yorumlanmasında uyulacak esaslardır. Yani bu ilim, hadislerin sübûtunun nasıl tespit edileceğini ve yorumlarının nasıl yapılacağını ele almaktadır. *İslâm âlimleri ve ekolleri ise bu iki konuda birbirleriyle uyuşmayan görüşlere sahiplerdir*. Bir hadisin hangi şartları taşıması halinde sahîh sayılacağı ile sahîh bir hadisin hangi ilkeler çerçevesinde yorumlanacağı ekoller arasında ihtilâflıdır. Bu açıdan bir ekole göre zayıf sayılan bir hadis bir başkasına göre amele elverişli bulunabilmektedir. Ya da bir ekole göre Hz. Peygamber dönemiyle sınırlı bir hüküm diğerine göre kıyamete kadar geçerli sayılabilmektedir. *Dolayısıyla tek bir hadis usûlünden bahsedilemez.* Hadisçilerin, Hanefîlerin, Mâlikîlerin, Zâhirîlerin, Mu'tezile'nin ve mutasavvifenin farklı hadis usûlleri vardır. Örneğin hadisçiler isnâd merkezli bir usûl anlayışına sahip iken Hanefîler ve Mâlikîler tanıdıkları ve güvendikleri hocalarının kusurlu isnâdlarına müsâmaha gösterip hadis metnini de incelerler. Yine zâhirîler hadis yorumlarında aklı tamamen devre dışı bırakırken mu'tezilîler aklı temel referans kabul ederler. Bunların her birinin doğru yönleri olabileceği gibi yanlış tarafları da olabilir. *Ayrıca bunlardan hiçbiri mutlak mânada diğerlerinden üstündür denilemez*. Ehl-i hadîsin isminde yer alan hadis kelimesi onların usûlünü mutlak olarak tercih etmeyi gerektirmez. Ehl-i hadîs de diğer ekollerden farklı değildir. Onlar da kendi görüşlerini ve usûllerini belirlemiş ve hadisleri ona göre değerlendirmişlerdir. *Netice itibariyle hadis usûlü denildiğinde yalnızca hadisçilerin usûlünün akla gelmesi doğru değildir*. Bu yaklaşım İslâm tarihi boyunca hadisleri anlama ve değerlendirme çabasında bulunup eserler veren yüzlerce âlimin emeğini görmezden gelmek anlamına gelir.

> “Hadis usûlü denince akla yalnızca hadisçilerin usûlü gelmektedir. Bu yanlıştır.
>
> Ehl-i hadis'in usûlü en doğrusudur denilemez. Hatta onların usûlünü en zayıf yöntem görenler de olabilir.
>
> Hadisler hakkında sadece hadisçilerin söz söyleme hakkı yoktur.”

B. Hadis Kaynağında Farklılık

Hadis genelde şöyle tanımlanır: Hz. Peygamber'e izafe edilen[265] söz, fiil ve takrirlerdir. Halbuki hadis denilince yalnızca Hz. Peygamber'in değil sahâbe ve tâbiîlerin söz ve uygulamaları da akla gelmelidir.

265 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 45.

Öncelikle hadisin tanımındaki bir kelimeye dikkat çekmek gerekir. Tanımda "izâfe edilen" ifadesi kullanılmıştır. Bu oldukça doğru bir yaklaşımdır. *Zira hadisler Hz. Peygamber'e kesin olarak aidiyet iddiası taşımazlar*. Bunlar sahâbe ve sonrasında metinleştirilerek Hz. Peygamber'e izâfe edilen sözler ve haberlerdir. Hadis ilmine vâkıf hiç kimse Hz. Peygamber'in bizzat kendisinin sözlerini yazdırdığını, ezberlettiğini ve korumaya aldığını iddia edemez. Hadislerin bugün elimizde olmasını sahâbe ve sonrasındaki bazı âlimlerin çabalarına borçluyuz. Onlar da güçleri ve tespit edebildikleri kadarıyla haberleri bizlere aktarmışlardır.

İkinci olarak hadis kavramı yalnızca Hz. Peygamber'in söz ve fiillerini içine almakla kalmaz aynı zamanda sahâbe ve tâbiîlerin söz ve fiillerini de kapsar. Hz. Peygamber'e atfedilen haberlere merfû, sahâbeye nispet edilenlere mevkûf ve tâbiîlere izâfe edilenlere de maktû hadis adı verilir. Fakat bu nokta genellikle ihmal edilir ve hadis denilince yalnızca merfû hadisler akla gelir. *Halbuki erken dönem İslâm âlimlerinin bir kısmı sahâbe ve tâbiîlerin söz ve fiillerini de sünnetin tespitinde kullanmışlardır. Sünnetin yalnızca merfû hadislere dayanılarak tespit edileceğini iddia eden İmam Şâfiî'dir (ö. 204)*. Şâfiî öncesinde mevkûf ve maktû haberler de sünnete delâlet etme bakımından kıymetli sayılmışlardır. Bu sebeple hicrî ilk iki asırda yazılan hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'den daha fazla sahâbe ve tâbiîlere ait hadisler bulunmakta idi. Örneğin İmam Mâlik'in (ö. 179) *Muvatta*'ında, İmam Ebû Yûsuf'un (ö. 182) ve İmam Muhammed'in (ö. 189) *Âsâr*'larında bunu açıkça görmekteyiz. İmam Mâlik'in *Muvatta'ı*nda yer alan hadisler hakkında İmam Suyûtî (ö. 911), Ebû Bekir el-Ebherî'den (ö. 375) şu bilgiyi nakletmektedir: "*Muvatta*'da Allah Resûlü'nden, sahâbeden ve tâbiînden gelen haberlerin toplamı 1720 hadistir. Müsnedler 600, mürseller 222, mevkûflar 613 ve maktûlar 285 tanedir"[266]. İmam Ebû Yûsuf'un *Âsâr*'ı üzerine yapılan bir yüksek lisans tezinde eserde bulunan toplam 1152 hadisin 234'ü merfû (% 20), 358'i mevkûf (% 32) ve 560'ı maktû (% 48) olduğu tespit edilmiştir[267].

C. Usûlde Metnin Yorumunun İhmali

Hadis usûlü aslında fıkıh usûlünün bir parçası[268] iken daha sonra hadis mütehassıslarınca müstakil hale getirilmiştir. Ancak bu süreçte hadis usûlü yalnızca isnâd tahlillerine indirgenmiş ve hadislerin yorum ilkeleri ihmal edilmiştir.

İmam Şâfiî'nin (ö. 204) *er-Risâle* adlı eseri ilk fıkıh usûlü kitabı kabul edilmektedir. Bu kitapta İmam Şâfiî ağırlıklı olarak sünnet ve hadislerin nasıl

266 Suyûtî, *Tenvîrü'l-havâlik*, s. 14.

267 Fatih Bayram, *Ebû Yûsuf'un Kitâbü'l-Âsâr'ı,* s. 162.

268 Abdulfettâh Ebû Ğudde'nin şöyle bir ifadesi vardır: "Usul-i l-hadisin büyük kısmı Usul-i Fıkıhtan alınmadır". Bk. Mehmet Görmez, "Abdulfettah Ebu Gudde ile" s. 139.

değerlendirileceğini ve yorumlanacağını anlatmaktadır. Kitabına Kur'ân'daki ayetlerin âmm, hâss, zâhir, bâtın gibi beyan yönlerini açıklayarak başlamakta ancak hemen sonrasında,

بيان فرضِ الله في كتابه اتباعَ سنة نبيه

"Allah'ın Kitab'ında Peygamberinin Sünnetine İttibayı Emretmesi"

konusuna geçmektedir. Bunu takiben nâsih mensûh, Allah Resûlü'nün beyan ettiği farzlar, Kur'ân sünnet uyumu, ihtilâfu'l-hadîs, ilmin çeşitleri ve haber-i vâhidler, delil olacak haber-i vâhidin özellikleri ve haber-i vâhidlerin delil olduğuna dair rivayetler konularını işlemektedir. Yani İmam Şâfiî, hadislerin hem sübût hem de delalet yönlerinden bahsetmektedir. *Bu bakımdan er-Risâle ilk hadis usûlü kitabı da sayılabilir*. Aslında Şâfiî öncesinde İmam Ebû Yûsuf (ö. 182) ve İmam Muhammed'in (ö. 189) eserlerine baktığımızda hadislerin ve sünnetin bir usûl çerçevesinde değerlendirilmesi düşüncesinin onlarda da olduğunu görmekteyiz. Ancak onların görüşleri farklı eserlerinin satır aralarına dağılmış vaziyettedir.

Şâfiî sonrasında hadisçiler hicrî üçüncü asırda altın çağlarını yaşamışlardır. Bu dönemde te'lif edilen bazı eserlerde hadis usûlüne ait malumatlar verdikleri görülmektedir. Örneğin İmam Müslim'in (ö. 261) *el-Müsnedü's-sahîh* adlı eserine yazdığı mukaddime ile İmam Ebû Dâvud'un (ö. 275) *Sünen*'ini tanıtmak için yazdığı risâlede hadis usûlüne ait bilgiler vardır. Ancak hadisçilerin hadis usûlüne ait ilk kitabı Râmehurmuzî'nin (ö. 360) *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâi* adlı eseri sayılmaktadır. Bu kitapta Râmehurmuzî, râvi ve hadis öğrencisinin fazilet ve özelliklerinden, âli ve nâzil isnâddan, hadis rihlelerinden, rivayet ve dirâyeti birleştiren âlimlerin faziletinden, râvilerin isimlerinden, künyelerinden ve bunlardaki benzerliklerden, ehl-i hadîsin ilminden, muhaddisliğin yaşından, soru sormanın öneminden, hadislerin yazımından, hadislerin ancak şehâdeti kabul edilecek kimselerden alınmasından, herkesten hadis alanlardan, hadis eda ve tahammül yollarından ve bunların lafızlarından, rivayetlerde hataların düzeltilmesinden, manen rivayetten, fazla rivayeti sevmeyenlerden ve hadis öğretimi ve yazımında karşılaşılan muhtelif durumlardan bahsetmektedir. Bu kitapta bilgiler isnâdlı haberler şeklinde aktarılmaktadır. Râmehurmuzî sonrasında Hâkim en-Neysâbûrî'nin (ö. 405) *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs*'i, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463) *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* adlı eserlerinde nispeten daha derli toplu bilgilerle karşılaşmaktayız. Ardından İbnü's-Salâh'ın (ö. 643) *Mukaddime*'si ile hadisçilerin hadis usûlü alışılmış şekline bürünmüştür.

Râmehurmuzî ile aynı dönemde yaşayan Cessâs'ın (ö. 370) *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı eserine baktığımızda daha farklı bir yapı ile karşılaşmaktayız. Cessâs kitabında

önce âmm, hâss, mücmel, hakîkat, mecaz, muhkem ve müteşâbih gibi dil bahislerini işlemektedir. Ardından beyanın türlerine ve nâsih mensûh konusuna girmektedir. Bunları takiben de haber meselesini incelemekte ve şu hususlara değinmektedir:

1- Haberleri delil sayanlar ve saymayanlar,

2- Haberlerin türleri (mütevâtir ve dışındakiler),

3- Haber-i vâhidin bilgi değeri,

4- Haberlerin reddini gerektiren illetler,

5- Râvilerin tasarrufları,

6- Haberin kıyasa üstünlüğü,

7- Mürsel haberler,

8- İhtilâfu'l-hadîs,

9- Râvinin rivayetini inkârı,

10- Müdellisin rivayeti,

11- Sahâbenin "emrolunduk" sözü,

12- Sahâbenin rivayetine aykırı ameli,

13- Mânen rivayet,

14- Hz. Peygamber'in fiilleri,

15- Sünnetin mahiyeti,

16- Resûlullah içtihat ile sünneti belirler mi?

> İslâm dininin ikinci kaynağı hadisler değil sünnettir.
>
> Hadisler sünnetin tespit araçlarından biridir.

Görüldüğü üzere Cessâs, aynı dönemde yaşayan hadisçilere nazaran daha kapsamlı ve düzgün bir usûl yazmayı başarmıştır. Hatta onun temel kaynakları arasında yer alan Îsâ b. Ebân'ı (ö. 221) düşündüğümüzde ondan çok daha evvel ehl-i reyin derli toplu bir hadis usûlüne sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Netice itibariyle hadisçilerin hadis usûlünde yorum ilkelerinin ihmal edilmiş olması diğer mezheplerin hadis usûlünde de bu konuya değinilmediği anlamına gelmez. Kanaatimizce hadis usûlü hem hadislerin sübût standartlarından hem de yorum ilkelerinden bahsetmelidir. Zira hadis isnâdıyla ve metniyle bir bütündür. Dolayısıyla yalnızca isnâd ile meşgul olup metni ihmal etmek doğru olmasa gerektir.

D. Hadis mi Sünnet mi?

Aslolan hadisler değil sünnettir. Hadisler sünnetin tespit araçlarından biridir. Sünnetin tespitinde Hanefîler için ma'rûf sünnet, Mâlikîler için amel-i

ehl-i Medîne önemli iken hadisçiler için rivayetler önemlidir. Yani hadis ile sünnet yalnızca hadisçiler için özdeştir.

İslâm dininin ikinci kaynağı hadisler değil sünnettir. Sünnetin ne olduğu konusunda ise İslâm âlimleri arasında bir birlik bulunmamaktadır. Örneğin Cessâs (ö. 370) sünneti,

سُنَّةُ النَّبِيِّ – صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ –: مَا فَعَلَهُ، أَوْ قَالَهُ، لِيُقْتَدَى بِهِ فِيهِ، وَيُدَاوَمَ عَلَيْهِ

"Allah Resûlü'nün sünneti, uyulsun ve sürekli yapılsın diye yaptıkları ve söyledikleridir"[269] diye tanımlarken, hadisçiler "Hz. Peygamber'e izâfe edilen söz, fiil ve takrirler"[270] diye tarif etmiş ve hadis ile sünneti özdeşleştirmişlerdir. Bu ayrımın kökenine indiğimizde sahâbe döneminde de Hz. Peygamber'in her yaptığını sünnet sayanların varlığı yanında Allah Resûlü'nün amacına dikkat edenlerin de bulunduğunu görmekteyiz. Yani sahâbîler, Hz. Peygamber'in hangi fiillerinin ve sözlerinin sünnet olup olmadığını tartışmışlardır.

Sünnetin tespitinde hicrî ilk iki asrın önemli ekolleri âhad hadislerden daha ziyâde kendi geleneklerinden gelen mâ'ruf sünnete itibar etmişlerdir. Hanefîler bu sünnete mâ'ruf sünnet ismini verirken Mâlikîler amel-i ehl-i Medîne demişlerdir. Bunlara göre mâ'ruf sünnete aykırı âhad hadisler merduttur. Örneğin İmam Ebû Yûsuf (ö. 182) bu düşüncelerini şöyle beyan etmektedir:

فَإِيَّاكَ وَشَاذَّ الْحَدِيثِ وَعَلَيْكَ بِمَا عَلَيْهِ الْجَمَاعَةُ مِنَ الْحَدِيثِ وَمَا يَعْرِفُهُ الْفُقَهَاءُ وَمَا يُوَافِقُ الْكِتَابَ وَالسُّنَّةَ فَقِسِ الأَشْيَاءَ عَلَى ذَلِكَ فَمَا خَالَفَ الْقُرْآنَ فَلَيْسَ عَنْ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَإِنْ جَاءَتْ بِهِ الرِّوَايَةُ

"Şaz hadislerden sakın. Çoğunluğun benimsediği, fakihlerin bildiği, Kitap ve sünnete uyan hadisleri al. Diğer şeyleri bunlara kıyas et. Rivayet edilse dahi Kur'ân'a aykırı birşey Allah Resûlü'ne ait olamaz"[271]. İmam Mâlik (ö. 179) de *Muvatta*'da naklettiği onlarca hadisi amel-i ehl-i Medîne'ye arz etmiş; amel ve sünnet kelimelerini eşanlamlı olarak kullanmıştır[272]. Bu iki ekolde sünnetin tespiti için mevkûf haberlere de itibar edilmiştir. Aslında her iki ekol de kendi geleneklerinden gelen mevkûf haberleri tanımadıkları kimselerden gelen merfû hadislere tercih etmişlerdir diyebiliriz.

269 Cessâs, *el-Fusû fi'l-usûll*, III, 235.
270 Tâhir el-Cezâirî, *Tevcîhü'n-nazar*, I, 40.
271 Ebû Yûsuf, *Red*, s. 31.
272 Ayrıntılı bilgi için bk. Aktepe, *İslâm Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, s. 177-224.

Ancak bu iki ekolün sünnet anlayışını reddeden İmam Şâfiî (ö. 204), sünnetin yalnızca merfû hadislerden elde edilebileceğini güçlü bir şekilde savunmuştur. Bunu o kadar ısrarla yapmıştır ki kendisinden önceki ekollerin aksi kanaatte oldukları hemen anlaşılmaktadır. Ona göre merfû hadis sıhhat şartlarını taşıyorsa artık ittibayı hak ediyor demektir. Ne ma'rûf olma şartı koşulabilir; ne amel-i ehl-i Medîne'ye dayanılarak reddedilebilir ve ne de mevkûf haberler ondan üstün tutulabilir[273]. Şâfiî'yi takip eden yıllarda hadisçilerin de gayretleriyle merfû hadisler sünnet ile özdeşleşmiştir. Halbuki Şâfiî öncesinde sünnet ile merfû hadis özdeş değil idi.

> "Hicrî ikinci asırda mevkûf ve maktû' haberler de (ma'rûf) sünnetin kaynağı olabilirken İmam Şâfiî ile sünnet ve merfû hadis özdeşleşmiştir."

E. Mütevâtir Var mı?

Mütevâtir hadis neredeyse yok, mütevâtir bilgi çoktur.

Bir haberin muayyen sayıda isnâdı yok ise yani neredeyse bütün müslümanlarca naklediliyorsa ona mütevâtir denilir. İslâm tarihi boyunca nesilden nesile aktarılan haberlerin tamamı mütevâtirdir. *Zarûrât-ı dîniyyeden sayılan ve âlim olsun câhil olsun her müslümanın bildiği şeyler mütevâtirdir*. Ancak eğer bir haber isnâda bağlı ise mütevâtir değil demektir. Çünkü mütevâtirde isnâd aramasına ihtiyaç olmaz. Mütevâtir isnâddan müstağni kılan haber demektir. Mütevâtir olmayıp isnâdla nakledilen haberlere âhad haber denilir. Hadisçilere göre eğer isnâdda yer alan tabakalardaki râvilerin sayısı en az üç ise haber meşhûr; iki ise azîz ve bir ise garîb diye isimlendirilir.

Yalan üzerinde birleşmeleri olanaksız bir topluluğun verdiği habere mütevâtir denilir. Mütevâtir kavramı, haberin bilgi değerini tartışmaları sebebiyle kelâmcılar tarafından geliştirilmiştir. Mülhid grupların haberleri bir bütün halinde reddetmeleri üzerine kelâmcılar, âhad haberlerin zan ifade etmesine rağmen mütevâtir haberlerin kesin bilgi verdiği tezini geliştirmişlerdir. *Başlangıçta hadisçiler için mütevâtir hadis diye bir kategori yok idi*. Hadisçiler âhad haberlere de tamamen güvendikleri için mütevâtir kategorisine ihtiyaç duymamışlardır. Hadisçilerden ilk defa Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463) mütevâtiri hadis usûlü kitabında incelemiştir. Onun bu yaklaşımı sonraki bazı âlimlerce tenkit edilmiştir.

Netice itibariyle mütevâtir konusunda şunları söyleyebiliriz:

- ❖ Mütevâtir hadis neredeyse yok, mütevâtir bilgi çoktur!
- ❖ Mütevâtir, inkârı mümkün olmayan bilgidir! Yani bir haber inkâr edilebiliyorsa o haber mütevâtir olamaz!

---

273 Ayrıntılı bilgi için bk. Aktepe, *İslâm Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, s. 227-298.

- ❖ Mütevâtirde isnâd hesabı yapılamaz! İsnâd taramasına ihtiyaç duyulan haber mütevâtir olmaktan çıkmış demektir!
- ❖ Hadisçiler farklı âhad haberlerdeki ortak noktaya mânevî mütevâtir derler. Halbuki isnâdlı haberlere bağlı hiçbir bilgi mütevâtir sayılamaz!
- ❖ Mütevâtir haber kesin bilgi ifade eder! Kabulü zarûridir.

F. Haber-i Vâhidlerin Bilgi Değeri

Mütevâtir olmayan her haber âhaddır ve zan ifade eder. Buna Buhârî ve Müslim hadisleri de dahildir.

Mütevâtir olmayan rivayetlere haber-i vâhid denilir. Haber-i vâhidlerin makbûlü de merdûdu da sahîhi de zayıfı da vardır. Bu haberlerin mütevâtir gibi mutlaka kabul edilme zorunluluğu yoktur. Âhad haberlerin kabulü isnâdlarına ya da metinlerine güven duygusundan veya hüsn-i zandan kaynaklanır. Sıhhati konusunda zann-ı galip oluşturan hadisleri reddetmemeliyiz ancak "Hadislerde aslolan itimad değil ihtiyattır" ilkesi gereği zayıf ya da zayıfa yakın rivayetleri dini hükümlerin kaynağı yapmamalıyız. Kanaatimizce Hz. Peygamber'e aidiyetini ispat edememiş ya da en azından gâlip zan oluşturamamış haberleri kabul etmektense reddetmek daha evlâdır. Zira dînî hükümlerin zayıf ya da zayıfa yakın rivayetlere dayandırılması İslâmiyet'i zayıf temellere oturtmak anlamına gelir.

Haber-i vâhidler ilim değil zan ifade ederler. Zira haberi nakleden kişi ya da kişilerin yanlış anlama, yanlış görme, yanlış yorumlama, yalan söyleme, unutma, ifade edememe ve eksik aktarma ihtimalleri vardır. Bu ihtimallerin daha sahâbe asrından itibaren meydana geldiğini gösteren yüzlerce hatta binlerce örnek bulunmaktadır. Dolayısıyla haber-i vâhidler ilim değil zan ifade ederler ve bu sebeple ehl-i rey ve ehl-i amel, hadislerin kabulünde "arz" yöntemini kullanmışlardır. *Yani hadisleri hadislerden daha kuvvetli saydıkları bilgi kaynaklarına arz etmişlerdir*.

Haber-i vâhidlerin bilgi değeri konusunu İmam Nevevî (ö. 676) şöyle açıklamıştır:

وهذا الذي ذكره الشيخ في هذه المواضع خلاف ما قاله المحققون والاكثرون فانهم قالوا أحاديث الصحيحين التي ليست بمتواترة انما تفيد الظن فإنها آحاد والآحاد انما تفيد الظن على ما تقرر ولا فرق بين البخاري ومسلم وغيرهما في ذلك وتلقى الأمة بالقبول انما أفادنا وجوب العمل بما فيهما وهذا متفق عليه فان أخبار الآحاد التي في غيرهما يجب العمل بها اذا صحت أسانيدها ولا تفيد الا الظن فكذا الصحيحان وانما يفترق الصحيحان وغيرهما من الكتب في كون ما فيهما صحيحا لا يحتاج إلى النظر فيه بل يجب العمل به مطلقا وما كان في غيرهم

لا يعمل به حتى ينظر وتوجد فيه شروط الصحيح ولا يلزم من اجماع الأمة على العمل بما فيهما اجماعهم على أنه مقطوع بأنه كَلَامِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

"Üstadın (İbnü's-Salâh) buralarda söyledikleri muhakkik âlimlerin ve çoğunluğun görüşlerine aykırıdır. Zira onlar mütevâtir olmayan *Sahîhayn* hadislerinin zan ifade ettiğini söylemektedirler. Çünkü bu hadisler âhaddır ve âhad hadisler kabul edilen görüşe göre zan ifade ederler. Bu noktada *Sahîhayn* ile diğer kitaplar arasında bir fark bulunmamaktadır. Ümmetin *Sahîhayn* hakkındaki hüsn-i kabulü içerdikleri hadislerle amel etmemizi vacip kılmaktadır. Bu noktada âlimler fikir birliği içindedirler. Zira başka kitaplardaki âhad haberlerin ancak isnâdları sahîh olursa amele elverişli oldukları söylenir. Onlar zandan başka bir şey ifade etmezler ki *Sahîhayn* da aynıdır. *Sahîhayn*'ın diğer kitaplardan farkı içerdikleri hadislerin araştırma ihtiyacı duyulmaksızın sahîh kabul edilmesidir. *Sahîhayn* hadisleriyle doğrudan amel edilir. Diğer kitaplardaki hadisler ise ancak araştırıldıktan ve sıhhat şartlarını haiz oldukları belirlendikten sonra amele elverişli olurlar. *Sahîhayn* hadisleriyle amel konusunda ümmetin icmâ etmiş olması bunların Allah Resûlü'ne ait sözler olduğunu kesin hale getirmez"[274].

> "Bir hadisin Sahîhayn'da olması Resûlullah'a aidiyetini kesin hale getirmez. Sahîhayn hadisleri de âhaddır. Âhad hadisler de zan ifade eder."

Sahîh-i Buhârî ve *Sahîh-i Müslim* hadisleri de müelliflerinin ictihadıyla seçilmiş rivayetlerdir. Bu iki müellif ehl-i hadîs ekolüne mensuptur ve ehl-i rey ulemâsı için diğer ehl-i hadîs ulemâsından farklı değillerdir. Dolayısıyla ehl-i rey âlimlerine göre onların seçtiklerinin de isnâd ve metin tenkidine tabi tutulması gayet doğaldır. Buhârî ve Müslim hadislerinin sahîhliğinde Nevevî'nin iddiasının aksine ümmetin icmâsı da bulunmamaktadır.

OKUMA PARÇASI
SAHÎHAYN HADİSLERİ

وَقد أخرج البُخَارِيّ أَحَادِيث اعْتقد صِحَّتهَا تَركهَا مُسلم لما اعْتقد فِيهَا غير ذَلِك وَأخرج مُسلم أَحَادِيث اعْتقد صِحَّتهَا تَركهَا البُخَارِيّ لما اعْتقد فِيهَا غير معتقده وَهُوَ يدل على أَن الْأَمر طَرِيقه الِاجْتِهَاد لمن كَانَ من أهل الْعلم بِهَذَا الشَّأْن وَقَلِيل مَا هم

274 Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, I, 20.

“Buhârî sahih olduğuna inandığı bazı hadisleri rivayet etmiştir ki Müslim, onlar hakkında başka kanaatte olduğundan eserine bu hadisleri almamıştır. Müslim de sahih olduğuna inandığı bazı hadisleri nakletmiştir ki Buhârî onlar hakkında başka şeyler düşündüğünden bu hadisleri kitabına kaydetmemiştir. Bu da bu işin, uzmanların ictihadına dayandığının delilidir. Onlar da ne azdır!”[275]

Sahîhayn hadisleriyle alakalı gerçekle örtüşmeyen ve bilimsel de olmayan icmâ iddiasını M. Said Hatiboğlu da yazdığı bir makalesinde şöyle reddetmiştir:

“Neticede ortaya çıkdı ki, Buhârî ve Müslim’in Sahihleri her ne kadar, benzeri eserler arasında en sahih iseler de, bunlar her türlü noksandan uzak da değillerdir. Hele hele İbnu’s-Salah gibi alimlerin iddiaları hilafına, bunlarda mevcud bilgilerin doğrulğu üzerinde ümmetin bir icmaı da yoktur”[276].

OKUMA PARÇASI
SAHÎHAYN ÜZERİNDE İTTİFAK MESELESİ

“İbnu’l-Hümâm (681/1282) şöyle demektedir: “el-Buhârî ile Müslim’in veya onlardan birinin, herhangi bir râvinin, kendilerinin belirledikleri şartları haiz olduğuna hükmetmelerinin, gerçeği kesinlikle yansıttığı söylenemez. Zira onların verdikleri hükmün gerçeklere ters düşmesi mümkündür. Nitekim, Müslim, kitabında pek çok râviden hadis nakleder, ancak bunlar, cerh gailelerinden kurtulmuş değildirler. Keza el-Buhârî’de de cerh edilmiş bir grup râvi bulunmaktadır”. (…)

“Kâsım b. Kutluboğa (879/ 1474) şöyle der: “Bir hadisin kuvveti ricaline göredir, yoksa şu veya bu kitapta bulunuşuna göre değil”. (…)

“Bir nebze sunulan bu alıntılardan anlaşılacağı üzere, ümmet ne dördüncü asırda ve öncesinde, ne de daha sonraları, bu iki eserdeki muttasıl hadislerin tamamını bi’littifak sahîh kabul etmemişlerdir. Fukaha kendi mezheblerinin prensiplerine ve delîl olarak aldıkları hadislere muhâlif gördükleri bir takım hadisleri tenkide tâbi tutmuşlardır. Keza, târihî bilgiler gibi bir takım prensipler ışığında bazı rivayetleri tahlîl edenlerin de sahîh kabul etmedikleri hadisler olmuştur. Tüm bunlar, Kur’an’dan sonra en güvenilir kitaplar olma özelliğine sahip bu iki eserin, tenkid ve tahlîlden vâreste tutulmadıklarını bizlere göstermektedir. Dolayısıyla, olmayan bir icmâ‘ ile bu iki eseri dokunulmaz kılmak, hem târihî gerçeklere aykırı, hem de insanların üretkenliğine, karşılaştıkları problemlere çözüm bulma gayretlerine engel olmaktır. Çünkü değerlendirmek için daha çok malzemesi bulunan bugünün insanına, içinde geçtiği kitabın azametini öne sürerek, birtakım rivayetleri kabul ettirmek mümkün olmamaktadır. Bu bahiste söylenecek, belki de

275 Bâcî, *et-Ta‘dîl ve’t-tecrîh*, I, 310.
276 M. Said Hatiboğlu, “Müslüman Alimlerin Buhârî ve Müslim’e Yönelik Eleştirileri”, s. 1.

en güzel kelam, İbn Teymiyye'nin yolumuzu açan şu sözüdür: "Sahih hadislerden bir kısmı, hadisçilerin kabul edip tasdik ettikleri hadislerdir. el-Buhârî ile Müslim'in hadislerinin cumhuru (kahir ekseriyyeti) gibi. Çünkü tüm hadisçiler her iki kitabın hadislerinin cumhurunun sahîh olduğuna kesin gözüyle bakarlar"[277].

G. Meşhur Olmak Sahihlik Alameti midir?

Hadisin meşhur olması sahîh olması anlamına gelmez.

Meşhur hadise müstefiz de denilir. Farklı ekollerce değişik şekillerde tanımlanmıştır. Örneğin hadisçiler isnâdlarındaki râviler herhangi bir tabakada üçün altına düşmemiş hadis diye tanımlarken, Hanefîler Hz. Peygamber'den yalan üzerine birleşebilmeleri mümkün bir topluluğun haber verdiği ancak ümmet tarafından kabul edilip amele elverişli bulunan, başı âhad olmakla birlikte sonraki tabakalarda mütevâtir olan hadis diye tarif ederler[278].

Meşhur hadislerin bilgi değeri konusunda *Usûl-i Pezdevî* şârihi Abdülazîz el-Buhârî şu açıklamayı yapar:

وَأَمَّا حُكْمُهُ فَقَدْ اُخْتُلِفَ فِيهِ فَذَهَبَ بَعْضُ أَصْحَابِ الشَّافِعِيِّ إِلَى أَنَّهُ مُلْحَقٌ بِخَبَرِ الْوَاحِدِ فَلَا يُفِيدُ إِلَّا الظَّنَّ. وَذَهَبَ أَبُو بَكْرٍ الْجَصَّاصُ وَجَمَاعَةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا إِلَى أَنَّهُ مِثْلُ الْمُتَوَاتِرِ فَيَثْبُتُ بِهِ عِلْمُ الْيَقِينِ لَكِنْ بِطَرِيقِ الِاسْتِدْلَالِ لَا بِطَرِيقِ الضَّرُورَةِ، وَإِلَيْهِ ذَهَبَ بَعْضُ أَصْحَابِ الشَّافِعِيِّ فَقَدْ ذَكَرَ فِي الْقَوَاطِعِ: خَبَرُ الْوَاحِدِ الَّذِي تَلَقَّتْهُ الْأُمَّةُ بِالْقَبُولِ يُقْطَعُ بِصِدْقِهِ. وَذَهَبَ عِيسَى بْنُ أَبَانَ مِنْ أَصْحَابِنَا إِلَى أَنَّهُ يُوجِبُ عِلْمَ طُمَأْنِينَةٍ لَا عِلْمَ يَقِينٍ فَكَانَ دُونَ الْمُتَوَاتِرِ، وَفَوْقَ خَبَرِ الْوَاحِدِ حَتَّى جَازَتْ الزِّيَادَةُ بِهِ عَلَى كِتَابِ اللهِ الَّتِي هِيَ تَعْدِلُ النَّسْخَ، وَإِنْ لَمْ يَجُزْ النَّسْخُ بِهِ مُطْلَقًا، وَهُوَ اخْتِيَارُ الْقَاضِي الْإِمَامِ أَبِي زَيْدٍ وَالشَّيْخَيْنِ وَعَامَّةِ الْمُتَأَخِّرِينَ. قَالَ أَبُو الْيُسْرِ وَحَاصِلُ الِاخْتِلَافِ رَاجِعٌ إِلَى الْإِكْفَارِ فَعِنْدَ الْفَرِيقِ الْأَوَّلِ يَعْنِي مِنْ أَصْحَابِنَا يَكْفُرُ جَاحِدُهُ وَعِنْدَ الْفَرِيقِ الثَّانِي لَا يَكْفُرُ

"Meşhur hadisin hükmünde âlimler ihtilâf etmişlerdir. Şâfiîlerden bazıları onu âhad haberlerle aynı kategoriye sokmuştur ve zan ifade ettiğini söylemişlerdir. Ebû Bekr el-Cessâs ve bazı Hanefîler ise onu mütevâtir gibi saymışlar ve zarûreten olmasa da istidlal yoluyla kesin bilgi verir demişlerdir. Şâfiîlerin bir kısmı da

277 Enbiya Yıldırım, "Sahîhân Üzerinde İcmâ' Meselesi", s. 125-127.
278 Serahsî, *Usûl*, I, 292.

bu düşüncededir. *Kavâtı‘* adlı eserde şunlar kayıtlıdır: Ümmetin kabulüne mazhar olmuş âhad haberin doğruluğu kesindir. Hanefîlerden İsa b. Ebân ise meşhur haberin mütevâtirden aşağı derecede olduğu ve yakin değil ilm-i tuma'nîne ifade ettiği görüşündedir. Ona göre meşhur haber âhad haberlerden üstündür ve her ne kadar mutlak manada onunla nesh câiz olmasa da ona dayanılarak nesh seviyesinde kabul edilen Kur'ân'a ziyâde hükmü verilebilir. Kadı Ebû Zeyd, Şeyhayn ve sonraki dönem ulemâsının görüşleri de bu istikamettedir. Ebü'l-Yüsr bu ihtilâfın neticesinin tekfir meselesinde ortaya çıktığını ve ilk gruba göre meşhur haberi reddedenler kâfir olurken ikinci gruba göre kâfir olmadıklarını ifade etmiştir"[279].

Aslı âhad olan ve sonradan şöhret bulan hadisleri ilkesel olarak mütevâtir derecesinde saymak kesinlikle mümkün değildir. Zira mütevâtir inkarı mümkün olmayan bilgi demektir. Meşhur da olsa bu haberlerin inkarı mümkündür ve hicrî ilk asırda da uydurulmuş ya da yanlış algılanmış olma ihtimalleri vardır. Dolayısıyla meşhur da olsalar bu haberlerin âhad kategorisinde kabul edilmesi en doğrusudur.

Hadisçiler halk dilinde meşhur olan hadisleri de derleyip tahlil etmişlerdir. Bir hadisin halk dilinde meşhûr olması hadisin sıhhati ve bilgi değeri konusunda hiçbir önem ifâde etmez. Hatta toplum nazarında din âlimi sayılan pek çok kişi hadis usûlünden, hadis literatürünün özelliklerinden ve hadisler konusundaki tartışmalardan habersiz olduklarından zayıf ve uydurma olan binlerce hadisi sahîhmiş gibi rivayet edebilmişlerdir. Bunların iyi niyetli olması kanaatimizce Hz. Peygamber'e ait olmayan sözleri ona atfetme yanlışının mazereti olamaz.

H. Sahihlik mi Zayıflık mı Esastır?

Hadislerin zayıf ya da uydurma olduğunun değil sahîh olduğunun ispatı gerekir. Hz. Peygamber'e atfedilen herhangi bir sözü hemen sahîh kabul etmek yanlıştır. Hadisin Hz. Peygamber'e aidiyeti konusunda ikna edici deliller ve gerekçeler sunulmadıkça hiçbir sözü Allah Resûlü'ne nispet edemeyiz.

Hadis kaynaklarında ve hatta hadis dışı kaynaklarda yer alan rivayetleri topyekün kabul etme eğilimi taşıyan kişiler bulunmaktadır. Bunların nazarında herhangi bir hadisin kaynaklarda yer alması onunla amel edilmesi için yeterlidir. Söz konusu hadisle amel etmek istemeyenler o hadisin zayıf olduğunu ispatla mükelleftirler. Halbuki hadis kaynakları sahîh hadisler yanında zayıf ve uydurma rivayetler de içermektedirler. Hatta *Sahîhayn* dışındaki kaynakların içerdiği hadislerin önemli bir bölümü hasen ya da zayıf kategorisindedirler.

279 Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 368.

Örneğin İmam Leknevî (ö. 1886) sünen-i erbaada yer alan hadisler hakkında şu açıklamayı yapmıştır: “Bu kitaplarda ve benzerlerinde bulunan hadislerin hepsi sahîh veya hasen değildir. Bilakis bunlar sahîh, hasen, zayıf ve mevzu haberler içermektedir. İbnü’s-Salâh, Irâkî ve başka âlimler sünenlerde hasen dışında sahîh ve zayıf rivayetlerin de bulunduğunu ifade etmişlerdir. Nevevî de sünenlerde sahîh, hasen, zayıf ve münker rivayetlerin varolduğunu belirtmiştir”[280]. İbnü’s-Salâh da sahîh hadislere ulaşmak için sünenlerin kullanılabileceğini ancak bir hadisin sünenlerde varlığının sıhhatini garanti etmeyeceğini açıkça yazmıştır:

ثُمَّ إِنَّ الزِّيَادَةَ فِي الصَّحِيحِ عَلَى مَا فِي الْكِتَابَيْنِ يَتَلَقَّاهَا طَالِبُهَا مِمَّا اشْتَمَلَ عَلَيْهِ أَحَدُ الْمُصَنَّفَاتِ الْمُعْتَمَدَةِ الْمَشْهُورَةِ لِأَئِمَّةِ الْحَدِيثِ، كَأَبِي دَاوُدَ السِّجِسْتَانِيِّ، وَأَبِي عِيسَى التِّرْمِذِيِّ، وَأَبِي عَبْدِ الرَّحْمَنِ النَّسَائِيِّ، وَأَبِي بَكْرِ بْنِ خُزَيْمَةَ، وَأَبِي الْحَسَنِ الدَّارَقُطْنِيِّ، وَغَيْرِهِمْ مَنْصُوصًا عَلَى صِحَّتِهِ فِيهَا. وَلَا يَكْفِي فِي ذَلِكَ مُجَرَّدُ كَوْنِهِ مَوْجُودًا فِي كِتَابِ أَبِي دَاوُدَ، وَكِتَابِ التِّرْمِذِيِّ، وَكِتَابِ النَّسَائِيِّ، وَسَائِرِ مَنْ جَمَعَ فِي كِتَابِهِ بَيْنَ الصَّحِيحِ وَغَيْرِهِ.

“Bu iki kitaptakilerden ayrı olarak sahih hadis arayanlar hadis alimlerinin meşhur ve mutemed kitaplarına bakabilirler. Bu âlimler arasında Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebû Îsâ et-Tirmizî, Ebû Abdirrahmân en-Nesâî, Ebû Bekr b. Huzeyme, Ebü’l-Hasen ed-Dârakutnî ve başkaları sayılabilir. Ancak bu âlimler hadisin sahih olduğunu açıkça belirtmiş olmaları gerekir. Yoksa hem sahih hem de sahih olmayan hadisleri eserine alan Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve başka âlimlerin kitaplarında bir hadisin bulunması hadis hakkında sıhhat hükmü vermek için yeterli değildir”[281].

İbnü’s-Salâh müsnedlerde yer alan hadisler için ise şu değerlendirmede bulunmaktadır:

فَهَذِهِ عَادَتُهُمْ فِيهَا أَنْ يُخْرِجُوا فِي مُسْنَدِ كُلِّ صَحَابِيٍّ مَا رَوَوْهُ مِنْ حَدِيثِهِ، غَيْرَ مُتَقَيِّدِينَ بِأَنْ يَكُونَ حَدِيثًا مُحْتَجًّا بِهِ. فَلِهَذَا تَأَخَّرَتْ مَرْتَبَتُهَا - وَإِنْ جَلَّتْ لِجَلَالَةِ مُؤَلِّفِيهَا - عَنْ مَرْتَبَةِ الْكُتُبِ الْخَمْسَةِ وَمَا الْتَحَقَ بِهَا مِنَ الْكُتُبِ الْمُصَنَّفَةِ عَلَى الْأَبْوَابِ، وَاللَّهُ أَعْلَمُ.

“Bunların müsnedlerdeki uygulaması şöyleydi: Her sahâbînin müsnedi altında onun hadislerini tahriç ediyorlardı. Hadislerin ihticâca elverişli olup olmadığına

280 Leknevî, *el-Ecvibetü’l-fâdıla*, s. 66-67.
281 İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 21.

bakmıyorlardı. Bu sebeple her ne kadar müelliflerinin önemi sebebiyle üst mertebelerde yer alsalar da kütüb-i hamsenin ve bunlara yakın diğer ale'l-ebvâb kitapların derecesinden geridedirler"[282].

Müstedrek için ise şunları söylemiştir:

وَهُوَ وَاسِعُ الْخَطْوِ فِي شَرْطِ الصَّحِيحِ، مُتَسَاهِلٌ فِي الْقَضَاءِ بِهِ. فَالْأَوْلَى أَنْ نَتَوَسَّطَ فِي أَمْرِهِ فَنَقُولَ: مَا حَكَمَ بِصِحَّتِهِ، وَلَمْ نَجِدْ ذَلِكَ فِيهِ لِغَيْرِهِ مِنَ الْأَئِمَّةِ، إِنْ لَمْ يَكُنْ مِنْ قَبِيلِ الصَّحِيحِ فَهُوَ مِنْ قَبِيلِ الْحَسَنِ، يُحْتَجُّ بِهِ وَيُعْمَلُ بِهِ، إِلَّا أَنْ تَظْهَرَ فِيهِ عِلَّةٌ تُوجِبُ ضَعْفَهُ. وَيُقَارِبُهُ فِي حُكْمِهِ صَحِيحُ أَبِي حَاتِمِ بْنِ حِبَّانَ الْبُسْتِيِّ رَحِمَهُمُ اللَّهُ أَجْمَعِينَ. وَاللَّهُ أَعْلَمُ.

"Hâkim sahîh hadisin şartları konusunda sıkı olmayıp sahîh hadise hükmetmede mütesahildir. En doğrusu onunla ilgili orta yolu tutmaktır. Şöyle demeliyiz: Başka âlimlerden değerlendirme bulamadığımız ve yalnızca onun sıhhatine hükmettikleri sahîh olmasa bile hasendir. Bunlarla delil getirilip amel edilir. Ama zayıf sayılmasını gerektiren bir illet ortaya çıkarsa o zaman hüküm değişir. İbn Hibbân el-Büstî'nin *Sahîh*'i de *Müstedrek*'le hemen hemen aynıdır"[283].

Bu bilgiler ışığında diyebiliriz ki hadis kaynaklarında bir hadisin yer almasını söz konusu hadisin sıhhati için yeterli sayarak başkalarından o hadisin uydurma olduğunu ispat etmelerini beklemek bilimsel açıdan yanlıştır. Açıkçası metodolojiden habersiz olmak demektir. Hadis kaynakları bir yana fıkıh ve tefsir kaynaklarındaki hadisleri de topyekün güvenilir bulmak ve bu hadislerin uydurma olduğunun ispatını başkalarından beklemek kelimenin tam anlamıyla cehalettir.

> Hadiste hüsn-i zan ve itimad değil sû-i zan ve ihtiyat esastır.
>
> "Hadis dindir, dininizi kimden aldığınıza dikkat edin" düsturunun gereğini yerine getirmek gerekir.
>
> Hadis konusunda sıkı durmak gevşeklik göstermemek icap eder.

İ. Hadis Değerlendirmesi İctihâdîdir.

Hadislerin sıhhatine hükmetmek klasik bir ictihâddır. Yani âlimler ve ekoller kabul ettikleri kriterlere göre sıhhat hükmü verirler. Bir ekole göre sahîh

282 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 38.
283 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 22.

sayılan bir hadis diğer ekole göre sahîh olmayabilir. Hatta aynı ekoldeki bir âlime göre sahîh sayılan bir haber başka âlime göre sahîh olmayabilir.

İslâm âlimleri ve ekolleri hadislerin sıhhat şartlarını farklı şekillerde tespit etmişlerdir. *Buna göre bir hadisin sahîh olduğu söylendiğinde akla gelmesi gereken ilk soru kime göre sahîh olduğudur*. Yani hadisin sahîh olduğuna hükmetmek ictihadîdir. Hadisçilerce sahîh sayılan bir hadis Hanefîlerce zayıf addedilebilir. Ya da İmam Şâfiî'nin sıhhatine hükmedip amel ettiği bir hadis İmam Mâlik tarafından amele elverişli bulunmayabilir. Örneğin İmam Müslim'in *Sahîh*'inde naklettiği,

كَانَ فِيمَا أُنْزِلَ مِنَ الْقُرْآنِ: عَشْرُ رَضَعَاتٍ مَعْلُومَاتٍ يُحَرِّمْنَ، ثُمَّ نُسِخْنَ، بِخَمْسٍ مَعْلُومَاتٍ، فَتُوُفِّيَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَهُنَّ فِيمَا يُقْرَأُ مِنَ الْقُرْآنِ

"*Kur'ân ayetlerinden biri de haram kılan bilinen on emzirme şeklinde idi. Bu ayet beş emzirme ile neshedildi. Resûlullah vefat ettiğinde bunlar Kur'ân ayeti olarak okunuyordu*"[284]

hadisi hakkında İmam Serahsî (ö. 483) şöyle der:

أما حديث عائشة – رضي الله تعالى عنها – فضعيف جدا؛ لأنه إذا كان متلوا بعد رسول الله، ونسخ التلاوة بعد رسول الله – صلى الله عليه وسلم – لا يجوز فلماذا لا يتلى الآن.؟ وذكر في الحديث «فدخل داجن البيت فأكله» وهذا يقوي قول الروافض الذين يقولون: كثير من القرآن ذهب بعد رسول الله – صلى الله عليه وسلم – فلم يثبته الصحابة – رضي الله تعالى عنهم – في المصحف وهو قول باطل بالإجماع

"Âişe hadisi oldukça zayıftır. Eğer Resûlullah vefat ettiğinde bunlar Kur'ân âyeti olarak okunuyordu ise Hz. Peygamber'den sonra nesh câiz olmadığına göre neden şimdi okunmuyor? Hadiste bir keçinin eve girip âyetleri yediğinden bahsediliyor. Bu da Hz. Peygamber sonrasında Kur'ân'ın önemli bir bölümünün kaybolduğunu iddia eden ve sahâbenin Kur'ân'ı mushafta toplamadığını söyleyen Râfızîlerin görüşünü desteklemektedir. Halbuki bu görüş icmâ ile batıldır"[285].

Serahsî bir başka kitabında ise yine bu hadis hakkında,

وَالدَّلِيل على بطلَان هَذَا القَوْل قَوْله تَعَالَى {إِنَّا نَحن نزلنَا الذّكر وَإِنَّا لَهُ لحافظون}

---

284 Müslim, *Sahîh*, II, 1075.

285 Serahsî, *Mebsût*, V, 134.

"Bu sözün batıl olduğu konusundaki delilimiz "*Muhakkak ki zikri biz indirdik onu koruyacak olan da biziz*" âyetidir" demektedir[286].

Aynı hadis hakkında İmam Mâlik ise وَلَيْسَ عَلَى هَذَا الْعَمَلُ "Amel böyle değildir" ifadesini kullanmaktadır[287].

Ehl-i hadîse göre isnâdı sağlam hadisleri sahîh saymak gerekmektedir. Örneğin İmam Şâfiî sahîh hadisi şöyle tarif etmiştir:

فَقَالَ الشَّافِعِيُّ: إِذَا حَدَّثَ الثِّقَةُ عَنْ الثِّقَةِ حَتَّى يَنْتَهِيَ إِلَى رَسُولِ اللهِ – صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ – فَهُوَ ثَابِتٌ عَنْ رَسُولِ اللهِ – صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ – وَلَا نَتْرُكُ لِرَسُولِ اللهِ حَدِيثًا أَبَدًا إِلَّا حَدِيثًا وُجِدَ عَنْ رَسُولِ اللهِ حَدِيثٌ يُخَالِفُهُ

"Güvenilir bir râvi Allah Resûlü'ne kadar güvenilir râvilere sahip bir isnâdla hadis naklediyorsa bu hadisin Hz. Peygamber'den sâbit olarak geldiğine hükmederiz. Allah Resûlü'nün herangi bir hadisi ancak yine Allah Resûlü'nden gelen aykırı bir hadis sebebiyle terk edilebilir"[288].

Konu hakkında İbnü's-Salâh'ın (ö. 643) değerlendirmesi ise şöyledir: "Sahih hadis âdil ve zabıt râvilerin kendileri gibi âdil ve zabıt râvilerden isnâdın sonuna kadar muttasıl bir şekilde naklettikleri; şâz ve muallel de olmayan hadistir. Ehl-i hadîs ittifakla işte böyle bir hadisin sahîh olduğuna hükmedileceğini söylemiştir. Bazı hadislerin sahîh olup olmadığında görüş ayrılığı yaşarlar. Bunun sebebi ya bu şartların söz konusu hadiste var olup olmadığında birlik olmaması ya da bu şartlardan bir kısmının sahîh hadislerde gerçekten aranıp aranmayacağında birlik olmamasıdır"[289].

Başlangıçta ehl-i hadîs içinde hüccet haber daha çok isnâd ve metin merkezli değerlendirmelerle tespit edilirken Beğavî (ö. 516) ve İbnü's-Salâh'la (ö. 643) birlikte kitap merkezli sıhhat değerlendirmeleri başlamıştır. Beğavî *Mesâbîhu's-sünne* adlı eserinde Buhârî ve Müslim'den aldıklarını doğrudan sıhah diye nitelemiştir. İbnü's-Salâh ise sıhhat hükmü verme konusunda artık kimsenin ehil olmadığını iddia ederek sahîh hadisleri şu şekilde tasnif etmiştir:

"Yukarıda beyan edildiği üzere sahîh hadisleri bilmek için imamların bunu üstlenmiş kitaplarına müracaattan başka çıkar yol kalmadığına göre bu açıdan sahîh hadislerin kısımlarını açıklama ihtiyacı hissedilmektedir. 1- Buhârî ve Müslim'in birlikte rivayet ettikleri 2- Yalnızca Buhârî'nin naklettikleri 3- Yalnızca Müslim'in

286 Serahsî, *Usûl*, II, 79.
287 Mâlik, *Muvatta*, II, 608.
288 Şâfiî, *Ümm*, VII, 201
289 İbnü's-Salâh, *Ulumu'l-hadis*, s. 11-13.

naklettikleri 4- Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyduğu halde onların rivayet etmedikleri 5- Buhârî'nin şartlarına uyduğu halde rivayet etmedikleri 6- Müslim'in şartlarına uyduğu halde rivayet etmedikleri 7- Buhârî ve Müslim'in şartlarına uymadığı halde başka âlimlerce sahîh sayılan rivayetler. Sahih hadislerin ana kısımları bunlardır. En üstünü ilkidir. Ehl-i hadîs bu hadislere genelde "muttefekun aleyh olarak sahîh" derler. Bunu kayıtsız olarak kullanıp Buhârî ve Müslim'in ittifakını kastederler. Yoksa ümmetin ittifakını iddia etmiyorlar. Bununla birlikte ümmetin ittifakı da zorunlu olarak gerçekleşmektedir. Zira Buhârî ve Müslim'in ittifakla naklettikleri hadisler ümmet-i Muhammed'in kabulüne mazhar olmuştur"[290].

> "Ne çare ki bir hadise sahih, hasen ... sıfatını verdirecek olan ana unsur râvidir, ve râvinin âdil, zâbıt... olup olmadığını söyleyebilecek olan da muhaddisdir. Muhaddisin kararı ise kendi bilgisine dayanmakla ve dolayısıyla, şahsî, sübjektif olmakdan kurtulamamakadır. Yani mesele, şahsî ictihad meselesidir ve ictihadlarda birlik sağlamak çok defa mümkün olmadığına göre, hadislerin değerlendirilmesinde ihtilafın vukûu gayet tabii bir hadisedir".
>
> M. Said Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Eleştirileri", s. 2.

Hanefîler ise isnâddan daha ziyâde metne önem vermişlerdir. Bu sebeple hadisin sıhhat şartları arasına Kur'ân'a, ma'rûf sünnete aykırı olmamayı ve bilinir olmayı da eklemişlerdir. Konu hakkında İmam Ebû Yûsuf'un (ö. 182) değerlendirmesi şöyledir:

وَكَانَ عَلَيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ لَا يَقْبَلُ الْحَدِيثَ عَنْ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالرِّوَايَةُ تَزْدَادُ كَثْرَةً وَيَخْرُجُ مِنْهَا مَا لَا يُعْرَفُ وَلَا يَعْرِفُهُ أَهْلُ الْفِقْهِ وَلَا يُوَافِقُ الْكِتَابَ وَلَا السُّنَّةَ فَإِيَّاكَ وَشَاذَّ الْحَدِيثِ وَعَلَيْكَ بِمَا عَلَيْهِ الْجَمَاعَةُ مِنَ الْحَدِيثِ وَمَا يَعْرِفُهُ الْفُقَهَاءُ وَمَا يُوَافِقُ الْكِتَابَ وَالسُّنَّةَ فَقِسِ الْأَشْيَاءَ عَلَى ذَلِكَ فَمَا خَالَفَ الْقُرْآنَ فَلَيْسَ عَنْ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَإِنْ جَاءَتْ بِهِ الرِّوَايَةُ

"Ali b. Ebî Tâlib rivayetlerin çok arttığı ve bunların içinden kendisinin ve fukahânın bilmediği, Kitap ve sünnete uymayan hadislerin çıktığı dönemde Allah Resûlü'nden nakledilen haberleri kabul etmezdi. Şâz hadislerden sakın. Çoğunluğun benimsediği, fakihlerin bildiği, Kitap ve sünnete uyan hadisleri al. Diğer

290 İbnü's-Salâh, *Ulumu'l-hadis*, s. 27-28.

şeyleri bunlara kıyas et. Rivayet edilse dahi Kur'ân'a aykırı bir şey Allah Resûlü'ne ait olamaz"[291].

Görüldüğü üzere Ebû Yûsuf isnâddan daha ziyâde hadisin kendi geleneklerinde tanınmasını öncelemekte ve Kur'ân'a aykırı olmama şartını ileri sürmektedir. Konuyu biraz daha detaylıca açıklayan Serahsî (ö. 483) ise şöyle demektedir:

İnkıta iki türlüdür: Şeklî inkıtâ ve manevî inkıtâ.

Şeklî inkıtâya mürsel rivayetler örnek verilebilir. Sahâbe mürselinin hüccet olduğu konusunda ihtilâf yoktur. İkinci ve üçüncü tabakaların mürselleri ise bizim ulemâmıza göre hüccettir. Şâfiî'ye gelince o, bu mürsellerin hüccet olması için âyetle veya meşhur sünnetle te'yid edilmesini, selef âlimlerinin söz konusu mürselle amel ettiklerinin açıkça bilinmesini ya da başka bir isnattan muttasıl olarak nakledilmesini şart koşmuştur.

İnkıtanın ikinci türü ise manevî inkıtâdır. Bu da iki türlüdür:

1- Bir başka delile aykırılık

2- Râvinin halindeki bir noksanlık

Bir başka delile aykırılık da dört şekilde gerçekleşir:

1- Hadis Kur'ân'a aykırı olabilir,

2- Allah Resûlü'nden gelen meşhur bir sünnete aykırı olabilir,

3- Âlim cahil herkesin bilmesi gereken umumu belva bir konuda şâz hadis kalmış olabilir,

4- İlk tabakada söz konusu mesele tartışıldığı halde mevzu bahis hadisle ihticac edilmemiş ve suskun kalınmış olabilir.

İkinci tür manevî inkıtâ ise râvinin halindeki noksanlığa dayanır. Bunun açıklaması mestûr, fâsık, kâfir, çocuk, deli, gafil, gevşek ve bid'atçının haberi fasıllarında vardır[292].

Bu bilgiler ışığında sahîh hadis hakkında şunları söyleyebiliriz:

❖ Sahih olduğu konusunda zann-ı galip oluşturamamış hiçbir hadis sahîh sayılamaz!

❖ Ehl-i hadîse göre sahîh hiçbir hadis Kur'ân'a aykırı olamaz. Ehl-i reye göre Kur'ân'a aykırı hadis sahîh sayılamaz.

❖ Buhârî ve Müslim ehl-i hadîs ekolüne mensuptur. Dolayısıyla ehl-i rey ulemâsı bunlardaki bir hadisi tenkit edebilir.

291 Ebû Yûsuf, *Red*, s. 31.
292 Serahsî, *Usûl*, I, 359.

- Bir kitaptaki bütün hadisleri sahîh sayarak genellemeci bir tavır takınmak tesâhüldür. Her hadis ayrı ayrı tenkide tabi tutulmalıdır.

OKUMA PARÇASI
HADİS – SÎRET UYUMSUZLUĞU

"Hal-i hazır gayb haberleri de vardır. Hal-i hazır, aynı anda olan hadise demektir. Mesela, ben burada konuşma yapıyorken, toplantı salonunun dışında da bir takım hadiseler oluyor. O hadiseleri ben bilir miyim, bilmez miyim? Rasulullah aleyhisselatü vesselam bilir mi, bilmez mi? Bu çerçevede hal-i hazırla ilgili gayb haberlerine işaret eden, Kur'an-ı Kerim ayetlerini tedkik ettiğimiz zaman görüyoruz ki Rasulullah aleyhisselatü vesselam, herhangi müşahedeye, duyulara dayanan bir haber gelmediği takdirde böyle bir bilgiden mahrumdur. Yani, kendisinin gıyabında olan bir hadiseyi bilmesi mümkün değildir. Ama, bunu reddeden, Peygamber her şeyi bilir diyen pek çok alim var. Şimdi onları bir kenara koyuyoruz. Kur'an açısından meseleye yaklaştığımız zaman durum bu oluyor.

Gerçekten de Resulullah aleyhisselatü vesselamın kendi hayatında gösterdiği tatbikat bizi bu fikre götürüyor. Hiçbir hadisede Resulullah aleyhisselatü vessellam'ın, haberci kullanmadan bir hükümde bulunduğunu görmüyoruz. Bir harbe dahi kalksalar, haber toplamak için muhakkak bir casus gönderiyorlar. Herhangi bir yerde bir hadise işittilerse hemen onu tahkik ettiriyorlar. Bunlar, hal-i hazır gaybı bilmeyen bir kimsenin davranışlarıdır. Ama, biz daha sonra öyle bir peygamber tasavvuru ortaya çıkardık ki, -tabirimi mazur görün- ResuluIlah aleyhisselatü vesselam şimdi gelse kendisini tanıyamayacak nerede ise. Şimdi bizim kitaplarımızda öyle bir Peygamber tasviri var. Bunları gerçekle alakasının olduğunu hiç zannetmiyorum. Mesela, bir insan olarak Peygamberimizin namaz kıldırıyorken arkasındaki cemaatin ne yaptığını bilmesi mümkün değildir. Ama biz bunu bir nakise addetmişiz ve Peygamberimiz'e ne yapmışız? iki kürek kemiğinin arasına bir göz yerleştirmişiz. Bu haberlerin sahibi: "Üstü kapalı da olsa Resulullah aleyhisselatü vesselam iki kürek kemiği arasındaki gözüyle arkasını da görürdü" diyor. Şimdi bu peygamberi yüceltmek midir, yoksa gerçeği saptırmak mıdır?"[293]

J. Hadisleri Herkes Değerlendirebilir

Hadislerin sıhhatine ya da zaafına hükmetmek hadis, fıkıh ve kelâm ilmine vakıf herkesin hakkıdır. Hadislerin sübûtu üzerine karar verme hakkı yalnızca ehl-i hadîse ait değildir. Ehl-i reyin ya da kelâmcıların da hadisleri değerlendirme hakkı vardır.

---
293 M. Said Hatiboğlu, "Kur'an ve Sünnet Işığında Hz. Peygamber'in Gayba", s. 25-26.

İbnü's-Salâh hadislerin sübûtuna hükmetme hak ve imtiyazını yalnızca selef âlimlerine hasreder. Konu hakkındaki kanaatini şöyle ifade eder:

إِذَا وَجَدْنَا فِيمَا يُرْوَى مِنْ أَجْزَاءِ الْحَدِيثِ وَغَيْرِهَا حَدِيثًا صَحِيحَ الْإِسْنَادِ، وَلَمْ نَجِدْهُ فِي أَحَدِ الصَّحِيحَيْنِ، وَلَا مَنْصُوصًا عَلَى صِحَّتِهِ فِي شَيْءٍ مِنْ مُصَنَّفَاتِ أَئِمَّةِ الْحَدِيثِ الْمُعْتَمَدَةِ الْمَشْهُورَةِ، فَإِنَّا لَا نَتَجَاسَرُ عَلَى جَزْمِ الْحُكْمِ بِصِحَّتِهِ، فَقَدْ تَعَذَّرَ فِي هَذِهِ الْأَعْصَارِ الِاسْتِقْلَالُ بِإِدْرَاكِ الصَّحِيحِ بِمُجَرَّدِ اعْتِبَارِ الْأَسَانِيدِ؛ لِأَنَّهُ مَا مِنْ إِسْنَادٍ مِنْ ذَلِكَ إِلَّا وَنَجِدُ فِي رِجَالِهِ مَنِ اعْتَمَدَ فِي رِوَايَتِهِ عَلَى مَا فِي كِتَابِهِ، عَرِيًّا عَمَّا يُشْتَرَطُ فِي الصَّحِيحِ مِنَ الْحِفْظِ وَالضَّبْطِ وَالْإِتْقَانِ. فَآلَ الْأَمْرُ إِذًا – فِي مَعْرِفَةِ الصَّحِيحِ وَالْحَسَنِ – إِلَى الِاعْتِمَادِ عَلَى مَا نَصَّ عَلَيْهِ أَئِمَّةُ الْحَدِيثِ فِي تَصَانِيفِهِمُ الْمُعْتَمَدَةِ الْمَشْهُورَةِ، الَّتِي يُؤْمَنُ فِيهَا – لِشُهْرَتِهَا – مِنَ التَّغْيِيرِ وَالتَّحْرِيفِ، وَصَارَ مُعْظَمُ الْمَقْصُودِ بِمَا يُتَدَاوَلُ مِنَ الْأَسَانِيدِ خَارِجًا عَنْ ذَلِكَ إِبْقَاءَ سِلْسِلَةِ الْإِسْنَادِ الَّتِي خُصَّتْ بِهَا هَذِهِ الْأُمَّةُ، زَادَهَا اللّٰهُ تَعَالَى شَرَفًا، آمِينَ.

"Hadis cüzlerinde ya da diğerlerinde sahîh isnâda sahip bir hadis nakledildiğini gördüğümüzde, eğer söz konusu hadis *Sahîhayn*'dan birinde yer almıyor ya da hadis imamlarının meşhur mutemed kitaplarından birinde sıhhatine hükmedilmiyorsa, biz onun sıhhatine hükmetmeye cür'et edemeyiz. Bugün artık sadece isnâdları tetkik ederek sahîh hadisleri tespit etmek mümkün değildir. Zira artık isnâdlarda, yazdıklarına dayanarak rivayet eden birileri mutlaka bulunmaktadır. Bunlar sahîh hadislerde şart koşulan hıfz, zabt ve itkan özelliklerinden uzaktırlar. O halde sahîh ve hasen hadisleri tanımak, ancak hadis imamlarının şöhretleri sebebiyle değiştirilmekten ve bozulmaktan korunduğu hissi veren meşhur mutemed kitaplarında verdikleri hükümlere dayanmakla mümkündür diyebiliriz. Artık isnâdların tedâvülünden ana maksad ümmet-i Muhammed'e has bir özellik olan isnâd zincirlerinin devamını sağlamaktır. Rabbim ümmet-i Muhammed'in itibarını yüceltsin! Amin"[294].

İbnü's-Salâh'ın bu düşüncesi pek çok İslâm âlimi tarafından tenkide tabi tutulmuştur. Örneğin Nevevî,

والأظهر عندي جوازه لمن تمكن وقويت معرفته

"Bana göre doğru olan gücü yetip bilgisi olanlar için bunun câiz olmasıdır"[295].

294 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 16-17.
295 Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, s. 28.

Irâkî de (Nevevî'nin) görüşünün ehl-i hadîsin ameline daha uygun olduğunu; zira müteehhirûn ulemâsından pek çoğunun daha evvel sıhhat hükmü verilmemiş birçok hadis hakkında sübut değerlendirmesi yaptığını ifade etmiştir[296]. Dolayısıyla hadisler hakkında sübût değerlendirmesi yapmak konuya dair tartışmaları ve araştırma kaynaklarını bilmeye bağlıdır. Bunlara vakıf bir kişinin hadisler hakkında hüküm vermesi gayet doğaldır.

296 Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzah*, s. 23.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HADİS MESELELERİ

I. Şîa ve Hadis

Şîa, Hz. Ali taraftarı olup hilâfetin onun ve soyunun hakkı olduğunu savunmaktadır. Hz. Peygamber hilâfetin kendinden sonra Hz. Ali'ye ait olduğunu bildirmiş ancak bu hüküm sahâbîlerce dikkate alınmamıştır. Hz. Peygamber'in dînî, ilmî ve siyâsi otoritesi Ehl-i beyt tarafından devam ettirilmektedir. Hz. Ali aynı zamanda ilk imamdır. İmamet de nübüvvet gibi Allah tarafından atanılan, belli görevlerin yapılması istenilen, gayb âleminden bilgiler alınan ve gerektiğinde mûcizelerle desteklenilen bir makamdır. Bu bakımdan onlara göre imamların, neredeyse bir nevi peygamber olduğunu düşündüklerini söylemek yanlış olmayacaktır[1]. Şîa'ya göre imâmet, maslahata ve kamunun seçimine bırakılacak bir konu olmayıp dinin asıllarından biridir. İnsanlar imametin yüce değerini kavrayabilecek seviyede değiller ki onları seçebilsinler. Dolayısıyla peygamberlerin imâmet meselesini ihmal etmiş olmaları mümkün değildir. Hz. Peygamber son derece basit gündelik hayatla ilgili bilgiler verip de imamet konusunda suskun kalması düşünülemez[2].

> "Şîa, denilince akla imamet anlayışları gelmelidir.
>
> Açıkça itiraf edilmese de imamet bir nevi nübüvvettir.
>
> İmamlar Allah'ın tayiniyle atanmıştır, gaybdan haber alırlar, masumdurlar, gerektiğinde mucize de gösterirler.
>
> İmameti inkâr küfürdür."

Hz. Ali soyundan gelen on iki imam peygamberler gibi mâsumdur. Onlardan büyük günah da küçük günah da sadır olmaz. Onlar Allah'ın delili ve rehberidir. Şeyh Saduk şöyle der: "Bizim nebiler, resuller, imamlar ve melekler hakkındaki inancunız şudur: Onlar masumdur, her türlü lekeden temizlenmişlerdir. İster küçük, ister büyük olsun hiç günah işlemezler. Kendilerine emrettiği hususlarda Allah'a karşı gelmezler ve emrolunanı işlerler. Onların halleri ile ilgili bir hususta günahsızlıklarını (ismet) inkâr eden bir kimse onları tanımamaktadır. Onları tammayan kimse ise kâfirdir"[3].

---

1 Metin Bozan, "İmamiyye Şiası'nın Peygamberlik ve İmamet Anlayışlarının Mukayesesi", s. 97-98.
2 İbrahim Coşkun, "Şia'da İmamların Otoritesi", s. 32-33.
3 İbrahim Coşkun, "Şia'da İmamların Otoritesi", s. 34.

Şîa sünneti reddetmez. Bilakis onu, Kur'ân ile birlikte dinin aslî kaynakları arasında kabul eder. Fakat sünneti yalnızca Hz. Peygamber'den gelen söz, fiil ve takrirler olarak değil masumlardan gelen söz, fiil ve takrirler diye tanımlar:

كل ما يصدر عن المعصوم من قولٍ أو فعلٍ أو تقريرٍ

"Mâsumdan sadır olan söz, fiil ve takrirlerin hepsi sünnettir"[4].

Masumlar da Allah Resûlü ile birlikte on iki imamdır. Ehl-i sünnet ise ihtilâflı olmakla birlikte sahâbe söz ve uygulamalarını sünnetin tespitinde bir vasıta kabul etmişlerdir. Halbuki Şiîlerin sahâbe hakkındaki kanaatleri çoğunlukla olumsuzdur.

Hz. Peygamber'in otoritesi kendisinden sonra Hz. Ali'ye ve onun soyundan gelen imamlara intikal etmiştir. Hz. Peygamber'in bilgisi de aynı şekilde tevarüs edilmiştir:

أن الأئمة ورثوا علم النبي وجميع الأنبياء والأوصياء الذين من قبلهم

İmamlar, Peygamber'in ilmini, bütün peygamberlerin bilgisini ve kendilerinden önceki bütün vasîlerin ilmini miras almışlardır"[5].

On iki imam şu kişilerdir: Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Ali Zeynelâbidin, Muhammed el-Bâkır, Ca'fer es-Sâdık, Mûsa el-Kâzım, Ali er-Rızâ, Muhammed er-Takî, Ali en-Nakî, Hasan el-Askerî, Muhammed el-Mehdî.

Bu imamlardan herhangi birini inkar hepsini inkar anlamına gelir. Onlar hayatları boyunca hiç yanılmazlar. Onların sözleri Allah'ın sözüdür. Dolayısıyla onlar da mâsumdurlar ve onların sözleri de hadistir. Buna göre Sünnî İslâm anlayışında hadisin en temel kaynağı yalnızca Hz. Peygamber iken Şiîlerde on iki imam da hadis kaynağıdır. Yani bir imam, Hz. Peygamber'e atfen bir söz naklediyorsa kendisiyle Allah Resûlü arasındaki isnâdı zikredip zikretmemesi ehemmiyet arz etmemektedir. Çünkü zaten mâsumdur ve nebevî bilginin vârisidir. Altıncı imam Ca'fer es-Sadık'tan şöyle bir söz nakledilmektedir: "Benim hadislerim, babamın hadisleri; babamın hadisleri dedemin hadisleri; dedemin hadisleri el-Hüseyin hadisleri; el-Hüseyin'in hadisleri el-Hasan'ın hadisleri; el-Hasan'ın hadisleri Emîru'l-müminîn'in (Ali b. Ebî Tâlib) hadisleri; Emîru'l-müminîn'in hadîsleri Rasûlullâh'ın hadisleri; Rasûlullâh'ın hadisleri ise Allah Azze ve Celle'nin sözleridir". İmamlardan herhangi birinden işitilen bir sözün bir başka imama hatta Hz. Peygamber'e ve hatta Allah'a isnâd edilmesi de mümkündür:

4 Nâsır el-Kafârî, *Usûlü mezhebi'ş-şia*, I, 308.
5 Nâsır el-Kafârî, *Usûlü mezhebi'ş-şia*, I, 317.

يجوز من سمع حديثاً عن أبي عبد الله – رضي الله عنه – أن يرويه عن أبيه أو عن أحد من أجداده، بل يجوز أن يقول: قال الله تعالى

“Ebû Abdillah’tan bir söz işiten kimse bunu babasına ya da dedelerinden birine nispetle nakledebilir. Hatta ‘Allah şöyle buyurdu’ bile diyebilir”[6].

İmamların ilmi, ya peygamberlerin vahyi gibi ilhamdan ya da kendisinden önceki mâsum imamlardan aldıkları bilgilerden kaynaklanmaktadır. Onlar meleklerden haber alırlar ama melekleri görmezler. Melekleri görmedikleri halde kendilerine bilgi verenin melek olduğunu bu esnada hissettikleri sekinet ve vakar halinden anlarlar. Melekleri gördükleri haller de olabilmektedir.

İmamlar beş ruha sahiptirler. Bunlar ruhu’l-kuds, ruhu’l-iman, ruhu’l-hayat, ruhu’l-kuvve ve ruhu’ş-şehvedir. Peygamberlerler öldüklerinde ruhu’l-kuds imamlara geçer. Bu ruh sayesinde arşın altındakini de Süreyya yıldızının üstündekini de bilirler. Hatta imamlar Kıyamet’e kadar olacaklardan da haberdardır. Bu ruh yanılmaz ve uyumaz. Hatta imamlar bizzat her Cuma arşa çıkıp bilgiler alırlar. Ayrıca onlar bir şeyi öğrenmek isterlerse Allah onu onlara öğretir.

OKUMA PARÇASI
İMAMLARIN İLMİ KAPASİTESİ

“Bilginin kaynağının yanı sıra bilgi kapasitesi açısından da imamlar peygamberler ile karşılaştırılmıştır. Bu noktadan İmami kaynaklara bakıldığında, imamların, hz. Muhammed dışındaki diğer peygamberlerden daha bilgili olduğunu kabul ettikleri görülmektedir. Nitekim Ca’fer es-Sâdık (148/765)’a nispet edilen bir rivayette, onun bilgisinin hem Hızır, hem de hz. Musa’dan daha fazla olduğu ifade edilir. Buna göre Hızır ve hz. Musa’ya sadece vuku olan hadiselerin bilgisi verilmiştir. Halbuki kendileri, hem olanı hem de gelecekte vuku bulacak olayları bilmektedir. İmamların tüm peygamberlerden daha bilgili olduklarına dair daha pek çok rivayete rastlamak mümkündür. Bu rivayetlerden birisinde, imamların neden diğer peygamberlerden daha üstün olduğu izah edilirken, hz. Musa ile hz. İsa’ya bir takım bilgilerin verildiği, imamlarda ise hz. Peygamber’den kalan “İlmu’l-Kitap”ın bulunduğu ileri sürülür. Burada ifade edilmek istenen husus, imamların hz. Adem’den kendi zamanlarına kadar inen tüm bilgilere sahip olduklarıdır. Oysa peygamberler, kendilerinden sonra vuku bulan hadiselelere muttali değildirler”[7].

6 Nâsır el-Kafârî, *Usûlü mezhebi’ş-şia*, I, 309.
7 Metin Bozan, “İmamiyye Şiası’nın Peygamberlik ve İmamet Anlayışlarının Mukayesesi”, s. 104.

"Görülmektedir ki, bir teori olarak başlayan imarnet nazariyesi, zaman zaman pratik hayat ile çelişmiştir. Bu çelişkileri telafi etmek için üretilen rivayetler ve yapılan yeni yorumlar da kimi zaman imamları olağanüstü konumlara yerleştirmiş ve peygamberler ile kıyaslanmalarına, hatta bazı hususlarda onlardan daha üstün niteliklere sahip oldukları fikrinin ortaya çıkmasına neden olmuştur"[8].

Şîa'ya göre sahâbenin tamamı âdil değildir. Onlar da insandır ve Hz. Peygamber'le sohbetleri âdil olarak kabul edilmelerini gerektirmez. Hz. Nûh ve Hz. Lût'un kavimleri de onlarla birlikte oldular ama bu durum onlara bir fayda sağlamadı derler[9]. Hatta âdil olmak bir yana kimi sahâbîler İslâm'ın düşmanıdır. Yalnızca Hz. Ali'nin tarafında yer alanlar âdildir. Onun imâmetini hak olarak görmeyenler mürted olmuşlardır. Bu yüzden sadece Hz. Ali'yi destekleyenlerden gelen haberler kabul edilebilir:

«إن الشيعة لا يعتبرون من السنة (أعني الأحاديث النبوية) إلا ما صح لهم من طرق أهل البيت. أما ما يرويه مثل أبي هريرة، وسمرة بن جندب، وعمرو بن العاص ونظائرهم فليس لهم عند الإمامية مقدار بعوضة»

"Şîa, yalnızca ehl-i beyt isnadlarıyla gelen sahih sünnetleri (nebevî hadisleri) kabul eder. Ebû Hüreyre, Semüre b. Cündeb, Amr b. Âs ve benzerlerinin rivayetlerinin sivrisinek kadar kıymeti yoktur".

Şîa'nın sahâbeye yönelik ithamları hakkında şunlar kaydedilmiştir:

"Şia'nın sahabeye yönelik iftiralarından birisi, ekserisinin münafık olduğudur. Onlar bu konuda o kadar ileri gitmektedirler ki Hz. Ebû Bekr, Ömer, Osman, Abdurrahman b. Avf, Ebû Ubeyde, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Talha b. Ubeydullah gibi Ehl-i sünnette Aşere-i mübeşşere'den olanları bile nifakla itham ederler"[10].

"Şia'nın sahabenin irtidadı konusunda bir başka rivayeti de şöyledir: Ebû Abdillah (Cafer es-Sâdık) şöyle dedi: Nebî (s.a.v.) vefat ettikten sonra insanlar ökçeleri üzerine hemencecik dinden döndüler. Ancak üç kişi dönmedi. Bu kişiler Selmân el-Farisî, Mikdat b. el-Esved ve Ebû Zerr el-Gıfarî'dir. Ebû Abdillah daha sonra sözünü şöylece izah etti: "Rasulullah (s.a.v.) vefat ettiği gün 40 kişi Hz. Ali'ye gelerek "Vallahi, senden başka hiçbir kimseye bîat etmeyiz" dediler. Hz. Ali de bunun sebebini sorunca onlar; Gadir-i Hum günü Peygamber (s.a.v.)'in senin hakkındaki sözlerini duyduk, diye cevap verdiler. Hz. Ali bunun üzerine onlara:

8 Metin Bozan, "İmamiyye Şiası'nın Peygamberlik ve İmamet Anlayışlarının Mukayesesi", s. 112.
9 Harun Reşit Demirel, "Adâlet Kavramı ve Şia'da Sahâbenin Adâleti Meselesi", s. 67.
10 Harun Reşit Demirel, "Adâlet Kavramı ve Şia'da Sahâbenin Adâleti Meselesi", s. 58.

"Madem beyat etmek istiyorsunuz, yarın başlarınız tıraşlı olarak geliniz" dedi. Ertesi gün üçü hariç hiç kimse gelmedi. Ammâr da öğleden sonra geldi, dedi"[11].

Şiîler için en muteber hadis kaynakları dört tanedir. Bunlar,

1- Muhammed b. Ya'kûb el-Küleynî'nin (ö. 329) *el-Kâfî fî ilmi'd-dîn*'i,

2- İbn Bâbeveyh'in (ö. 381) *Men lâ* yehduruhu'l-*fakîh*'i

3- Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî'nin (ö. 460) *Tehzîbu'l-ahkâm*

4- Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî'nin (ö. 460) *el-İstibsâr fîmâ uhtulife fîhi'l-ahbâr* adlı derlemeleridir.

Bu kitaplar Şiiler için ahkâm-ı şeriyyenin kaynağıdır ve sahîh haberleri içerirler[12].

II. Mutasavvıflar ve Hadis

Mutasavvıflar için hadisin ehemmiyeti kuşkusuzdur. Fakat onların hadis usûlü diğer bütün metodolojilerden (hadisçiler, fukahâ ve kelâmcılar) esas itibariyle farklılaşmaktadır. Mutasavvıflar ile diğerlerinin aynı boyutta meseleleri değerlendirmedikleri anlaşılmaktadır. Diğerleri isnâd, râvi ve kitap gibi nispeten gözle görülür kriterler belirlemeye gayret ederken mutasavvıflar bütün bunları gereksiz uğraşılar addederler. Hadis bütün kriterleri sağlayıp sahîh diye anılsa bile mutasavvıflar keşif yoluyla o hadisin zaafiyetine hükmedebilirler. Yine hadis hiçbir kriteri haiz olmasa bile mutasavvıflar keşif yoluyla o hadisi doğrudan Hz. Peygamber'den alabilirler. Halbuki diğerleri mutasavvıfları, hadis uydurmacılığı ya da uydurulmuş hadisleri Allah Resûlü'ne atfetme konusunda oldukça cüretli olmakla suçlamışlardır. Bir de diğerleri için nakledilen sözün Hz. Peygamber'e ait olup olmadığının tespiti önemli iken mutasavvıflar için sözün içeriği ve icra ettiği fonksiyon mühimdir. Fakat şunu söylemek hakkın teslimi olacaktır ki İslâm ilimler geleneğinde sadece mutasavvıflar uydurma hadisleri kullanmamış hemen her grup uydurmaları kitaplarında nakletmişlerdir. Mutasavvıfların hadislere bakışını şöylece maddeleştirebiliriz[13]:

1- Keşf yoluyla alınan hadisler:

Konu üzerine çalışması bulunan Seyit Avcı meseleyi şöyle arz eder: "Keşif, akıl ve duyularla ulaşılamayan bazı bilgileri kalp gözüyle görmeyi, sezgi aracılığıyla kavramayı ifade eder. Keşif yoluyla kazanılan bu bilgiye ma'rifet, irfan, ilm-i

11 Harun Reşit Demirel, "Adâlet Kavramı ve Şia'da Sahâbenin Adâleti Meselesi", s. 60.

12 Şîa'nın düşünceleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Nasır b. Abdillah el-Kafârî, *Usûlü mezhebi'ş-şia el-imamiyye isnâ aşeriyye*, I-III, 1404.

13 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Seyit Avcı, "Sûfilerin Hadis Tespit Ölçüleri: İsmail Hakkı Bursevî Üzerine Bir İnceleme", s. 7-29.

mükâşefe, ilm-i bâtın gibi adlar verilir. Mutasavvıflara göre en üstün bilgilere keşif yoluyla ulaşılır. Akıl ve nakil, vasıtalı olarak bilgi verdiği halde keşif, insana doğrudan bilgi sağlar. Bu bilgiler okuma ve yazma ile değil, ancak amel ve ibadet sonucu meydana gelir. Sûfiler, bu anlayışlarına Kur'an ve sünnetten deliller de getirmişlerdir. "*Biz ona tarafımızdan ilm-i ledün öğrettik*", "*Eğer takva üzere olursanız Allah size hakkı bâtıldan ayıracak bir kuvvet verir*" âyetleri ile, "*Müminin firasetinden sakının. Zira o Allah'ın nuruyla bakar*" hadisi ve daha başka âyetlerle hadisler bu yolla kazanılan bilgilerin varlığına işaret olarak kabul edilmiştir"[14].

Dolayısıyla sûfiler için zâhirî bilgiler değil keşifle alınan bilgiler ehemmiyet arz eder. Hadisçilerin çabası iyidir ama onların tespitleri bir yere kadardır. Asıl önemli olan mükâşefe ile doğrudan Allah Resûlü'nden haber alan mutasavvıfların ilmidir. *Bu ilimde yanılma olmaz*. Hasılı sahîh zannedilen nice hadislerin zayıf, zayıf zannedilen nice hadislerin de aslında sahîh olduğu mükaşefe ehlince malumdur. Bursevî (ö. 1137) şöyle demiştir: "Bu taifenin mezhepleri budur ki, bir haber Kütüb-i Sitte'de sebt olunmuş bile olsa onunla amel hususunda cânib-i gaybe mürâcaat edip âyân beyân ve keşf-i bürhân zam ettikten sonra fiile şurû ederler. Kütüb-i Sitte'nin gayride olduğu surette dahi böyledir"[15].

2- Kitap merkezli tashih:

Esasen her bir hadis isnâd ve metniyle değerlendirilerek sıhhati tespit edilmek durumundayken zamanla İslâm dünyasında kitap merkezli bir tashih fikrinin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu fikir hadisçiler arasında da yayılmıştır. Fakat bu düşüncenin en fazla itibar gördüğü kesim mutasavvıflardır. Onlar büyük âlimlerin ve sâlihlerin yalana tevessül etmeyecekleri hüsn-i zannıyla hareket ederler ve eğer büyük velilerin kitaplarında bir hadis naklediliyorsa söz konusu hadisin kesinlikle bir aslının olacağına inanırlar. Dolayısıyla gerek tasavvuf büyüklerinin gerekse diğer ulemânın eserlerine bir hadis girmişse onu uydurma diye vasfetmek uygun değildir. O büyük âlimler kitaplarına koydukları her şeyi ince eleyip sık dokuyarak yazmışlardır. Hatta bazı kitaplar mâna âleminde Allah Resûlü'ne arz edilmiş ve onun onayından geçmiştir. Bu tür eserlere sû-i zan ile iftirada bulunmak mana âleminde Hz. Peygamber'in hükmüyle cezalandırılır. Örneğin Gazzâlî'nin (ö. 505) *İhyâu ulûmi'd-din*'i böyle bir taltife mazhar olmuştur. Bursevî şöyle demektedir: *"Gazzâlî İhyâ-i ulûm nam te'lifi celili itmamdan sonra alemi manada Fahri Alem'e mülaki olup arz ve imza ettirmişler"*. Halbuki kitabını Resûlullah'a arzedebildiği düşünülen Gazzâlî bizzat kendi kitabında "Benim hadis bilgim azdır" demektedir.

---

14 Seyit Avcı, "Keşif Yoluyla Hadis Rivayeti Meselesi", s. 163.
15 Seyit Avcı, "Keşif Yoluyla Hadis Rivayeti Meselesi", s. 165.

Yine bir hadis hakkında yapılan olumsuz değerlendirmelere karşı Bursevî hadisi şu sözlerle savunmuştur: "Evet bu kadar erbâb-ı meâni ve fehâvi, usul ve furûi hâvi olan ulemâ-i ümmet ve küberâ-i millet haşa ki tarik-i kizbe süluk ideler. Bu hususta kendi hevaları yoluna gideler. Elhasıl ekâbir-i fuhûla hüsn-i zannı olanlar onları tasdik eyler" demektedir"[16].

OKUMA PARÇASI
İHYÂU ULÛMİ'D-DÎN'DEKİ HADİSLER

"Bursevî'nin itimat ettiği bir diğer mutasavvıf âlim Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî'dir. Gazzâlî'nin muhtelif ilimlere dair yazdığı eserlerden özellikle *İhyâu ulûmi'd-dîn* pek çok yönüyle takdir edilmesine rağmen ihtiva ettiği zayıf veya uydurma hadisler yönüyle tenkit edilmiştir: Nitekim Zehebî, "*İhyâ* çok hayırlı bir eser olmakla birlikte içinde batıl hadisler vardır" demiş, Suyûtî de (ö. 911/ 1505) *Mirkâtu's-suûd ila Süneni Ebî Dâvûd* adlı eserinde İhyâ'da zikredilen bir hadis vesilesiyle, "*İhyâ*'da aslı olmayan hadislerin varlığı gayet açıktır" diyerek aynı hususa işaret etmiştir. Bundan dolayıdır ki hadis münekkitleri *İhyâ*'daki hadislerin tahrici üzerinde çalışmışlar, Gazzâlî'nin büyüklüğüne bakarak *İhyâ*'daki zayıf ve uydurma hadislere aldanmamak gerektiği konusunda okuyucuları uyarmışlardır. Irâkî (ö. 806/1403), *İhyâ*'daki hadisler üzerinde iki çalışma yapmış, Sübkî (ö. 771/1369) *Tabakâtü'ş-Şâfiiyye*'sinde *İhyâ*'da senedlerini bulamadığı hadislere genişçe yer vermiş, bu değerli araştırmaları *İhyâ*'yı *İthâfü's-sâde* ismiyle şerheden Murtaza ez-Zebîdî (ö. 1205/1791) tamamlamış ve böylece hadisler konusunda *İhyâ*'dan istifade imkânı kolaylaşmıştır. Eğer bu kıymetli tahric çalışmaları olmasaydı *İhyâ* okurlarının pek çoğu hadisler konusunda zor ve sıkıntılı bir durumla karşılaşmış olacaklardı. *İhyâ* üzerindeki çalışmalar bunlarla sınırlı kalmamış, İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200) *İ'lâmü'l-ahyâ* adlı eserinde *İhyâ*'daki asılsız haberleri biraraya getirmiş bunlardan bazılarına *Telbîsü İblîs*'te işaret etmiş, torunu Ebü'l-Muzaffer de dedesinin bu iddialarına katılarak onu desteklemiştir. Daha sonra İbn Hacer (ö. 852/1448) hocası Irâkî'nin bulamadığı hadisleri bir ciltte toplamış, Kâsım b. Kutluboğa da (ö. 879/1476) *Tuhfetü'l-ahyâ* adlı çalışmasıyla bu değerli ilmi gayreti devam ettirmiştir. İzmirli İsmail Hakkı ile Şeyh Safvet efendi arasında Gazzâlî'nin *İhyâ*'da yer verdiği hadislerle ilgili olarak cereyan eden meşhur ve bereketli bir tartışma söz konusudur. Burada her iki alim de karşılıklı olarak Gazzâlî'nin hadisçiliği konusunda ulemanın görüşlerine yer vermiştir. İzmirli *Esne'l-metalib*'de "Mevlana Gazzâlî'nin celâlet-i kadri, 'ilimdeki 'uluvv-i mertebesi, rüsûh-u tâmmı ile beraber *İhyâ*'sındaki ehadise i'timad olunmaz. Çünkü kitabında

16 Seyit Avcı, "Sufilerin Hadis Tespit Ölçüleri", s. 8.

birtakım ehâdis-i mevzu'a mezkûrdur. Semerkandî'nin *Tenbîhü'l-gâfilîn*'i de böyledir" demektedir. Fazilet sahibi olmakla hadis alimi olmak ayrı şeydir. Nitekim Gazzâlî'nin kendisi de bizzat hadis ilimleriyle fazla uğraşmadığını, bu ilimdeki ihatasının yeterli olmadığını itiraf etmiş, *Kânûnu't-te'vîl* adlı eserinde بضاعتي في علم الحديث مزجاة (Hadis ilmindeki sermayem azdır) demiştir. Bu sebeple rivayetler konusunda *Kûtu'l-kulûb* müellifine itimat etmiş ve bu eserdeki hadislerin sahih olduğuna kanaat getirerek bunları bir hüsnüzanna binaen nakletmiştir"[17].

3- Mânanın sıhhati:

Hadisçiler için hadis diye aktarılan bir lafzın, mâna itibariyle Allah Resûlü'ne ait olup olmadığı ehemmiyet arz eder. Hadisler büyük oranda mânen nakledildikleri için isnad kriterini tam olarak karşılayan bir hadisin bile hakikatte Allah Resûlü'ne ait olmama riskinin olduğu kabul edilir. Hasılı hadisçiler için sözün güzelliği onun Resûlullah'a atfedilmesi için yeterli değildir. Bizzat ondan gelen bir isnada sahip olması ve isnadın da güven vermesi gereklidir.

Halbuki mutasavvıflar için ne lafzın ne de mânanın Hz. Peygamber'e aidiyeti önemlidir. Bu belgeleyen bir isnad da lüzumlu değildir. Onlara göre mânanın doğruluğu yeterlidir. Eğer sözün mânası doğru ise onu Resûlullah söylesin söylemesin hadis diye ifade etmek de sorun yoktur. Bu sebeple pek çok söz esasen isnâda sahip olmamasına rağmen sırf mânası sahîh diye hadis adı altında aktarılmıştır. Bazen söz konusu ifadenin hadis olmadığı ama mânasının sahîh olduğu açıkça ifade edilmiştir. Zâhiren şeriata aykırı değilse ya da hidayete vesile oluyorsa haberin uydurma diye nitelenmesini uygun bulmamaktadırlar[18].

Mânası doğru diye bir takım sözleri hadis saymak ya da bunların hadis diye aktarılmasına rıza göstermek kanaatimizce son derece sakıncalıdır. Çünkü bir sözün güzel ya da çirkinliği izâfîdir. İnsanların temayülleri, arzuları, bilgileri, psikolojileri vs. güzellik çirkinlik anlayışlarını etkiler. Örneğin kadınların evden dışarı çıkmasını istemeyenlere göre bunu emreden sözler doğrudur. Halbuki onların sosyal hayattan koparılmalarını yanlış bulanlara göre bu tür sözler doğru kabul edilemez. Yine dünyadan el etek çekmeyi hoş karşılayanlar için fakirliği ve acziyeti öven rivayetler güzeldir. Buna karşın müslümanların izzet ve şerefle yaşamasını savunanlar fakirliği öven sözleri hoş karşılamazlar. Hasılı din, Allah'ın dinidir. İnsanların kişisel arzuları hadisleştirilerek din kılınamaz. Mânası doğru sözler hadis adı altında rivayet edilemez.

4- Rüyada alınan hadisler:

Tasavvuf ehlince insanlar için normal bilgi yollarından (duyular, haber ve akıl) farklı olarak keşf, ilham ve rüya gibi yollarla da bilgi almak mümkün görünmektedir.

17 Seyit Avcı, "Sufilerin Hadis Tespit Ölçüleri", s. 11-12.
18 Seyit Avcı, "Sufilerin Hadis Tespit Ölçüleri", s. 23.

Hatta yakaza halinde bile Hz. Peygamber'le görüşüldüğü ve ondan hadis alındığı düşünülebilmektedir. Kimin rüyada ne gördüğü ya da yakaza halinde Allah Resûlü'nün gerçekten görülüp görülemeyeceği tam olarak tespit edilemeyeceğinden bunu söyleyenlerin hali önem arz etmektedir. Bu sebeple tasavvuf ehli de özellikle kendi tarikat büyüklerinden ya da tasavvufun büyük temsilcilerinden gelen haberleri sırf onlar hakkındaki iyi niyetleri ve hüsn-i zanlarıyla gerçek olarak değerlendirmişlerdir. Onların ne Allah Resûlü'ne yalan uyduracaklarını ne de uydurulmuş haberleri nakledeceklerini kabul edebilmişlerdir. Fakat onların bu düşüncesi genel kabul görmemiştir. Konuyla alakalı çalışmasında Enbiya Yıldırım şu nakillerde bulunmaktadır[19]:

İbnü'l-Cevzî (ö. 597): "Uyuyanın rüyası vehimdir. Vehimler ise hakikat olamaz. Çünkü insan bazan kendisini uçar görürken bazan da hayvan suretinde görür".

Şevkânî (ö. 1250): "Allah Teâlâ "*Bugün sizin dininizi tamamladım*" buyurmaktadır. Ayrıca; Hz. Peygamber'in rüyada söylediği veya yaptığı bir şeyin delil olacağı hususunda bizlere bir delil gelmemiştir. Bilakis Allah dinini kemale erdirdikten sonra onun ruhunu almıştır. Dini hükümlerin gelmesi onun vefatıyla sona ermiştir".

Mübârekfûrî (ö. 1353): "Bir hadisin delil olarak kullanılabilmesi için, ravinin sema anında hadisi iyi zabtetmesi gerekir. Oysa uyku halinde ravinin zabtından söz edilemez".

Abdulfettâh Ebû Ğudde: "Alimlerin kabul ettiği gibi, kim görürse görsün rüyada Hz. Peygamber'i görmekle bir dini hüküm sabit olmaz. Bir hadis-i nebevi ise hiç sabit olmaz".

OKUMA PARÇASI
RÜYA YOLUYLA HADİS ALMAK

قَالَ الْقَاضِي عِيَاضٌ رَحِمَهُ اللّٰهُ هَذَا وَمِثْلُهُ اسْتِئْنَاسٌ وَاسْتِظْهَارٌ عَلَى مَا تَقَرَّرَ مِنْ ضَعْفِ أَبَانٍ لَا أَنَّهُ يَقْطَعُ بِأَمْرِ الْمَنَامِ وَلَا أَنَّهُ تَبْطُلُ بِسَبَبِهِ سُنَّةٌ ثَبَتَتْ وَلَا تَثْبُتُ بِهِ سُنَّةٌ لَمْ تَثْبُتْ وَهَذَا بِإِجْمَاعِ الْعُلَمَاءِ هَذَا كَلَامُ الْقَاضِي وَكَذَا قَالَهُ غَيْرُهُ مِنْ أَصْحَابِنَا وَغَيْرُهُمْ فَنَقَلُوا الِاتِّفَاقَ عَلَى أَنَّهُ لَا يُغَيَّرُ بِسَبَبِ مَا يَرَاهُ النَّائِمُ مَا تَقَرَّرَ فِي الشَّرْعِ وَلَيْسَ هَذَا الَّذِي ذَكَرْنَاهُ مُخَالِفًا لِقَوْلِهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ رَآنِي فِي الْمَنَامِ فَقَدْ رَآنِي فَإِنَّ مَعْنَى الْحَدِيثِ أَنَّ رُؤْيَتَهُ صَحِيحَةٌ وَلَيْسَتْ مِنْ أَضْغَاثِ الْأَحْلَامِ وَتَلْبِيسِ الشَّيْطَانِ

19 Enbiya Yıldırım, "Beyhakî ve Hadis Rivayetinde Rüyaya Verdiği Değer", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, cilt: V, sayı: 1, s. 169-190.

وَلَكِنْ لَا يَجُوزُ إِثْبَاتُ حُكْمٍ شَرْعِيٍّ بِهِ لِأَنَّ حَالَةَ النَّوْمِ لَيْسَتْ حَالَةَ ضَبْطٍ وَتَحْقِيقٍ لِمَا يَسْمَعُهُ الرَّائِي وَقَدِ اتَّفَقُوا عَلَى أَنَّ مِنْ شَرْطِ مَنْ تُقْبَلُ رِوَايَتُهُ وَشَهَادَتُهُ أَنْ يَكُونَ مُتَيَقِّظًا لَا مغفلا ولا سيء الْحِفْظِ وَلَا كَثِيرَ الْخَطَأِ وَلَا مُخْتَلَّ الضَّبْطِ وَالنَّائِمُ لَيْسَ بِهَذِهِ الصِّفَةِ فَلَمْ تُقْبَلْ رِوَايَتُهُ لِاخْتِلَالِ ضَبْطِهِ هَذَا كُلُّهُ فِي مَنَامٍ يَتَعَلَّقُ بِإِثْبَاتِ حُكْمٍ عَلَى خِلَافِ مَا يَحْكُمُ بِهِ الْوُلَاةُ أَمَّا إِذَا رَأَى النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَأْمُرُهُ بِفِعْلِ مَا هُوَ مَنْدُوبٌ إِلَيْهِ أَوْ يَنْهَاهُ عَنْ مَنْهِيٍّ عَنْهُ أَوْ يُرْشِدُهُ إِلَى فِعْلِ مَصْلَحَةٍ فَلَا خِلَافَ فِي اسْتِحْبَابِ الْعَمَلِ عَلَى وَفْقِهِ لِأَنَّ ذَلِكَ لَيْسَ حُكْمًا بِمُجَرَّدِ الْمَنَامِ بَلْ تَقَرَّرَ مِنْ أَصْلِ ذَلِكَ الشَّيْءِ وَاللّٰهُ أَعْلَمُ

"Kâdı İyâz şöyle demiştir: Bu ve benzerleri Ebân'ın zayıf olduğunu destekleyen ve pekiştiren bilgilerdir. Yoksa rüyada görülenlere kesin olarak güvenilemez. Rüyada görülenlere dayanılarak sabit bir sünnet yok edilemediği gibi sabit olmamış bir sünnet de var sayılamaz. Bu konuda âlimlerin icmâsı bulunmaktadır. Kâdı İyâz'ın sözü böyledir. Bizim ulemamızdan ve diğer mezhep âlimlerinden bunu ifade edenler de olmuştur. Bu âlimler şeriatte sabit bir hükmün rüyada görülenler yüzünden değiştirilemeyeceği konusunda icmâ olduğunu nakletmişlerdir. Bu söylediklerimiz "Beni rüyasında gören gerçekten beni görmüştür" hadisine aykırı değildir. Çünkü hadisin manası söz konusu rüyanın doğru olduğu, boş rüya ya da şeytan işi düş olmadığıdır. Bununla birlikte rüya yoluyla dini bir hüküm ispat edilemez. Çünkü uyku, rüya görenin işittiklerini kaydedebileceği zabt hali değildir. Âlimler rivayeti ve şahitliği kabul edilecek kimsenin uyanık olmasını, gafil, kötü hafızalı, çok hatalı ve zabtı kusurlu olmamasını şart kılmışlardır. Uykudaki kimse ise böyle değildir. Zabtı kusurlu sayıldığından rivayetleri kabul edilemez. Bütün bu anlatılanlar valilerin verdiği hükümlere aykırı rüyada sabit olan şeylerle alakalıdır. Yoksa Resûlullah'ı rüyasında gören kimse zaten mendup bir fiile teşvik ediliyor, yasaklanmış bir şeyden nehyediliyor ya da bir maslahata yönlendiriliyorsa buna uygun davranmanın müstehaplığında ittifak vardır. Çünkü bu durumda rüya ile dini hüküm verilmemekte zaten var olan bir asla yönlendirme yapılmaktadır"[20].

20 Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, I, 115.

5- Kelâm-ı kibâr kelâm-ı Nebî'ye mülhaktır:

Tasavvufi düşüncede meşâyıhın büyük ehemmiyeti vardır. Onların sözleri Nebî'nin sözleriyle benzer değerdedir. Nasıl kelâm-ı Nebî Kelâmullah'a mülhak ise kelâm-ı kibâr da kelâm-ı Nebî'ye mülhaktır. Meşâyıha itiraz Resûl'e itirazdır[21].

6- İş'ârî yorum:

Mutasavvıfların hadise bakışları konusunda vurgulanması gereken bir nokta da yaptıkları iş'ârî yorumlardır[22]. Onlara göre hadislerin zâhirî anlamları kadar bâtınî anlamları da bulunmaktadır. Bu husus bir hadiste de âyetler için şöyle kayıtlıdır: "*Her âyetin bir zahrı, bir de batnı vardır*". Aynı durum hadisler için de geçerlidir. Ayetlerin ve hadislerin zâhirî anlamı herkesin gördüğü ve anladığı manalardır. Bâtınî anlamı ise ancak hikmet erbabına muttali olanlardır. Aslında hakikatte kastedilenler de bâtınî anlamlardır. Onlar kendi usûl tercihlerinden hareketle zâhirî yorumdan çok bâtınî ve iş'ârî yorumu yeğlemişlerdir. Örneğin,

> "Yapılan bir araştırmada tasavvufta temel dayanak olarak kullanılan 420 hadisin sıhhat durumları incelenmiş ve bunların % 15'i uydurma, % 21'i zayıf, % 10'u kaynaklarda bulunamamış, % 6'sı da hakkında hüküm verilmemiş hadisler olarak bu tesbit yapılmıştır".
>
> Saffet Sancaklı, "Hadislerin Doğru Anlaşılması", s. 366.

إِنَّ لِلَّهِ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ اسْمًا مِائَةً إِلَّا وَاحِدًا، مَنْ أَحْصَاهَا دَخَلَ الجَنَّةَ

"*Allah'ın doksan dokuz ismi vardır. Onları sayan cennete girer*"

hadisini kimileri esmâ-i hüsnayı ardı ardına dil ile saymak anlarken mutasavvıflar saymayı her bir esmânın içeriğiyle ahlaklanmak olarak algılamışlardır. Mesela *Mesnevi* şarihi İsmail Rüsûhî Dede şöyle der: "Bu esmâdan murad ahlâk-ı İlahiyye ve evsâf-ı Rabbaniyyedir. Ve ihsâdan murâd inde ulemâi'z-zâhir elfâz-ı esmâyı vâhiden bade vâhidin add eylemektir. Veyahut elfâzına ârif ve mânia ve hakâyıkına âlim ve vâkıf olmaktır. Ve amma inde ehlillah ihsâdan murâd bu esmâ-i İlahiyye ile muttasıf ve mütehallik ve hakâyıkıyla mütehakkik olmaktır"[23]. İş'ârî yoruma bir örnek de şudur: Rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

21 Seyit Avcı, "Sufilerin Hadis Tespit Ölçüleri", s. 26.

22 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Fikret Karapınar, "Rivayetlerde İşarî Yorum", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2007, V, sy. 2, s. 89-104.

23 Ali Osman Koçkuzu, "Hz. Peygamberin Mizacı ve Hadiste İşarî Tefsir", s. 221.

حُبُّكَ الشَّيْءَ يُعْمِي وَيُصِمُّ

"Bir şeyi sevmen seni kör ve sağır yapar".

Bu hadisin şerhini mutasavvıflar şöyle yapar:

"*Dünyaya karşı sevginiz, sizi ahirete karşı kör ve sağır eder*".

Mutasavvıfların kitaplarında çokça zikrettikleri ama hadisçilerce uydurma kabul edilen bazı hadisleri şöylece arz edebiliriz:

1- Mutasavvıfların kitaplarında karşılaşılan ve halk arasında da meşhur olan bir habere göre Allah Resûlü şöyle buyurmuştur:

من عرف نفسه فقد عرف ربه

"*Nefsini bilen Rabbini bilir*".

Allah'ı tanımak herkese farzdır. İnsanın kendi nefsini tanımadan Allah'ı tanıması ise mümkün değildir. O halde Rabbi tanımanın yolu kişinin kendi nefsinin idrakinde olmasıdır. Her ne kadar çeşitli kaynaklarda bu ifade Allah Resûlü'ne atfedilmiş olsa da bu aslında hadis değildir.

2- Yine halk arasında şöhret bulmuş olan ve bazı tasavvufi kaynaklarda geçen,

أول ما خلق الله العقل فقال له: أقبل فأقبل، ثم قال: وعزتي وجلالي ما خلقت خلقًا أشرف منك، فبك آخذ وبك أعطي, وبك أثيب وبك أعاقب

"Allah'ın ilk yarattığı şey akıldır. Akla, gel dedi o da geldi. Sonra şöyle buyurdu: İzzetime ve celalime yemin olsun! Senden daha şerefli bir şey yaratmadım. Seninle alır seninle veririm. Seninle mükafatlandırır seninle cezalandırırım" rivayeti de ittifakla uydurma diye nitelenmiştir.

3- Yine tasavvufi kaynaklarda yer verilen bir haberde,

علماء أمتي كأنبياء بني إسرائيل

"*Ümmetimin âlimleri İsrailoğullarının peygamberleri gibidir*"

ifadesi yer almaktadır. Bu ifade de "aslı yoktur" şeklinde vasfedilmiştir.

4- Yine sufilerce dilden dile dolaştırılan bir haberde,

ما وسعني سمائي ولا أرضي؛ ولكن وسعني قلب عبدي المؤمن

"*Beni göklerim ve yerim ihata edemedi de mümin kulumun kalbi ihata etti*"

ifadesi geçmektedir. Bu haber de "asılsız" ve "ma'rûf bir isnâdı yok" diye nitelenmiştir.

5- Yine sufilerce meşhur edildiği düşünülen,

الفقر فخري وبه أفتخر

"*Fakirlik benim iftihar vesilemdir. Fakirliğimle övünürüm*"

sözü de "batıl" ve "uydurma" diye vasfedilmiştir.

6- Mezardakilerden yardım ummayı öğütleyen şu rivayet de sufilerce meşhur edilmiş sayılmaktadır:

إذا تحيرتم في الأمور, فاستعينوا من أصحاب القبور

"*İşlerinizde şaşkınlığa düştüğünüzde mezardakilerden yardım istimdat edin*".

Bu söz de hadisçilerce uydurma kabul edilir.

OKUMA PARÇASI
GAZZÂLÎ'NİN DEĞİŞEN SÜNNET TELAKKİSİ

"Tarihte ikinci görüş, yani Hz. Peygamberin her türlü söz ve davranışının ahlakı belirlediği şeklindeki görüş ağırlık kazanmış ve Hz. Peygamber'e benzemeye çalışmak (teşebbüh) örnek almaya (teessi), yani taklit, ittibaya tercih edilmiştir. Fakih ve usûlcülerin tasnifleri kitapların sayfalarında kalmış, hatta bu düşünce usûl yazarı musannifleri de etkilemiştir. Mesela İslâm düşüncesinin kendisinden önceki dönemini yorumlayarak kendisinden sonraki dönemlere şekil vermekte oldukça etkili olan Gazâlî yirmi bir yaşında, usûle dair kaleme aldığı *el-Menhûl* adlı eserinde, uyulması gereken sünnetin alanını genişleterek, her fiilinde Hz. Peygamber'e benzerneyi (teşebbüh) sünnet telakki eden anlayışa karşı çıkmış ve şöyle demiştir: "Bazı hadisçiler her fiilinde peygambere benzemeyi (teşebbüh) sünnet zannettiler ki, bu oldukça yanlıştır". Gazâlî burada Hz. Peygamber'e benzemek (teşebbüh) ile onu örnek almayı (teessi) tefrik eder. Ona göre bir emire itaat etmek, emirlerini yerine getirmek (imtisal); o bağdaş kurup oturduğunda bağdaş kurarak oturmak, o yattığında yatmak demek değildir. Hz. Peygamber'den mücerret olarak bir fiilin sadır olması, bu fiilin yapılmasını bildiren bir karine olmadıkça bizim için vücup ifade etmez. Böyle bir karine olmadığı zaman da bakılır eğer söz konusu fiil; yemek, içmek, kalkmak, oturmak ve yaslanmak gibi mutat bir davranış ise hiçbir hüküm ifade etmez. Gazâlî *el-Mustasfâ*'sını kaleme aldığında sünnet anlayışında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Orada da Hz. Peygamber'in kasdını öğrenmeden, mücerret fiilierin örnek alınamayacağını, bu kasdın da ancak sözlü yahut

hal karinesiyle anlaşılabileceğini ifade etmiştir. Gazâlî aynı eserinde, Hz. Peygamber'i tazim etmenin vacip olduğunu, tazim etmek için de onu her fiil ve davranışında örnek almak gerektiğini savunanlara cevaben şöyle demiştir: "Bir kralı tazim etmek onun emir ve yasaklarına boyun eğmekten ibarettir; yoksa o bağdaş kurup oturduğu zaman, bağdaş kurup oturmak, sedire oturduğunda sedire oturmak değildir. Hz. Peygamber bazı şeyleri nezretmişse bizim de aynı şeyleri adamamız gerekmez. O bir şey satmış yahut satın almışsa bizim de aynı şeyi satmamız veya satın almamız ona tazim olmaz."

Ne var ki aynı Gazâlî, Şam'da ikamet ederken kaleme aldığı *Kitâbu'l-Erbaîn fî usûli'd-din* adlı eserinde bu fikrinden tamamen vazgeçmiştir. Artık onun gözünde teessi (örnek almak) ile teşebbüh (benzemek) karışmış, taklit ile ittiba arasında hiçbir fark kalmamıştır. Sünneti uygularken âdet-ibadet ayırımı yapmak ise ona göre sünneti anlamamak olmuştur. Gazâlî'nin bu kitapta yazdıklarına göre, dinin onuncu aslı sünnete ittibadır. Sünnete ittiba ise âdet-ibadet ayrımı yapmadan Hz. Peygamber'i, her türlü harekat ve sekanâtında örnek almaktır. Yeme içme, oturma kalkma, uyuma ve konuşma şeklinde dahi ona uymayı sünnet kategorisi içinde değerlendiren Gazâlî, "Ben peygambere ittiba derken, sadece ibadet ile ilgili konuları kastediyor değilim. Taabbudî konularda sünneti ihmal zaten kâbil-i imkân değildir. Mutlak ittibadan (el-ittibau't-tam) söz edebilmek için bütün âdetlerde de Hz. Peygamber'e uymak gerekir" der. Usule dair eserinde Hz. Peygamber bağdaş kurup oturduğu için bağdaş kurup oturmayı sünnet olarak değerlendirenlere şiddetle karşı çıkan Gazâlî, *el-Erbaîn*'de bırakın şalvar giymeyi, sarık sarmayı veya tırnak kesmeyi; şalvarı oturarak giymeyi, sarığı ayakta sarmayı, elin tırnaklarını keserken şehadet parmağı ile başlayıp baş parmakla bitirmeyi, ayağın tırnaklarını keserken de sağ ayağın küçük parmağı ile başlayıp sol ayağın küçük parmağı ile bitirmeyi sünnet olarak telakki etmektedir. Dahası Muhammed b. Eslem'den Hz. Peygamber'in karpuz yediğini bilmediği için karpuz yemediğinden dolayı sitayiş ile söz etmekte, ayaklarına mest giyerken unutup sol ayakla başladıkları için kırk ölçek buğdayı keffaret olarak ödeyenleri methü sena etmektedir. Gazâlî, "hangi amellerde sünnete ittiba gerekir" sorusuna ısrarla "sünnet (hadis) varit olan her konuda" diye cevap verir. Ona göre, mesela tıp konusunda tabiplik taslayan Muhammed b. Zekeriyya er-Razî'nin tavsiyelerine uyup da yüceler âleminin bütün sırlarına vakıf olan Hz. Peygamber'in tavsiyelerine uyulmaması doğru bir davranış olarak addedilemez. Sadece tıbba dair tavsiyelerine değil, bu tavsiyelerde önerilen zamanlara dahi riayet gerekir. Mesela kan aldırmak sünnettir. Ancak bunu salı günü aldırmak ikinci bir sünnettir. Zira Hz. Peygamber bir hadisinde "*Her kim on yedisine geldiğinde salı günü kan aldırırsa bu onun için bir yıllık tedavi olur*", diğer bir hadisinde ise "*Her kim çarşamba ve cumartesi kan aldırır da alaca*

hastalığına yakalanırsa sadece kendi nefsini kınasın" buyurmuştur. Hatta Gazâlî'nin anlatlığına göre bazı hadisçiler "bu hadis zayıftır" diyerek cumartesi kan aldırmış ve alaca hastalığına yakalanmışlardır. (Bunlardan biri) gece rüyasında Rasûlullah'ı görmüş ve halini ona şikayet etmiştir. Hz. Peygamber kendisine neden cumartesi kan aldırdığını sorunca "Zira senden bu hadisi nakleden zayıf bir râvidir" diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber de "Olsun neticede o, bu hadisi benden nakletmiyor mu?" diye karşılık verince hadisçi tövbe etmiş, Allah Rasûlü de şifa için dua etmiş ve sabah kalktığında sağlığına kavuşmuştur.

Gazâlî'nin, *el-Mustasfâ*'da bir rivayetin kabul edilmesi için sıraladığı şartlardan ayrılıp zayıf hadislere prim veren rüyalara itibar etmesinin sebeplerini ve sünnete ittiba konusundaki görüşlerinde köklü değişikliklerin mantığını bütünüyle burada irdeleme imkanına sahip değiliz. Ancak bunun en açıklanabilir izahı kanaatimizce selamet limanı olarak gördüğü tasavvufî düşüncedir. Zira ehl-i tasavvuf, her davranışı şuurlu hale getirmeyi, anlamsız bir alışkanlık ve tekrar olmaktan çıkarmayı gaye edinmiştir. Bunu da sebep ve hikmetlerini araştırarak aklîleştirmek yolu ile değil, en yüce örnek (el-meselu'l-ulyâ) yolu ile gerçekleştirmek istemişlerdir. Bu en yüce örnek de Hatemu'l-Enbiya Hz. Muhammed'den başkası olamazdı"[24].

III. Zâhirîler ve Hadis

Zâhirîlik İslâm tarihinin en eski düşünce tarzlarından biridir. Sahâbe arasında bazılarının âyet ve hadislere zâhirî bir tavır takındıkları malumdur. Zâhirîliğin en temel vasıflarından biri rey karşıtlığıdır. Sahâbeden itibaren rey karşıtı olan akım ehl-i hadîs çizgisiyle devam etmiş ve Dâvûd b. Ali ez-Zâhirî (ö. 270) de en uç noktaya ulaşmıştır. Zâhirîlik düşüncesini sistemleştiren ve hem usûl hem de furû kitapları te'lif eden âlim ise İbn Hazm'dır (ö. 456). Belirtmeliyiz ki aşırı zâhirîlik marjinal kalsa da İslâm ümmeti tarih boyunca Şâfiiyye, Hanbeliyye, Eş'ariyye ve muhaddislerin etkisiyle nispeten zâhirî bir yaklaşıma sahip olmuştur.

> "Nitekim Bağdatlı Hanbelî âlim İbn Akîl'in (v. 513/1119) şu tesbiti kayda değer görülmelidir: "İslam iki taife arasında; zâhiriyye ile bâtıniyye arasında helak oldu. Batın ehli, bir delil olmadan yaptığı yorum ve açıklama ile şeriatin zahirini ihmal etti. Zâhir ehli de maksadı ortaya koyan te'vil yolunu gözardı ederek nassların zahirine tutundu. Biz, şer'î-dinî bir delilin tasdik etmediği her batını reddederiz".
>
> Zekeriya Güler, "Selefîlik ve Hadisleri Yorumlama Biçimi", s. 184

24 Mehmet Görmez, "Hz. Peygamberi Örnek Almak ve Sünnete Tabi Olmanın Anlamı Üzerine", s. 100-102.

Zâhirîliğin hadis ve sünnete bakışı şöylece özetlenebilir:

Kur'ân asıldır. Kur'ân'da Allah Resûlü'ne da uymamız gerektiği açıkça belirtilmiştir. Hz. Peygamber'in hevasıyla konuşmadığı; konuştuklarının vahiy olduğu âyetle sabittir. Dolayısıyla anlamaktayız ki vahiy iki kısma ayrılır:

1- Okunan ve alemi aciz bırakan vahiydir.

2- Okunmayan ve alemi aciz bırakmayan vahiydir. Yani Hz. Peygamber'den gelen haberlerdir.

Kur'ân ihtilâf halinde haberlere uymamız gerektiğini açıkça ifade etmiştir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا

"Ey iman edenler! Allah'a, Resûlü'ne ve sizlerden emir sahiplerine itaat ediniz! Eğer Allah'a ve Âhiret gününe iman ediyorsanız bir konuda ayrılığa düştüğünüzde onu Allah ve Resûlü'ne arzediniz! Bu sizin için daha hayırlı ve neticesi daha güzel olandır"[25].

âyeti hadislere uymamız gerektiğini göstermektedir. Çünkü bu âyet hem sahâbeye hem bize hem de kıyâmete kadar gelecek olanlara hitap etmektedir[26].

Hz. Peygamber'in kelâmı vahiydir, vahiy zikirdir ve zikir mahfûzdur yani korunmuştur:

فأخبر تعالى كما قدمنا أن كلام نبيه صلى الله عليه وسلم كله وحي والوحي بلا خوف ذكر والذكر محفوظ بنص القرآن

"Yukarıda söylediğimiz gibi Allah Teâlâ, Resûlü'nün sözlerinin tamamının vahiy olduğunu haber vermiştir. Hiç tartışma yok ki vahiy de zikirdir. Zikir de yine Kur'ân'ın beyanıyla korunmuştur"[27].

Allah'ın Kur'ân ya da sünnet olarak indirdiği bütün vahiylerin ortak adı zikirdir. Buradan anlaşılıyor ki hadislerin hepsi mahfuzdur. Allah'ın koruduğunu kimse bozamaz. Hepsi bize nakledilmiştir. Hadislerin mânen rivayeti de câiz değildir. Hadisin anlamını bilen birisinin hadisten istifadeyle fetvâ vermesi hali dışında hadislerin lafızlarında değişikliğe gitmek kesinlikle doğru değildir:

25 Nisâ 4/59.
26 İbn Hazm, *İhkâm*, I, 96-97.
27 İbn Hazm, *İhkâm*, I, 98.

حكم الخبر عن النبي صلى الله عليه وسلم أن يورد بنص لفظه لا يبدل ولا يغير إلا في حال واحدة وهي أن يكون المرء قد تثبت فيه وعرف معناه يقينا فيسأل فيفتي بمعناه وموجبه

"Resûlullah'tan gelen hadisin hükmü bizzat lafzıyla rivayet edilmesi değiştirilmemesi ve dönüştürülmemesidir. Sadece bir kimsenin hadisin sahih olduğuna inanması ve kesin olarak mânasını idrak etmesi şartıyla hadisin mâna ve gereğiyle fetva vermesi hali müstesnadır"[28].

Hadislerin hepsinin vahiy olduğunu ve Allah Resûlü'nün tamamen vahye dayanarak konuştuğunu bildiğimiz için hadislerin lafzını tahrif vahyi tahrif anlamına gelir:

فلما صح بنص القرآن أن كلامه عليه السلام وحي كله حرم بلا شك تحريف الوحي وإحالته كما حرم ذلك في الوحي المتلو الذي هو القرآن ولا فرق

"Kur'ân'ın beyanıyla Resûlullah'ın bütün sözlerinin vahiy olduğu ortaya çıkınca hiç kuşkusuz Kur'ân'da okunan vahiyde olduğu gibi vahyi tahrif etmek ve değiştirmek de haramdır. Bu ikisi arasında fark yoktur"[29].

O halde sahîh bir habere uymamak küfürdür. Çünkü âyette şöyle buyurulmaktadır:

فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا

"Ama hayır, Rabbine andolsun ki, aralarında tartıştıkları her konuda seni hakem yapmadıkça, sonra da senin hükmüne içlerinde hiçbir tereddüt taşımaksızın tam bir teslimiyetle uymadıkça iman etmiş sayılmazlar"[30].

Allah ve Resûlü'nün hükmüne çağıran bir kimseye karşı onu kıyasa ve falancanın içtihadına davet etmek münafıklıktır:

فإن من ناظر خصمه في مسألة من مسألة الديانة وأحكامها التي أمرنا بالتفقه فيها فدعاه خصمه إلى ما أنزل الله تعالى وإلى كلام الرسول فصده عنهما ودعاه إلى قياس أو إلى قول فلان وفلان فليعلم أن الله عز وجل قد سماه منافقا

28 İbn Hazm, *İhkâm*, II, 86.
29 İbn Hazm, *İhkâm*, II, 88.
30 Nisâ 4/65.

"Hasmıyla dinî bir konuda ve fıkhını anlamamız emredilen bir dinî hüküm hakkında tartışan kimseyi hasmı Allah'ın indirdiğine ve Resûlü'nün sözüne çağırdığı halde bunlardan yüz çevirip hasmını kıyasa ya da falancanın filancanın sözüne davet ederse bil ki Allah onu münafık diye vasfetmiştir"[31].

Hadisi duyan ona hemen uymak zorundadır. Bu noktada tercih hakkı yoktur. Böyle yapanlar Allah'a isyan etmiş olur ve açıkça sapkınlık içine düşmüştür. Çünkü âyette şöyle buyrulmuştur:

وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُبِينًا

"Allah ve Rasulü bir konuda hüküm verdiği zaman, inanan bir erkek ve kadının kendi işlerinde kişisel tercihlerine göre hareket etmeleri düşünülemez: zira kim Allah ve Rasulü'ne isyan ederse, işte o apaçık bir sapıklığa gömülmüş olur"[32].

Allah ve Resûlü'nün emri duyulduğunda "duyduk ve itaat ettik" demek gerekir. Bunu söyleyenler de ashâb-ı hadîstir. Rabbim bizi onların içinde kılsın, onlardan ayırmasın, onlarla haşretsin[33].

Hadisler mütevâtir ve âhâd diye ikiye ayrılır. Mütevâtir zaten hüccettir. Âhâd da eğer âdil râvilerce Hz. Peygamber'e muttasıl bir senedle ulaşıyorsa amel edilmesi vâciptir ve ilim ifade eder:

القسم الثاني من الأخبار ما نقله الواحد عن الواحد فهذا إذا اتصل برواية العدول إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وجب العمل به ووجب العلم بصحته أيضا

"Haberlerin ikinci kısmı ise bir kimsenin bir diğerinden naklettikleridir. Eğer bunlar da âdil râvilerce Resûlullah'a ulaşan bir isnadla aktarılmış iseler onunla hem amel vâcip olur hem de sahih olmasıyla ilim hâsıl olur"[34].

İlim ifade etmek için aktaranların fazla olmasına gerek yoktur. Az da olsalar yalan söylemedikleri anlaşılan birkaç kişinin haberiyle de zarûri ilim ortaya çıkar[35]. Yani güvenilir kimselerin muttasıl bir senetle naklettiklerini kabul etmek gerekmektedir. Bu sebeple Hanefîlerin ve Mâlikîlerin mürsel haberleri kabul etmeleri doğru değildir. Halbuki mürsel, "naklü la ahaddir" yani olmayan birinin haberidir:

31 İbn Hazm, *İhkâm*, I, 101.
32 Ahzâb 33/36.
33 İbn Hazm, *İhkâm*, I, 103.
34 İbn Hazm, *İhkâm*, I, 108.
35 İbn Hazm, *İhkâm*, I, 107-108.

إنهم يقولون كثيرا بالمرسل وهو نقل لا أحد

“Onlar çok zaman mürsel rivayetlere dayanıyolar. Halbuki mürsel olmayanın haberidir”[36].

Hem hadisler hem de Kur’ân Allah’ın vahyi olduğundan her zaman uyumludurlar yani kesinlikle sahîh hadislerle Kur’ân arasında tearuz olmaz. Allah’ın anlama gücü lütfettiği âlimler bunu kolayca anlayabilirler:

أن القرآن والحديث الصحيح متفقان هما شيء واحد لا تعارض بينهما ولا اختلاف يوفق الله تعالى لفهم ذلك من شاء من عباده ويحرمه من شاء لا إله إلا هو

“Kur’ân ve sahih hadis ittifak halindedir. Aynı şeydir. Aralarında teâruz ve ihtilaf yoktur. Allah kullarından dilediğine bunu anlama kudreti bahşederken dilediklerini bundan mahrum bırakmıştır. Ondan başka ilah yoktur”[37].

Bilgisiz birisi hadisler ile âyetler arasında teâruz olduğunu düşünürse müslümana düşen hepsiyle amel etmektir. Çünkü bunların biri diğerinden üstün değildir[38].

Zâhirîler aşırı derecede rey karşıtı olduklarından kıyası reddederler. Zira insanların ancak Allah’ın bildirdiği kadar bir ilme sahip olacaklarına inanırlar. Nasların illetine ve hikmetine bakmazlar. Nassın metni literal olarak ne diyorsa sadece onu kabul ederler. Çünkü Allah ve Resûlü kıyasla ulaşılan hükmü de nasla sabit kılabilirdi. Böyle yapmadığına göre biz Allah’ın söylemediğini ona söyletemeyiz. Bu noktada naslardaki harf-i cerler bile ehemmiyet arz edebilir. Hükmü, nasda ismi anılmayan başka şeylere yansıtmazlar. Hasılı her ne kadar ehl-i hadîs içerisinde kıyasın kabulü yönünde tavır alanlar hatta Şâfiî (ö. 204) gibi içtihadı kıyasla sınırlayanlar olmasına rağmen, zâhirîler kıyası da rey sayıp reddederler. Allah emretmişse farzdır, yasaklamışsa haramdır, bir şey söylememişse mubahtır. Her şeyin hükmünü koyma yetkisi sadece ona aittir. Dolayısıyla Allah’ın söyleyebilecekken söylemediğini ona söyletmemeliyiz derler.

Zâhirîler sahâbe ve tâbiî kavlini de tabi olmaya uygun bulmazlar. Çünkü sahâbeye ya da tabiine uymak, onların reyine uymakdır. Halbuki bize düşen Allah ve Resûl’üne tabi olmaktır[39].“

Zâhirî yaklaşıma şu örnekleri verebiliriz:

36 İbn Hazm, *İhkâm*, II, 70.
37 İbn Hazm, *İhkâm*, I, 100.
38 İbn Hazm, *İhkâm*, II, 21.
39 İbn Hazm, *İhkâm*, I, 113.

1- Bir hadiste köpek tarafından yalanan kaptaki yiyeceğin dökülmesi ve kabın yedi defa yıkanması emredilmiştir:

إِذَا وَلَغَ الْكَلْبُ فِي إِنَاءِ أَحَدِكُمْ فَلْيُرِقْهُ ثُمَّ لِيَغْسِلْهُ سَبْعَ مَرَّاتٍ

"Köpek sizden birinin kabını yalarsa içindekileri döksün sonra yedi defa yıkasın".

Buna göre herhangi bir köpek bir kabı yaladığında içinde ne varsa dökülür. İlkinde toprak kullanılmak kaydıyla yedi defa yıkanır. Kabın yıkandığı su temizdir. Köpek kabın içindekini yer ama kabı yalamazsa, ayağını veya kuyruğunu kaba sokarsa ya da içine düşerse içindekini dökmek gerekmez ve yıkamak da farz olmaz. Bu halde kab da içindekiler de daha evvel nasılsa öylece helâldir. Yine köpek, yeri veya insanın elini yalarsa ya da kap denmeyen bir şeyi yalarsa yine içindekileri dökmek ve orayı yıkamak gerekmez[40]. Çünkü bunlara "kap" denmez.

2- Bir hadiste durgun suya bevledilip sonra da orada yıkanılması yasaklanmıştır:

لَا يَبُولَنَّ أَحَدُكُمْ فِي الْمَاءِ الدَّائِمِ الَّذِي لَا يَجْرِي ثُمَّ يَغْتَسِلُ مِنْهُ

"Sizden hiç kimse akmayan durgun suya bevledip sonra orada yıkanmasın".

Durgun suya bevleden kişinin o sudan abdest ya da gusül alması haramdır. O kişi başka su bulamıyorsa teyemmüm eder. Fakat eğer bevl, suyun evsâfından birini değiştirmemişse o da başkaları da o sudan içebilirler. Yine bevleden dışındakiler o sudan abdest alabilir, gusledebilir. O kişi suyun içinde gaz kaçırsa ya da suyun dışına bevletse de bevl akarak suya karışsa, o sudan kendisi de başkaları da abdest ve gusül alabilir[41].

3- Bir hadiste katı yağa düşen farenin ve bir miktar da çevresinin alınıp atılması ve kullanılması tavsiye edilirken fare sıvı yağa düşmüşse yağın kullanılmaması emredilmektedir:

سُئِلَ رَسُولُ اللّٰهِ - صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - عَنْ الْفَأْرَةِ تَقَعُ فِي السَّمْنِ قَالَ: إِذَا كَانَ جَامِدًا فَأَلْقُوهَا وَمَا حَوْلَهَا وَإِنْ كَانَ مَائِعًا فَلَا تَقْرَبُوهُ

"Resûlullah'a yağa düşmüş fare soruldu. "Yağ katı ise fareyi ve çevresini atın. Yağ sıvı ise onu kullanmayın" buyurdu".

Bu hüküm fare dışında bir canlının yağ dışında bir şeye düşmesi durumuna yansıtılmaz. Farenin yağdışında bir şeye ya da fare dışında bir canlının yağa düşmesine de yansıtılmaz. Hz. Peygamber bu hükmün fare dışındakiler ve yağ

40 İbn Hazm, *Muhallâ*, I, 120-121.
41 İbn Hazm, *Muhallâ*, I, 142.

dışındakiler için de geçerli olduğunu irade etseydi bunu gizlemezdi. Çünkü bu durumda bizleri gayb hakkında yani bilmediklerimiz hakkında fikir yürütmeye yönlendirmiş olurdu. Çünkü Hz. Peygamber "necis bir şey sıvı bir şeye düşerse şöyle şöyle yapın" demekten aciz değildir[42].

4- Bir hadiste uykudan uyanan kimsenin ellerini üç kez yıkadıktan sonra su kabına sokması emredilmektedir:

إِذَا اسْتَيْقَظَ أَحَدُكُمْ مِنْ نَوْمٍ فَلَا يَغْمِسْ - يَعْنِي يَدَهُ - حَتَّى يَغْسِلَهَا ثَلَاثًا، فَإِنَّهُ لَا يَدْرِي أَيْنَ بَاتَتْ يَدُهُ

"Sizden birisi uykudan kalktığında ellerini üç defa yıkamadıkça onları suya sokmasın. Çünkü elleri gece neye dokundu bilemez".

Bu hadis az olsun çok olsun gündüz olsun gece olsun oturarak olsun yatarak olsun namaz kılarken olsun namaz dışında olsun uykudan uyanan herkesin üç defa ellerini yıkamadıkça ve ağzını burnunu üçer defa temizlemedikçe kapta olsun nehirde olsun abdest suyuna elini sokmamasını farz kılmaktadır. Eğer bu kasten ya da unutarak yapılmazsa o kişinin aldığı abdest de o abdestle kıldığı namaz da makbul değildir. Bütün bunları baştan alıp yapması gerekir. Eğer suyun içine elini sokmadan dökerek abdest alırsa yine de abdesti de namazı da tam olmuş sayılmaz[43].

5- Bir hadiste sabah namazının sünnetini kılanların sağ taraflarına yatması emredilmektedir:

إِذَا صَلَّى أَحَدُكُمْ الرَّكْعَتَيْنِ قَبْلَ الصُّبْحِ فَلْيَضْطَجِعْ عَلَى يَمِينِهِ

"Sabah namazından önce iki rekât kılanlar sağ taraflarına yatsınlar".

Dolayısıyla sünnetin ardından sağ tarafa yatmayanların sabah namazı geçerli olmaz. Sağ tarafa yatmayı kasten terk etmekle unutarak terk etmek arasında fark yoktur. Yine sabah namazını vaktinde eda etmekle unuttuğu için kaza etmek arasında da fark bulunmamaktadır. Sabah namazının sünnetini kılmayanların sağ taraflarına yatmasına gerek yoktur[44].

6- Bir hadiste namaz kılanın önünde kadın, eşek ve köpeğin bulunması durumunda namazın bozulacağı bildirilmektedir:

يَقْطَعُ الصَّلَاةَ الْمَرْأَةُ، وَالْحِمَارُ، وَالْكَلْبُ

"Namazı kadın, eşek ve köpek bozar".

42 İbn Hazm, *Muhallâ*, I, 147.
43 İbn Hazm, *Muhallâ*, I, 201.
44 İbn Hazm, *Muhallâ*, II, 227.

Dolayısıyla namaz kılanın önünde köpek, eşek ya da kadın geçerse ya da durursa namaz bozulur. Sadece kadın namaz kılanın önünde yatarsa namaz bozulmaz. Çünkü Hz. Peygamber namaz kılarken Hz. Âişe'nin onun ön tarafında yattığı nakledilmiştir[45].

7- Salim hadisine dayanarak büyüğün hatta yaşlının süt emmesiyle bile süt anneliğin gerçekleşeceğine hükmetmişlerdir[46].

IV. Oryantalistler ve Hadis

İlk oryantalist eserlerden (Berthelemy d'Herbelot'un (ö. 1695) Bibliothe'que Orientale – Şark Kütüphanesi) birinde Hz. Peygamber için hakaret dolu ifadeler kullanılır. O, (hâşâ) meşhur düzenbaz, sonradan din denilen bir bid'atın kurucusu ve yalancı peygamber diye tanıtılır[47]. Yani bizim "Hz. Muhammed Mustafa sallallahu aleyhi ve selem" diye andığımız ve kendisine iman ettiğimiz Allah Resûlü Efendimiz oryantalistlerin nazarında düzenbazdan başka bir şey değildir. Aynı eserde, hadis ise "sahte peygamberin ağızdan ağza aktarılan sözleri" diye anlatılmaktadır. Hadislerin ezberlenmesi, yazılması, tedvin ve tasnifi hakkında kısa malumattan sonra hadislerin önemli bir bölümünün Talmud kaynaklı olduğu ifade edilmektedir. Yine bu kitapta hadislerin tarihen pek güvenilir olmadıkları yazılır ve hadislerle sünnetlerin birbirine karıştırılmaması gerektiği vurgulanır[48]. Müsteşrikler Hz. Peygamber'in yalancılığına inandıkları gibi Kur'ân'ın da Allah kelâmı olmayıp (Hz.) Muhammed'in sözü olduğuna inanırlar[49].

Oryantalistler erken dönemlerden (1800'lü yıllar) başlamak üzere Hz. Peygamber ve hadisleri hakkında 3000'e yakın çalışma yapmışlardır. Mesela,

1- William Muir'in *The Life of Muhammad*'ı,
2- Alois Sprenger'in *The Life of Muhammad from Original Sources*'i,
3- Wellhausen'in *Muhammed in Medina*'sı,
4- Kerhl'in *Das Leben des Muhammad*'ı,
5- Grimme'nin *Muhammed*'i,
6- Buhl'un *Muhammed*'i ve
7- Margoliouth'un *Muhammed and the Rise of Islam*'ı bunlardan bazılarıdır[50].

45 İbn Hazm, *Muhallâ*, II, 320 vd.
46 İbn Hazm, *Muhallâ*, X, 202.
47 Mehmet Görmez, "Klasik Oryntalizmi Hadis Araştırmalarına Sevkeden Faktörler Üzerine", s. 12.
48 Mehmet Görmez, "Klasik Oryntalizmi Hadis Araştırmalarına Sevkeden Faktörler Üzerine", s. 13.
49 Hüseyin Kahraman, "Oryantalistlerin Fıkhi Hadislerin Menşei İle İlgili Görüşleri ve Tenkidi", s. 47.
50 Mehmet Görmez, "Klasik Oryntalizmi Hadis Araştırmalarına Sevkeden Faktörler Üzerine", s. 14.

8- Snouck Hurgronje'nin *Muhammedanism*'i de önemlidir.

Bu ilginin temel sebeplerinden biri Mekke gibi çölün ortasındaki bir şehirde yetim bir çocuk olarak büyümüş, okuma yazma bilmez birisine gelen dinin bugün itibariyle dünyanın en büyük dinlerinden biri olması ve müntesiplerinin dünyaya hükmeden imparatorluklar kurabilmesidir. Oryantalistlerin siyer ve hadise ait kaynakları ilk tahkik edip neşredenler olduğunu ve bunları kendi dillerine çevirdiklerini de söylemeliyiz. Hadise ilgi duyan oryantalistler arasında Reinhart Dozy (ö. 1883), William Muir (ö. 1905), Ignaz Goldziher (ö. 1921), Leone Cetani (ö. 1935), Arent Jan Wensinck (ö. 1939), Snouck Hurgronje (ö. 1940), Arthur John Arbery (ö. 1969), Joseph Schacht (ö. 1969) ve Hamilton A. R. Gibb (ö. 1971) bulunmaktadır.

Goldziher'in hadislerin tarihlendirilmesi noktasında metinlerdeki bazı izlerin takip edilebileceği yönündeki tespiti oryantalistler açısından önemli bir milad sayılmıştır. Joseph Schacht bunu şöyle ifade eder: "Doğrudan kabul edebileceğim esaslardan biri Goldziher'in Peygamber'den ve sahâbeden geldiği iddia edilen ve İslâm'ın erken dönemlerine ait oldukları savunulan hadislerin söz konusu döneme ilişkin çok fazla doğru bilgi ihtiva etmediği; bilakis hicrî ilk iki buçuk asrın görüşlerini yansıttığı şeklindeki keşfidir"[51].

Goldziher öncesinde Gustav Weil (ö. 1889) Buhârî'deki hadislerin en az yarısının merdut olduğunu söylemiştir. Reinhart Dozy (ö. 1883) de benzer bir görüşü savunmuştur. Alois Sprenger (ö. 1893) ve William Muir (ö. 1905) ise hadis kitaplarının önemli miktarda sahîh haber içerdiğini ileri sürmüşlerdir. Goldziher ise daha şüphecidir ve hadislerin çoğunun uydurma olduğunu savunmuştur. Ona göre hadisler çoğunlukla Hz. Peygamber sonrası erken dönemde müslümanların gelişim ve tartışmalarının ürünüdür. Snouck Hurgronje de hadislerin erken dönem tartışmalarını yansıttığı düşüncesindedir. Goldziher gibi Henri Lammens (ö. 1937) de sadece isnâda teksif olan müslümanların hadis metinlerindeki tutarsızlıkları göremediklerini ifade etmiştir. Bu oryantalistler hadislerin aslında Eski ve Yeni Ahit'ten alınan parçalar ile Roma hukukundan alınan hükümlerin asimile edilmiş hali olduğunu savunmuşlardır. Arent Jan Wensinck ise "İslâmiyet'in fetihlerle hızla Arabistan dışına yayılması ile dar Medîne çevresi için sınırlı sayıda düzenlemeler getiren Kur'ân dışında bir kaynağa ihtiyaç duyulduğunu ve bunun da Roma ve Yahûdî hukuku, Hıristiyan ahlâkı ve asketizmi, Hellenizm'den alınan unsurlarla telafi edildiğini iddia ederek söz konusu alıntıların hadis litaratüründe mündemiç olduğunu iddia etmiştir". Wensinck, hadislerin İslâm fırkaları arasındaki tartışmaları da içerdiği kanaatindedir. Joseph Schacht ise Goldziher'in

51 Joseph Schacht, "Hadislerin Yeniden Değerlendirilmesi", s. 135.

düşüncelerini kabul edip buradan hareketle fıkhî hadislerde bu düşünceyi destekleyen işaretler bulmaya çalışmıştır[52].

Schacht'a göre İslâm hukuku Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde yok idi. İslâm hukuçularının ortaya koyduğu hükümler cahiliye Arap örfü ve fethedilen yerlerdeki uygulamalar ile ilk müslüman toplumların yaşayan geleneği idi. Sonradan bu bilgilere dînî otorite kazandırma ihtiyacı duyuldu. Bu yüzden hükümler sırasıyla tâbiîlere, sahâbîlere ve en son da Hz. Peygamber'e atfedilmeye başlandı.

Sünnetin hadisle özdeşleşmesi Şâfiî zamanındadır. Şâfiî öncesinde hukukçular böyle düşünmemekte ve sünnetin tespitinde mevkûf ve maktû ahbara da dayanmaktaydılar. Hasılı Schacht'a göre Şâfiî öncesi fıkıh okullarına göre merfû hadis Şâfiî'nin sandığı kadar otorite değildi. Joseph Schacht hadislerin hangi tarihte uydurulduğunu tespit ederken müşterek râvi teorisinden yani hadisin ilk yayıldığı noktadan hareket etmekte ya da hadisin daha evvel kullanılmamışken daha sonra ilk kullanıldığı zamandan hareketle tespit etmeye gayret etmektedir. Bu ikincisine sessizlik delili denmektedir. Yani eğer hadis sahîh olsaydı ilk tartışmada da kendisine atıf yapılırdı.

Bütün bu anlatılanlardan anlaşılmaktadır ki oryantalistlerin önemli bir bölümü için hadislerin ya tamamıyla ya da çoğunlukla Hz. Peygamber'le bir ilgisi bulunmamaktadır. Bu hadisler Hz. Peygamber sonrası dönemde uydurulmuş ve peygambere izafe edilmiştir. Hadislerin ortaya çıkışı peygamber sonrası dönemde teşekkül eden fırkaların işidir. İslâm dünyasında meydana gelen siyâsi, itikâdi ve fıkhî tartışmalar hadislerin uydurulması neticesini vermiştir. Bu sebeple bize düşen hadisleri dînî bir delil gibi anlamaya çalışmak değil bu hadislerin hangi dönemde kimlerce uydurulduğunu tespit etmeye uğraşmaktır. Bunun da çeşitli usûlleri vardır. Ya hadisin metninden hareket edilir, ya isnâdından ya da ilk kullanıldığı kaynaktan istifadeyle hadisin tarihlendirilmesi yapılır.

Metinden hareket edenler bir hadisin hangi grubun işine yaradığına bakmaktadırlar. Onlara göre hadis kimin görüşü lehine ise o grup tarafından uydurulmuş olmalıdır. Yine bir mezhebin görüşünün tam aksine olan hadislere de karşı hadis derler. Önceleri başkalarına atfedilen fikirlerin zamanla hadisleştirilerek Hz. Peygamber'e atfedildiğini düşünürler. Bir hadisin metni ne kadar tam ve mükemmel ise o kadar sonraki döneme aittir diye hükmederler.

Metin merkezli değerlendirmelere şunları örnek verebiliriz:

1- Bazı hadislere bakıldığında hadislerin Kur'ân'a arz edilmesi emredilmektedir. Bu rivayet erken dönem kaynaklarında da vardır:

52 Fatma Kızıl, "Oryantalistlerin Hadis Literatürü Hakkındaki Görüşleri", www.sonpeygamber.info (03.06.2014)

مَا جَاءَكُم عَنى من حَدِيث فاعرضوه على الْقُرْآن، فَإِن وجدْتُم لَهُ أصلا فَخُذُوا بِهِ وَإِلَّا فَردُّوهُ

"Sizlere hadis nakledildiğinde onu Kur'ân'a arzedin. Eğer Kur'ân'da bir aslını bulursanız onunla amel edin ama bulamazsanız hadisi reddedin".

Bu haber hadisçilerce uydurma kabul edilmiştir. Ama onlar da bu hadise "erike hadisi" denilen şu haberle karşılık vermişlerdir:

لَا أَلفيَنَّ أحدكُم مُتكئا على أريكته يَأْتِيهِ الْأَمر من أَمْرِي مِمَّا أمرت بِهِ أَو نهيت عَنهُ يَقُول: لَا أَدْرِي مَا وجدنَا فِي كتاب الله اتَّبعنَا

"Sizden birini koltuğuna yaslanmış bir haldeyken benim emirlerimden ya da nehiylerimden biri ulaştığında "Bilmem ben! Allah'ın kitabında gördüklerimize uyarız" derken bulmayayım".

Müsteşriklere göre bu iki hadis de uydurmadır. İlkini hadislerin Kur'ân'a arzını savunanlar, ikincisini buna karşı olanlar uydurmuştur.

2- Bazı hadislere bakıldığında Hz. Peygamber'in hadis yazımını yasakladığı görülmektedir:

لَا تَكْتُبُوا عَنِّي شَيْئًا سِوَى الْقُرْآنِ، وَمَنْ كَتَبَ عَنِّي غَيْرَ الْقُرْآنِ فَلْيَمْحُهُ

"Benden Kur'ân dışında bir şey yazmayın. Kur'ân dışında şeyler yazan onları imha etsin".

Başka bazı haberlerde ise hadis yazımına izin verildiği anlaşılmaktadır. Hadis yazımını yasaklayan haberler ehl-i rey tarafından, hadis yazımına izin verenler ise ehl-i hadîs tarafından uydurulmuştur. Zira ehl-i rey hadislerin yazılmadığını ispat edebilirse hadislere güven duyulamayacağını savunabilecektir. Ehl-i hadîs ise hadislerin yazıldığını ispat edebilirse hadislere güvenilebileceğini iddia edebilecektir.

3- Yalnızca üç mescid için sefere çıkılabileceğini bildiren,

لا تشد الرحال إلا إلى ثلاثة مساجد، المسجد الحرام ومسجد الرسول صلى الله عليه وسلم ومسجد الأقصى

"Üç mescid dışında yolculuğa çıkılmaz. Mescid-i Haram, Mescid-i resûl ve Mescid-i Aksa" hadisi, Emevîlerin uydurmasıdır. Onlar Mekke'ye hâkim olan Abdullah b.Zübeyr'den hacılar etkilenmesin istemişlerdir. Bu sebeple Mescid-i Aksa'ya da yolculuk yapılabileceğini iddia etmek için bu hadisi uydurtmuşlardır.

4- Müsteşrikler şu hadislerinde problemli olduklarını savunurlar:

فمثلا إن الأحاديث التي تتكلم على الخوارج والقدرية، وعن أسماء مدن لم تكن بعد في حياة النبي صلى الله عليه وسلم، وعن الخلفاء الراشدين الأربعة، وعن الخلافة الأموية والعباسية، وعن المعجزات النبوية، كل هذه الأحاديث رفضت من المستشرقين؛ لأن النبي بزعمهم لا يمكن أن يقول مثل تلك الأحاديث، والنبي لم يصدر عنه أية معجزات مادية. فالقرآن الذي يمثل صفات الرسول لا يذكر لنا أنه كان يعمل المعجزات. وقد زعم المستشرقون قائلين: «يوجد أحاديث عديدة تتكلم على الفتن قبل يوم القيامة وتتكلم على يوم القيامة، ويوجد أحاديث تصف الجنة والنار بالتفصيل. إن العقلية الغربية تجد من الصعوبة بمكان أن تقبل مثل تلك الأحاديث على أنها أحاديث صحيحة قالها النبي فعلا

"Hâricîler ve kaderîlerden bahseden hadisler, Resûlullah'ın yaşadığı dönemde olmayan şehirlerin isimleri geçen hadisler, dört râşid halifeyle ilgili hadisler, Emevî ve Abbâsî hilafetini anlatan hadisler ve nebevî mu'cizeleri işleyen hadisler. Bütün bunlar müsteşriklerce reddedilmişlerdir. Çünkü onlan iddiasına göre Resûlullah'ın böyle şeyler söylemesi mümkün değildir. Hz. Peygamber'den maddî bir mu'cize sâdır olmamıştır. Hz. Peygamber'in özelliklerinden bahseden Kur'ân, onun mu'cizelerine değinmemektedir. Müsteşrikler şunu iddia etmektedirler: "Kıyâmet anı ve öncesinde cereyan edecek fitnelerden bahseden bir çok hadis bulunmaktadır. Yine cennet ve cehennemi tafsilatıyla anlatan hadisler vardır. Bu hadislerin sahih olduğunu ve Resûlullah'ın söylediğini garb aklı zor kabul eder"[53].

İsnaddan hareket edenler ise öncelikle isnad uydurmanın da kolay olduğuna inanmaktadırlar. Sahâbenin adâletini kabul etmez; Hz. Peygamber'e yalan söz nispet edebileceklerini düşünürler. Ebû Hüreyre'nin hadis uydurduğunu iddia ederler. Ayrıca onlar müşterek râvi teorisini kullanırlar. Yani bir hadis ilk defa kimden dağılıyorsa o kişi hadisin uydurulmasından mes'ûldür. Ondan yukarıya Hz. Peygamber'e ulaşan kısım da onun uydurmasıdır. Aşağısı ise gerçektir. Fakat başka bazı oryantalistler müşterek râvi sonrasındaki kısmın da gerçekliğini râvilerin tek kalmamasına bağlamaktadırlar. Onlara göre müşterek râvi sonrasında da tekli isnâdlar varsa bunlar müelliflerin ya da hocalarının uydurmasıdır. Müşterek râviler çoğunlukla küçük tâbiîlerdir ya da tebe-i tâbiîlerdir. Senedden hareket edenlerin

53 Abdullah el-Hatîb, *Red*, s. 14.

bir iddiası da Hz. Peygamber'in bir sözü yalnızca bir sahâbîye onun da yine bir tâbiîye söylediğini düşünmenin doğru olmadığıdır. İsnâdlarda görülen bu yapı isnâdın ehemmiyeti artınca râvilerin geriye doğru isnâd uydurmasından kaynaklıdır. Ayrıca hadisçiler âhâd haberlere itirazları reddetmek amacıyla müşterek râvi yukarısına dalış yapan ilave isnâdlar uydurmuşlardır. Müslim'de bunun örnekleri çoktur. Bir metin ne kadar mükemmelse o kadar geç döneme aittir dedikleri gibi bir isnad ne kadar mükemmelse o kadar geç tarihlidir derler. Ayrıca aile isnâdları da güvenilmezdir.

Oryantalistlerin bu düşüncelerine pek çok tenkitler yapılmıştır. Sünnet müdafaası ve Ebû Hüreyre hakkında pek çok araştırmalar yayınlanmıştır. Müsteşriklere yönelik eleştirileri öz halinde şöyle maddeleştirebiliriz:

1- Ebû Hüreyre bir sahâbîdir. Daha çok lakabıyla meşhur olduğu ve ismi konusunda tartışmalar bulunduğu ifade edilmiştir. Hz. Peygamber'in vefâtına birkaç yıl kala müslüman olduğu doğrudur. Hatta rivayetlerinin bir kısmında bizzat diğer sahâbîlerce eleştirildiği de hakikattir. Ancak İslâm dünyasında büyük oranda sahâbîlerin Hz. Peygamber'e yalan söz isnâd etmeyeceklerine inanılır. Onların adâleti Kur'ân ve sünnetle sabit görülür. Zira sahâbîler hem Kur'ân'da hem de hadislerde övülmüşlerdir. Sahâbîlerin Hz. Peygamber'den farklı miktarda hadis nakletmelerinin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Ebû Hüreyre kendisini rivayetlere hasrettiği için diğerlerine nazaran fazlaca hadis nakletmiştir. Bununla birlikte toplam birkaç bini bulan rivayetlerinin idrak edilemeyecek ölçüde olduğu söylenemez. Ebû Hüreyre eğer hadis uydursaydı bu bilinir ve diğer sahâbîlerce ilan edilirdi. Hz. Peygamber'in yanında kendilerinden kat kat üstün düşmanlara karşı savaşmış olanların Ebû Hüreyre'nin Allah Resûlü'ne atfen hadis uydurmasına göz yumduğunu söylemek doğru olmasa gerektir. Dolayısıyla onu hadis uydurmacısı diye tanıtmak haksızlık olur.

2- Müsteşriklerin iddiası doğru ise İslâm âlimleri, muhaddisler ve hadis râvileri tamamen uydurmacılardan müteşekkil olmaktadır. Yani herkes işine geldiği gibi hadis uydurabilmektedir. Hatta hem metinleri uydurmakta hem de bunlara uygun isnadlar vaz etmekteydiler. Halbuki böyle bir durum olsaydı hem bu saklanamazdı hem de hadis tenkidi üzerine bu kadar emek sarfedilmezdi. Çünkü onların iddiaları doğru ise muhaddisler hem hadisleri uydurmakta, hem uydurmacıları tespite çalışmakta ve hem de bizzat kendi kitaplarında naklettikleri hadislerin uydurma olduğunu beyan etmekteydiler. Yine isnadlardaki en ufak bir değişikliği bile kaydedecek kadar hassas olmalarına rağmen aynı zamanda son derece özensiz isnad uydurabilmekteydiler.

3- Mezheplerin kendi görüşlerini desteklemek için hadis uydurdukları ya da uydurulan hadisleri kullandıkları bir gerçek olmakla birlikte bunu hadislerin büyük bölümüne teşmil etmek doğru değildir. İslâm âlimleri böylesi uydurma hadislerin uydurma olduğunu açıkça söylemişlerdir. Bunun örneklerini tahriç edebiyatında bulmak mümkündür. Ayrıca İslâm âlimleri kendi görüşleri lehine bile olsa hadislerin zaafiyetlerine işaret etmişlerdir. Aslında müsteşriklerin en büyük hatası İslâm âlimlerinin de tespit ettiği bazı zaaf noktalarını abartarak bütün hadislere teşmil etmeleridir.

4- İslâm âlimleri eğer hadislerin büyük bölümünü uydurmuş olsalardı bunların zayıflığını ya da uydurma olduğunu gösteren emâreler koymazlardı. Yani râvileri her zaman güvenilir olanlardan seçerlerdi. Halbuki kütüb-i sitte içinde bile bizzat muhaddislerce zayıf sayılan pek çok haber bulunmaktadır. Yine İslâm âlimleri yalnızca Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerine sahîhlik payesi vermişlerdir. Eğer art niyet olsaydı hepsini sahîh sayarlardı. Yine munkatı haber uydurmazlardı. Halbuki pek çok hadisin isnâdı munkatıdır ve hadisçiler bunları tespit edip bildirmişlerdir.

5- İslâm âlimleri mevkûf haberlerin merfûlaştırılmaya çalışıldığının farkındadırlar. Bu gibi merfûlaştırılmış hadislere özellikle ilel kitaplarında işaret ederler. Raffâ' olan râvileri ricâl edebiyatında cerhederler. Eğer İslâm âlimleri mevkûf haberleri merfûlaştırma adetine sahip olsalardı bu işlemi cerh sebebi saymazlardı.

6- Johann Fueck'e (ö. 1974) göre oryantalistler, Hz. Peygamber'in müslümanlar üzerindeki tesirini görmezden gelmektedirler. Ona göre hadisçilerin rivayetleri çoğunlukla genç sahâbîlere isnâd etmeleri güvenilirliklerine işarettir. Zira eğer uyduruyor olsalardı hadisleri daha otorite olan Ebû Bekir ve Ömer gibilere atfederlerdi[54].

7- Nabia Abbott, Fuad Sezgin ve Muhammed Mustafa el-A'zamî ise hadislerin şifâhi nakil yanında Hz. Peygamber döneminden başlayarak gelişen bir şekilde yazılı rivayet edildiğini ispatlamaya çalışmışlardır.

8- Sessizlik delili Serahsî'nin (ö. 483) eserinde de vardır. Fakat bu konu anlaşılmaktadır ki Şâfiî (ö. 204) döneminde de tartışılmıştır. Zira Şâfiî eserlerinde hadislerin herkesçe bilinmediğini hatta sahâbe arasında da hadislerin herkesçe malum olmadığını ispatlamaya çalışmıştır. Yani bir tartışmada hadisin kullanılmamış olması onun o tartışma sırasında mevcut olmadığını göstermez. Ayrıca her hadis her tartışma sırasında ya da her eserde aktarılmış da değildir. Yine erken dönem tartışmalarını aktaran bütün İslâmî kaynaklar günümüze ulaşamamıştır.

54 Fatma Kızıl, "Oryantalistlerin Hadis Literatürü Hakkındaki Görüşleri", www.sonpeygamber.info (03.06.2014)

9- Müşterek râviler hadisleri uyduran değil hadisleri rıhlelerle farklı bölgelerdeki râvilerden tedvin edenlerdir. İslâm âlimleri de hadislerin zaman zaman belli bir râviden yayıldığının farkındadır. Bunun için falancanın hadisi ya da medar gibi kavramlar kullanırlar. Fakat bu noktada söz konusu râvinin güvenilir olup olmadığına bakarlar. Önyargı ile hadis uydurduğunu düşünmezler. Zira bu râvilerin hadis ilminin profesyonelleştiği dönemin müdevvinleri olduğunun bilincindedirler.

10- Aile isnâdlarını bir bütün olarak güvenilmez saymak doğru olmasa gerektir. Araştırılır ve sahîh olup olmadıklarına karar verilir. Aile isnâdları da diğer isnâdlarla aynı kurallara tabidir. İslâm âlimleri aile isnadlarında da güvenilmez buldukları noktalara işaret etmişlerdir. Ancak bir bütün halinde hepsi uydurmadır demek için gerekçe yoktur.

V. Hadislerde Çelişki

Hadislerin kendi içinde ya da hadislerle başka bilgi kaynakları arasında zaman zaman çelişkiler bulunduğu bir hakikattir. İslâm'ın erken dönemlerinden itibaren âlimler tarafından bu olgunun bilinip tartışıldığı malumdur. Bu çelişki hali kimi âlimlerce hadis tenkidinde bir kriter olarak kullanılmıştır. Sahâbe döneminden itibaren kimilerince Resulullah'a atfen aktarılan haberler, diğerlerince Kur'ân'a, akla, ma'rûf sünnete ya da daha sahih hadislere arzedilerek eleştirilebilmiştir. Yine kendi içinde ya da başka bilgi edinme yollarıyla ihtilaf halindeki rivayetlerin nakledilmesi yüzünden hadisçilere yönelik ağır ithamlarla karşılaşılmıştır. Hadisçiler ümmeti bölüp parçalamakla suçlanmışlardır. İhtilaflı hadislerin farklı itikâdî ve fıkhî mezheplerce birbirlerine karşı kullanıldığı da bir vakıadır. Hatta bazı mezheplerin kendi görüşlerini te'yid, muhalif fırkaların görüşlerini red için hadis uydurdukları da bilinmektedir. Hadis usûlünde ihtilaflı rivayetler için muzdarip, şaz, münker, müdrec, ziyâdetü's-sika, illet ve muhâlefetü's-sikat gibi pek çok kavramların üretildiği de malumdur. Sonuçta hicrî ikinci asrın sonlarından itibaren doğrudan bu meseleyi ele alan pek çok eser kaleme alınmış ve ihtilâfu'l-hadis konusunun nasıl yorumlanması gerektiğine dair açıklamalar yapılmıştır. Yine bu eserlerde hadisler arasında neden ihtilaf bulunduğu ya da gerçekten tenâkuz bulunup bulunmadığı anlatılmaya ve çelişkili olmakla itham edilen rivayetler uzlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu arada zikretmeliyiz ki hadisler arasındaki ihtilaf yalnızca metinler arasında olmamakta, hadislerin isnadları da zaman zaman çelişebilmektedir. Bu tür hadisler daha çok ilel ilminin konusu olmuştur. Meselenin anlaşılmasını kolaylaştırmak adına bu kısa bölümde konuyu maddeler halinde sunmayı daha uygun görüyoruz.

1- Merfû - Mevkûf İkilemi

Senedde görülen yaygın ihtilaflardan biri haberin hem mevkûf hem merfû nakledilmesidir. İlel kitaplarında sıkça rastlanılan bu duruma göre belirli bir hadisin farklı isnadları karşılaştırıldığında bazı isnadların Hz. Peygamber'e dayanırken yani merfû iken bazılarının sahâbeye nispet edildiği yani mevkûf olduğu görülmektedir. Örneğin isnadıyla Resulullah'a atfen nakledilen "*Ölü yıkayan gusletsin; taşıyan abdest alsın*" hadisi hakkında Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277) "Bu hatadır. Bu, Ebû Hüreyre'nin sözüdür. Güvenilir raviler bu hadisi Resulullah'a atfetmiyor" demiştir[55]. Benzer bir durum "*Namaz kılan, zekat veren, hac yapan, oruç tutan ve misafir ağırlayan cennete girer*" hadisi hakkında da gerçekleşmiştir. Bazıları bu hadisi merfû nakletse de Ebû Hâtim'e göre bu hadis aslında mevkûftur. Merfû rivayet münkerdir[56].

2- Muttasıl - Munkatı İkilemi

Senedlerde karşılaşılan ikinci ihtilaf türü ise bir haberin hem mevsûl/muttasıl hem mürsel/munkatı aktarılmasıdır. Yani belirli bir haberin isnadları mukayese edildiğinde bazı isnadların muttasıl yani kopuksuz diğerlerinin ise munkatı yani kopuk olduğu müşahede edilmektedir. Mesela hem muttasıl hem mürsel isnadla nakledilen "*Kim namazı kasten terk ederse açıkça küfre düşer*" rivayeti hakkında Dârekutnî (ö. 385) mürsel rivayetin doğru olduğunu beyan etmiştir[57].

3- Râviler Arasında İkilemde Kalmak

Haberlerin birinde belli bir râviye atıf varken diğerinde haberin bir başka râviye nispet edilmesi de senedlerde görülen ihtilaf haline örnek gösterilebilir. Hz. Peygamber'in üç parça beze kefenlendiğini bildiren haberin bir isnadında râvilerin karıştırıldığını ilel kitaplarından tespit edebilmekteyiz[58]. Yine vitir namazının faziletiyle ilgili bir rivayette bazı muhaddisler vehme düşerek râvinin Abdullah b. Râşid ez-Zevfî değil Abdullah b. Râşid ez-Zürakî olduğunu zannetmişlerdir[59]. Râvilerin isimlerindeki benzerliklerden kaynaklanan bu tür vehimlere mani olmak ya da bunları tespit etmek için mu'telif muhtelif (yazılışı benzer okunuşu farklı isimler) ve müttefik müfterik (yazılışı okunuşu aynı ama farklı kimselere ait isimler) literatürü oluşturulmuştur.

4- Müdrec

Hadis metinlerinde görülen bir başka basit ihtilaf hali ise belirli bir hadis metninin bazı versiyonlarında olmayan ifadelerin o hadisin başka versiyonlarında

55 İbn Ebî Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, III, 502.
56 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 86.
57 Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, XII, 81.
58 İbn Ebî Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, III, 509.
59 Tirmizî, *Sünen*, II, 314.

bulunmasıdır. Bu durumda idrâc ya da ziyâdetü's-sika hali gerçekleşmektedir. İdrac esasen Hz. Peygamber'e ait olmayan bir ifadenin hadis metnindeki muğlaklık yüzünden Resulullah'a aitmiş gibi nakledilmesidir. Mesela "*Vay o topukların cehennemdeki haline!*" hadisinin bazı versiyonlarında "Abdesti güzel alın!" emri bulunmaktadır ki bu kısım müdrectir[60].

5- Ziyâdetü's-sika

Ziyâdetü's-sika belirli bir hadisin farklı versiyonları arasında güvenilir bir râviden gelende diğerlerinden farklı bir ibarenin yer almasıdır. Örneğin "*Yeryüzü bana mescid ve temiz kılındı*" hadisinin bazı versiyonlarında "*Yeryüzü bana mescid ve toprağı da temiz kılındı*" ifadesi yer almaktadır. Bu ikinci de geçen "ve toprağı da" kısmı ziyâdetü's-sika sayılmıştır[61]. Ziyâdetü's-sika âlimlerin çoğunluğunca makbul addedilmiştir.

6- Şaz - Mahfûz

Bazı hadisler arasındaki ihtilaf ise gerçektir. Yani ihtilaf halindeki hadislerden biriyle amel edebilmek için mutlaka diğerini amelden düşürmek icap etmektedir. Ya da hadislerden biri diğeri lehine terk edilmek zorundadır. Güvenilir râvinin kendisinden daha güvenilir râvilere muhalefet ederek naklettiği rivayete şaz denilmiştir. "*Sabah namazının sünnetini kılanlar sağ taraflarına yatsın*" şeklinde emir siygasıyla nakledilen haberin şaz olduğuna çoğunluk tarafından Resûlullah'ın fiili şeklinde nakledilmesi delil gösterilmiştir[62]. Yani "sabah namazının sünnetini kılan Hz. Peygamber sağ tarafına yattı ya da yatardı" diye nakledilmesi gereken bir haber "sünneti kılan yatsın" diye emir haline getirilmiş görünmektedir. Şaz hadisin karşısındaki daha güvenilir hadise ise mahfûz denilir.

7- Münker – Ma'rûf

Zayıf bir râvinin kendisinden daha güvenilir bir ya da daha fazla râviye muhalif olarak naklettiği hadise münker, karşısındakine ma'rûf denilir. Örneğin "*İyi kötü (facir) herkesin arkasında namaz kılmak, her emirin yanında cihad etmek ve ehli kıbleden ölen herkesin cenaze namazını kılmak dinin aslındandır*" hadisi münker olarak nitelenmiştir[63]. Zira başka hadislerde Hz. Peygamber'in bazı günahkarların namazlarını kılmaktan imtina ettiği nakledilmektedir.

8- Muzdarip

Hadis isnad ya da metinlerinde giderilemeyecek derecede çelişki söz konusu ise hadisler muzdarip adını alır. Mesela bir hadiste "*Malda zekât dışında haklar*

60 Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, I, 317.
61 Nevevî, *Takrîb*, s. 42.
62 Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, I, 271.
63 İbn Şâhin, *Nâsihu'l-hadîs*, s. 311.

vardır"[64] buyurulurken, diğerinde "*Malda zekât dışında hak yoktur*"[65] ifadesi yer almaktadır. Muzdarip hadisler zayıf sayılır.

9- Nâsih - Mensûh

Dîni bir hükmün sonraki bir dini hükümle amelden kaldırılmasına nesh denilir. İslâm âlimleri hem Kur'ân'da hem de hadislerde nesh ilişkisi olabileceğinden bahsetmişlerdir. Mesela önce bir gerekçeyle mezar ziyaretini yasaklayan Resûlullah daha sonra buna izin vermiş ve bunu "*Kabirleri ziyaret etmenizi yasaklamıştım. Artık mezarları ziyaret edebilirsiniz. Bu size ahireti hatırlatır*" buyurarak ilan etmiştir[66]. Bununla birlikte nesh yorumu zaman zaman abartılı biçimde kullanılmıştır. Her âyet ve hadisin belli bir bağlama ait olduğu düşünülürse çoğu yerde nesh yorumuna ihtiyaç kalmayacaktır.

10- Tercih

Eğer iki çelişkili hadis arasındaki ihtilaf yorumla giderilemiyor ve hangisinin nâsih ya da mensûh olduğu tespit edilemiyorsa tercih sebeplerinden birine dayanılarak iki haberden biri diğerine tercih edilir. Kitaplarda tercih sebebi olarak râvilerin çokluğu, isnadın âli oluşu, râvinin fıkhı, nahiv bilmesi, lugata muttali olması, hıfzı, zabtının fazlalığı, şöhreti, vera sahibi olması, itikadının düzgünlüğü, bid'at ehli olmaması, ehl-i hadisle çokça birlikteliği, erkek olması, hür olması, nesebinin düzgünlüğü, isminin karıştırılmaya müsait olmaması gibi daha pek çok durum sayılmıştır[67].

11- Kur'an'a Aykırılık

Hadislerin Kur'ân ile çelişmesi halinde bazı alimler Kur'an lehine hadisleri amelden düşürmüşlerdir. Hanefî âlimlerin mânevî inkıta dedikleri bu duruma göre hadis Kur'ân'a aykırı ise görünürde olmasa da hadisin Hz. Peygamber'e aidiyetine engel olan bâtınî inkıtası bulunmaktadır. Mesela bazı Kur'ân âyetlerinin keçi tarafından yendiğini ve Resûlullah vefat ettiğinde bunların Kur'ân âyeti olarak okunduğunu bildiren haberler Kur'ân'a aykırı bulunarak reddedilmiştir[68].

> Bünyamin Erul: "Peygamberimizle ilgili her ne duymuşsak, öğrenmişsek buradaki en büyük sıkıntı en sağlam kaynağımız Kur'ân-ı Kerîm'i ihmal etmemizdir".
>
> https://www.youtube.com/watch?v=03feLnwzoy8 (07.09.2017) (35.45 sonrası)

64 Tirmizi, *Sünen*, III, 39.
65 İbn Mace, *Sünen*, I, 79.
66 Abdurrezzak b. Hemmam, *Musannef*, III, 569.
67 Suyûtî, *Tedrîbu'r-ravî*, II, 655 vd.
68 Serahsî, *Mebsût*, V, 134; a.mlf., *Usûl*, II, 79.

Bazı âlimlere göre ise sıhhat şartlarını taşıyan bir haberi Kur'ân'a aykırı saymak uygun değildir.

11- Amele Aykırılık

İmam Mâlik'e göre sünnetin asıl tespit aracı amel-i ehl-i Medine'dir. Bu, Hanefîlerin ma'rûf sünnet anlayışıyla aynıdır. Yani sünnetin en doğru tespit aracı kendi geleneklerinde ma'rûf olan sünnettir. Buna aykırı hadislerle amel edilmez. Örneğin süt mahremiyeti doğması için önce on ayrı mecliste emme hükmü konulduğunu ve ardından bunun beş ayrı mecliste emme hükmüyle neshedildiğini bildiren hadis hakkında "amel böyle değildir" kanaati serdedilmiştir[69].

12- Akla Aykırılık

Din kısmen akıl üstüdür. Özellikle taabbudî meselelerde aklın rolü kısıtlıdır. Fakat din yalnızca taabbudî konularla ilgilenmez. İnsanlar arası ilişkiler hakkında da hükümler vazeder. Bu hükümler taabbudî değil ta'lîlîdir. Yani her hükmün bir gerekçesi vardır. İşte bu gibi hallerde bazı âlimlerin hadisleri akıl süzgecinden geçirdikleri anlaşılmaktadır. Mesela İmam Azam Ebû Hanîfe (ö. 150) savaşta ganimet taksim edilirken ata iki, mücahide bir hisse verileceğini vazeden haberle, atın mücâhidden daha değerli olamayacağı gerekçesiyle amel etmemiştir[70]. Bununla birlikte sıhhat şartlarını taşıyan haberleri uygun yorumları yapılabilecekken sürekli akıl süzgecine vurup reddetmek doğru değildir.

13- Fıtrata Aykırılık

İnsanoğlu her ne kadar zaman zaman birbirlerinden farklı eğilimler taşısa da bazı noktalarda ortak bir fıtrata sahiptir. İşte bu ortak fıtrî eğilime aykırı hadislerin sahih olmayacağı ifade edilebilir. Örneğin ergenlik çağını geçmiş bir şahsın kendisine yabancı bir kadını emmesi halinde süt mahremiyeti doğabileceğini bildiren hadisler[71] insanoğlunun selim fıtratıyla açıkça çeliştiği için sahih olmasa gerektir.

Görüldüğü üzere hadisler sahih de olsalar zayıf da olsalar birbirleriyle ya da diğer bilgi kaynaklarıyla çelişebilmektedirler. Bu durumda hadis ile çelişen bilgi kaynağı, hadisten daha güçlü ise hadisle amel edilmez. Hadisler arasında çelişki var ise bu durumda öncelikle hadislerin hepsiyle amel etmek mümkün ise buna göre davranılır. Eğer hadislerle amel edebilmek için diğerini amelden düşürmek gerekiyor ise bu durumda aralarında nâsih mensûh ilişkisi olup olmadığına ya da hangisinin daha tercihe şayan olduğuna bakılır.

---

69 Mâlik, *Muvatta*, II, 608.

70 Ebû Yûsuf, *Harac*, s. 29.

71 Müslim, *Sahîh*, II, 1076.

Hadisler sahih olabildikleri kadar zayıf ya da uydurma da olabildiklerinden, Hz. Peygamber'in ağzından çıktığı lafızlarla değil mânen aktarıldıklarından, bazen muhkem değil müteşâbih olabildiklerinden, metinleri kadar isnadlarında da farklılıklar olabildiğinden, hadislerin değerlendirilmesinde değişik usuller bulunduğundan ve hadislerin anlaşılmasında da yorum farklılıkları bulunabildiğinden pek çok ihtilaflı hadisle karşılaşabilmekteyiz. Bununla birlikte İslâm âlimleri erken dönemlerden itibaren konuyu ele alan eserlerini te'lif etmişlerdir. Bu eserlerde ihtilaflı hadislerin yorum ilkelerini vazetmeye gayret göstermişlerdir.

VI. Hadislerin Yanlış Yorumu

Hadislerin sübût ve delâlet açısından yoruma ve ictihada açık oldukları daha evvel ifade edilmişdi. İslâm âlimleri hadislerin hem sübûtunda hem de yorumunda yanlışa düşmemek adına pek çok eserler yazmış, usuller geliştirmişlerdir. Hadislerin doğru aktarımına yönelik çalışmalar, garîbü'l-hadîs, ihtilâfü'l-hadîs, şerhler, fıkıh ilmi, kelam ilmi vs. hep hadislerin doğru anlaşılması çabasını içermektedir. Bununla birlikte maalesef İslâm âlimleri zaman zaman yaptıkları hadis yorumlarında insanı hayretlere sevkeden ifadeler kullanabilmişlerdir. Bu bölümde böylesi yorumlara örnekler arzedilecektir:

1- Estetik konusunda şöyle bir yorum nakledilmektedir:

قال الطبري لا يجوز للمرأة تغيير شيء من خلقتها التي خلقها الله عليها بزيادة أو نقص التماس الحسن لا للزوج ولا لغيره كمن تكون مقرونة الحاجبين فتزيل ما بينهما توهم البلج أو عكسه ومن تكون لها سن زائدة فتقلعها أو طويلة فتقطع منها أو لحية أو شارب أو عنفقة فتزيلها بالنتف ومن يكون شعرها قصيرا أو حقيرا فتطوله أو تغزره بشعر غيرها فكل ذلك داخل في النهي وهو من تغيير خلق الله تعالى قال ويستثنى من ذلك ما يحصل به الضرر والأذية كمن يكون لها سن زائدة أو طويلة تعيقها في الأكل أو إصبع زائدة تؤذيها أو تؤلمها فيجوز ذلك والرجل في هذا الأخير كالمرأة وقال النووي يستثنى من النماص ما إذا نبت للمرأة لحية أو شارب أو عنفقة فلا يحرم عليها إزالتها بل يستحب

"Taberî şöyle demiştir: Kadınların Allah'ın kendilerini yarattığı şekli, ne eşi ne de başkası için güzelleştirme amacıyla ziyade ve eksiltme yoluyla değiştirmesi câiz değildir. Mesela kaşlarının arası bitişik ise ve o da aradaki kılları alarak sanki hiç kıl yokmuş izlenimi vermek istese ya da başka bir amaçla bunu yapsa, fazla

dişi olsa o da bunu çekse, uzun dişi olsa kısaltsa, sakalı çıksa, bıyığı olsa, anfekası olsa o da bunları yolsa, saçları kısa ya da az olsa ve o da başkasının saçını ekleyerek bunu uzatsa ya da çoğaltsa bütün bunlar yasağın kapsamına girer. Hepsi Allah'ın yarattığı şekli değiştirmektir. Ancak eğer zarar ya da eziyet veren bir hal varsa o müstesnadır. Mesela fazla ya da uzun dişi olup da yemesini engelliyorsa, fazla parmağı olup da zarar ve acı veriyorsa o zaman caiz olur. Bu son durumda erkek de kadın gibidir. Nevevî ise şöyle demiştir: Yüz kıllarının alınmaması emrinden kadının sakalı, bıyığı ve anfekası istisna edilir. Bunları almak haram değil bilakis müstehaptır"[72].

2- Hz. Peygamber'in Medîne'deki köpekleri öldürtmesiyle alaklı şöyle bir yorum vardır:

وَأَمَّا قَتْلُهُ كِلَابَ الْمَدِينَةِ، فَلَيْسَ فِيهِ نَقْضٌ لِقَوْلِهِ: «لَوْلَا أَنَّ الْكِلَابَ أُمَّةٌ مِنَ الْأُمَمِ لَأَمَرْتُ بِقَتْلِهَا»، لِأَنَّ الْمَدِينَةَ فِي وَقْتِهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَهْبِطُ وَحْيِ اللهِ تَعَالَى مَعَ مَلَائِكَتِهِ، وَالْمَلَائِكَةُ لَا تَدْخُلُ بَيْتًا فِيهِ كَلْبٌ وَلَا صُورَة، رُوِيَ عَنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. (...) عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: « قَالَ لِي جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: لَمْ يَمْنَعْنِي مِنَ الدُّخُولِ عَلَيْكَ الْبَارِحَةَ، إِلَّا أَنَّهُ كَانَ عَلَى بَابِ بَيْتِكَ سِتْرٌ، فِيهِ تَصَاوِيرُ، وَكَانَ فِي بَيْتِكَ كَلْبٌ، فَمُرْ بِهِ، فَلْيَخْرُجْ». وَكَانَ الْكَلْبُ جَرْوًا لِلْحَسَنِ وَالْحُسَيْنِ، تَحْتَ نَضَدٍ لَهُمْ. وَهَذَا دَلِيلٌ عَلَى أَنَّهَا كَمَا تُكْرَهُ الْكِلَابُ فِي الْبُيُوتِ، تُكْرَهُ أَيْضًا فِي الْمِصْرِ. فَأَمَرَ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِقَتْلِهَا، أَوْ بِالتَّخْفِيفِ مِنْهَا، فِيمَا قَرُبَ مِنْهَا، وَأَمْسَكَ عَنْ سَائِرِهَا، مِمَّا بَعُدَ مِنْ مَهْبِطِ الْمَلَائِكَةِ وَمَنْزِلِ الْوَحْيِ.

"Hz. Peygamber'in Medîne'deki köpekleri öldürtmesine gelince bununla "*Köpekler de bir ümmet olmasaydı öldürülmelerini emrederdim*" hadisiyle bir çelişki yoktur. Çünkü Medîne Hz. Peygamber zamanında Allah'ın melekler aracılığıyla vahiy gönderdiği bir yer idi. Melekler ise içinde köpek ya da resim olan evlere girmezler. Bu bilgi Hz. Peygamber'den nakledilmiştir. (…) Ebû Hüreyre vasıtasıyla Resûlullah'tan aktarıldığına göre Cebrâîl ona şöyle demiştir: "Dün yanına girmemi evindeki resimli örtü engelledi. Evinde köpek de var. Onun çıkmasını te'min edin". Köpek Hasan ev Hüseyn'in sahiplendiği köpek eniğiydi. Onların yataklarının altında duruyordu. Bu da göstermektedir ki köpeklerin nasıl evlerde olması mekruh

72 İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, X, 377.

ise şehirlerde bulunması da mekruhtur. Bu yüzden Resûlullah Medîne civarındaki köpeklerin öldürülmelerini ya da azaltılmalarını emretmiştir. Vahiy ve melek inen yerden uzaktaki diğer yerlerde ise böyle bir emir vermemiştir”[73].

3- Kadınların pencereden uzak oturması gerektiği ve onlara yazı öğretilmesinin sakıncası şöyle anlatılmıştır:

الأَصْل الْخَامِس وَالْعشْرُونَ والمائتان

فِي النَّهْي عَن إسكان النِّسَاء الغرف وتعليمهن الْكِتَابَة

عَن ابْن مَسْعُود رَضِي الله عَنهُ قَالَ قَالَ رَسُول الله صلى الله عَلَيْهِ وَسلم (لَا تسكنوا نساءكم الغرف وَلَا تُعَلِّمُوهُنَّ الْكِتَابَة) حذرهم ذَلِك لِأَن فِي إسكانهن الغرف تطلعا إِلَى الرِّجَال وَلَيْسَ فِي ذَلِك تحصين لَهُنَّ وَلَا ستر فَإِنَّهُنَّ لَا يملكن أَنْفسهنَّ حَتَّى يشرفن على الرِّجَال فَيحدث الْبلَاء والفتنة فَحَذَّرَهُمْ أَن يجْعَلُوا لَهَا ذَرِيعَة إِلَى الْفِتْنَة وَهُوَ كَمَا قَالَ عَلَيْهِ السَّلَام (لَيْسَ للنِّسَاء شَيْء خير لَهُنَّ من أَن لَا يراهن الرِّجَال وَلَا يرين الرِّجَال) لِأَنَّهَا خلقت من الرِّجَال فهمتها فِيهِ وَخلق فِي الرجل الشَّهْوَة فَجعلت سكنا لَهُ فَغير مَأْمُون كل وَاحِد مِنْهُمَا فِي صَاحبه وَكَذَلِكَ تَعْلِيم الْكِتَابَة رُبمَا كَانَت سَببا للفتنة وكتبت إِلَى من تهوى وَفِي الْكِتَابَة عين من الْعُيُون بِهِ يبصر الشَّاهِد الْغَائِب وَفِي ذَلِك تَعْبِير عَن الضَّمِير بِمَا لَا ينْطق بِهِ اللِّسَان فَهُوَ أبلغ من اللِّسَان فَأحب عَلَيْهِ السَّلَام أَن يقطع عَنْهُن أَسبَاب الْفِتْنَة تحصينا لَهُنَّ وطهارة لقلوبهن

“İki Yüz Yirmi Beşinci Asıl

Kadınların cumbalarda oturtulmaması ve onlara yazı öğretilmemesi:

İbn Mes‘ûd’dan aktarıldığına göre Resûlullah şöyle buyurmuştur: “Kadınları cumbalara oturtmayın, onlara yazı öğretmeyin”. Kadınların cumbalardan erkekleri görmeleri yüzünden böylesi bir yasak getirilmiştir. Eğer cumbalara otururlarsa korunmamış ve örtünmemiş olurlar. Zira kadınlar nefislerine hakim olamazlar ve erkeklere yönelrler; böylece bela ve fitne zühur eder. Bu sebeple erkeklere kadınların fitne için yol bulmalarının önüne geçmeleri emredilmiştir. Yani Hz. Peygamber’in buyurduğu gibi “Kadınlar için onları erkeklerin, erkekleri de kadınların görmemesinden daha hayırlı bir şey yoktur”. Çünkü kadınlar erkeklerden yaratılmıştır ve erkeklere erişmek onların amacıdır. Erkekte ise şehvet yaratılmıştır ve

73 İbn Kuteybe, *Te’vîlü muhtelifi’l-hadîs*, s. 209.

kadınlar erkeklerin sükun yeridir. Hasılı ikisi de birbirinden emin değildir. Yazı öğretilmesi de aynıdır. Bu da fitneye sebebiyet verebilir. Kadınlar arzuladıkları erkeklere mektup yazabilirler. Yazıda öyle bir göz vardır ki okuyanı uzaktakini görür hale getirir. Yine yazı kalptekini öyle ifade eder ki dil bunu yapamaz. Yani dilden daha beliğdir. İşte tüm bunlar sebebiyle Hz. Peygamber kadınları korumak ve kalplerini temiz tutmak için bu yasakları koymuştur"[74].

Halbuki Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320) bu yorumu yapmasına sebep olan hadisin Resûlullah'a ait olma ihtimali yoktur[75].

OKUMA PARÇASI
HADİSLERİN DOĞRU ANLAŞILMASI

"Muhammed Gazâlî'nin de dediği gibi, "İslam toplumu, tarih boyunca sünnet ve hadisi yanlış anlamaktan çektiğini uydurulan binlerce hadisten çekmemiştir". Fıkhın ilk doğuş çağlarında bu tehlikeyi bertaraf edebilmek için hadisin fıkhını kavrama meselesine büyük önem verilmiştir. Nitekim daha Hicrî ikinci asırda bazı âlimler hadis konusunda sadece nakille yetinmeyip hadisin fıkhını öğrenmeyi ısrarla tavsiye etmişlerdir. Bu âlimlerden biri olan İbn Ebî Leyla (ö. 148/765) şöyle demiştir: "Kişi, hadisin bir kısmını alıp birazını terketmedikçe hadiste fakih olamaz". Hadisi nakletmekle yetinmenin yeterli olmadığını söyleyen Ebû Hanîfe bu hususu şöyle dile getirir: "Hadis toplayıp bunların fıkhını öğrenmeyen kişi, topladığı ilaçların hangi hastalığa iyi geleceğini doktor gelinceye kadar bilmeyen eczacı gibidir. Hadis toplayan kişi işte böyledir; fakih gelinceye kadar elindeki hadisin ne ifade ettiğini bilmez". Aynı zamanda bu durum hadis metinlerini anlayıp yorumlama hususunda daha o tarihlerde iki farklı anlayış ve ekolleşmenin oluşmaya başladığını da göstermektedir. Hadisleri sadece nakledip onları akılla değerlendirmeye yanaşmayan ehl-i hadîs ile bazen metni (nassı) ihmal edecek kadar aklî yorumu ön planda tutan ehl-i rey bu dönemde bir takım tartışma ve münazaralar yaparak karşılıklı suçlamalarda bulunmuş ve her ekol kendisinin haklı olduğunu iddia etmiştir. Ebu Gudde'nin şu tespiti bu iki ekolün zihhniyet yapılarına ve çekişmelerinin boyutlarına ışık tutmaktadır: "Bıı lakap (ashâbu'r-re'y) bir grup hadis râvisi tarafından Kûfeli âlim ve fakihler için kullanılmıştır. Bu hadis râvilerinin bütün bildikleri şey, hadis lafızlarının zâhirine tabi olup, onların arkasında yatan ince anlamları ve hükümleri ortaya çıkarmaya talip olmamalarıdır. Bu râviler, nassı anlamak, onun illet ve dayanağını tespit etmek için aklını kullanan ve hadisi bu tür insanlara âşikar olan zâhiri anlamı dışında tetkike koyulan

74 Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, III, 82-83.
75 İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, II, 269.

herkesten rahatsız olmuşlardır. Böyle yapan kimselerin doğru yoldan çıktıklarını, hadisi terkedip, re'ye tabi olduklarını düşünmüşler ve iddialarına göre de, bu kimselerin yaptığı rivayetlerin terkedilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir". Buna karşılık re'y ehli ta İbrahim Nehaî'den itibaren "Re'ysiz hadis, hadissiz de re'y isabetli olmaz" sözünü parola edinmişlerdir"[76].

4- Müslümanların halifesi sürekli Kureyşlilerden olmak zorundaymış gibi bir yorum kaynaklarda yer almaktadır:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: - وَفِي حَدِيثِ زُهَيْرٍ: يَبْلُغُ بِهِ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وقَالَ عَمْرٌو: رِوَايَةً - «النَّاسُ تَبَعٌ لِقُرَيْشٍ فِي هَذَا الشَّأْنِ، مُسْلِمُهُمْ لِمُسْلِمِهِمْ، وَكَافِرُهُمْ لِكَافِرِهِمْ»

Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre Allah Resûlü: "*İnsanlar bu meselede Kureyş'e tâbidir. Müslümanlar müslümanlarına kâfirler kâfirlerine tâbidir*" demiştir.

هَذِهِ الْأَحَادِيثُ وَأَشْبَاهُهَا دَلِيلٌ ظَاهِرٌ أَنَّ الْخِلَافَةَ مُخْتَصَّةٌ بِقُرَيْشٍ لَا يَجُوزُ عَقْدُهَا لِأَحَدٍ مِنْ غَيْرِهِمْ وَعَلَى هَذَا انْعَقَدَ الْإِجْمَاعُ فِي زَمَنِ الصَّحَابَةِ فَكَذَلِكَ بَعْدَهُمْ وَمَنْ خَالَفَ فِيهِ مِنْ أَهْلِ الْبِدَعِ أَوْ عَرَّضَ بِخِلَافٍ مِنْ غَيْرِهِمْ فَهُوَ مَحْجُوجٌ بِإِجْمَاعِ الصَّحَابَةِ وَالتَّابِعِينَ فَمَنْ بَعْدَهُمْ بِالْأَحَادِيثِ الصَّحِيحَةِ قَالَ الْقَاضِي اشْتِرَاطُ كَوْنِهِ قُرَشِيًّا هُوَ مَذْهَبُ الْعُلَمَاءِ كَافَّةً قَالَ وَقَدِ احْتَجَّ بِهِ أَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ عَلَى الْأَنْصَارِ يَوْمَ السَّقِيفَةِ فَلَمْ يُنْكِرْهُ أَحَدٌ قَالَ الْقَاضِي وَقَدْ عَدَّهَا الْعُلَمَاءُ فِي مَسَائِلِ الْإِجْمَاعِ وَلَمْ يُنْقَلْ عَنْ أَحَدٍ مِنَ السَّلَفِ فِيهَا قَوْلٌ وَلَا فِعْلٌ يُخَالِفُ مَا ذَكَرْنَا وَكَذَلِكَ مَنْ بَعْدَهُمْ فِي جَمِيعِ الْأَعْصَارِ قَالَ وَلَا اعْتِدَادَ بِقَوْلِ النَّظَّامِ وَمَنْ وَافَقَهُ مِنَ الْخَوَارِجِ وَأَهْلِ الْبِدَعِ أَنَّهُ يَجُوزُ كَوْنُهُ مِنْ غَيْرِ قُرَيْشٍ

"Bu hadisler ve benzerleri hilâfetin Kureyş'e hâs olduğu konusunda açık delildir. Hilâfeti onlardan başkasına vermek câiz değildir. Sahâbe asrında icmâ bu şekilde oluşmuştur. Onlardan sonra da durum değişmemiştir. Bid'at ehlinden onlara muhalif olanlar ya da onların dışındakilerden aykırı görüş serdedenler sahâbe, tâbiîn ve sonrakilerin icmâsı ile sahih hadislere aykırı hükmediyorlar demektir. Kâdı İyâz halifenin Kureyşli olması şartının bütün mezhep âlimlerince savunulduğunu ifade etmiştir. Kâdı şöyle demiştir: Ebû Bekr ve Ömer, Sakîfe günü

76 Abdullah Kahraman, "Fıkhî Hadislerin Doğru Anlaşılıp Yorumlanması", s. 162.

ensara karşı bu hadisi delil olarak kullanmışlardır ve onlara hiç kimse itiraz etmemiştir. Âlimler bunu icmâ konuları arasında saymışlardır. Seleften hiç kimseden bu zikrettiğimize aykırı söz ya da fiil nakledilmemiştir. Hatta onlardan sonraki bütün asırlarda da muhalif görüş yoktur. Hilâfetin Kureyşliler dışındakilere de verilebileceğini söyleyen Nazzam'ın ve ona tâbi olan Hâricîlerin ve bid'at ehlinin görüşüne değer verilmez"[77].

5- İbn Hazm ez-Zâhirî (ö. 456) tarafından evlendirilecek bekâr kızın görüşü alınmak istendiğinde kız susarsa nikahı olur, konuşursa olmaz yorumu yapılabilmiştir:

وَكُلُّ ثَيِّبٍ فَإِذْنُهَا فِي نِكَاحِهَا لَا يَكُونُ إلَّا بِكَلَامِهَا بِمَا يُعْرَفُ بِهِ رِضَاهَا، وَكُلُّ بِكْرٍ فَلَا يَكُونُ إذْنُهَا فِي نِكَاحِهَا إلَّا بِسُكُوتِهَا، فَإِنْ سَكَتَتْ فَقَدْ أَذِنَتْ وَلَزِمَهَا النِّكَاحُ، فَإِنْ تَكَلَّمَتْ بِالرِّضَا أَوْ بِالْمَنْعِ أَوْ غَيْرِ ذَلِكَ، فَلَا يَنْعَقِدُ بِهَذَا نِكَاحٌ عَلَيْهَا بُرْهَانُ ذَلِكَ -: مَا ذَكَرْنَاهُ قَبْلُ مِنْ قَوْلِ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فِي الْبِكْرِ «إذْنُهَا صُمَاتُهَا» قَالَ أَبُو مُحَمَّدٍ: فَذَهَبَ قَوْمٌ مِنْ الْخَوَالِفِ إلَى أَنَّ الْبِكْرَ إنْ تَكَلَّمَتْ بِالرِّضَا فَإِنَّ النِّكَاحَ يَصِحُّ بِذَلِكَ خِلَافًا عَلَى رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَعَلَى الصَّحَابَةِ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ -، فَسُبْحَانَ الَّذِي أَوْهَمَهُمْ أَنَّهُمْ أَصَحُّ أَذْهَانًا مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَأَوْقَعَ فِي نُفُوسِهِمْ أَنَّهُمْ وَقَفُوا عَلَى فَهْمٍ وَبَيَانٍ غَابَ عَنْهُ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - نَعُوذُ بِاَللَّهِ عَنْ مِثْلِ هَذَا.

"Dul kadınların nikahlanmayı kabul etmelerinin anlaşılması onların bunu sözlü ifade etmeleriyledir. Bekârların nikahlanmayı kabul ettikleri ise ancak sükutlarıyladır. Eğer suskun kalırsa izin verdiği anlaşılır ve nikahı da gerçekleşmiş sayılır. Susmaz da izin verdiğini belirtir sözler söylerse veya izin vermediğini ifade ederse ya da başka şeyler konuşursa nikahı geçerli olmaz. Bunun delili daha evvel zikrettiğimiz Hz. Peygamber'in bekâr kızlar hakkındaki şu sözüdür: "Onun izni susmasıdır". Ebû Muhammed şöyle demiştir: Muhâliflerden bazıları bekâr kızların rızalarını konuşarak ifade etmeleri halinde de nikahlarının sahih olacağını söylemişlerdir. Halbuki böylece hem Hz. Peygamber'e hem de sahâbeye muhalefet etmiş olmaktadırlar. Onlara Resûlullah'ın ashâbına göre akıllarının daha doğru işlediği vehmini veren ve yine Hz. Peygamber'in bilmediği bir şeyi anlayıp

77 Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, XII, 200.

vâkıf olduklarını hissettiren Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih ederiz. Böyle duygulardan Allah'a sığınırız"[78].

6- Yûsuf el-Karadâvî şöyle yazmıştır: "Bazı âlimlerden duyduğum acayip şeylerden birisi de şudur: O âlimlerden birisi, müslüman Asya ülkelerinden bazılarını ziyaret etmiş ve onların tuvaletlerinde kenarlarına yığılmış küçük taşlar görmüş ve onlara bunun sırrını sorduğunda: Biz Sünnet'i ihyâ etmek için onlarla taharetleniyoruz" şeklinde cevap vermişlerdir. Yusuf el-Karadâvî de bu olay üzerine şu yorumu yapmaktadır: "Bu durumda Sünnet'e uyarak köpeklerin bile girip çıkabileceği şekilde mescitleri sağlam kapıları olmaksızın (öylece açık) bırakmaları, tavanlarına hurma dallarıyla gölgelik yapmaları ve yine Sünnet'e uyarak onları, yağ lambalarıyla aydınlatmaları gerekir. Halbuki onların mescitleri süslü-dekorlu, halılarla, seccadelerle döşenmiş ve elektrik avizeleriyle aydınlatılmıştır"[79].

7- İstanbul'un kıyamet öncesinde gerçekleşecek fethiyle alakalı hadisler ve yorumu M. Said Hatiboğlu'nun anlatımıyla şöyledir:

"Bu sözler hadis halinde kitaplarımızda vardır: İstanbul'un fethinden önce Deccal çıkacak, Müslümanlar silah bile kullanmadan İstanbul'u fethedecekler gibi hadisler vardır. Şimdi işin enteresan tarafına geliyorum. Eğer İstanbul'un fethini, bu rivayetlere inanarak, kıyamet zamanında vuku bulacak bir hadise olarak kabul ederseniz o zaman şu fethedilmiş İstanbul'umuzun değeri sizin gözünüzde ne olur? Demek ki, henüz İstanbul fethedilmemiştir, dersiniz. Ne acaib şeyler söylüyorsun diyeceksiniz ama, bunu söyleyen ben değilim. Size meşhur Reşid Rıza'nın hazırladığı Tefsîrü'l-Menâr'dan bir pasajı aynen okuyorum. وورد من أشراط الساعة فتح القسطنطنية Varid olmuştur ki, İstanbul'un fethi kıyamet alametlerindendir. Bu rivayet sahih hadis kitaplarında vardır, diyor. Bu hadis üzerine, alimler alimi şeyhimiz Mahmud Neşşabe -ki, bu zat 1890'da vefat etmiştir- bu hadisin manası hakkında demiş ki, Arablar bunu eşkıya Türkler'den fethedecekler; o zaman İstanbul fetholmuş olacak. (…) 1994 yılındaki haccım sırasında, İbrahim Çalışkan Hoca ile yatsı namazını müteakip Kabe'de tavafımızı yaptıktan sonra kitapçılara gittik ve bir kitapçıda أشراط الساعة diye beş yüz sayfaya yakın bir kitap gördüm. Kitabı ilk açışımda -Cenab-ı Hakk bazen bana böyle lütuflarda bulunur! - bu hadis karşıma çıktı. Emin olun dehşete düştüm, nerede ise kitapçının boğazına sarılacaktım. İbare şu: "Türklerin eliyle yapılmış bu İstanbul Fethi silahla yapılmıştır, halbuki hadislerde sulhla yapılacak diyor. Şimdi bu İstanbul kafirlerin elindedir. Hiç yalan söylemeyen Peygamber Efendimiz'in dediği gibi

78 İbn Hazm, *Muhallâ*, IX, 58.
79 Saffet Sancaklı, "Hadislerin Doğru Anlaşılması", s. 312.

daha sonra gerçek fetih yapılacaktır." Bu ifade, Mekke'deki Ümmü'l-Kura Üniversitesi'nin Şeriat Fakültesi'nin akide bölümünde yapılmış olan bir tezdedir"[80].

8- Araplarla Arap olmayanların evliliğinde aranacak denklik konusunda şöyle bir yorum vardır:

وَحُجَّتُنَا فِي ذَلِكَ قَوْلُهُ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - «قُرَيْشٌ بَعْضُهُمْ أَكْفَاءٌ لِبَعْضٍ بَطْنٌ بِبَطْنٍ، وَالْعَرَبُ بَعْضُهُمْ أَكْفَاءٌ لِبَعْضٍ قَبِيلَةٌ بِقَبِيلَةٍ وَالْمَوَالِي بَعْضُهُمْ أَكْفَاءٌ لِبَعْضٍ رَجُلٌ بِرَجُلٍ»، وَفِي حَدِيثِ جَابِرٍ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - أَنَّ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ: «أَلَا لَا يُزَوِّجُ النِّسَاءَ إلَّا الْأَوْلِيَاءُ، وَلَا يُزَوَّجْنَ إلَّا مِنْ الْأَكْفَاءِ» وَمَا زَالَتْ الْكَفَاءَةُ مَطْلُوبَةً فِيمَا بَيْنَ الْعَرَبِ حَتَّى فِي الْقِتَالِ. بَيَانُهُ: فِي قِصَّةِ «الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خَرَجُوا يَوْمَ بَدْرٍ؛ لِلْبِرَازِ عُتْبَةُ وَشَيْبَةُ وَالْوَلِيدُ فَخَرَجَ إلَيْهِمْ ثَلَاثَةٌ مِنْ فِتْيَانِ الْأَنْصَارِ فَقَالُوا لَهُمْ: انْتَسِبُوا فَانْتَسَبُوا فَقَالُوا: أَبْنَاءُ قَوْمٍ كِرَامٍ، وَلَكِنَّا نُرِيدُ أَكْفَاءَنَا مِنْ قُرَيْشٍ فَرَجَعُوا إلَى رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَأَخْبَرُوهُ بِذَلِكَ فَقَالَ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ -: صَدَقُوا وَأَمَرَ حَمْزَةَ وَعَلِيًّا وَعُبَيْدَةَ بْنَ الْحَارِثِ - رِضْوَانُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ أَجْمَعِينَ - بِأَنْ يَخْرُجُوا إلَيْهِمْ» فَلَمَّا لَمْ يُنْكِرْ عَلَيْهِمْ طَلَبَ الْكَفَاءَةِ فِي الْقِتَالِ فَفِي النِّكَاحِ أَوْلَى

"Bu hususta bizim delilimiz Hz. Peygamber'in şu sözüdür: "*Kureyş kendi alt dalları arasında birbirine denktir. Araplar kendi kabileleri arasında birbirine denktir. Arap olmayanlar ise şahıs şahıs birbirine denktir*". Câbir hadisinde ise Resûlullah'ın "*Kadınları ancak velileri evlendirsin. Onlar da ancak denkleriyle evlendirilsin*" buyurduğu nakledilmiştir. Denklik her zaman Araplar arasında savaşta bile talep edilen bir olgudur. Mesela Bedir savaşında Utbe, Şeybe ve Velîd döğüşmek için ortaya atılmışlardı. Onlara karşı üç genç ensar çıktı. Neseplerini sordular, onlar da söylediler. Değerli ailelerin çocukları olduklarını kabul ettiler ancak karşılarına Kureyş'ten kendilerine denk insanlar istediler. Durum Resûlullah'a bildirilince onların talebini haklı buldu ve Hamza, Ali ve Ubeyde b. Hâris'in çıkmasını emretti. Savaşta denklik talebine karşı çıkılmamışsa, evlilikte elbette karşı çıkılmaz"[81].

Arabın Arap olmayana, acemin de acem olmayana üstünlüğü olmadığını; üstünlüğün ancak takva ile olacağını bildiren hadisler ne ifade ediyor diye sorulacak olursa cevabı şudur:

80 M. Said Hatiboğlu, "Kur'an ve Sünnet Işığında Hz. Peygamber'in Gayba", s. 30.
81 Serahsî, *Mebsût*, V, 23.

إِنَّ التَّفَاضُلَ فِي الْآخِرَةِ بِالتَّقْوَى

"Âhiretteki üstünlük takvaya dayanacaktır"[82].

9- Hz. Peygamber'e izafe edilerek şöyle bir haber nakledilir: "*Oruçlu unutarak yer içerse orucunu tamamlasın. Ona Allah yedirip içirmiştir*". Bu hadis üzerinden uyuyan kimseye bir şeyler yedirilip içilirse ne olur konusu tartışılmıştır. M. Said Hatiboğlu şu hükmü nakletmektedir:

"Oruçlu iken uyuyan da bu kabildendir. Şayet boğazına su dökülürse bize göre orucu bozulur, Züfer ve Şâfiî'ye göre bozulmaz, zira su içmede uyuyanın bir dahli olmadığı için unutandan daha mazur durumdadır. Fakat biz deriz ki hakkında nas bulunduğu için unutana kıyas tatbik edilmez. Bu nasda ise uyuyan zikredilmemiştir"[83].

10- Hz. Peygamber'in halen canlı olduğu ve işler yaptığı hakkında Suyûtî'nin (ö. 911) şu ifadeleri nakledilmiştir:

"Hz. Peygamber cesediyle rûhiyle canlıdır, tasarrufta bulunur. Yeryüzünde ve melekût aleminde istediği yere gider. Halen ölümünden önce hangi şekildeyse aynen öyledir. Kendisinde hiç bir şey değişmemiştir, melaike cesedleriyle canlı oldukları halde nasıl gözle görülmezlerse peygamber de gözlerden uzaktır, Allah bir kimseyi peygamberi görmekle taltif etmek dilerse perdeyi kaldırır, o kimse peygamberi gerçek şekliyle görür. Buna hiç bir engel yoktur, bu misal âleminde oluyor diye bir tahsise gitmeye de mana yoktur?"[84]

Konuyu bir konferansiında işleyen Bünyamin Erul, Hz. Peygamber'in beşer ve ölümlü olduğuyla ilgili sarih Kur'ân âyetlerinin olduğunu bir hatırasıyla ifade ettikten sonra şu bilgiyi paylaşmıştır:

"Ama gelin görün ki belli çevreler, Kurân'daki bu âyetlere rağmen, Allah, sen de öleceksin onlar da ölecekler demesine rağmen illa bu zayıf belki de uydurma olan rivayetlere dayanarak Hz. Peygamber'in diri olduğunu halen hayatta olduğunu düşünüyor. Bizimle beraber Pakistan'dan geldi bir arkadaşımız doktora yaptı Halid Zaferullah Daudi, o doktora tezinde de yazdı, Pakistan'da hem hanefî hem sûfi olan diobendî diye bir kesim var, adamlar, buna inanıyorlarmış ve Pakistan'lı hacılarımız yahut umrecilerimiz Ravza'yı ziyaret ederken (yana dönüp eliyle gözünün kenarını kapatarak) şöyle yaparlarmış. Ravza tarafına bakmazlarmış. Niye

82 Serahsî, *Mebsût*, V, 23. Konunun ayrıntılı tahlili için bk. M. Said Hatiboğlu, "Fakihlerimizin Irk Anlayışı Üzerine (Bir Tenkid Denemesi)", İslâmî Araştırmalar, 1988, cilt: II, sayı: 8, s. 5-16.

83 M. Said Hatîboğlu, "İslâm Mükellefiyet Anlayışı", s. 189.

84 M. Said Hatiboğlu, "Hz. Peygamberi Yanlış Yorumlama Tezahürleri", s. 10.

peygamberimiz yaşıyor, yani uygunsuz olabilir, onu utandırmayalım diye oraya bakmadan ziyaret ederlermiş"[85].

11- Namaz kılanın önünden geçen kimsen nasıl engellenmelidir konusunda kaynaklarımızda şöyle hadis ve yorum vardır:

Hz. Peygamber'den şu haber nakledilmiştir: "Namaz kıldığınızda önünüzden birisinin geçmesine izin vermeyiniz. Gücünüz yettiği kadar önünüzden geçmek isteyeni engelleyiniz. Eğer diretirse onunla mücadele ediniz zira o şeytandır".

وَالَّذِي قَالَهُ أَصْحَابُنَا أَنَّهُ يَرُدُّهُ إِذَا أَرَادَ الْمُرُورَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ سُتْرَتِهِ بِأَسْهَلِ الْوُجُوهِ فَإِنْ أَبَى فَبِأَشَدِّهَا وَإِنْ أَدَّى إِلَى قَتْلِهِ فَلَا شَيْءَ عَلَيْهِ كَالصَّائِلِ عَلَيْهِ لِأَخْذِ نَفْسِهِ أَوْ مَالِهِ وَقَدْ أَبَاحَ لَهُ الشَّرْعُ مُقَاتَلَتَهُ وَالْمُقَاتَلَةُ الْمُبَاحَةُ لَا ضَمَانَ فِيهَا

"Şâfiî uleması namaz kılanın kendisiyle sütresi arasından geçmek isteyenleri en basit şekilde engellemesine ve eğer durmazsa daha şiddetli bir şekilde mani olmasına hükmetmiştir. Hatta bu durum namaz kılanın önünden geçenin ölümüne yol açsa namaz kılana hiçbir şey gerekmez. Zira o nefsi müdafaa yapan ya da malını korumaya çalışan kişi gibidir. Dinen o kişiyle mücadelesine (mukatele) izin verilmiştir. Mubah mukatelede ise tazmin yoktur"[86].

12- Bir hadis rivayetindeki tek bir zamirin merciine bakılarak Allah'ın suretiyle alakalı neticeye varılabilmiştir. Her ne kadar keyfiyet ve tanımlama yoktur dense de rivayette zaten bu vardır. Rivayet şöyledir: "Allah, Âdem'i kendi suretinde yarattı". Bu hadisle ilgili yorumları veren İbn Kuteybe (ö. 276) tercihini şöyle yapmaktadır:

وَالَّذِي عِنْدِي –وَاللَّهُ تَعَالَى أَعْلَمُ– أَنَّ الصُّورَةَ لَيْسَتْ بِأَعْجَبَ مِنَ الْيَدَيْنِ، وَالْأَصَابِعِ، وَالْعَيْنِ، وَإِنَّمَا وَقَعَ الْإِلْفُ لِتِلْكَ، لِمَجِيئِهَا فِي الْقُرْآنِ، وَوَقَعَتِ الْوَحْشَةُ مِنْ هَذِهِ، لِأَنَّهَا لَمْ تَأْتِ فِي الْقُرْآنِ، وَنَحْنُ نُؤْمِنُ بِالْجَمِيعِ، وَلَا نَقُولُ فِي شَيْءٍ مِنْهُ بِكَيْفِيَّةٍ وَلَا حَدٍّ.

"Allah bilir ya benim görüşüm şudur: Suret, iki el, parmaklar ve gözden daha tuhaf değildir. Onlar konusunda bir ünsiyet oluştu. Çünkü onlar Kur'ân'da da yer almaktadır. Ama suret konusunda hala bir garipseme söz konusudur. Bunun sebebi Kur'ân'da yer almamasıdır. Halbuki biz hepsine iman ediyoruz. Fakat bunların keyfiyetini ve tanımlamasını yapmıyoruz"[87].

85 https://www.youtube.com/watch?v=03feLnwzoy8 (07.09.2017). (27.45 sonrası)

86 Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, IV, 223.

87 İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, s. 322.

13- Hz. Peygamber'in vücudundan çıkan atıklar hakkında çağdaş bir fakihin eserinden şöyle bir yorum okuyabilmekteyiz:

"Günümüz İslam bilginlerinden Ürdünlü Vehbe ez-Zuhayli Türkçe'ye *İslam Fıkhı Ansiklopedisi* adıyla çevrilen *el-Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletuhu* isimli hacimli eserinin necaset bölümünde şöyle bir dipnota yer verir: "Peygamber (s.a.v.)'in kan, irin, kusmuk, dışkı, sidik, mezy ve vedy gibi atıkları temizdir. Çünkü el-Bereke el-Habeşiyye, Peygamber (s.a.v.)'in idrarını içince O, "karnına asla ateş dokunmayacak" buyurdu. Dârekutnî bu rivayete sahihtir dedi. Ebu Taybe de Peygamber (s.a.v.)'in, hacamat yoluyla alınan kanını içmiş, Resullullah (s.a.v.) de ona, "*Kanım kanına karışana ateş dokunmaz*" demiştir"[88].

88 İsmail Hakkı Ünal, "Seçmeci ve Eleştirel Yaklaşım", s. 42.

KAYNAKÇA

Abdülazîz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Bezdevi*, I-IV, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmi, ths.

Abdulğanî Abdulhâlik, *Hücciyyetü's-sünne,* el-Vefâ, ths.

Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-firkati'n-nâciye*, Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977.

Abdulkerim Özaydın, "Arap" (İslâm'dan Önce Araplar'da Sosyal ve İktisadî Hayat), *DİA*, yıl: 1991, c. 3, s. 321-324.

Abdullah b. Abdirrahmân el-Hatîb, *er-Red alâ mezâimi'l-müsteşrikîn*, Medine: Mecmau'l-Melik Fehd li't-Tıbâa, ths.

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, I-II, (thk. Muhammed b. Saîd el-Kahtânî), Demmâm: Dâr İbni'l-Kayyım, 1986.

Abdullah Kahraman, "Fıkhî Hadislerin Doğru Anlaşılıp Yorumlanması Hususunda Bazı Esaslar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, cilt: V, sayı: 2, s. 153-173.

Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzilü'l-ilbâs,* I-II, (nşr. Abdulhamid b. Ahmed), el-Mektebetü'l-Asriyye, 2000.

Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, I-III, (nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas), Riyad: Dâru'l-Hâni', 1422.

Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed*, nşr. Şuayb el-Arnaût vdğ., Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Ahmed Hamdi Aksekili, "Hâtemü'l-Enbiya Hakkında En Çirkin Bir İsnadın Reddiyesi, (Sadeleştiren: Mehmet Hayri Kırbaşoğlu), İslâmî Araştırmalar, c. 6, sy. 2, 1992, s. 125-141.

Ahmed Nâim, *Tecrid Mukaddimesi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1985.

Ahmet Yücel, "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998-1999, sy. 16-17.

Ali Osman Koçkuzu, "Hz. Peygamberin Mizacı ve Hadiste İşari Tefsir", *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu : Tebliğler.* 2002.

Ali el-Kârî, Molla Ali b. Sultân el-Kârî, *el-Masnû fî ma'rifeti'l-hadîsi'l-mevdû*, (thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1398.

Ali el-Kârî, Molla Ali b. Sultân el-Kârî, *el-Esrâru'l-merfûa fi'l-ahbâri'l-mevdûa*, (thk. Muhammed es-Sabbâğ), Beyrut: Dâru'l-Emâne ve Müessesetü'r-Risâle, ths.

Aynî, Bedrüddin el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XV, Beyrut: Dâr İhyâi't-Turasi'l-Arabi, ths.

Ayşe Esra Şahyar, "Zayıf Hadisle Fezâil Konusunda Amel Edilebilirlik" Fikrinin Doğuşu ve Gelişimi, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2003, cilt: I, sayı: 1, s. 31-49.

Ayşe Esra Şahyar, "Sahabenin Tabiundan Hadis Rivayeti", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2010, cilt: VIII, sayı: 1, s. 125-144.

Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef, *et-Ta 'dîl ve't-tecrîh li men harece lehu'l-Buhârî fi'l-Câmi'i's-sahîh*, I-III, (thk. Ebû Lübâbe Hüseyn), Riyad: Dâru'l-Livâ, 1986.

Beğavî, Ebû Muhammed Hüseyn b. Mes'ûd el-Beğavî, *Meâlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*, I-V, (thk. Abdurrezzâk el-Mehdî), Beyrut: Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420.

Bedriye Reis, "Muhaddis ve Mutasavvıf Gözüyle Bir Hadis", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2004, cilt: V, sayı: 12, s. 205-224.

Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Aile İsnâdları,* İstanbul: İşaret Yayınları, 2007.

Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Futûhu'l-büldân*, Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988.

Beyhakî, Ahmed b. Süseyin el-Beyhakî, *el-Medhal ile's-Süneni'l-kübrâ*, (thk. Muhammed Ziyâurrâhmân el-A'zamî), Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ li'l-Kitâbi'l-İslâmî, ths.

Beyhakî, Ahmed b. Süseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* I-X, (nşr. Muhammed Abdulkadir Ata), Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *el-Bahru'z-zehhâr*, XVIII, nşr. Mahfûzurrahmân Zeynullah vdğ., Medîne: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem.

Buhârî, Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *ed-Duafâu's-sağîr*, nşr. Ebû Abdillah Ahmed b. İbrahim, Mektebetü İbn Abbas, 2005.

Buhârî, Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, I-IX, nşr. Muhammed b. Züher b. Nâsır, Dâr Tavgi'n-Necât, 1422.

Buhârî, Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I-VIII, nşr. Muhammed Abdulmuid Han, Haydarabad: Dairetü'l-Meârifi'l-Usmaniyye.

Bünyamin Erul, "Sahabe Döneminde "Tekzib" Olgusu ve Tekzibin Mahiyeti : Rivayetlerdeki Tekzîb İfadelerinin Anlamı Üzerine Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, XXXIX, s. 455-489.

Ca'berî, Burhânuddîn İbrâhîm b. Ömer el-Ca'berî, *Rusûmu't-tahdîs fî ulûmi'l-hadîs*, (thk. İbrâhîm b. Şerîf el-Mîlî), Beyrut: Dâr İbn Hazm, 2000.

Celaluddin es-Suyûtî, *Tenvîrü'l-havâlik şerhu Muvattai Mâlik*, Mısır: el-Mektebetü't-Ticariyyeti'l-Kübrâ, 1969.

Cemalüddin el-Ensârî, *el-Lübab fi'l-cem beyne's-sünneti ve'l-kitâb*, I-II, nşr. Muhammed Fadl Abdülazîz, Suriye: Dâru'l-Kalem, 1994.

Cemalüddin el-Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs min funûni mustalahi'l-eser*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ths.

Cessâs, Ahmed b. Ali el-Hanefî, *el-Fusûl fi'l-usûl*, I-IV, Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1994.

Cihat Tunç, "Gaylân ed-Dımaşkî", *DİA*, 1996, cilt: 13, sayfa: 414-415.

Cüzcânî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya 'kûb el-Cüzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, (thk. Abdulalîm Abdulazîm el-Bestevî), Faysalâbâd: Hadîs Akademi, ths.

Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer ed-Darekutni, *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, I-XV, Riyad: Dâru't-Tayyibe, 1985.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân ed-Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî*, I-IV, (nşr. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî), Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 2000.

Dârimî, Ebû Muhammed ed-Dârimî, *Sünen*, I-II, (nşr. Fevvaz Ahmed Zemerli), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1407.

Debûsî, Ebû Zeyd ed-Debûsî, *Te'sîsü'n-nazar*, (nşr. Mustafa Muhammed el-Kabbani), İstanbul: Eda Yay., 1990

Ebû Ca'fer et-Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âsâr*, I-VI, nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr, Âlemü'l-Kütüp, ths.

Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvud*, I-IV, (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ths.

Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Risâletü Ebî Davud ilâ Ehli Mekke ve ğayrihim fî vasfi sünenihi,* (nşr. Muhammed es-Sabbağ), Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, ths.

Ebû Hanîfe, Numan b. Sabit, *İmamı A'zam'ın Beş Eseri (el-Âlim ve'l-müteallim)*, İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 1992.

Ebû Reyye, Mahmud, *Muhammedî Sünnetin Aydınlatılması*, (trc. Muharrem Tan), İstanbul: Yöneliş, 1988.

Ebû Ya'lâ Ahmed b Ali el-Mevsılî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, I-XIII, (nşr. Hüseyin Selim Esed), Dımeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1984.

Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrahim el-Ensârî, *er-Red alâ Siyeri'l-Evzâî*, (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî), Haydarabad: Lecnetu İhyâi'l-Ma'ârif en-Nu'mâniyye, ths.

Ebü'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi'l-musallîn*, I-II, (nşr. Nuaym Zerzûr), el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, "Hâricîlerin Temel Görüşleri", (çev. Harun Yıldız), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, sy. 9, s. 351-356.

Ekrem Ziya el-Umerî, *Hadis Tarihi,* (trc. İsmail Kaya), Konya: Esra Yayınları, 1990.

Ekrem Ziya Ömeri, *Buhûs fî târîhi's-sünne el-müşerrefe*, Beyrut, ths.

Elbânî, Nasıruddin el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-da'îfe ve'l-mevdû'a*, I-XIV, Riyad: Dâru'l-Meârif, ths.

Enbiya Yıldırım, *Hadis Meseleleri*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2008.

Enbiya Yıldırım,"Beyhakî ve Hadis Rivayetinde Rüyaya Verdiği Değer", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, cilt: V, sayı: 1, s. 169-190.

Enbiya Yıldırım, "Hadislerin Mana İle Rivayeti", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, sayı: 1, s. 279-314.

Enbiya Yıldırım, "Sahîhân Üzerinde İcmâ' Meselesi", *Kur'an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi*, 1998, cilt: I, sayı: 10,11,12, s. 121-127

Ethem Ruhi Fığlalı, "Cemel Vak'ası", *DİA*, yıl: 1993, c. 7, s. 320-321.

Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*, yıl: 1997, c. 16, s. 169-175.

Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1978, XXII.

Fatih Bayram, Ebû *Yûsuf'un Kitâbü'l-Âsâr'ının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış YL Tezi, 2009.

Fatma Kızıl, "Oryantalistlerin Hadis Literatürü Hakkındaki Görüşleri", www.sonpeygamber.info/oryantalistlerin-hadis-literaturu-hakkindaki-gorusleri

Fettenî, Muhammed Tâhir b. Ali el-Fettenî, *Tezkiretü'l-mevdûât*, İdâretü't-Tıbâati'l-Münîriyye, 1343.

Fuad Sezgin, "Hadis Musannefatının Mebde'i ve Ma'mer b. Râşid'in "Câmi"i", *Türkiyât*, XII.

Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, Ankara: Kitabiyat, 2000.

Goldziher, Ignaz, *Muslim Studies*, London: George Allen & Unwin Ltd., 1967.

Hâkim en-Neysâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, I-IV, (nşr. Mustafa Abdulkâdir Atâ), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

Hakîm et-Tirmizî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ali, *Nevâdiru'l-usûl fî ehâdîsi'r-Resûl*, I-IV, (thk. Abdurrahmân Umeyra), Beyrut: Dâru'l-Cîl, ths.

Harun Yıldız, "Hâricî Düşüncesinin Gelişimi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, sy. 11.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr, *Takyîdü'l-'ilm*, Beyrut: İhyâu's-Sünne en-Nebeviyye, ths.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sâmi'*, I-II, (nşr. Mahmûd et-Tahhân), Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, ths.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, (nşr. Ebû Abdillah es-Sûrakî), Medîne: el-Mektebetü'l-'İlmiyye, ths.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr, *Târîhu Bağdâd*, I-XVI, (nşr. Beşşar Avvad Maruf), Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr, *el-Fasl li'l-vasli'l-müdrec fi'n-nakl*, (thk. Muhammed b. Matar ez-Zehrânî), Dâru'l-Hicre, 1997.

Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Me'âlimu's-sünen*, I-IV, Halep: el-Matbaatü'l-'İlmiyye, 1932.

Hazimî, Ebû Bekr Muhammed b. Mûsâ el-Hâzimî, *el-İ'tibâr fi'n-nâsih ve'l-mensûh mi-ne'l-âsâr*, Haydarabad: Dâiretü'l-Ma'ârifi'l-Osmâniyye, 1359.

Heysemî, Ebü'l-Hasan Nureddin el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid*, I-X, (nşr. Hüsâmüddin el-Kudsî), Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1994.

Humeydî, Abdullah b. ez-Zübeyr el-Humeydî, *Müsnedü'l-Humeydî*, I-II, (nşr. Hasan Selim Esed ed-Dârânî), Dımeşk: Dâru's-Sakâ, 1996

Huriye Martı, "Olumsuz Kadın Algısının Uydurma Rivayetlerdeki İzleri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* _ [www.dinbilimleri.com], 2009, cilt: IX, sayı: 3, s. 101-115.

Hüseyin Akgün, "Sahâbe Tefsirinin Hz. Peygamber'e İsnâdı Meselesi", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, sayı: 8, s. 21-54.

Hüseyin Hansu, "Mu'tezile Mezhebinin Sünnet Anlayışı", *Avrupa İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları*, 2008, I, sy. 1, s. 146-163.

Hüseyin Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, Ankara: Kitabiyat, 2004.

Hüseyin Kahraman, "Oryantalistlerin Fıkhi Hadislerin Menşei İle İlgili Görüşleri ve Tenkidi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, XV, sy. 2, s. 45-76.

Irâkî, Ebûl-Fazl Zeynüddin, *et-Takyîd ve'l-izah şerhu Mukaddimeti İbni's-Salâh,* (nşr. Abdurrahman Muhammed Osman), Medîne: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1969.

Irâkî, Ebûl-Fazl Zeynüddin, *Şerhu't-Tabsira ve't-tezkira-Elfiyyetü'l-Irâkî,* I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2002.

Irâkî, Ebûl-Fazl Zeynüddin, *el-Muğnî an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr*, Beyrut: Dâr İbn Hazm, 2005.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillah en-Nemirî, *Câmi'u beyâni'l-'ilm ve fadlihî*, I-II, (nşr. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî), Suudi Arabistan: Dâr İbni'l-Cevzî, 1994.

İbn Dakîk el-'Îd, Ebü'l-Feth Muhammed b. Ali, *el-İktirâh fî beyâni'l-ıstılâh,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ths.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, Beyrut: Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1952.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed er-Râzî, *İlelü'l-hadîs*, I-VII, Matâbiu'l-Humeydî, 2006.

İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr*, I-IV, (nşr. Salâh b. Fethi Hilâl), Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2006.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef*, I-VII, (nşr. Yûsuf Kemâl el-Hût), Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-Bâri şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, (nşr. Muhammed Fuad Abdulbâki vdğ.), Beyrut: Dâru'l-Marife, ths.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, (nşr. Abdullah b. Dayfillah er-Rahîlî), Riyad: Matbaatu Sefîr, 1422.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Ta'rîfu ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs*, (nşr. Âsım b. Abdillah el-Karyûtî), Ammân: Mektebetü'l-Menâr, 1983.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Telhîsu'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi'r-Râfiî'yyi'l-kebîr*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989.

İbn Hazm, Ali b. Hazm el-Kurtubî, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, I-XII, Beyrut: Dâru'l-Fikr, ths.

İbn Hazm, Ali b. Hazm el-Kurtubî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, I-VIII, (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ths.

İbn Hibban, Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, I-III, (nşr. Mahmud İbrahim Zayed), Halep: Dâru'l-Va'y, 1396.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr, *el-Menârü'l-münîf fi's-sahîh ve'd-daîf*, (thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde), Halep: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1970.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr, *İ'lâmü'l-muvakkıîn an Rabbi'l-âlemîn*, (thk. Muhammed Abdusselâm İbrâhîm), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, I-IX, (thk. Muhammed Hüseyn Şemsüddîn), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'İlmiyye, 1419.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, el-Mektebü'l-İslâmî, 1999.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *el-Ma'ârif*, (nşr. Servet Ukkâşe), Kahire, 1992.

İbn Mâce, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünen İbn Mâce*, I-II, (nşr. Muhammed Fuad Abdulbâki), Dâr İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ths.

İbn Receb el-Hanbelî, Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, I-II, (thk. Hemmâm Abdurrahîm Sa'îd), Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, ths.

İbnü'l-Mülakkin, Siracüddin Ömer b. Ali, *Tezkiretü'l-muhtâc ilâ ehâdîsi'l-Minhâc*, (nşr. Hamdi Abdülmecid es-Selefi), Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1994.

İbn Sa'd, Ebû Abdillah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I-VIII, (nşr. İhsan Abbâs), Beyrut: Dâr Sâdır, 1968

İbn Sa'd, Ebû Abdillah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I-VIII, (nşr. Muhammed Abdulkadir Ata), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed el-Bağdâdî, *Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuhû*, (thk. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî), Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1988.

İbn Teymiye, Taküyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî, *Şerhu'l-Akîdeti'l-İsfehâniyye*, (thk. Muhammed b. Riyâd el-Ahmed), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1425.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman, *el-Mevdûât*, I-III, (thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân), 1966, 1968.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman, *et-Tahkîk fî mesâili'l-hilâf*, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1415.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman, *Resâil ve rusûlü Resûlillah ile'l-mülûki'l-eşrâf*, (nşr. Muhammed Abdurrahîm), Dımeşk: Dâr Sa'diddîn, 2004.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman, *Telbîsü İblîs*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, I-IV, (nşr. Abdurrezzak el-Mehdî), Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422.

İbnü'l-Esîr, Ebü's-Saâdât Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fî ğaîbi'l-hadîs*, I-V, (thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî), Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*, Beyrut: Dâr Sâdır, ths.

İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Tâhir, *Ma'rifetü't-tezkire fi'l-ehâdîsi'l-mevdû'a*, (thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar), Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1985.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdirrahman, *Ulûmü'l-hadîs*, (nşr. Nureddin Itr), Beyrut: Daru'l-Fikr, 1986.

İbrahim Coşkun, "Şia'da İmamların Otoritesi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, cilt: VII, sayı: 1, s. 27-57.

İshak Emin Aktepe, "Salim Hadisinin Süt Akrabalığı Bağlamında Tahlil ve Tenkidi", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2009, s. 14, s. 251-266.

İshak Emin Aktepe, *Erken Dönem İslâm Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, İstanbul: İnsan, 2008.

İsmail Cerrâhoğlu, "Tefsir ve Hadis Kitabetine Karşı Peygamber ve Sahâbenin Durumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX, 1961, s. 39-45.

İsmail Hakkı Ünal, "Seçmeci ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamber'i (s.a.v) Anlamak", *İslâmî Araştırmalar*, 1997, cilt: X, sayı: 1-2-3, s. 42-58.

İsmail Yiğit, "Emevîler" (Siyasî Tarih, Medeniyet Tarihi) , *DİA*, yıl: 1995, c. 11, s. 87-104.

Joseph Schacht, "Hadislerin Yeniden Değerlendirilmesi", (çev. İshak Emin Aktepe), *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2007, V, 2, s. 135-144.

Kâdı İyâz, Ebü'l-Fadl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*, I-VIII, (thk. İbn Tâvît et-Tancî ve dğr.), 1965-1983.

Karâfî, Şihâbuddîn el-Karâfî, *el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâvâ ani'l-ahkâm ve tasarrufati'l-kâdî ve'l-imâm*, (nşr. Abdulfettah Ebû Ğudde), Halep, 1967.

Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd, *Fedâilü'l-Kur'ân*, (nşr. Mervân el-Atiyye vdğ.), Beyrut: Dâr İbn Kesîr, 1995

Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-X, Mısır: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1323.

Kettânî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ca'fer, *Hadis Literatürü*, (çev. Yûsuf Özbek), İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.

Kevserî, Muhammed Zâhid el-Kevserî, *en-Nüketü't-tarîfe fi't-tâhâddüsi an rudûdi İbn Ebî Şeybe alâ Ebî Hanîfe*, Kahire, 1365.

Kur'ân-ı Kerîm

Leknevî, Abdulhay, *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, (thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde), Halep: Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1407.

Leknevî, Abdulhay, *el-Ecvibetü'l-fâdıla li'l-es'ileti'l-aşereti'l-kâmile*, Beyrut: Mektebü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, ths.

Leknevî, Abdulhay, *el-Âsâru'l-merfû'a fi'l-ahbâri'l-mevdû'a*, (thk. Muhammed es-Saîd Besyûnî Zağlûl), Bağdat: Mektebetü'ş-Şarki'l-Cedîd), ths.

M. Cemal Sofuoğlu, "Şîa'nın Sahâbîler Hakkındaki Bazı Görüşleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1981, XXIV, s. 533-538.

M. Hanefî Palabıyık, "Cahiliye Dönemi ve İslâm'ın İlk Yıllarında Okuma- Yazma Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, sy. 27, s. 31-68.

M. Said Hatiboğlu, "Kur'an ve Sünnet Işığında Hz. Peygamber'in Gayba Muttali Olması Meselesi", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları: (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-I)*, 2003, cilt: V, s. 23-31.

M. Said Hatiboğlu, "Fakihlerimizin Irk Anlayışı Üzerine (Bir Tenkid Denemesi)", *İslâmî Araştırmalar*, 1988, cilt: II, sayı: 8, s. 5-16.

M. Said Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", *İslâmî Araştırmalar*, 1997, cilt: X, sayı: 1-2-3, s. 1-14.

M. Said Hatiboğlu, "İslam'ın Kadına Bakışı", *İslâmî Araştırmalar*, 1991, cilt: V, sayı: 4, s. 231-235.

M. Said Hatîboğlu, "İslâm Mükellefiyet Anlayışı ve Buna Aykırı Bir Mâlikî-Hanefî Kıyâsı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1976, cilt: XXI, s. 185-197.

M. Yaşar Kandemir, *Mevzu Hadisler Menşei Tanıma Yolları Tenkidi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991.

M. Yaşar Kandemir, "Abdullah b. Amr b. Âs", *DİA*, tarih: 1988, cilt: I, sayfa: 85-86.

Ma'mer b. Râşid; *el-Câmi'* (Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın *Musannef*i ile birlikte), I-XI, nşr. Habîburrahmân el-A'zamî, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403.

Mâlik b. Enes, *Muvatta*, (nşr. Muhammed Fuad Abdulbaki), Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1985.

Mâlik b. Enes, *Muvatta (Şeybânî Rivayeti)*, I-III, Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 2005.

Mehmet Akif Aydın, "Anayasa" (İslâm Tarihinde Anayasa) , *DİA*, yıl: 1991, c. 3, s. 153-164.

Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, (Haz. Ertuğrul Düzdağ), Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.

Mehmet Efendioğlu, "Sahâbe", *DİA*, yıl: 2008, c. 35, s. 491-500.

Mehmet Görmez, "Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevkeden Faktörler Üzerine", *İslâmiyat*, III, 2000, 1, s. 11-31.

Mehmet Görmez, "Sünnet ve Hadis Üzerine Yusuf Karadavi ile Bir Söyleşi", *İslâmî Araştırmalar*, 1997, cilt: X, sayı: 1-2-3, s. 145-147.

Mehmet Görmez, "Hz. Peygamberi Örnek Almak ve Sünnete Tabi Olmanın Anlamı Üzerine", *Kutlu Doğum Sempozyumu - 2000: Üçüncü 1000'e Girerken İslâm*, 2005, s. 93-106.

Mehmet Görmez, "Hadislerde Delâlet Sorunu", *Güncel Dinî Meseleler Birinci İhtisas Toplantısı (Tebliğ ve Müzakereler)*, 02-06 Ekim 2002, 2004, s. 225-240.

Mehmet Görmez, "Abdulfettah Ebu Gudde ile Sünnet ve Hadis Üzerine Bir Söyleşi", *İslâmî Araştırmalar*, 1997, cilt: X, sayı: 1-2-3, s. 138-144.

Metin Bozan, "İmamiyye Şiası'nın Peygamberlik ve İmamet Anlayışlarının Mukayesesi", *Dinî Araştırmalar*, 2006, cilt: IX, sayı: 26, s. 95-112.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdirrahmân el-Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf b. ma'rifeti'l-etrâf*, I-XIII, (nşr. Abdussamed Şerefüddîn), el-Mektebü'l-İslâmî, 1983.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdirrahmân el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, I-XXXV, (nşr. Beşşar Avvad Maruf), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.

Mübârekfûrî, Ebü'l-Alâ Muhammed b. Abdirrahman, *Tuhfetü'l-ahvezî bi şerhi Câmii't-Tirmizî*, I-X, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ths.

Muhammed b. Muhammed Derviş, *Esne'l-metâlib fî ehâdîsi muhtelifeti'l-merâtib*, (thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Muhammed b. Muhammed Ebû Şuhbe, *Difâ' ani's-sünne ve reddi şübehi'l-müsteşrikîn ve'l-küttâbi'l-muâsırîn*, Mektebetü's-Sünne, 1989.

Muhammed Hamidullah, "Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvini", (çev. Nafiz Danışman), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1955, IV, sy. 3-4.

Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, İstanbul: Beyan, 1998.

Muhammed Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, (çev. Hulusi Yavuz), İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.

Muhittin Uysal, "Vaaz Kaynaklarında Dünya Tasavvuru ve İlgili Hadislerin Yorumu Problemi (İhya Örneği)", *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu* (17-18 Aralık 2011), 2013, cilt: I, s. 373-388.

Muhsin Demirci, "Kur'an Vahyinin Nüzûl Keyfiyeti ve Korunması", *Diyanet İlmi Dergi*, 2010, XLVI, sayı: 1, s. 7-32.

Murat Şimşek, *İslâm Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından Hz. Peygamber'in İctihad ve Tasarrufları*, Ankara: TDV, 2010.

Mustafa Fayda, "Bedir Gazvesi", *DİA*, yıl: 1992, c. 5, s. 325-327.

Mustafa Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, yıl: 1998, c. 18, s. 324-338.

Mücteba Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, cilt: XXVIII, s. 291-326.

Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Müsnedü's-sahîh*, I-V, (nşr. Muhammed Fuad Abdulbâki), Beyrut: Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ths.

Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *et-Temyîz*, (nşr. Muhammed Mustafa el-A'zami), Suudiyye: Mektebetü'l-Kevser, 1410.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, (nşr. Mahmud İbrahim Zayed), Halep: Dâru'l-Va'y, 1396.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *el-Müctebâ mine's-Sünen*, I-VIII, (nşr. Abdulfettah Ebû Ğudde), Halep: Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1986.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I-XII, (nşr. Hasan Abdulmün'im eş-Şelebî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001

Nevevî, Ebû Zekeriya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-Beşîri'n-Nezîr fî usûli'l-hadîs*, nşr. Muhammed Osmân el-Haşet, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985.

Nevevî Ebû Zekeriya Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Ezkâr*, (nşr. Abdulkadir el-Arnaut), Beyrut: Daru'l-Fikr, 1994.

Nevevî Ebû Zekeriya Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, I-XVIII, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1392.

Nihad M. Çetin, "Arap" (Yazı, Dil, Edebiyat) , *DİA*, yıl: 1991, c. 3, s. 276-309.

Râmehurmuzî, Ebû Muhammed Hasen b. Abdirrahmân er-Râmehurmuzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâ'î*, (thk. Muhammed Acâc el-Hatîb), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404.

Reşid Rıza, "et-Tedvîn fi'l-İslâm", *Menar*, X, 766-777.

Sadık Cihan, "Zındıkların Uydurma Hadislerle Münasebeti", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1990, sayı: 4, s. 37-92.

Saffet Köse, "Hiyel", *DİA*, yıl: 1998, c. 18, s. 170-178.

Saffet Sancaklı, "Hadislerin Doğru Anlaşılmasında Takip Edilecek Yöntem", *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri, Kutlu Doğum Sempozyumu,* 2001, 2003, s. 305-372.

Saffet Sancaklı, "Günümüzde Zayıf ve Mevzû Hadislerin Sahih Hadislerle Karıştırılma Problemi", *Diyanet İlmi Dergi*, 2001, cilt: XXXVII, sayı: 1, s. 39-60.

Sâğânî, Radiyyüddîn Hasan b. Muhammed es-Sâğânî, *el-Mevdûât*, (thk. Necm Abdurrahmân el-Halef), Dımeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1405.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdirrahmân es-Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs*, I-IV, (thk. Ali Hüseyn Ali), Mısır: Mektebetü's-Sünne, 2003.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdirrahmân es-Sehâvî, *el-Makâsıdü'l-hasene fî beyâni kesîrin mine'l-ehâdîsi'l-müştehire ale'l-elsine*, (thk. Muhammed Osman el-Haşt), Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî), 1985.

Selahaddin Polat, "Cerh ve Ta'dilin Tenkidi", Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1985, sayı: 2, s. 221-248.

Serahsî, Şemsüddin es-Serahsî, Usûlü's-Serahsî, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, I-II, ths.

Serahsî, Şemsüddîn es-Serahsî, el-Mebsût, I-XXX, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.

Seyit Avcı, "Keşif Yoluyla Hadis Rivayeti Meselesi", Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2004, IV, s. 4.

Seyit Avcı, "Sufilerin Hadis Tespit Ölçüleri: İsmail Hakkı Bursevi Üzerine Bir İnceleme", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2004, II, s. 1, s. 7-29.

Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbü't-ta'rîfât*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

Sıbâî, Mustafa, *es-Sünne ve mekânetuhâ fi't-teşrîi'l-İslâmî*, Dımeşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1985.

Sıddıkî, Zübeyr, "İslâm Hukukunda Hadisin Yeri", (çev. M. Esad Kılıcer), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII, 1964, s. 113-117.

Sinan Erdim, "Hemmâm Sahîfesi'ndeki Rivayetlerin Hz. Peygamber'e Nisbet ve Muhteva Problemi -Hızır Hadisi Özelinden-", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, cilt: XVIII, sayı: 1, s. 183-203.

Sönmez Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1, I, sy. 1, s. 168-210.

Suyûtî, Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv*, (nşr. Abdulhakîm Atiyye), Dımeşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2006.

Suyûtî, Celâlüddîn es-Suyûtî, *ed-Dürerü'l-müntesira fi'l-ehâdîsi'l-müştehira*, (thk. Muhammed b. Lütfî es-Sabbâğ), Riyad. Câmiatü'l-Melik Suûd, ths.

Suyûtî, Celâlüddîn es-Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvi fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, I-II, nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Dâr Tayyibe, ths.

Şâfiî, Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ümm*, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1990.

Şâfiî, Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ümm*, I-XV, (thk. Ahmed Bedruddîn Hassûn), Dâr Kuteybe, 1996.

Şâfiî, Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle*, (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1940.

Şâfiî, Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *İhtilâfu'l-hadîs*, (thk. Muhammed Ahmed Abdulazîz), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1986.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-nihal*, I-III, Müessesetü'l-Halebî, ths.

Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, yıl: 1993, c. 7, s. 234-236.

Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Fevaidü'l-mecmû'a fi'l-ehâdîsi'l-mevdû'a*, (nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ths.

Şeybânî, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Hücce alâ ehli'l-Medîne*, I-IV, (nşr. Mehdi Hasan el-Kîlânî), Beyrut: Âlemü'l-Kütüp, 1983.

Taberânî, Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, (nşr. Tarık b. Ivadillah ve dğr.), I-X, Kahire: Dâru'l-Haremeyn.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, I-XXIV, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Müessesetü'r-Risâle, 2000.

Taberî, Ebü'l-Abbâs Muhibbüddîn et-Taberî, *er-Riyâdü'n-nadire fî menâkıbi'l-aşere*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ths.

Tahâvî, Ebû Ca'fer et-Tahâvî, *Şerhu ma'âni'l-âsâr*, I-V, (nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr), Âlemü'l-Kütüb, 1994.

Tâhir el-Cezâirî, *Tevcîhü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, I-II, (nşr. Abdulfettah Ebû Ğudde), Halep: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1995.

Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi,* Ankara: TDV, 2010.

Tayâlisî, Ebû Dâvud Süleymân b. Dâvud et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Dâvud et-Tayâlisî*, (nşr. Muhammed Abdulmuhsin et-Türkî), I-IV, Mısır: Dâru'l-Hicr, 1999.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, I-V, (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir vdğ.), Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975.

Useymîn, Muhammed b. Sâlih, *Mustalahu'l-hadîs*, Kahire: Mektebetü'l-İlm, 1994.

Yahyâ b. Maîn, *Târîh İbn Maîn*, I-IV, (nşr. Ahmed Muhammed Nur Seyf), Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-'İlmi, 1979.

Yahyâ b. Maîn, *Suâlât İbni'l-Cüneyd li Ebî Zekeriyâ Yahya b. Maîn*, (thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf), Medîne: Mektebetü'd-Dâr, 1988.

Yûsuf el-Karadâvî, *Keyfe nete'âmel maa's-sünne en-nebeviyye*, Dâru'ş-Şurûk, 2000.

Yûsuf el-Karadâvî, "İslâm Hukuku ve Sünnet I", (çev. İshak Emin Aktepe), *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* [www.dinbilimleri.com], 2008, cilt: VIII, sayı: 4, s. 207-251.

Yusuf Şevki Yavuz, "Haber-i Vâhid", *DİA*, yıl: 1994, cilt: 14, sayfa: 352-354.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddîn ez-Zehebî, *el-Mûkıza fî ilmi mustalahi'l-hadîs*, (nşr. Abdulfettâh Ebû Ğudde), Halep: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1412.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddîn ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddin ez-Zehebî, *Siyerü a'lami'n-nübela*, I-XXV, Müessesetü'r-Risâle, 1985.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddin ez-Zehebî, *el-Arş*, I-II, (thk. Muhammed b. Halîfe), Medîne: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 2003.

Zekeriya Güler, "Selefîlik ve Hadisleri Yorumlama Biçimi", *Tarihte ve Günümüzde Selefîlik Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 08-10 Kasım 2013*, 2014, s. 179-189.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Abdillah ez-Zerkeşî, *et-Tezkire fi'l-ehâdîsi'l-müştehire*, (thk. Mustafa abdulkâdir Atâ), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.

Zeylaî, Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylaî, *Nasbu'r-râye li ehâdîsi'l-Hidâye*, I-IV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.

Zürkânî, Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, ths.